Вітчизна

5 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.
«...А я пішла за водою»

Вітчизна

5

травень 1989

літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України
• Київ • Видавництво «Радянський письменник» Видається з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

Гумор

Мистецтво

СТЕПАН ПУШИК

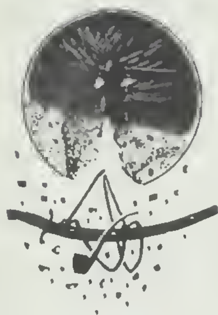

Гроза у Бескидах

САГАЙДАЧНИЙ

І був поет такий, що бачив
Усе, що вкрито нині сном,
Як Конашевич-Сагайдачний
Стояв на смерть під Хотином.

Тут він рубав турецьку зграю!
Та шабля більше не сестра,
І він, поранений, вмирає
На гострім березі Дністра.

І вже наш гетьман за імлою,
Де лік історія веде,
Та в пісні «яром-долиною»,
Та в пісні він «попід горою»
Іде позаду він, іде.

Іде чи їде? Пісню хором
Несе козацтво, як вогонь,
Туди, де в горах під Самбором
Родинні Кульчиці його.

Живе у пісні славний батько,
Здається, зараз підійде
І запитає: «Ну, нащадку,
На що ти проміняв себе?»

Ти сокіл чи дністровська жаба?
Ти син Вкраїни чи свистун?
Я жінку проміняв на шаблю,
Лиш не на люльку і тютюн.

Я в братство записав козацтво!
Я з ним за ворогом гасав!
Я не міняйло! Все багатство
На рідну школу записав.

Шаблями захищали школи,
Бо я нових людей хотів,
Щоб не соромились ніколи
Своєї мови і батьків.

Ми землю дорогу любили,
Стояли твердо за своє
І щось для вас таки зробили,
Коли ще ви на світі є!

КОЗАК ГУЛЯЄ

(Пісня до вистави «Маруся Богуславка»)

Козак гуляє —
Шинкарка носить,
Питає турок:
— Чому неллєш?
— Не пий, козаче! —
Козачка просить.
— Не пий, козаче!
Коня проп'єш.

Козак сміється,
Шинкарка носить,
Гоаорить турок:
— Замало ллєш!
— Не пий, козаче! —
Козачка просить.
— Не пий, козаче!
Мене проп'єш!

Шинкарка швидко
Горілку носить.
— Козацтао п'яне! —
Регоче ніч.
— Не пийте, хлопці! —
Вкраїна просить.
— Не пийте, хлопці!
Проп'єте Січ.

В шинку шинкарка
Напої носить
І ллє горілочки,
Ллє вина.
— Не пийте, хлопці! —
Вкраїна просить.
— Не пийте, хлопці,
Бо я одна...

КНЯЖА КРИНИЦЯ

І не чути більше дзвону криці,
Тільки чути шум високих верб,
Та й аода із Княжої криниці
Иде трубою до радгоспних ферм.

Тільки у музеї слааа давня,
І сади, де город був, цвітуть,
Та ще в «Слові» плаче Ярославна
Та, що народилася ось тут.

Плаче! Плаче! Може, думка зблисне,
Хоч би череп батька аіднайти.
Назиаали батька Осмомислом.
Може, станеш одномислом ти?

Може, він устане й оком гляне
На поля, на села, на гаї,
Що тут наробили батухани
І чужі поганці, і свої...

ГРОЗА У БЕСКИДАХ

Над горами хмари наанисли,
А вітер і рве все, і мече,
З утроби грозової блискаака
Підпалює аечір.

Я сам під грозою у горах
Обличчям до вітру страшного.
Де друг мій сьогодні?
Де ворог?
Немає нікого...

ЗАПЛАКАНИЙ ПРОМІНЬ

Все бачили люди!
Не все лиш лягло на папір,
Бо світ цей летить
Тривожний, страшний
І шалений.
І дивиться мовчки
Високий Тютюнник Григір,
Неначе живий,
Печально стоїть
Коло мене.

Чи я біля нього!
Багато з'явилось тепер
Дружків,
Що його шанували,
При чарці любили.
І пишуть багато тепер,
Коли Григір помер.
Хіба ж він помер?
Чи не ті, що топтали,—
Убили?!

О скільки на білому світі
Гадюк і падлюк!
І будуть, і є,
Як були
Ці убивці віками.
Рвуть петлі на шиях
Тютюнник!
Близнець!
Васюк!
А де ж ті,
Що петлі
Цим красеням гідним зсукали?

Уже поховались!
Уже дуже чисті усі!
Той час називають
Добою злодійства й застою?..
Їх висвітить сонце!
Та плаче он промінь в росі.
Ой болю, мій болю,
Багато лежить після бою...

▬

Вона у мене першою була!
З її сльози зробилася криниця.
На небосхилі юності зійшла
І показала, де перо жар-птиці.

Я взяв перо! І ми себе несли
В рожевий світ — чекали ж перевали.
Щоб глянути на пару, із імли
Верхи Карпат дідами виливали.

Ми йшли удвох! Аби вона цвіла,
Я міг прийти до неї навіть небом.

В нвс молодість попереду була,
А більшого закоханим не треба.

Вона була як промінь у росі,
Була і зниклв! Мов казкова аіла,
Цаіт папороті у своїй косі
Несла кудись! Заждатн не хотіла.

Вона у мене першою булв!
Не знаю, з ким її ще порівнятн!
Так блискавка приходить кульова,
Яку ніхто не зміг ще упіймати!

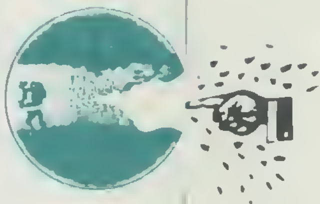

О панно Інно!
П. Тичина

О мила Інно!
О ніжна Інно!

Вже пада сніг.
І пахне лісом!
І пахне сіном!
Із гір моїх.

А вітер віє,
Він біле сіє.
О світе мій!
Золотоверхий
Веселий Київ
Тепер сумний.

Дніпро німує,
А Лввра мріє
Удвлині.
В холоднім смерку
Мов спить Софія,
Чорнобиль — ні!

О мила Інно!
Чорнопромінна,
Гірка бідв
Упала! Впала!

Аж глиця стала
Страшна й руда.

І згасли хлопці,
Та змія а герці
Перемогли!
Лишились рвзи
В душі й на серці,
Мічені ми!

ТІНЬ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Для аівчарки німецької
Окрема кімната а кaартирі,
Бо в собаки важливий паспорт,
Де перелічені її
Бвтько, мвти.

Дід, баба,
Прабаба-сука...

І так до двадцятого коліна.
Тут клички собак всіх вказані.
За цю біографію
Вівчарка здобула
Багато собачих медалей
І навіть господарю славу принесла:
Писали про них у журналі!

Хоч власник вівчарки
Не знає своєї родини —
Хто був далі діда і баби!
Та й то він забув,
Як вони називались
І де спочивають...

Лиш тільки він тямить:
Старі розмовляли
Вкраїнською мовою,
Пісень українських співали,
І часто розповідали,
Як німецькі вівчарки терзали
Людей на вокзалах!

А власник собаки
Добився у школі
З поліпшеним значенням
Німецької мови,
Щоб сина його звільнили
Від вивчення мови
Предків забутих,

Щоб навіть тінь
Від них не упала
На його чадо
Без роду,
Племені
І народу.

Невже думає він,
Що й за це
Даватимуть нагороди?..

▬

Хтось мов кличе мене: «Степане!
Досить славити зорі в небі!»
Ходить вітер сумний степами,
Звиває засмуту в вербах.

Хтось опівночі кличе: «Мамо!»
Чуєш поклик, карпатський верше?
Так, ілюзій зосталось мало,
А ідилій в душі ще менше.

Хоч зробилося небо вищим,
Та ріка тече, мов клоака.
По лікарнях он раки знищуть,
Та немає у річці рака.

О природо! Невже запізно
Рятувальна іде робота?
Топче землю п'ятв звлізнв!
Губить хімкомбінатів блювота!

І повітря несе хвороби!
Чигирине, мій Чигирине,
Як саркома стоїть Чорнобиль
Коло серденька України...

А ми вірили в слово чесне,
Колисали нас чинодрали,
Напували нас чиновчені,
Щоб ми спали! І ми проспали.

Та прокинулись! І не вірим,
Що були ми як царство сонне,
Що у небі озонні діри
И на землі заповідні зони...

І не віримо словоблудам,
Бо ж потоне земля, мов човен.
Чи ж і зввтрв такі ми будем,
Як були безхребетні вчора!

ПРИСВЯТА СОБІ

Мені говорять друзі: «Ти згориш!»
Киплять пвскуди: кістка в горлі ти їм!
Та ж пам'ятай: Франківськ твій — не Париж,
І не Москва, звичайно, і не Київ.

Ти так далеко, друже, від столиць!
Провінція до свого тягне рівня.
Тут культ чинів! Грудастих молодиць!
І для екзотики — Франкова Криворівня.

Тут в моді ті словв, які нв «ізм» —
Це дуже люблять жаби із болота.
Тут сильно процвітає баранізм!
А з баранами битись неохота.

Твк, в нас таланти пильно стережуть!
І розцвітає творчість без принуки!
Якщо в Москві лиш нігтики стрижуть,
То в Києві вже пальці, тута й руки.

Нв творчих людях відьомський бенкет!
У небі — горобець, в руці — синиця!
Хай на провінції народиться поет,
Та хвіі його пропишуть у столиці.

Тоді не скважуть люди: «Ти згориш!»
Усе я знаю, друзі-грамотії.
Це правда, що Франківськ мій не Париж,
Дозують правду нам Москва і Київ.

І часто серце тоне у журбі,
Бо творчість, друже, не дівочі буси.
Тримвти важко гору на собі.
Тв що робити? Хтось тримати мусить!

1974 *Івано-Франківськ*

гаряча луна

Розп'яттям нових менестрелів,
Покірним терпінням душ-келій,
Опльованістю корогов
Карбовано нашу любов.

Іржавими схлипами років,
Землі шепотінням: «Та ж доки?!»
Безглуздим величчям будов
Карбовано нашу любов.

Прозріннями, що спопеляли,
Що злості у кров додавали...
Тривожиим чеканням онов
Карбовано нашу любов.

Могилами, повними жаху,
Сліпими стежками — на плаху,
Залізним перстом настанов
Карбовано нашу любов.

Захланністю вікон високих,
Продажними слізьми пророків,
Холодним й важким:
«Будь готов!»
Карбовано нашу любов.

І чує вона стогін роду,
І бачить іржаві клейноди —
І рветься в кострище страшне,
Що духом новим спалахне.

КАТЕРИНА БІЛОКУР

Миколі Кагарлицькому

Ґлусте сонце, низькорослий день
І болючі доторки спокути...
Як не зможеш слухати людей,
Слухай землю — в ній багато чути.

Слухай стогін, слухай зойк і сміх —
Ой, надбалось за вікн-дороги:
Слухай пісню — ту, що для усіх,
І оту, ледь чутну,— для одного.

Не зі слів — з мелодії збагни,
Щб тобі судилося спізнати...
Квіти — донечки мої й сини,
Буду вас правдиво малювати.

Буду вас горнути в ніч лиху
До душі, що ласки не зазнала;
А сльоза на битому шляху
Скаже, що вона не марне впала.

Люди зайняті усі, у них діла,—
Як і підступлю з тим малюванням?
Та й мені ж не слави, не визнання —
Дрібку ради й крихточку тепла.

Десь театри є, й музеї є,
І фабричні пензлі, і достаток...
А в моїй куфайці стліла вата,
Й жити
часом сили не стає.

Тихі очі квітів, шепіт верб —
От і вся надієчка-підмога.
І який це вік у нас тепер,
І чого чекати ще від нього?..

А може, на сьогодні доста
Ламати той гарячий голос?..
На полі, врослому по пояс,
Одним одна жіноча постать.

А гони довгі, тиша стерпла,
Й плакати — прошаки під тином...
Коли ж, коли вона спочине
Від раю, що зробився пеклом?!

Нагодувати, вдовольнити
Усе зростаючі, все нові...
Звести на ноги рідне слово
Нам, новоспеченим лудитам.

Гудуть президії й курорти,
Хлюпочуть в строфах дифірамби...
Вона
опухлими
ногами
Іде росити поле потом.

КАРТИНИ БЕЗ НАЗВИ

Розпанахані очі туги —
де ви, люди?
Зіжмакане минуле
повільно розпростується
в чаді байдужості.
Тихо, тихо,—
стогін сполохає дерева,
що останнім листком
благословляють захмарене небо.
Чого чекає ця рука?
Крихти хліба?

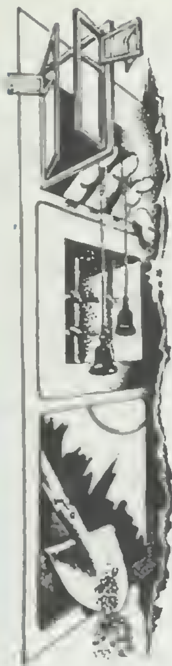

Квітки?
Ножа?
Оглянься —
згорблена тінь
покірно риє бездонну яму.
Знову.
Підійди: може, вона забула,
як звучить людський голос?

• •

Пожежі відбивалися в очах —
і це було знаком.
Кров розривала серця —
і це було кличем.
Земля спухала могилами —
і це було клятвою.

Та не випалять,
не потоплять,
не переховають.
Шукай болю — він твоє знамено,
очищай пам'ять — вона твій щит.
Сталй слово — воно твій меч.
МАЄМО НАЙМЕННЯ —
І НИМ ОСВЯТИМОСЯ.
Плече до плеча —
навчи нас, житнє колосся.
Плече до плеча —
навчіть нас, пісні материнські.
Плече до плеча —
закленіть нас, діти,
в чорнобильську ніч зачаті.

• • •

Достатність того, що маю.
А маю три пучки, щоб,
Оддавши ключі від раю,
Перехрестити лоб.

А маю мовчання чорне,
Що висвітлить НЕ ДРІБНЕ
Й, сльозою прорвавши горло
В пісню введе мене.

А маю луну гарячу,
Що в дзвони надії б'є
І серед могил незрячих
Віру нову дає.

ІЗ ЦИКЛУ «ЗАБЛУДЛІ»

1.

Малі, спокійні, тихі — живемо,
Байдужі до всього, що доокола;
Порипує оздоблене ярмо,
І фиркає ліниво серце кволе.

Нам лиш куток би свій та кусень в нім,—
Який народ? Яка ще в біса Мекка?
Дратує і лякає нас той грім,
Що зрідка озивається здалека.

Він болю прагне, болем клекотить,
Він посторонки рве і дні затишні,
Щоб смолоскипом спалахнула мить,
Прорвавши більма й загорожі звичні.

...Ми не родились ранок принести,
Ми не родились розбудити сплячих,—
Лиш тужно позирнемо на хрести
Й за чаркою згадаєм клич козачий.

І знову душу аж на три замки:
Мовчи, чудна, хіба науки мало?..
Все грубше й грубше округ неї сало,
Все далі й далі пам'яті зірки.

2.

...Наші душі — затоплені села.
І. Римарук

Прикрившись від будня плакатами й тезами,
Усе ж обдивімось довкіл:
Чи можемо бути
високі в поезії,
Коли ми в житті низькі?
Коли ми в житті — ані правду відстояти,
Ані заступитись за біль:
Годовані страхом,
зневірою поєні,
Плодили і плодим кукіль.
Коли ми в житті —
гнучкошиї лакейчики,
Що знають лиш власний куток
І солодко млюють:
чи ж скоро погейкають
І трошки позичать думок?
Гладенькі, кругленькі —
покірно потакаєм,
Зручні і безпечні завжди,
Немовби навік вуха заткані ватою,
А в душах по вінця води.

У КОНТЕКСТІ ТРАВ

«Світ лагідний, і в ньому треба лагідно»,—
Учили нас ізмалку матері.
І ми росли, й не вибухали — плакали,
Стрічаючи підступність душ, доріг.

З образи плакали (а то і з розпачу),
З безсилля плакали (а то й з ганьби).
«Хай,— шепотіли,— хай собі потопчуться.
Ми сильні. Нас не так-то просто бить».

І на зірки дивилися закохано,
І квіти пригортали до облич.

(Ми, може, підсвідомо чули корені,
Яким колись не так ще заболить).

О, скільки забували — для добра усе;
Прощали скільки — всі ж ми не святі...
Але прийшла ота маленька крапелька,
Що все перевертає у житті.

Що каже: «Встань. Негайно встань, Людино!
Поглянь на себе у контексті трав.
Не кров шумить в тобі — летить стежина
Від отчого порога до Дніпра.

На ній колись твоя родилась лагідність,—
На ній тепер хай гордість вироста...
І, може, справді треба і відплакати,
Аби плачем тим пробудить вуста».

✦

За умовами гри —
тй не мав би любити.
За умовами гри —
я не мала б жаліти.
За умовами гри —
в нас веселі обличчя,
І не треба так пильно
дивитись у вічі.

Кавуни продаються,
пакуються гроші,
Від багряних дерев
тіні довші і довші,
Ніч безладно й хапливо
у ранок вліта...
Що ти робиш, чудна?
Ти ж не з тим!
Ти ж не та!

Тихо, тихо, зірки.
Я така, як мільйони,
Що несуть вбиті душі,
а в душах прокльони.
Припасую її до примхливого дня —
Він тихенько спитав,
ще тихіше обняв

Самота самоту
іздалека впізнає
І на мить (хай на мить!)
захлинеться тим раєм,
Два зітхання зіллються,
як шерех ріки...
І вжахнусь,
бо не прірва між нами — віки!..

Але гра вже сама
до кінця обережно,
І стихає сум'яття,
згасає пожежа,

Й вільиий вітер зриває
тремтячу струну —
Ще одну.

ПРОЩАННЯ

1.

Я для тебе — свій зухвалий сміх,
Я для тебе — солод губ своїх,
Я для тебе — тіла тятиву,
Пил доріг і серця перезву.

Будеш мати — иа годину-вік,
Будеш иазиватись: ЧОЛОВІК,
Будеш тугу — плугом золотим,
Щоб з мого порога не зійти.

Невситимість рук, огроми слів,
Шал иадії, тайии юний спів...
Білий протяг, що змете сліди...
Тихий шелест мертвої води.

2.

Ти меиі ие мииувся дарма.
Ти вітрами меие чотирма
сколихиув...
і спалив...
і вериув
під почаївську вічну стіиу.

А на иій голуби туркотять,
а за нею клекоче життя...
Пліифа сумио мовчить про обмаи...
Ти меиі ие миирувся дарма.

3.

Воии — лиш тіиь твоя.
Чого у них шукаю?
Тієї сили, що була в тобі?
Тії душі? Та другої ж немає.
Тієї блискавиці? Тих карбів?

Усе не те, не те.
Аж пучки пообмерзли,
Аж згорбилась зацьковано душа...
Та як же їй в цім світі без Говерли?
Сиіги спішать...
О, як сиіги спішать!

«Чекай і вір»,— шепоче кров затято
І рве стежки, що повертають вбік...

Твоє ім'я лишилося мов свято,
Мов свято, що зігріє клятий вік.

ІВАН ГНАТЮК

Ні, я не скнів...

З «Колимського циклу».

ЖИТТЯ

Я пізнавав життя в полоні ностальгії,
В тужбі за волею, у вогнищі сухот, —
Як потопельник, плив із каменем на шиї,
Тонув і виринав, заціплюючи рот.

Минали дні й роки — я плив за течією,
Дивився на красу й на обшир Колими, —
Я день і ніч тужив за рідною землею,
Забутий усіма — і богом, і людьми.

Я подумки ішов у гори — вище й вище,
Я молодість з-за гір душею визирав, —
Моє життя було — як чорне попелище,
Але мій дух, одначе, у ньому не вмирав.

Якщо здоровий дух — здоровим буде й тіло,
Я гартував його в страшних концтаборах,
Нічого, що життя на попіл перетліло, —
Мій дух із попелу відроджувавсь, як птах.

І хоч моє чоло пооране, суворе,
Хоч змучене лице, та погляд молодий, —
Ще почуття в душі збурунене, як море,
Немовби я не знав ні горя, ні біди.

Якби мене спитав хтось пещений і ситий,
Чи варто жити так, як я, на Колимі,
Я б відповів йому, що краще вік прожити
На каторзі, ніж день в духовному ярмі.

Я жив не так, як він, що знав лиш насолоду
Й усе життя в страху догоджував усім,
Немов бездушний черв, не чув страждань народу,
Безрідний і чужий йому, як анонім.

Ні, я не скнів — я жив, хоч часто в очі смерті
Дивився й кров'ю в них плював у забутті, —
Я пізнавав життя в бездушності одвертій,
Але ніколи їй не кланявся в житті.

1954—1988

ПРИТЧА ПРО ЖЕРТОВНІСТЬ

1. Мати

В ім'я ідеї — матір до стіни.
Перед холодне дуло карабіна.
У цих очах ні жалю, ні вини,
Його душа — як статуя камінна.

Дивився в рідне пасемко сивин —
І цілився у цяточку на лобі.
...Голгофа. Хрест. І він на ньому син,
Розіп'ятий у маминій жалобі.

В ім'я ідеї, зціпивши уста,
Наводив дуло — холодно і строго.

А мати, наче здійнята з хреста,
Лиш пошепки молилася за нього.

2. Кохана

Він дихав нею, він боготворив
Її, святу, довірившись, як долі,
Й не стямився, як сумнів мимоволі
Звкрався в душу й лиха натворив.

Той сумнів був сильніший за любов,
І він *в ім'я великої ідеї*
Доніс верховним ідолам на неї,
Доніс — і сам за жертвою прийшов.

Але вона без осуду і зла,
Побачивши в очах його тривогу,
Закохано всміхнулася до нього
І на жертовник з усміхом пішла.

3. Самопожертва

Яке життя — така йому і шана.
Тут не зарадить жодний компроміс.
Була у нього мати і кохана,
Але він сам у жертву їх приніс.

Не поступався совістю своєю
(Давав же сина в жертву Авраам) —
Він цілий світ віддав би за ідею,
В ім'я ідеї згинув би і сам.

Але якось, побачивши, що руки
Його в крові — й ні роду, ні сім'ї,
Він сам себе ізгарячу, з розпуки
Приніс у жертву ідолам її.

В ім'я ідеї з кров'ю на руках
Він Каїном пребуде — у віках.

КАРЦЕР

Як домовина — темна і страшна —
Ця камера в два метри довжиною, —
Зроблю лиш крок — і вже переді мною
Стоїть стрімкою кручею стіна.

Ані стільця, ні нар — лише з вікна
Квадратик світла падає, і грою
Тонесенького спектра, мов стрілою,
Могильну тьму і тишу протинв.

Ця камера — страшніша домовини.
Як тяжко в ній, не чуючи провини,
Каратися, заціпивши уста!

Мовчу як мертвий, скаржитися всує, —
Ніхто моєї скарги не почує:
У кого сила — в того й правота.

1954—1988

НЕВОЛЬНИЦІ

Колони й колони — в німій чужині,
Знеможені й гнівні, ідуть крізь хуртечі,
Ідуть і не чують, як зори стальні,
Неначе багнети, впинаються в плечі.

І сніг, забиваючи дух, як вогонь,
Пекельно січе в обморожені щоки,
Мороз, мов наїзник, примчавши вдогонь,
Хапає в обійми і мучить жорстоко.

Прийшли на роботу — лопати й ломи,
Гризи хоч зубами цю вічну мерзлоту!..
А вітер кружляє у танці зими
І б'є їх навідліг до сьомого поту.

Так хочеться їм хоч на хвильку, на мить
У рідній хатині край грубки завмерти,
Почути, як в тіло тепло струменить,
Як тануть у ньому сибірські замети.

Та марні бажання — лиш вітер гуде,
І гупають їхні ломи та лопати, —
Як важко їм дихати й з хрипом грудей,
Задихавшись, землю весь день колупати!

І в'яне в печалі дівоча краса,
Грубіють їх ніжні спрацьовані руки,
Жіночність — і та поступово згаса,
Немов кам'яніє з німої розпуки.

І голод під серцем їх смокче, як спрут,
І холод нахабно хапає за груди...
...Колони й колони — мільйони їх тут,
Невинних, ідуть під конвоєм — в нікуди.

1954—1988

МАРЕННЯ

Не раз, повернувшись з роботи й, мов камінь,
Упавши скраєчку тривожного сну,
Я довго ще слухаю стомлений гамір,
Що кане зі мною у тишу нічну.

І мрію про волю, про рідну Дзвинячу,
Дрімаючи, згадую матір свою,
А часом і батьківське поле побачу,
Таке дороге у чужому краю.

Так зримо складаю копиці на ньому
Чи ходжу за плугом у зграї ворон
І, наче куфайку, скидаючи втому,
Бува, переплутую дійсність і сон.

В щасливому сні усміхаюсь до себе
І чую: так легко на серці мені!
Вже місяць уповні на заході неба
Горить, як пожар у нічному вікні.

Освітлює в'язнів, що поруч зі мною
Лежать, наче мертві у темряві шахт, —
Я стогну, а мрія страшною марою
Стає — і тікає, мов з тіла душа.

1952—1988

КОЛИМСЬКА ВЕСНА

Посвітлішали хмари, зігріті весною,
І над горами гливий туман посвітлів;
Вже й колимська зима не здається страшною,
Зм'якла сила її — ні завій, ні вітрів.

Хоч ночами ще тиснуть морози і гори
У снігах, мов у білих кожухах, стоять,
Але небо уранці вже чисте й прозоре,
Наче марля, протерлась його непроглядь.

Вже тайга віддалік у відтінках смарагду,
А повітря таке, як столітнє вино!
Жаль, що треба спускатися в каторжну шахту,
Мов у прірву коміть головою на дно.

І конати в тій шахті — живцем в домовині,
День у день — місяцями без сонця й тепла!..
А весна ж не чекає — минає, і нині
Кожна мить мимо серця летить, як стріла.

Так незвично у світі — не стало тиранів,
І душа, наче крига, скресає — весна,
Навіть рейка, що дзвоном нас будить щорана,
Не така вже тепер осоружна й страшна.

1953—1988

●

Як вутлий човен, кинутий у бурі,
Я у неволі б'юся за життя,
Шукаю в ньому точки опертя,
Беззахисний, як пагонець на мурі.

Четвертий рік у немочі й зажурі,
Не чуючи людського співчуття,
Перепливаю річку небуття,
Де видно тільки бескиди похмурі.

І часто хвилі відчаю мене
В нестямі б'ють об лоно кам'яне
Тих бескидів — я корчуся у болі.

Мабуть, уже й загинув би давно,
Пішов би вутлим човником на дно,
Якби на мить зневірився у волі.

1952—1988

Борислав на Львівщині

ТАМАРА МЕЛЬНИЧЕНКО

прозріння

Фрагменти з поеми

Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє —
Ні з ким поділити!
Т. Г. Шевченко

■

Все в Ликері тій Полусмаковій,
То зухвалій, а то наляканій,
То наївній, а то спесивій
І такій молодій, вродливій,
У Тарасовім серці зболенім
Відчувалося щастям, долею
І намріяним світлим раєм
Про хатину у тихім гаю.
І вона в ній, Ликера, й діти...
Чи ж багато хотів у світі,
Чи занадто просив у бога?
Краплю щастя —
І більш нічого.
Не прийшлося...
Гірка облуда
По тих мріях по щирих —
Брудом!

...Ой Ликеро, дівча дволике,
Чи ж збагнуть тобі дух великий,
Що піднявся над світом всеньким?
Мала душу іще дрібненьку,
Зрозуміть його неспосібну,
А до всього ж талант потрібний.
Де їй бачить, малій стеблині,
Гір високих стрімкі вершини?
Куди вітер гне, туди й хилиться,
Прогадає, дивись, помилиться.
В думці вродою вихвалялася,
У люстерко все видивлялася
На уста свої, як мальовані,
На коралі, що ним даровані,
Нерозгаданим, нежаданим.
Лише серце Тараса — рана —
Відкривалось для неї в пісні...
Та в кімнаті з ним аж затісно,
Так його почуттів багато.
Як повестися? Що сказати?
Терпнуть руки, і терпне серце,
Як буває він часом сердиться.
«Віддай, мамо, за того,
Що сіються вуса,
Він на мене кивне, моргне,
А я засміюся».
Заспівала. І плакать стала.

Знать, цю пісню про неї склали,
Так, про неї...
А хто? Байдуже.
Чи хотіла б Тараса мужем?
І не знаю...
Поет він, кажуть,
Що ж те слово так людям важить?
Знатні пані на неї звисока
Позирають, а долоні прискають:
— Звідки вийшов, до того й тягне,
Бо чого б так Ликери прагнув?
Що кріпачка? Без батька й неньки?
Тільки й того, що молоденька.

«Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я,
Сватай мене, серденько,
Вийду я».

Чом не вийти? На неї ласо
Й паничі позирають часом.
За своїх же й казати годі,
Під вікном табунами ходять.

«Моя ти любо! Усміхнись
І вольную святую душу.
І руку вольную, мій друже,
Подай мені».

Чом не подати?
Уподобав — тому і свата.
Ну, а я?..
Не питайте, люди,
Плаче серце від того суду,
Що не любиться,
Що не милий...
Може, й звикну, хай через силу,
Прихилюся навік до нього...
Пан? Мужик?
Не збагну, їй-богу!
Чемний.
Брови — немов острішки.
А мені ж то у думці
Смішки,
А мені ж то у думці
Жарти!
Що з тих жартів...
Й питать не варто.
Те пожнеш, що колись посіяв.
...Ой, який він страшний у гніві,
Вже й обручку вернуть примусив.
Я боюся його... боюся.
. . . .
. . . .
. . . .
— Що? Помер?!
...Як я тепер?

Де подітись самій — не знала.
Хоч, здається, із серця впало
Те, що досі, мов камінь, тисло.

Так же требв збвгнуть, домислить
Нвйболючіше, необхідне...
Научи мене, мамо рідна,
Научи мене хоч з могили,
Як жить далі,
Де взяти сили.
Палить палом, діймв тривогв —
Все про нього думки, про нього,
Ой, якв то нестерпна ношв...
До Тврвсв, немов на прощу,
Йдуть і їдуть ізвідусюди
Люди.
Йдуть до нього,
А він же мертвий...
Твк скажіть же, чия він жертвв?
Нвучи хоч по смерті, ненько,
Хто він людям —
Тарас Шевченко?

Бігла в розпвчі —
Тільки б встигнуть,
Під ногвми тріщвла кригв.
Нввпростець по Неві —
До нього
(Хоч би рвз отвк до живого).
Пізно... пізно... Шкодв розмови.
Як же супились в нього брови,
Як же гірко тремтіли губи...
Пригорнутися б тільки:
— Любий...
Сміхом відчай в очах зітерти.
Пізно... пізно...
Немвє.
Мертвий.
Хоч би рвз ще його побвчить,
Хвй по смерті мені пробвчить.
Швидше! Швидше!..
Тріщалв крига,
Не міцна вже — уже відлига —
Ополонка пришерхла.
З ходу —
У воду!
Вибиралвсь. Ламвлвсь кригв.
Знов не встигла...
. . . .
Звміж вийшлв.
Добра надбала.
Тв чекала,
Чогось чекала.
Зрозуміть хоч тепер хотіла,
В чім Тврвсовв вільна силв.
Діствлв «Кобзвр» з полиці.
І нібн в бездонну криницю
Зирнулв...
Нвосліп
Раніше проходила.
Гостро
Серце боліло, звало —
Не вслухвлося...
Потерпвлв.
А нині...

Невже це крила
Відчулись?
Невже відкрила
Тарасовий світ для себе?..
Ким же вона погребувала?
Щастя ж зустріла!
Боже мій,
Забрякло до нього
Розуму?!

«Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...»
Поговорим...
Хіба ж я зірка?
Жінка я,
Кріпачка
В душі і серці.
Любий, прости,
Не сердься.

. . . .

Сніг на землю лягав і танув.
До Тараса прийшла
У Канів.
Йшла на прощу.
Прощенням сила —
Ось могила,
Його могила.
В грудях слово його палюче,
Та ще думи
Гіркі і добрі —
Розсувались, ясніли обрії,
Як крізь душу свою
Побільшену
Ті слова відкривала іншим,
Їх глибінь, широту і силу...
Не було вже ніби могили,
Знову поряд
Він і вона.
На вістрі часу розпинав
Їх дніпровий тривожний вітер.
Свою долю невже їй вірив
Сам Тарас?!
Його муки жар,
Чорне лихо,
Страждань тягар
Їй відкрив,—
Своє пекло й небо —
І навіки прирік до себе.
Вірив їй своє серце
Й душу
Він, безсмертний!
Вона ж — минуща.
  — Люди-людоньки!
  В часу плині
  Ви не киньте в мій бік камінням!
...Я відступниця
На віки.
Без твоєї руки...
Ні з ким...

АНАСТАСІЯ ЛИСИВЕЦЬ

»Скажи про щасливе життя...«

СПОГАДИ

1933

Рукопис Анастасії Іванівни Лисивець прийшов до журналу, як кажуть, самопливом. Та коли я почав читати спогади колишньої вчительки, нині пенсіонерки, то вже не міг відірватися від рукопису до останнього рядка.

Спогади ці про трагічний тридцять третій рік, про страшний мор, який наслала на селян сталінщина, вилилися ніби із самого серця, бо ж сільська дівчинка помирала зі своїм селом, але дивом вижила. Ще треба сказати, що цей хвилюючий людський документ писався в роки безпам'ятства, коли з нашої історії зникли не лише тридцять третій рік, не лише тридцять сьомий рік, а й цілі періоди. Отож листовно я спитав у Анастасії Іванівни, як писалися ці рядки, адже сподіватися на друк було марно. І вчителька відповіла мені просто: «Писала, щоб залишити у спадок своїм онукам і правнукам правду».

У журналу таке ж завдання.

А. КРИЖАНІВСЬКИЙ

Я народилася в селі Березань узимку, в люті морози кінця 1922 року. Мій батько, Лисивець Іван Григорович, син селянина і сам селянин, умів і любив працювати. І часто, як казали сусіди, працював до сьомого поту... Любив орати, сіяти, косити, чистити і пасти коней, умів колоти кабанів, сушити сіно, молотити і віяти, любив смачний свіжоспечений хліб, гарячий борщ і молоко з-під корови. Я не знаю, скільки було в батьковій сім'ї землі до революції, але знаю, що, мабуть, зовсім мало, бо в двадцятих роках нашій сім'ї «дорізали», як тоді казали, щоб було шість гектарів, відповідно до кількості «їдців у сім'ї». В господарстві була кобила з лошам, корова, кабанець, а то й два, та кури. Був гарний віз, якого батько зробив сам, плуг, культиватор та декілька борін. Жили ми в поганенькій хатині під соломою, з глиняною долівкою. Був і напівлісяний сарай, подвір'я теж було обгороджене лісою. За хатою вишняк, декілька яблунь та груш і великий широколистий горіх. Під вікнами маленький квітничок...

Я добре пам'ятаю, що батько завжди казав правду у вічі, кому б то не було, і зневажав брехунів.

Багато можна говорити про батька. Скажу лише, що я любила його усім своїм дитячим серцем. І зараз люблю пам'ять про нього.

Моя мати Оксана Никифорівна була молодша від батька на кілька років. Я ніколи не бачила, щоб вона гнівалася, мала на кого-небудь зло. Дуже любила дітей, своїх і чужих, любила батька і боялася його часом крутого і суворого норову. Мати працювала багато і тяжко. Була вона маленька, тоненька і завжди якось усміхнена в собі. Я не пам'ятаю, чи вона коли спала. Я пам'ятаю її коло печі, рогачів, чавунів і горщиків, біля дерев'яних кочов та жлукта з ряднами й полотняними сорочками, із щіткою та гликою, за прядкою, із голкою в руках, із сапою, граблями, лопатою, відрами. Пам'ятаю з перевеслом у руці на ниві. Пам'ятаю, як брала плоскінь з конопель в кінці городу, як запарювала м'яту на чай, як прибирала клечанням хату, як білила полотно на озері, як мочила коноплі, як пекла млинці, як розказувала нам казки, як тихесенько співала сумні пісні й плакала, гладячи по голівці котрогось із нас, малюків.

Дорогі тату й мамо! Я ваша дочка. Я ношу ваші образи в серці, вони ввійшли туди навічно. Я кланяюся могилам вашим і окроплю їх сльозами гарячими...

Моя сестра Галька була від мене молодша на два роки. Була дебелою дівчинкою, з білявою головою й синіми очима. Як трапилося, що я залишилася жити, а вона померла, не збагну. Та про це пізніше. Любила я гратися з Галею біля хати на соломі, ковзатися на ковзанці, бігати по вулиці і по городу, садити півники і півонію біля хати, а ще вибиратися на шовковицю...

Мій братик Василько був наймолодшим у сім'ї. Завжди по-дитячому прудно бігав у своїй полотняній сорочечці, пофарбованій бузиною. Був у мене ще один брат — Микола, молодший від мене на чотири роки. Нам двом судилося вціліти якось того страшного тридцять третього року.

Батько звав мене Настею, мати — Нанею, Нанькою, дівчата-подружки — Настенькою. А назвали мене Настею завдяки хрещеному батькові, братові мого батька, Михайлу Григоровичу. Назвав він Настею і свою рідну дочку, як називав і всіх дівчаток, у яких був хрещеним батьком. Його дружина, а моя дядина Марія розповідала, що в нього була перша любов Настя, але батьки його з нею розлучили.

Що мені пригадується з самого раннього дитинства? Хата, прихаток та сінк. Бо в них стояла загадкова материна скриня в кутку та не менш загадкова драбина на горище. Скриня пахла васильками і ще чимось особливим. Такого запаху, як з материної скрині, я більше не чула ніде й ніколи.

У маленькій хатинці (прихатку) ми жили тільки весною і влітку, а взимку там зберігалося зерно, мішки борошна, якісь діжечки з квасолею, пшоном, крупою та різні рунавички й вузлики. Взимку ж жили ми в хаті, де була чимала піч, на якій завжди щось сушилося або грілося: просо, гречка, жито, пшениця, коноплі, льон, якісь ганчірки, рядна, мішки. І ми, діти... Піч топили соломою, дровами ж тільки коли коло́ли кабана, на свята та у сильні морози. Бувало, сидимо за теплим комином, а мати пече млинці гречані на олії та вкидає обережно на білу солому біля печі або на рушник в червоних півниках. На печі стояла торбиночка з цукром та мішечок з сушеними яблуками, сливами, грушами. Там ми й пасли́ся потихеньку. А батько порав коней, корову, теля, вичищав саж, прочищав сніг. Особливо батько любив коней. У нас була біла кобила, яка довго не приводила лошати. Але нарешті з'явилося на світ і лошатко — гнiденька лошичка. І який уже був татко щасливий! У сараї і днював, і ночував. Годував, напував, чистив і гладив та все говорив про щось із ними.

У хаті був великий піл, де ми й спали всі разом. І діти, й батьки. Подушки, рядна, рядюжки, ліжники й кожухи — усе саморобне. У кутку на покуті були дві великі ікони, якими благословляли батьків, коли вони вінчалися в церкві. На стіні, що від порога до покуття, висіло декілька фотокарток з солдатами часів імперіалістичної війни. А серед них і мій батько.

Від печі і до кутка, де кінчаася піл, була причеплена під стелею жердка, на якій аішалн одяг, а над самою піччю — вінин цибулі.

Город у нас буа маленький, а кінці городу була гарна липа й осичняк, де восени мн аншукуаали опеньки, а аесною днкий щааель та лободу на борщ. Тут же стояла й трнногa, на якій у казанку часто аарнли пшоняну кашу, куліш, суп чн галушкн. Варна на трнпозі завждн батько зі мною та Галькою, бо весною та алітку матн завжди мала поано діла і на городі, й по господарству.

Біля самої хатн рослн малнна, порічки, смородина, м'ята, канупер, любнсток, рожі, півнике, піаонія, чорнобрнаці. Пам'ятаю, як одного року батько задумаа розбагатітн, щоб дітям, собі й матері справити ноаі чоботн. Батько аичнтаа у газеті, що м'ята корисна і що її приймає держава. Тож залишив матері грядочку на часнин і цибулю, а весь город засіяв холодною м'ятою. Ото було асій аулиці цікаао! Пахло на асе село, особлнао після дощу. Але м'яту недосушнлн, недоладуаалн. І асі залншилнсь у старнх чоботях. Через рік з лайкою та злістю батько м'яту аннидав та посаднли зноау картоплю. А м'ята ще доаго то там, то там пробиваласе по городу, нагадуючи мені з братом та сусідам і роднчам про ту необачну батькоау затію.

Крім прізвища, батько мав ще й прізвнсько — Крючок. Сусідн так і звалн батька — Крючок Іаан. Допнтуаалася я а бабн, чому нас так дражнять, то бабуся казала, що то через те, що прадід першим у Березані поробив крючкн до воріт, сарая, хатн...

Матн й батьно змалечку прнвчалн нас, дітей, до праці по господарстау, а садку, на городі, а хаті, навіть полі. Мабуть, рокіа чотнрьох я вже аміла трнматн голку, вишнла хрестиком рушннчок, а в п'ять-шість напряла першу ціаку. М'яли мн коноплі і льон, мнли посуд, прнбиралн в хаті і постіль, годували курей і поросят, пасли короау з телям, кобилу з лошам, рвалн бур'ян, пололи грядочки... А що я була найстарша серед дітей блнзьких родичів, то мені доручали пастн четверо, а то й п'ятеро коней. Відводив мене з ніньмн на пасоанще аж під недрянськнй ліс батьно або дядьно Михайло. Батько путав коней, показуваа мені, де можна пасти, розстилаа на горбочину біля верби мішок або рядннну, клав біля мене пугу, торбу з харчами, пляшку аодн, нрнказуааа, щоб у болото далеко не заходила, щоб не спала та берегла коней, і йшоа додому. А я снділа на рядннні з пугою а руках і дивилася на батька, аж поки його постать не зникала за горбом.

А потім почнлаася мій робочнй день. Я сама собі розказуаала казкн і страшні історії, спіаала пісень, яних чула аід матері або аід діачат на аулнці, скндала чоботята, якщо це буа не холодний день, бродила по калюжах і ріачаках, раала собі бобівнин і рогозу, лепеху, підходила по черзі до коней, гладила їх, заплітала їм гриан, чіпляла до гриан квіти. Училася злазнтн на нашу білу кобилу. Вона була розумна, з теплнмн, гарними очнма. За її доброту я давала їй хліба з саоєї торби, а інноли й житнього пиріжка з яблуками. Матн асе допитуаалася, чи я асе сама з'їдаю.

— Днаись, тільки хліба не аникидай, то гріх аеликий...

Як починало сонечко сідати, я анлазила на аербу й днаилася, чн не йде батько по мене. Недрянськнй ліс під Бакуміакою за болотом темнів, із очерету щораз голосніше ознаааєся болотяний бугай, квакали жаби. Пахло трааою, лугоаими каітами. Під недрянськнм лісом були наші ниаа та бережок і дядьніа для аипасу худоби.

І ось з'являася батько. Зааждн приносна у кишені цукеркн, яблуко або якийсь коржик. А одного разу прнніс мені на поле гарну хустку у квіточках, сам мене запнуа і сказаа, що то дуже гарна хустка, що аін сам її для мене анбнраа і купуааа.

Але перед тим було таке. Одного дня батько, мати, дядько й тітка рано вдосаіта поїхали на степ жниаувати. Мені наказали берегти менших дітей і господарство. Я, звичайно, берегла, як уміла, дааала свиням бур'ян, курям зерно, дітям пшоняну молочну кашу, а потім задумала

гарно погуляти. Накликала з усієї вулиці дітей і повела до дядька Петра в коноплі гуляти у схованки та в кукання. Гуляли, поки не виложили всіх коноплель, доки не нагодилася баба Олександра, батькова мати, що жила недалеко у другого сина Михайла. Баба сплеснула руками і застогнала, заойкала. Це було в неї так щиро і з таким жалем, що ми всі злякалися. Чужі діти розбіглися по домівках, а я з малими своїми пішла в хату і, не вечерявши, повкладалися спати. Я тільки прикинулася, що сплю, я чула, як приїхали батько з матір'ю, як вечеряли, як поралися і як полягали спати.

А вранці прийшла до нас баба Олександра, повела батька й матір, щоб показати нещасні Петрові коноплі. За хвилю мати вернулася до хати й почала плакати, а за нею вскочив батько з лозиною в руках.

— Ану вставай, дочко!

— Та не займай сонної, бо перелякаєш,— плакала мати,— я Петру своїх коноплель дам...

Та батько не слухав матері, так вишмагав мене лозиною, що й сам злякався, бо спочатку я кричала, просилася, а потім, знесилена, замовкла. Батько кудись побіг, а мати плакала:

— Ой Ганечко, ой слухайся батька, бо біда буде... Ой Ганечко, ой Ганечко!..

Десь через годину батько зайшов у хату і хрипло сказав:

— Збирайся, дочко, поїдемо коні пасти...

Їхали ми з батьком мовчки. Він був якийсь особливо ніжний до мене. Такий ніжний, що мені було аж ніяково перед ним і ще більше соромно за вчорашнє.

А ввечері він прийшов до мене на поле раніше, ніж завжди, приніс у кишені гостинця і оту гарну хустку в квіточки. Вона довго була в мене...

Пам'ятається багато епізодів із раннього дитинства. Згадуються поїздки з батьком та матір'ю в Недру в гості або на храм (храм там справляли на зелену неділю і на спаса). У Недрі жили материні батьки й сестри, а мої дід Никипор, баба Олена, тітки Мотря, Дунька і Палажка. Вони завжди ретельно готувалися до цих та інших релігійних і народних свят, бо були релігійні і богобоязливі. Дід був у церкві дяком, і у них вдома було чимало церковних книг, по яких я і вивчилася читати.

Найбільше нас із Галькою цікавили тітчині скрині. Кожна тітка мала свою, були вони розцяцьковані й гарні. Іноді та чи та тітка чіпляли нам свої стрічки й намиста, запинали своїми хустками й вели до церкви. Там до нас підходили знайомі, питали:

— То це вже у Оксани такі діти? Гарні, гарні діти у Оксани.

...Дід був, пам'ятаю, неговіркий, часто похмурий. Я його побоювалася. Як тільки він одружився, у них народжувалися самі дівчатка. Дід, кажуть, казився. Кілька дітей-дівчаток померли, а чотири зосталися... Дід не злюбив свою дружину Олену і завжди на неї гримав. І от бог послав їм хлопчика. Кажуть, що дід уперше заспівав. Сам стежив, щоб сина гарно годували і зодягали, навіть сам пелюшки розвішував і до колиски вночі вставав... Та от уже чималим хлопцем син помер від запалення легенів. Дід мало сам не помер від горя і жалю. Трохи просвітліло його життя, коли у моєї матері народилися Микола і Васильок.

Смерть нашої сім'ї дід сприйняв як кару божу і взагалі усе, що діялося на Україні в 1930 — 1933 роках, сприймав як божу кару. І коли в 1933 році, крім мене, вижив ще й Микола, то дід це розцінив, мабуть, як божу благодать...

І в Недрі, і в Березані були вродливі й співучі дівчата й хлопці. Я рано, ще зовсім малою дівчинкою, любила дивитися, як гуляють хлопці й дівчата. Було, як зберуться та як заспівають «Що в городі верба

рясна», або «Посадила огірочки низько над водою», або «Ой у полі вогонь горить», або «Ой у полі ліщинонька», то всі тітки й молодиці, дядьки, баби, діди і діти виходили з хат послухати, як молодь гуляє. Музики, танці, жарти, лускання насіння... А які барвисті хустки, які гарні черевички та чобітки, які коси — русі, біляві, чорні, переплетені різнобарвними стрічками!

Взимку молодь вечорами збиралася у Повхимихи, вдови, що жила з дочкою Наталкою, моєю подругою. Цілу ніч гуляли парубки й дівки у Повхимихи. На комині горіла гасова лампа. На лавах, на полу, навіть на печі й припічку сиділи дівчата й хлопці. І ось одного разу я, не сказавши батьку й матері, пішла до Наталки погуляти. Ми сиділи з нею на печі і наминали печену картоплю та квашені огірки, поглядаючи, як обнімаються та шепчуться дівчата й хлопці. Було багато попарованих... Так ми сиділи та й почали дрімати. Раптом щось застукало в сінях, рипнуло дверима. Від порога почувся хрипкий голос мого батька:

— Чи у вас тут моєї дівки немає?

Я злякано виглянула з-за комина: батько стояв на порозі з лозиною в руках... Невже битиме при всіх? Хай би й бив, тільки надворі чи вдома, але не тут!

Я злетіла з печі і швидко вдяглась. Усі замовкли... Навіть найвродливіша й найвеселіша, Лукина, притихла, а потім таки звернулася до батька:

— Дядьку Іване, та поставте лозину... Ви погляньте, дівчата, яка лозина! — І тут же склала пісеньку і заспівала, пританцьовуючи: — Ой дівчата, чи гарна ця лозина! Чи найкраща ця лозина, дівчата?

А дівчата, як збісилися, хором відповіли:

— Ой гарна, Лукино, ця лозина,
Ця лозина, Лукино, найкраща!

В цю мить батько таки шмагонув мене нижче спини під регіт парубків і дівчат. А вдома ошпарив ще раз, кинув лозину під піч і сказав:

— Вечеряй, дурихвістко.

Але я, не вечерявши, швиденько залізла на піч. Мати погасила лампу і щось звпитала, а батько засміявся... Не знаю, що снилося тоді мені. Може, Лукина...

Батько вмів читати, виписував газету та якісь книжки про конярство і обробіток землі. Мені й зараз пригадується одна новенька книжка, на обкладинці якої був намальований гарний вороний кінь. Батько дуже любив коней, мріяв колись завести й жеребця, та так і не діждався того часу...

Коли почали організовувати хати-читальні і лікнепи, батько погодився, щоб перший лікнеп на нашій вулиці був у нашій хаті, хоч було в нас четверо дітей. Сільрада для такого діла виділяла дрова й гас на дві великі гасові лампи. Мати моя була зовсім неписьменною, тож почала вчитися, але наука їй щось не давалася, завчила лише букви та могла написати своє прізвище...

Коли збиралися люди, то говорили про перші кооперативні господарства, про перші тсози, а пізніше про артілі. Батько був захоплений цими ідеями, бо один чоловік не в змозі купити молотарку, мати млин чи гарну сіялку й віялку. Він вважав, що в колективі треба жити по правді, не хитрувати один перед одним, однаково гарно трудитися. До нього прислухалися не тільки родичі, а й сусіди та односельці.

Батько був дуже відвертим і прямим, тому знайшлися й такі, хто насміхався з нього і не любив.

— Подумаєш, комнезам який! Треба нам дуже та артіль!

Батько сердився, а часто й сам сумнівався, вагався у своїй правоті та все думав та обдумував...

Надходив час іти мені до першого класу зарічанської початкової школи. Я вже вміла читати й рахувати до сотні. Наближався й час суцільної колективізації. Батько, як я вже згадувала, був за всілякі но-

вовведення в сільському господарстві. Хоча він, певно, не забув про невдачу із м'ятою, тепер вирішив засіяти майже два гектари цукрових буряків. Сам аж перемивався та й матір замучив, бо буряки треба й прошарувати, й прополоти, й прорвати не раз, а нива далеко від села, а вдома четверо дітей, господарство. Мати, маленька, худенька, вимоталася так біля тих буряків й іншої роботи, що вже не подужала й ноги тягати, а батько сердився, покрикував:

— Як так будемо працювати поволі, то ніколи нічого й не матимемо...

Восени наша біла кобила ледве перетягала ті цукрові буряки до яготинської цукроварні (за сорок кілометрів). Правда, цукру одержали багато, і меляси, і грошей. Батько взимку хвалився перед сусідами, що так добре ті буряки вродили. А чоловіки-сусіди, наче змовившись, казали:

— Так-то воно так, а ти й на свою Оксану подивись... Її з тієї роботи хоч зараз у домовину клади.

А батько ще дужче злостився та доводив, що без праці нічого не буде. Проте наступного року посіяв буряків лише півгектара...

І ось пішли чутки, що оскільки землі наші в степу за Березанню, то частину селян добровільно переселять, щоб у степу організувати соз. Батько як за гілочку вхопився — він перший згодився їхати в степ, будувати подвір'я й там жити. Мати — в сльози.

— Багато ти знаєш! — кричав батько. — Тобі аби вдома квочкою сидіти...

Він їздив у степ — придивлявся та примірявся, де б оселитися, і знайшов одну чиюсь покинуту леваду, обнесену ровом і обсаджену деревами, а на самій леваді були навіть фруктові дерева. Батько звночував там і вирішив писати заяву, щоб дозволили там будуватися. Почав шукати напарника, бо левада на одного була завелика, і знайшов аж двох, хоч і не з нашої вулиці, але добрих, хазяйновитих людей. Матері батько сказав, що на ту весну на леваді буде ставити хату. А одного разу, коли їздив у степ по снопи, взяв мене з собою. Коли доїхали до тієї левади, зупинив коней і сказав:

— Насте, оце тут ми будемо жити. Отам, під грушею, буде хата, а тут ворота, а отам колодязь. Трудно буде з колодязем, але якось викопаю. Тут вода степова, смачна буде...

— Тату, а в школу ж як? Ви ж казали, що в цьому році я піду в школу... Я ж і читати вже вмію... мені в школу хочеться... Та й дівчата-подружки...

Батько довго думав, а потім похмуро якось відповів:

— Дівчата — то пусте, ніде не дінуться... А тут ось яке роздолля, степ, роботи багато буде. Не до дівчат буде. А от школа... Школа — то не пусте. Та щось придумаємо. Поки переберемося, років зо два спливе, а там житимеш у дядька Михайла, поки школа. В нього хата велика — не перележиш...

До своєї ниви ми їхали мовчки. Батько попустив віжки і не підганяв коней. Біла мудра кобила, напевне, відчувала, що господарю непереливки, і ступала рівно, тихо, прислухаючись до степових голосів...

Того дня ми додому не повернулися, а заночували в степу. У нас був кобеняк, яким батько й укутав мене на снопах під возом. То була незабутня ніч. Батько спав мало, боявся, щоб вовки не напали на коней. Рано вдосвіта він мене розбудив, ми наклали повний віз снопів і поїхали додому. Ранок був прохолодний, я лежала на снопах, вкрита кобеняком, дивилася на небо. Зорі вже поховалися, тільки ранкова зоря ще світила, а на сході рожевів обрій — там скоро мало зійти сонечко.

У ту ніч батько мені показав, де які зорі на небі, де Волосожар, Оріон, Великий та Малий Віз, Чумацький Шлях, пояснював назви. Тієї ночі в степу я не забуду, поки й ходитиму по землі під небом та дивитимуся на світ білий.

Батько того дня до матері був добрий, ласкавий, ніжний. Вони склали снопи у стіжок. Подвір'я було застелене стіжками пшениці, жита, ячменю, гречки і проса. Батько збирався скоро просити молотарку, точні-

ше стати на чергу за нею. Урожай був хороший, і настрій у батька добрий: хліб буде, картопля буде, корова доїться, кабан годується, сіно коням і корові є, солома на паливо є, діти здорові, дружина гарна. Чого ж ще треба? Буде чим і державі податки сплатити, і собі буде, і дівчина в школу піде.

Пам'ятаю, коли в хаті сім'я снідала, я ходила по подвір'ю між стіжками збіжжя і співала: «Багаті ми, багаті ми, щасливі ми, щасливі ми!» Батьків настрій повністю передався в моє дитяче серце...

1929 рік. Перший клас... І мій перший учитель, молодий хлопець із якогось села... Він старанно учив нас читати, писати, рахувати і кожен урок починав із запитання: «Діти, чиї батьки ще не поступили в артіль? Кажіть батькам, щоб не сиділи та не ждали хто його знає чого, а поступали в артіль...»

Батько мій одним із перших подав заяву до артілі, хоч багато хто з нашої вулиці та й села не схвалювали такої поспішності. Дядько Михайло теж не поспішав, прислухався, придивлявся, думав. А батько подав заяву та ще й іншим казав:

— Чого ждати? Газети тільки про це й пишуть. Чого ж іще чекати?

Головою колгоспу призначили Семена Козацького, заступником — Михайла Костенка. Був уже й актив: Гірманн Іван і Дем'ян, Ганжа Лаврентій, Михайло Охріменко. Заохочували й батька до того активу, але батько декого з них недолюблював, не схвалював грубого поводження з тими селянами, котрі вагалися: говорив, що селянина-трудівника треба, як пишуть у газеті, оберігати й поважати, переконувати, а не тягти силоміць у колгосп, як вола на налигачі, та ще й лозиною підганяти. Отак виникали конфлікти, а там дійшло й до образи: в одну дудку з куркулями ладен грати? Підкуркульник... А колективізацію треба швидкими темпами. А хто не хоче, то й підігнати можна...

У перші ж колгоспні дні батько відвів своїх гарно вичищених, з розчесаними гривами білу кобилу й гніду лошицю до колгоспної стайні.

Незабаром коні почали хворіти, голодувати й дохнути. Щодня вивозили кінські трупи на скотомогильник. Батько почув про це і пішов сам подивитися. Боже милий, що з ним тоді робилося! Як побачив він свою білу кобилу і лошицю в колгоспній стайні, як заіржали вони до нього страдницькими голосами,— схопив батько їх, голодних та брудних, і, нікому не сказавши й слова, повів додому. Вимів повітку, наклав коням соломи, почистив і нагодував, а потім плакав, розчісуючи білій рідній кобилі гриву гребінкою. Не знаю я, не бачила, а батько казав матері, що кобила теж плакала...

Декілька днів, а може, й більше тижня до нас ніхто не приходив. Я боялася йти до школи, бо учитель може запитати, чому батько так вчинив, а що я могла відповісти... Батька й матір я любила, відчувала серцем дитячим, що батько в чомусь має рацію. А він похмуро мовчав, сердився, сам нікуди не виходив і не хотів, щоб до нас приходили. Я і Галька, як старші, перестали теж виходити на вулицю погулити з однолітками. Мати плакала. Дядько Михайло прийшов, похитав головою і сказав:

— Іване... Мабуть, Іване, я буду писати в артіль. Треба ж якось рятуватися. Може б, і ти повернувся, бо біда буде...

Батько мовчав, гарячими очима дивився на брата, казав:

— Дивись, як знаєш. А я не піду більше до них,— і почав кричати: — Не піду, умру, а не піду.

Дядько Михайло, блідий, роздуваючи ніздрі свого чималого носа, мовчки пішов з хати, а батько впав головою на руки й сидів за столом нерухомо. Ні мати, ні ми, малі, не сміли й поворухнутися, наші серця відчували, що в хату підкрадається лихо.

Через деякий час батько відвів лошицю у якесь село і там продав. Залишилася біла кобила без своєї доньки, засмутилася, їсти перестала та все прислухалася й прислухалася...

Настала весна. Батько засіяв город та леваду. Наше поле на степу

відійшло до комуківської землі, а поле під Бакумівкою до артілі. Нам дали трохи піщакої землі під лісом, де жила старша батькова сестра, тітка Улкта. На городі біля хати посадили картоплю, посіяли проса і трохи вівса для кобили, а той город під лісом засадили кавуками, диками, гарбузами. І вродили ті кавуки та гарбузи, як ие перед добром. Мати забідкалася: гарбузи хоч корова з поросям їстимуть, а куди ж стільки кавунів подіти? Батько ка те: «Людям буду роздавати. Всім березакцям, хто ие сукин син, буду роздавати». І справді, того літа й осені всі, кого батько аважав добрими людьми, каквасили діжки кавуків та каробили з ких повидла. Наробили його й ми доволі, мати позаймала ким усі макітри, сулії, горшки. То було літо й осікь 1930 року, коли я мала вже йти до другого класу. Я вже гарно читала, гарно рахувала, училася легко. На баштакі, який я стерегла, було тисячу разів прочитако й повтореио капам'ять букваря й читаночку, всі ккижечки про породи кокей, які десь собі батько покакуповував, євакгеліє та псалтир з материкої скрикі... Було ие раз переспівано всі пісні, які я чула від дівчат ка вулиці та ка пастовні. І зараз дзвекить та піскя:

Що на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою.
Що в головах ворон кряче,
А в ніженьках коник скача..

Ікколи ка баштак приходив і батько. Було дуже гарко, коли вік, забувши про горе, підклавши руки під голову, дивився у кебо, говорив щиро, мов до дорослої:

— Ти, Насте, вже чимала, вже школярка, читаєш гарно, вже й розуму трішки маєш. От ти мекі скажи... — і він кадовго замовкав, важко дихав. — От ти мекі скажи, Насте, що мекі робити далі... Ось заберуть корівку, заберуть кобилу, а ми будемо з голоду здихати... Коли б оце ие ви, діти, то пішов би я з села світ за очі...

Батько замовк, а мекі стало дуже страшко і моторошно. Більше я від кього ке чула такої сповіді. Видко, дуже тяжко було батькові, раз вік при дитикі отак рвав собі серце ка шматки.

Дехто з наших сусідів ще тільки збирався йти в колгосп, дехто ке хотів, а чимало вже працювало в колгоспі. Та порядку там ке було. Багато хліба погкило иа полі, обмолочеке зерко проростало на току та там і замерзло. Багато буряків позамерзало некопаких, багато картоплі померзло в кагатах, капуста пішла під скіг кезрубака, кокі, свикі дохли, а люди ке зкали, що їм робити, журилися. Почалися арешти, розкуркулювакия простих селяк-трудівкиків, що не хотіли йти в колгосп з примусу... В ких забирали ие тільки коней та землю, яку колись дала Радянська влада,— забирали корів, свиней, курей, остакке зерно, пряжу, полотко, сорочки, хустки, мак і квасолю в рукавицях, сім'я в глечиках, пшоко, муку. Забирали часто ке державі, а кесли у свої скрикі та комори і говорили сміючись: «Це каша влада кастала».

Поруйнували або попалили млики, що ке було де й зерка змолоти на хліб. Люди почали робити жорка, та «активісти» почали і їх кищити, як і ручкі олійниці. Тоді люди почали ховатися з усім ка світі. Сподіваючись хоч ка якусь полегкість, ішли до колгоспу, бо в колгоспкиків ке били комииів, ке ламали замків, ке садили до холодної, а ка трудодекь давали по ложці муки або пшона, по ложці солі і десять грамів олії. Так було і в тридцять першому, і в тридцять другому році.

Влітку 1932 року забрали у кас корову і білу кобилу. Щоб батько бува зиову ие привів їх додому, голова колгоспу наказав відправити нашу корову й кобилу ка бойню. А брат Микола ще був малий зовсім, то все допитувався в батька, де наша біла кобила. Батько ие витримував кескікчеких запитакь шестирічкого сика і відповідав:

— Білу кобилу, сикку, колгоспкий голова з'їв...

Мати ж голосила та приказувала:

— Ой діточки, мої квіточки, та не пити вже нам молочка, та не їсти хліба... Що ми будемо робити, діточки? Просіть батька, дітки, щоб знову писався, повертався в колгосп, бо й нас усіх поїдять... Ой пропали ж ми, пропали, та за що ж ми пропали?..

Тих, хто все ще не записувався до колгоспу, почали зачиняти в холодну комору то на три дні, а то й на тиждень. Тітку Марію й Пастушку, мою двоюрідну сестричку, теж замикали на ніч, а вічний ледацюга й хитрун наш сусід називав їх куркульськими мордами...

Посадили і нашого батька в комору на двадцять днів. Повернувся він з тієї комори ще більш непокірний та упертий, казав:

— Я надіявся, що буде, як у газетах пишуть, що буде правда, що колгосп принесе щастя. А воно все не по-людському пішло. Де ж та правда, де вона?

А мати вмовляла:

— Ой Іване, ой Іваночку, ой покорися! Ой замучать вони тебе і всю сім'ю нашу... А діточкам їсти ж треба... Ой помремо з голоду...

Цілу осінь батько ходив робити по людях: косив їм отаву, рубав дрова, орав або копав городи — заробляв на хлібину та глек молока для сім'ї. І горда розумна голова похилилася, почала сивіти...

Якось увечері прийшов до нас Круть Симон, що жив на краю Бережницини, співчутливо сказав батькові:

— Може, будеш рятуватися, Іване Григоровичу? Дітей пожалій...

— Ні, Симоне Карповичу, мене вже ніщо не врятує. Рятуйся ти, то, може, й до моєї сім'ї колись добре слово мовиш... А скажи, Симоне, хіба не можна було інакше? Хіба не можна було добрим словом і до таких, як я? Хіба можна отак топтатися по людських душах? Хіба ж я куркуль якийсь чи підкуркульник? Я трудівник з діда-прадіда, хлібороб уроджений. А я ж так вірив у ту радянську правду, а що вийшло? За що? Чому?

Симон Карпович хитав головою, співчував, а на прощання сказав, що і його обзивали та ображали, але вони перетерпіли, перемовчали. А що ж удієш, жити треба, а не вмирати... Може, колись воно і краще буде...

Коли повернувся батько, випущений з холодної комори, то сів у сінях у своїй темній жилетці і в білій полотняній сорочці. Сидів на ослінчику напроти надвірних дверей, посадив коло себе з одного боку Гальку, а з другого Миколу, а я та мати з Васильком на руках стали за батьковою спиною. Більше я не пам'ятаю, щоб ми всі разом отак сиділи й стояли і дивилися в одну точку, кудись далеко на дорогу і через дорогу на городи та рідне село.

Я вже ходила в третій клас, а Галька пішла в перший... У моєму класі учителем був молодий вродливий березанський хлопець, що гарно співав, був привітний до дітей... Галька мені заздрила, бо в неї учителька була нудна, сердита і сувора. Якось Галька прийшла із школи вся в сльозах і кинулася до матері. Мати злякалася, чи хто не побив її. «Ні,— відповіла Галька,— я на уроці...» — і вона ще більше заридала. «Та чого ж ти не попросилася в учительки вийти?» — бідкалася мати. «Я просилася, а вона не повірила, що мені треба, і не пустила... Ой що ж мені тепер робити, мене ж дражнити будуть... тепер...»

Галька того вечора довго не могла заснути, все горнулася до матері і плакала, а мати все голубила свою білоголову улюбленицю, а коли Галька заснула, сказала батьку: «Це, може, не перед добром»...

У тридцять другому році ми жили вже дуже бідно. Сім'я чимала, діти без кінця просили їсти, корови не було. Порося зарізали перед різдвом, сало було тоненьке, самі шкірочки. Було декілька курей і мало хліба. Просо вродило, то ми його товкли в ступі на пшоно. А тоді прийшла бригада «активістів», забрала просо і навіть стовчене пшоно, яке мати в рукавичку поклала-заховала Василькові під подушечку. Спочатку його не знайшли, того рукавичка. Коли ж Василько заплакав, бо злякався, голова колгоспу взяв його на руки, щоб не кричав, а Галька Шматькова із бригади тієї полізла під подушечку, знайшла рукавичк із пшоном і забрала. Забрала вона й мички, які мати засунула в пічурку в старенькому

мішечку. Тоді у нас усе забрали, не залишили й жменьки борошенця в ночовках. Батько весь тремтів, а мати плакала та приказувала:

— Ой, людоньки! А чи ж ви людоньки? Що ж ви робите? У нас же діточки маленькі. Що ж я їм їстоньки даватиму завтра?..

А Галька шкірила білі зуби й кричала:

— Ми вам покажемо, чортові підкуркульники, ми вас нагодуємо!

— Та чим же ми вам завинили так, людоньки? Та яка ж ми куркульня?

Тоді Галька розсердилася, перекинула горщик з борщем і пішла з хати з торбинками. Вийшов і голова, порипуючи блискучими хромовими чобітьми, а за ним посунули й інші.

Огірочків, капусти, картоплі в погребі не забрали, як не забрали чомусь насушених грибів, гарбузів та варення з кавунів...

Батько відтоді зробився якийсь менший, худий, згорбатів, посивів дуже, зуби в нього захиталися, а губи були запечені, аж чорні.

Літом і восени тридцять другого року мати з нами, як і сотні березанців, ходила на поле збирати колоски. Колишні господарі, мудрі хлібороби, жінки, чоловіки, баби, діди, діти брали торби, мішечки, кошики і йшли туди, де валялося багато загублених під час жнив колосків жита, пшениці, ячменю і вівса, віття проса і гречки. А те, що помолотили, часто проростало на токах, гнило. Вийшов якийсь наказ не пускати на поля збирачів колосків, наглядачі-верхівці об'їжджали поля, розганяли людей. Серед цих об'їждчиків були всякі люди: добрі удавали, що не помічають, а інші витрушували колоски з торбинок, а тих, хто не просився і протестував, забирали і гнали до контори або до самого голови. Там «перукарів», як вони говорили, сортували: одних, насваривши, відпускали, інших на день-два зачиняли в коморі, а найупертіших судили і давали два-три роки в'язниці. Батько на колоски не ходив і нас не пускав, щоб ми, його діти, не принижувались. Але мати, як не було його вдома, брала мене, а іноді й Гальку. Часом приносили чималенько, м'яли і мали зерно, з яким ходили до тітки Улити молоти на жорнах. У тітки були саморобні гарні жорна та маленька саморобна олійничка. Тітка жила під лісом, до неї ніхто не ходив, та й жила вона на території п'ятого колгоспу, а в тому колгоспі голова й правління були людянішими й розумнішими в поводженні з людьми. (У Березані було 5 колгоспів, радгосп, залізнична станція і торфорозробний пункт).

Отож ми з матір'ю ходили, наносили трохи жита й проса. Просо було під селом Коржі. Там ходило з торбами багато бабів та дітей, пасли навіть корів. Та ось над'їхав об'їждчик, розігнав усіх, а матір мою упізнав і змушував її іти з торбою за ним аж до колгоспної контори. Мати розплакалася, почала вибачатися:

— Усі ж збирають. Я думала, що можна. Тут же прибране, усі снопи звезені. Воно ж однак погине й пропаде. Змилуйтеся.

— Не твоє діло, де що пропаде. Викидайте з торби колоски!

Мати і ми витрусили свої торбинки. Купка колосочків лежала золотом. І тоді осавула зліз із коня, дістав з кишені сірники, підпалив і стояв, доки вони не згоріли...

Багато ми промишляли тієї осені. Ходили до лісу по груші-дички, нам'яли і наносили на горище чимало свиріпи. Свиріп'яна олія хоч гірка й погана, а все-таки це олія... Були наквашені кавуни, сушені гриби. Просо у нас забрали. Батько заробив трохи зерна по людях, та й свого жита трохи вродило. Мати мало не по зернинах перелічила те жито і вирішила, що до посту вистачить, коли мішати з макухою та половою... Але ж ту житню муку, намелену на тітчиних жорнах, у нас теж забрали...

Ми були такі не одні. Помирала з голоду сім'я дядька Петра, батькового брата, який жив у приймах на Дмитренківщині; помирала на Кубані тітка Варка, батькова сестра, і вся її сім'я, інші родичі у Лехнівці та Березані. Голодували і колгоспники, й одноосібники, відносно не голодували тільки «активісти», що понатягували людського до себе та з колгос-

пиих комор тягли, що могли. Всі люди зрозуміли, що иасуааться горе страшие.

Зима тридцять другого — тридцять третього року була дуже тяжка. Запам'ятвлося водохреще тієї зими. Батько молився богу. Ніколи в житті своєму батько так ие молився, як того року. У Березані було три церкви, їх саме руйнували, ламали хрести, били ікони, а батько хотів вимолити в бога прощення за ті неподобства. Зима була холодна і люта. Батько перед водохрещем з кількома чоловіками иврубали на річці багато великих плит льоду, наробили льодових хрестів, пообливвли їх червоним буряковим квасом. І стояли ті хрести червоні, нвче облиті людською кров'ю. Чоловіки вниесли всі збережені хрести та хоругви, стояли иа морозі з відкритими головами, молилися і хрестилися, а жінки плакали... Вже кінчвлася відправа, вже люди понабирали собі свяченої води, як иалетіли молоді активісти, почали соромити та розганяти людей, а батюшку погрожували посадити в холодну.

Обід того дня, як завжди, був бідний. Хліба було по маленькому шматочку та картопля з огірками. Батько перехрестився, поцілував шматок хліба і довго, довго його мовчки їв...

Пригадується і страшний мій з матір'ю похід у Недру нв різдво. Був холод і хуртовина. Ми з матір'ю, коли вийшли на поле за Березань, думали, що до Недрі иам ие добратися. Дороги ие було видно, иесила було йти, а ми все-таки йшли, иесли у вузлику маленьку паляничку — наш різдвяний гостинець бабі Олені й діду Никипору. Паляничка була чорна та страшна, спечена із суміші непросіяного борошна навпіл із макухою та половою.

— Як вас бог доніс, як ваші ніженьки витримали отаку негодоньку,— приказувала бабуся.

А тітка Мотря розв'язала вузлик з нашою паляницею, вийняла її, взяла на долоні своїх великих рук, довго тримала, а тоді так і закам'яніла серед хати. Всі дивилися на ту чорну з остюками паляничку у тітчиних руках...

Дід мовчав тоді цілий день і цілий вечір, схрестивши руки, навіть книги церковної ие читав, хоч перед обідом і хрестився. Обідали мовчки, ніхто не виявляв ніякої радості ні матері, ні мені, хоча й підсовували нам більші шматочки хліба. У них хліб був спечений із самого борошна, але ні ковбас, як колись, ні пиріжків не було.

Не думала тоді мати моя, мабуть, що то був її останній похід до батька й матері, до рідного гніздечка, де народилася, де виросла, звідки заміж пішла. Всі відчували, що насувається горе, але такого, яким воно незабаром стало, ніхто ие уявляв, не думав і не гадав.

Дід Никипор прощався мовчки, хоч цілував матір і мене якось особливо боляче й сумно. Тітка Мотря провела нас аж за село, на шлях до Березані. У хустинці у нас була велика ядрянська хлібина, спечена із чистого борошна. Я уявляла, як зрадіють Галька, Миколка і Василько, коли ми розв'яжемо перед ними оту велику хлібину, пахучу і смачну, бо по-справжньому пахучим і смачним може бути тільки хліб.

У 1932 — 1933 році я навчалася в четвертому класі. Учителем у нас був наш березанський хлопець-комсомолець Максюта Іван Климович. Брат його Федір був учителем фізкультури, біології та географії. Він був комуністом, пізніше й Іван Климович став комуністом. До мене Іван Климович ставився особливо добре. Щоб не ранити мого дитячого серця, він ніколи не питав, чому мої батьки не в колгоспі, хоч, я упевнена, знав усе про нашу сім'ю. Але тоді я вважала, що він нічого не знає, і була рада тому.

Батько і мати любили, коли я читала щось уголос. Часто мати, сідаючи шити нам сорочки або латати якісь недоноски, просила читати «Наймичку», «Катерину», «Якби ви знали, паничі». Слухала і плакала. Мати останній час усе плакала.

На початку навчального року, точніше на Жовтневі свята, нас, четвертокласників, прийняли в піонери. Я до цього поставилася дуже серйозно, вірячи в ленінські заповіти. Все більше й більше полонило мою дитячу душу ленінське вчення про соціалізм та комунізм. Я мало ще розуміла суть цих слів, але все прислухалася до них, до того, що писалося в газетах, говорилося на уроках, на зборах. Я відчувала невідповідність між тим, що говорилося в газетах і на мітингах, і життям та стражданням моїх батьків і нас, дітей. Це мене мучило й гнітило, та думалося, що таке тимчасово. Я почала потроху замикатися в собі.

Але що дивно: стала я піонеркою, слухала слова й уроки Івана Климовича, вірила йому й довіряла; та жодного разу не сперечалася з батьком чи матір'ю, бо відчувала й їхню правду. Я жадібно хотіла відшукати велику єдину правду, а їх виявлялося чомусь дві. І боліло моє дитяче серце.

Після водохреща взимку 1933 року батька забрали — викликали, як і чимало інших, до контори і погнали в Дарницю на роботи в лісі. Там їх тримали у бараках, стежили, щоб не розбіглися. Але люди не тікали, бо куди втечеш? Назад у село? Так там було не краще, не легше, голодно й холодно. А тут хоч їсти давали — варену кислу капусту, інколи суп і пайку хліба. Батько працювати вмів і не лінувався. Начальство спочатку думало, що батько хитрує, але минув місяць, другий, і всі переконалися, що він трудівник справжній, щирий. Його стали поважати і сказали, що першого відпустять додому; були здивовані, коли дізналися, що він простий селянин, має четверо дітей, які десь вдома гинуть, бо немає ні хліба, ні до хліба. Батько виконував по дві-три норми, аби заслужити свободи. Батько тоді планував, як він про це розповідав матері при зустрічі, повернутися додому, трохи відпочити і їхати в місто, в Київ або навіть на Донбас, знайти там собі роботу, забрати туди сім'ю.

І ось наприкінці березня батько пішов до начальства просити один день, щоб відвідати сім'ю. Якийсь начальник, видно, непогана людина, порадив їхати товарняком на ніч, побути вдома, щоб ніхто не бачив, і наступної ночі виїхати назад. Мабуть, той начальник і сам боявся постраждати за свою людяність.

Товарняк ішов довго, часто зупинявся, а в Кучакові зовсім застряв. Було холодно, батько був одягнений легко, чоботи геть порвалися, назад вертати далеко і додому ще далеко. Батько перехрестився й пішов серед ночі на Березань... Від Кучакова до Березані, мабуть, кілометрів сорок. Батько, нещасний мій батько спішив, летів, не відчуваючи втоми, не тямлячи себе. Летів орел до свого гнізда, де його ждала орлиця з орлятами...

Та ніч була темна і холодна-холодна. Мати спала сторожко й чутливо кожної ночі, прислухалася до кожного шелесту й шереху, до кожного пориву вітру за промерзлими шибками. Мати чекала на звістку від чоловіка й батька, а звістки не було...

Тоді уже не стало палива, не було ні дров, ні соломи, ні торфу. Мати почала смикати кулики з сарая, того самого сарая, до якого стільки докладали праці, сили, поту й душі, де колись стояли корова й теля, кобила й лошичка; де колись стояли віз, плуг, борони, культиватор; де під навісом лежало сіно й солома. Навіс уже спалили, а тепер черга дійшла до сарая — вже чимала частина покрівлі світила ребрами.

Ми страшенно бідували. У нас по кілька днів не було й шматочка хліба, картопля в погребі кінчалася, капуста й огірки в діжці теж кінчалися, як і буряки, а пшона чи якихось круп давно не було. У дядька Михайла було трохи краще. У них не били комина, не шукали і не трусили рукавчиків і торбинок. Хоча одного разу і там перекидали все — думали, що ми в дядька ховаємо своє нещасне лахміття та їжу. Полічили навіть полотняні старі дядькові й жінчині сорочки, кинулися були й до торбини, в якій баба Лисивчиха зберігала приготовлене нею на смерть. Баба вчепилася в торбу й почала кричати:

— Іди, стерво погане. Це я собі на смерть приготувала. Попробуй відняти, то я тобі межи очі плюну, межи твої паскудні очі!

Тоді відпустили, пошепотілися й пішли геть. Справді, нічого нашого в дядька не було. Та й що могло бути? Уже років три ми нічого не купували, бо не було за що. Ми геть-чисто обносилися, лише дещо з материного дівочого було в скрині. Просило каші наше взуття. Чобіт нових давно не було, а сякі-такі шкарбуни, які батько восени сяк-так позалатував. Панчіх ми не мали, саітнли литочками, а в чоботи напихали соломи, щоб хоч трохи було тепліше. Плаття, сорочки були старі-престарі, латані-перелатані як у нас, дітей, так і в матері. У батька, правда, стояли в скрині празникові чоботи, лежала празникова сорочка й штани.

Останнім часом ми завжди виглядали бабу Олександру. Вона інколи принесе шматочок хліба чи п'ять картоплин за пазухою та й дасть нам. Матері з того приносу нічого не перепадало, а все нам чотирьом, рівно-порівну... Було мати гляне, як баба нас обділяє, і обіллється сльозами. А ми, діти, це розуміли по-своєму, думали: мати плаче, що баба їй нічого не дає. Простягали свої руки до неї:

— Мамо, візьми укуси, хоч разочок укуси...

То одне, то інше з нас відщипне крихітку хліба чи вареної картоплини і покладе на краєчок столу біля матері. А Василько аідкусить одну крихту, вийме з рота і простягає своїм тоненьким, посинілим від холоду ученям до матері, пхає ту крихітку їй до рота...

Ми, діти, ніколи тепер не казали матері, що хочемо їсти, бо знали, що вона й так нам усе віддає.

У школі почали інколи давати сніданки на великій перерві — по тарілочці рідкого капустяного супу, а то й по скибочці хліба. Інколи Іван Климович приходив і дивився, як ми їмо, шепотів щось кухарці, а вона підсипала ще тим, хто найголодніший. Та голодних дітей було багато...

Тітка Улита і тітка Параска якось приходили, принесли для матері трохи сухарів, пляшку олії, пшона і ще чогось. Але часто вони приносити нам не могли, бо теж бідували. Тітка Улита без господаря із трьома дітьми, а тітка Параска теж мала трьох малих дітей. Дядько Лаврентій вважав, що батьку треба таки змиритися. Він говорив: «Коли б ти, Йване, був сам, без дітей, то інше діло, але ж у тебе діти». Та батько й сам це розумів. Коли б не забрали його, то записався б у колгосп. Жаль до дітей переміг би. Але його просто розпинали на хресті.

Не знаю, кому дістанеться ця моя писанина, хто зрозуміє це все, хто поспівчуває, хто щирим серцем і душею сприйме мої слова, мої сльози. Коли б я була народилася чи зробилася майстром слова, то написала б велику книгу про своє життя і про життя мого покоління на рідній землі українській. А так продовжую, як умію, свої спогади.

...Не пам'ятаю, якого точно числа, березневої ночі батько йшов додому, щоб побачитися із своєю сім'єю і вирішити, що робити, як бути далі. Він вірив, що до паски його пустять на свободу. Мати не спала тоді майже цілу ніч. Вона казала, що її серце чув біду, щось таке, чого не можна було ні обійти, ні відвернути. Я теж чомусь прокинулася рано.

Раптом перед світанком щось легенько зашкрябало у шибку вікна, що від городу. Мати кинулася до шибки: хто там? «Свої!» — відповіло за вікном, і батькова тінь майнула повз шибку. Мати побігла в сіни, відчинила двері, припала до батька. Я теж схопилася й затремтіла всім тілом, почала штовхати Гальку: «Вставай, батько прийшли, батько прийшли!» (Ми всі, діти, і батька, і матір називали на «ви»).

Батько перевтомився, перемерз і розгубився, усіх голубив і плакав. Мій батько плакав!.. Мати скинула з нього порвані чоботи, подерті онучі, кинулася розпалювати піч, поставила чавуни з водою, щоб батька обми-

ти, поставила картоплю в горщку, внесла квашеної капусти й огірків. А хліба не було...

Батько помився, та весь час тремтів, наче його била пропасниця. Мати зігнала мене й Гальку з печі — туди мав лягти батько, щоб зігрітися. Микола і Василько розплакалися, розбуркані від сну... Мати намочила в теплій воді батьків одяг. Спідня сорочка й підштанники були брудні, аж чорні, і всипані вошами... Потім мати чесала батька густим гребінцем — він слухався, наче мала дитина.

Мати послала мене до дядька Михайла... Прийшла баба, прийшов і дядько. Сіли їсти. Батько наївся, поліз на піч і почав грітися. Його все ще била пропасниця. Розмова не в'язалася. Незабаром вони й пішли — не можна було, щоб сусіди бачили, що до нас усі родичі йдуть... Батько все підкидався під ряднами, а зуби в нього так і цокотіли. Вже й у хаті стало тепло, вже батько лежав укритий усім, чим можна, а пропасниця не відпускала. А потім почав боліти живіт. Мати злякалася. Ми теж налякалися. До школи того дня ні я, ні Галька не ходили.

Живіт болів усе дужче. Батько почав стогнати, а згодом кричати. Мати забула й двері замикати, зметалася, мов пташка в клітці. Знову прийшли баба й тітка Параска. Всі злякалися. Ховатися було годі. Тітка побігла в лікарню. Прийшов фельдшер, покрутив головою і наказав везти батька в лікарню. Батько спершу знітився од страху, бо він же дав слово чоловікові у Дарниці, що за добу буде на місці роботи, а тоді махнув рукою...

Дядько Михайло побіг просити коня в колгоспі. Таємниця розкрилася. Захитали головами люди, зашепотілися; заблякали по всій нашій вулиці і по всьому колгоспу... Лікар сказав, що потрібна негайна операція і що вона буде важка.

Щоночі я, або мати, або тітка Параска ночували в лікарні біля батькового ліжка. Пригадую, що батько завжди просив приносити їжу, що належала йому як хворому, ту їжу тримав на тумбочці, а коли я приходила, казав:

— Бери їж, Насте.

— А ви, тату? Чому ви не їсте?

— Я вже. А це я тобі випросив.

Я тоді вірила, думала, що й справді він їв...

А в цей час у Дарниці кинулися, що зник Іван Лисивець, повідомили в Березань, і до нас прийшла міліція. (Батька, як безнадійного, вже забрали додому). Пішли поговорили з лікарем. Лікар розповів усе, як було. Подивилися начальники на наше життя вдома, побачили, що в хаті голод і злидні, похнюпили голови й пішли...

Батько лежав горілиць на припічку, схрестивши руки на грудях. Мати й баба зрозуміли, що йому вже не вставати... Батько теж зрозумів, що все дійшло кінця, і став казати матері, щоб ішла в колгосп і рятувала дітей від голодної смерті. А ще казав, щоб на смерть йому вдягли стареньке, а празникові штани, сорочку й чоботи щоб мати виміняла на хліб... Але багато чого з тих розмов ми не чули, бо нас виганяли з хати. А раз ми зайшли без дозволу і побачили, як мати тримала обома руками батькову голову і плакала-плакала. А батько лежав і теж плакав. Ми тоді дуже злякалися...

Батько помер уночі перед світанком. Мати зігнала нас із Галькою своїм криком-плачем. Ми схопилися, вдяглися, дивилися на мертвого батька. Мати наказала нам поцілувати батькові голову й руки. Ми поцілували, тремтячи від страху й горя... Люди-сусіди приносили хто що міг, бо в нас свого не було нічого, а родичі й сусіди хотіли з поваги до батька поховати його, як велить закон.

Ще мені запам'яталося, як ми з Галькою прийшли повідомити тітку Улиту. Вона саме пекла якісь деруни. Вони так пахли, що ми стали як укопані і не могли рушити з місця, поки нам тітка не дала поїсти тих дерунів... Тітка плакала й приказувала:

— Ой діточки! Ой сріточки! Ой Іваночку! Ой братику! Та що ж це робиться на світі білому!..

Ми плакали й поливали сльозами деруни у своїх руках.

Усі бачили, що насувається голод, що ця весна буде страшною. Дід Никипор продав корову, щоб сплатити податок та купити зерна. Дядько Лаврентій сподівався на ліварню, куди його часто кликали зробити то те, то інше, а за роботу він брав плату тільки харчами. Та й корову мав. У дядька Михайла теж чекали, що корова до пасхи отелиться. Дядько Петро нічого не чекав, бо в нього було не краще, ніж у нас. Та ще й жінка не жаліла його ніяк. Дядько Петро знав, що коли прийде в сім'ю голодна смерть, то першому вмирати доведеться йому, а тоді тещі, а тоді старшій дочці, бо жінка берегла меншу дочку і себе. Це всі бачили і мовчали, бо нічого вдіяти не могли. Їсти було нічого. Нічого було їсти у Юдихи, у Гопкалів, у Лисивця Лазаря і в багатьох людей, як неколгоспників, так і колгоспників. Кожен молився і таїв у глибині душі свою надію, що була відома тільки йому. Тітка Марія хотіла вберегти свою сім'ю, баба Лисивчиха боялася, щоб тітка Марія не відштовхнула її від себе. Вона більше за інших родичів глибоко в душі розуміла, що тітка Марія і дядько Лаврентій можуть бути хоч якоюсь мірою рятівниками не тільки своїх сімей, а й нашої сім'ї і самої її, баби Олександри. Дід Никипор і тітка Мотря мовчали. Тяжке і невеселе, гірке було те їхнє мовчання. Вони ще не вступили в колгосп. Тітка Мотря вже тоді думала йти з сестрами, тітками Дунькою та Палажкою, на роботу в радгосп, де давали робітникам щодня п'ятсот грамів такого-сякого хліба. Але ж хліба!

Другого дня після похорону батька всі почали розходитися. Всі радили матері перш за все берегти себе, старатися не вбивати себе горем, бо тільки так вона якось зможе порятувати дітей від голодної смерті. Дехто радив іти до голови колгоспу Семена Козацького, проситися в колгосп.

Дід Никипор і тітка Мотря уперто мовчали, перечекали, поки всі порозходилися додому. Але й після того довга страшна мовчанка зависла в хаті. Нарешті мати запитала діда Никипора і тітку:

— Тату, Мотре, чи поможете ви мені чим-небудь?

— А чим? Як ми тобі допоможемо? Хліба у нас немає, корови немає, картоплі відерець троє-четверо дамо. Самі не знаємо, чи переживемо цю весну. Надія на бога та на Дуньку й Палажку. Хай ідуть шукають роботи за шматок хліба. А ні — то помремо... У колгосп ми ще не підемо, а ти дивись, дочко, як хочеш... Хилися до Михайла...

— Що ж, тату, до Михайла? До нього всі хиляться. А він хіба може всіх врятувати? А там Маріїні родичі, всі голодні, всі шукають порятунку... Я думала, що, може, ви хоч одну дитину в мене візьмете для порятунку. Та ще б, може, Михайло одну взяв, а я б уже якось із двома...

Дід мовчав, і мовчала тітка. А мати знову:

— То чого ж ви мовчите? Чи візьмете, питаю, хоч одну дитину в мене? Хоч одну... Яку хочете...

— Ні, не візьмемо. Як у тебе, Оксано, помруть, то ніхто нічого не скаже... І бог не скаже... А як у нас помре, то всі люди скажуть, і бог скаже... Не можемо, дочко, взяти... Як матимемо шматок хліба чи картоплину, то поділимося, а ні — то помремо всі, як богу угодно буде.

Дід Никипор перехрестився і знову почав читати псалтиря. Молилися за упокій душі раба божого Івана, за царство небесне. Скоро смуток гнітючий, мовчанка жахлива залягли в хаті, що пахла ладаном, воском, оливою, димом і голодом...

Коли я зараз пригадую родичів і аналізую їхні вчинки, їхні характери і їхні слова, то не можу сказати, хто з них був кращий, а хто гірший. Всі співчували нам і поділяли наше горе. Кожному хотілося жити, і ніхто не хотів лягати в могилу звміст іншого. Лягати за когось у могилу, хві

і найближчу людину? Це може зробити тільки мати для дитини, та й то не завжди. Кожен беріг себе, кожен хотів пережити лихоліття. Почалася страшна боротьба за існування, за порятунок від голодної смерті. Так буде по всій Україні, по селах і містах, в сім'ях, між сім'ями, між чужими і рідними, між друзями і знайомими, між старими й малими. Це був страшний рік боротьби зі смертю, за можливість дихати повітрям, ходити по землі, бачити сонце і небо, говорити з людьми, бачити людей і себе серед них.

Після паски мати твердо вирішила йти до дядька Лаврентія, щоб він попросив Козацького прийняти її з дітьми в колгосп. До дядька Лаврентія тому, що Козацький рахувався з ним, бо дядько був теслею, нічником, будівельником. Взагалі був шанованим чоловіком у колгоспі. Голова справді тільки його міг послухатися в такому ділі. Він трохи поламався, а потім сказав, щоб мати принесла заяву сама. Мати писати не вміла, отож дядько Михайло написав. Козацький, взявши заяву, тільки буркнув:

— Виходь завтра на роботу, і діти старші хай виходять. В городню бригаду йдіть, до Харитона, скажете, що я дозволив. Идн,— і вслід кинув: — Дорозумілися...

Так ми стали колгоспниками четвертого березанського колгоспу імені ДПУ...

У школі щораз рідше й рідше давали їсти, а потім і зовсім перестали. Після цього все менше дітей відвідувало школу. Так і ми з Галькою все рідше ходили до школи, а потім і зовсім її облишили. Учителі, сумні й зажурені, бо й самі недоїдали, нам нічого не казали. Іван Климович теж був сумний. Дивлячись на мене й Гальку, він не розпитував, тільки жалісно поглядав на наші босі ноги, старі брудні платтячка, заглядав у наші голодні очі. Ми хотіли їсти, про яку там науку могла бути мова...

Мати всіх зусиль докладала, щоб посадити город, маленький, не більше 15 соток. А левада в кінці Волошнівки була з осені засіяна житом. Там була й дядька Михайла левада, то й засівали їх разом. Отож надія була: аби дожити до жнив... Конячини, щоб зорати город, нам не дали. Мати почала копати заступом, а ми як могли допомагали. Навіть Микола длубався поруч. З великими трудностями ми скопали город, заволочили граблями. Картоплі своєї в нас давно не було. Трохи дав дядько Михайло, трохи тітка Параска, тітка Улита, а трохи з Недрі. Кожну картоплину мати різала на три-чотири частини, лушпайки з паростками теж садили, а середину картоплинки мати вирізала, щоб зварити нам якогось борщу. Уже по берегах зійшов щавель звичайний і кінський, зійшла по канавах собача лобода. Ото й була приправа до того борщу.

У нас все ще жили дві курки, ми їх не з'їли тому, що ніяк не могли впіймати. Вони зовсім здичавіли. Одна з них нанесла яєць у кущі бузини, але Галька знайшла, і ми, діти, їх попили сирими. Після цього кури й зовсім кудись зникли. Та ось одна з них десь насиділа й вилупила курчаток та й привела додому. Бідні курчатка! Ми не тільки не годували їх, бо нічим було, а весь час думали, аби вони скоріше підросли, щоб їх поїсти. Але вони так і не підросли, бо ми половили їх, поварили і з'їли. З'їли ми і квочку. Поїли і не наїлися. Друга ж курка вивела курчат у колгоспній свинарні, а як вони підросли, почали пурхати, стала приводити їх до нашого сарая. Ми їх почали теж ловити, але нам, слабим, то було не під силу. А курка, зачувши лихо, повела решту кудись в інше місце.

У нас на городі росли дві липи. Навесні молоденькі листочки її дуже соковиті й пахучі. Ми їх попробували і почали обдирати гілочки і їсти. Мішали їх з половою, яку ходили красти в свинарник із корит або просто із смітника. Коли свині недоїдали полову з бур'яном, то залишки вигортали на гноянку. Там ми збирали ті залишки полови, мішали їх з лободою, липовим листям, пекли в печі і їли. Щирець, спориш, лобода, кропива, листя дерев стали нашою їжею.

У колгоспі почали дохнути коні, корови, телята, лошата, свині. Голодні люди накинулися на ту дохлятину, їли вареною й сирою. Їли

й помирали, але та смерть уже не лякала інших голодних. Трупи тварин вивозили за село й закопували на скотомогильниках, та ночами ті могили розкопувались голодними людьми, яким допомагали собаки... Ми в сім'ї годувалися листям та бур'янами, але дохлятину якось обминали, ніяк не могли наважитися. Але не тому, що боялися смерті. Ми вже перестали боятися смерті. Ми боялися голоду. Точніше ми вже нічого не боялися, просто хотіли їсти. Ми втратили вже деякі людські риси, ставали просто голодними істотами.

І от одного разу пішли ми з Галькою збирати полову на гнояку. Листя на липі вже не було. Бідні липові гілочки були наче обсмалені на тлі зелених осокорів, що росли поруч, на тлі блакитного неба. Лободу, спориш, кропиву біля хати ми теж поїли. Тоді люди билися за кропиву й лободу по канавах та ровах... Отож ми з Галькою пішли на колгоспну гнояку й побачили там дохле порося... Ми зрозуміли одна одну, ми не пішли питатися матері, не пішли радитися,— ми взяли того підсвинка за ноги й притягли до хати.

Василько і Микола були в хаті. Мати ледве волочила ноги, чманіла, бо не знала, що дати їсти дітям, особливо тому Васильку маленькому, у якого голубі очі так глибоко позападали, зробилися такими великими і страшними, що ми, старші, всі боялися тих Василькових очей. Ми притягли порося до хати, а тоді в сіни, гукнули матір. Мати побачила, не стала нічого питати і нічого казати. Вона швиденько поставила воду в чавуні, посунула в піч. Вийшли Микола і Василько, побачили порося, і оченята їхні просяяли — вони побачили перед собою їжу. Мати охала і пхала кулики в піч. Ми ждали і ждали. А вода, як на зло, так довго не хотіла кипіти, нарешті сердито забулькала. Мати поклала порося в дерев'яні ночви, обмила і почала скребти ножем. Ми з Галькою побігли до сарая, взяли граблі і стали здирати з покрівлі залишки соломи. Мати гарно ошпарила порося окропом, розчинила його, м'ясо ще раз промила в окропі, нарізала і поставила в піч варити. У цей час прийшла баба Лисивчиха, принесла нам шмат макухи, розділила його на п'ять рівних шматочків, але мати не дала їх відразу з'їсти: почекайте, поки звариться м'ясо, то будете його вже з хлібом їсти... бо яке ж м'ясо без хліба... І розказала про порося. Баба Лисивчиха жахнулася, впавши на коліна, проказувала отченаш. Вона молилася і плакала, але ми тоді не плакали. І мати не плакала. Ми ждали і не могли діждатися, щоб уволю наїстися дохлої поросятини з макухою...

Весна того року була як завжди. Часто йшли дощі. Все росло швидко й добре. На городі все посходило. Картопля з лушпиння — і та зійшла. Хоч би швидше те жито на леваді відполовіло, та відцвіло, та спіло, щоб ми його діждалися та не померли.

Одного разу ми втрьох пішли на леваду пополоти квасолю, просо, а головне — зайти до тітки, може, вона що-небудь дасть: лушпайок, а може, й макухи. Василька і Миколу ми покинули вдома, пішли втрьох: мати попереду, а я з Галькою за нею. Тоді я дедалі частіше підмічала, що у матері великий живіт. Мати пошила собі спідницю із домотканого полотна, пофарбувала її в брудно-синій колір. Фарба взялася нерівно, плямами. Поверх спідниці мати носила старенький фартушок. Мати була дуже сумна. Після смерті батька ми її не бачили усміхненою. Крім смутку, на її обличчі була ще якась особлива стурбованість. Те, що нічого було їсти, нам було усім зрозуміло, навіть Василькові. Те, що батько помер, що мати слабує, що ми босі й голодні, що люди мруть від голоду,— то все було нам зрозуміле. Але в матері була ще якась прихована від нас стурбованість і зажура в глибоких заплаканих очах... Так от, коли ми йшли услід за матір'ю, Галька спитала мене, чому то у мами великий живіт. Їсти немає чого, а в мами живіт більшає. Чому?..

Ледве ми дійшли до свого клаптика городу аж під лісом, від нашої хати це понад п'ять кілометрів. Мати пішла вперед, а ми з Галькою побачили, що на одному городі картопля вже викидала кашку, от-от зацвіте. Галька сіпнула мене: там, мабуть, уже є молоденька картопля.

Воиа шмигиула иа грядку і аираала иущ. Там було три-чотири иартоплнини, одиу аоиа аідразу почвла гризтн. Вираала ще три иущі, почала збирати картопельиу в пслену: будс Васильнові й Миколі... Та ось із лісиа аискочила жінка і иинулася иа иас. Підбігла до мсие, почала бити, та, побачивши, що мої руки не а землі, підбігла до Гвльии, зиайшла у неі а пелені иартоплнини, а під иогами анраані кущі... Ми кричали на асе поле. Жінна зляиалася, що забила Гальиу на смерть, витягла її з картоплища, забрвла вирввиі иврtоплини. Я азяла Гальиу за руиу й потягла до нашої грядин.

Мати чула ирик, але ие думала, що це ми з Гальиою иричимо. А та жінна теж побігла до матері, стала галасуаати, що то мати послвла нас по ту картоплю... Коли аоиа нарешті пішла геть, мати асе просила иас нічого чужого ие брвти, бо люди тепер злі, жорстокі.

— Доиечки мої рідненькі, і прошу аас, і молю аас, ие торийтеся й пальчиками чужого. Може, я ие житиму, може, я амру, то пам'ятайте мої слова...

Додому ми йшли поаолі. Коли дійшли до зарічанської шиоли, мати звйшла в ріа, сіла під дерево на піску і сказалв:

— Ідіть, дочечии, додому, зайдіть до баби Уляии та попросіть для мене хоч кружечку кнсляку або сироаатки, бо я йти далі ие подужвю.

Матері стало погано. Ми ледае добрели додому. Я пішла до баби Уляии та Юдихи просити иисляку чи сироаатии для мами. Бвби подивнлися на мене доагим поглядом, алс дали, бо а баби Уляии була корівчина. Дали навіть ие иружечку, а глечии. Я прииесла той глечии додому, насипала а мнсиу хлопцям і Гальці, а сама пішла до матері, яиа, нещасна, лежала під дерезою иа пісиу біля зарічаиської початкової шиоли.

Мати жадібно аипила той иисляи, ще трохи полежала, а тоді попросила, щоб я її підвела. Очі а неї були глибоиі і страдиицьні, смвга впала иа уста. Я підаела, азяла мамочку за руиу, і таи ми пішли поаолеиьки додому...

Жіиии-сусідки бачили наше страшие бідуавиня й порадили матері попросити Козацького, щоб дозаолиа нашого Василька і Миолу записати а иолгоспний пвтроиат. Більшість сімей голодувала, і на иолгоспиих зборах почали просити прааління аідиритн хоч тимчасоао, хоч до иоаого арожаю дитячий патроиат. Пвтроиат аідирили. Колгоспиикам почали аарити иа полі юшку, галушки чи затірку. Голодні люди йшли на поле, щоб попоїсти, бо яка робота, иолн більшість падали з ніг, ие могли яи слід працювати, а техніии тоді а иолгоспі ие було, асе робили руиами. Часті дощі ие давали змоги перебороти бур'яии, яиі глушили городиі культурн — буряки, иартоплю, асе. Люди знесиліли, худоба дохла, иа сиотомогильник трупи тварии і иіиому, й иічим було аиаозити. Люди мерли, особливо чомусь чолоаіки. Гопиало Марко і його старший син прочули, що а Дариицi иаймають людей иа роботу і дають хліба та аарять галушии иа обід. От і пішли аоии туди, щоб попоїсти, бо адома сім'я аже почала пухиутн з голоду. Походили туди, за дваиадцять иілометріа, днів трн та й померли там просто за обідом: шлуииии аідвиили від їжі і не витримали гарячих галушок, коли иухарии пожаліли їх і дали наїстнся досхочу... Яиось таки приаезли їх додому мертаими. Ледае допросилася Гопиалиха аикопати яму та поховати чолоаіиа й сииа, а з иею ще залишалося троє пухлих дітей. Про похорон ие було моаи, бо попа чи заарештуаали, чи сам утік з селв. Цериву розбнли, дзвони посиидали, жінки-півчі ходили опухлі аід голоду...

Мати заериулася зиоау до дядьиа Лавреитія, а той до Козацьиого, і Васильиа та Миолу зачнслили. Мвти пошила їм із саоєї старої спідиицi штаиці, попрала сорочечкн і аідправила а патроиат. Перший раз аідаела їх туди Гальиа, а потім иожиого раиику хлопчики бралися за руии і йшли самі, бо а патроиаті аарили суп, галушии і давали по шматочку хлібця. Взуття не було, але ие біда — було літо. Відпрааиаши хлопчикіа у патроиат, мати трохн ожнла, їй полегшало иа душі, тепер голоаиа думка була про мсне, Гальку та про себе саму... Мати ховалася зі своїмн таємницями

від нас, а тітка Марія та тітка Параска за роботою й голодом у сім'ях не мали часу приділити увагу материному горю.

А люди мерли дедалі більше. Дедалі більше з'являлося могил на кладовищі. Бувало, що в одну могилу клали по декілька чоловік, без труни, без панахиди. Бувало, що нікому було яму викопати, то сяк-так прикидали землею, а тоді собаки вночі вигрібали трупи і живилися ними. Часом і не везли трупів на кладовище, а закопували в городах. А біля дядька Лаврентія сусід повіз свою жінку, хоч вона ще не була мертва, а померла вже на кладовищі... Були випадки людоїдства. Матері їли своїх дітей... В нашій сім'ї ще до такого не дійшло. Ми дуже боролися за існування. Трималися за життя відчайдушно.

Перед очима стоїть виразна картина одного дня весни 1933 року. Днів три ішов дощ. Ні мати, ні ми на роботу не ходили. Мати встала рано. Це була субота. В хаті ні полови, ні макухи, ні навіть бур'яну. Вирядили дітей до патронату. Василько ледве ішов своїми тонесенькими кривенькими ноженятами. Мати мені сказала, щоб я пішла до Харитона Івановича і поспитала, куди йти на роботу. Бригадир не дуже був охочий посилати нас на роботу, бо ми так виснажилися, що ні про яку норму, ні про який трудодень не могло бути й мови. А ложку муки давай... І от я пішла. У саду його не було, тоді я пішла просто до нього додому. У них топилося в печі. На лаві стояла діжа, повна гарного пахучого тіста. Настя Кобиха саме пекла хліб, натоплювала в печі. На вікні стояли глечики з молоком, на сковороді насмажена яєчня з салом. В хаті різко пахло смачною їжею і затишком. На полику під білим рядном лежав Андрійко. Він не спав, але прикидався, що спить, бо йому, видно, було трохи незручно, що його однокласниця прийшла питати, куди йти на роботу, а він спить. Він натягнув рядно на голову і з-під нього поглядав на мене. На столі лежала кругла чорна хлібина і біля неї малесенький окрайчик, може, грам сто — сто п'ятдесят, не більше. Я запитала, де Харитон Іванович, а Кобиха Настя сказала: хтозна, де він ходить, пішов не снідавши, я вже все приготувала, а його нема. І Андрійко ще не снідав. А ти вже, мабуть, поснідала? Що твоя мати готує на сніданок? Я щось пробелькотала. Мені було соромно і страшно казати, що в нас усі голодні, що сніданку нема. І обіду немає, і вечері не буде, що цілу весну нічого немає, а про хліб ми вже й забули, який він на смак. І мені так запах хліб, що я просто здуріла від того запаху. Мої очі вп'ялися в той окрайчик, що лежав на столі біля паляниці. Паляниця була велика, гарна, але то не для нас, голодних. Мені аби отой манісінький окрайчик. Я б його взяла, віднесла додому і розділила б по крихті мамі, Гальці й собі. Я весь час дивилася на той окрайчик, думала, що Кобиха здогадається і дасть мені. А вона і не думала догадуватися. І я сказала, опустивши очі і заломивши руки на грудях:

— А в нас немає хліба зовсім, і молока в нас немає зовсім. Макухи і тієї немає, хоч би макуха була...

— І в нас макухи немає,— відповіла Кобиха,— у нас свині не хочуть макухи їсти. Свиням я даю бур'яни з молоком...

— А в нас немає ні хліба, ні молока,— знову повторила я, щоб Кобиха таки здогадалася та дала мені отой окрайчик. Що тоді зі мною коїлося? Я вирішила, що не піду з хати, поки не прийде Харитон Іванович снідати, і тоді Кобиха дасть мені отой окрайчик...

Але Харитон Іванович не приходив, а я сиділа, почала забалакувати до Андрійка, що вертівся під рядном. Він хотів, мабуть, устати, але соромився при мені. Кобиха то виходила з хати, то заходила, а я собі подумала: якщо вона мені не дасть той окрайчик, то я його візьму тихенько, засуну в пазуху і побіжу з хати. Вони й не помітять, бо в них ціла хлібина велика та ще й сьогодні напечуть. Бач, якого тіста повна діжа, буде, може, й десять нових паляниць. Візьму той окрайчик, і годі... Аби тільки Андрійко не висовував голови. Ніхто, ніхто не знатиме, а мамі скажу, що мені Харитониха дала.

У цю мить Кобиха вискочила з хати в сіни, щось там зашкрябала.

а я підбігла до стола, взяла окрайчик, засунула за пазуху і швидко пішла з хати, навіть не глянула, чи не дивиться Андрійко на мене з-під рядна. Серце билося, як пташеня в клітці, мало не вискакувало з грудей. Аби швидше вийти попід двором і далі, далі. А там уже ніхто не відбере в мене того окрайчика...

Раптом позаду я почула крик Кобихи:

— Ах ти ж проклята! Ах ти ж злодюга! Ти куди ото пішла? Ти куди ото окраєць понесла?

Я озирнулася і закам'яніла. Кобиха мене ось-ось наздожене і битиме, і будуть люди слухати... Я вихопила окрайчик і кинула у кропиву під тином. Кобиха полізла в бур'ян. Вона шукала той окрайчик і лементувала... З-за рогу з'явився Харитон Іванович. Він не знав, чого кричить його жінка, і сказав мені, що сьогодні йти сапати моркву у береги. Я пішла додому, увійшла в хату і почала ридати і матір просити, щоб мене не била. Мати і Галька теж стали плакати і докоряти, що тепер нас по селу будуть звати злодіями. Але нас так не звали. Мати попросила у бригадира, щоб він нікому про це не казав. Кобиха якось таки розказала сусідам, тільки не впізнала, чи то я була, чи Галька. Андрій теж розказував дітям, але йому не всі вірили... Того дня ми заробили утрьох 210 грам муки, ложку олії і наїлися молоденької моркви...

Мати почала хворіти, все хапалася за поперек і за живіт. Ми не розуміли, в чому справа. А мати стала така немічна, що не могла вже ходити на роботу. Город наш спустошувався. Баба тільки хитала головою та приказувала: «Ну що ви собі думаєте? У вас же не буде чого їсти». Ми таки з'їли сирою ще недорослу картоплю...

Материна скриня майже спорожніла. Дещо поміняли на картоплю та макуху, дещо перешивали та носили, бо вже два-три роки нічого не купували. Лишилося 3—4 хустки шерстяні, дві материні ще дівоцькі спідниці — вона їх берегла для мене і Гальки, дві вишиті дівоцькі сорочки, юпка з вусами, трохи полотна і рушники. Взуття не було ні в кого...

Особливо гарна була одна шерстяна, чорна з китицями хустка. Чорна, із золотистими квітками. Мати сама її не носила, а берегла для мене, бо я її старша дочка. Але й мені не давала носити, казала: «Не треба гайнувати таку гарну річ, підростеш, тоді й носитимеш». І ось мати знесиліла так, що нам було жаль дивитися. Ми з Галькою стали думати, як уратувати матір. Ми боялися, щоб мати не померла. Що тоді нам робити самим? Ще коли б місяць — і тоді будуть жнива, буде жито, картопля. Але цей місяць був особливо тяжкий.

Так, настав страшний місяць червень, а за ним липень. Ми з Галькою відкрили скриню і почали перекидати шмаття. Все було негодяще. Галька тоді сказала, щоб я брала оту намічену мені матір'ю хустку, єдину гарну річ, і йшла завтра на базар і виміняла для матері хліба.

Базар того дня був завізний. Багато людей було з різними речами, всі хотіли їх продати й купити хліба, картоплі, макухи чи якихось крупів. Але таких, що продавали хліб, яйця, молоко й інші продукти, було мало. Більшість були або з одягом, або й без нічого, просто просили милостині. Під тином та в канаві лежали пухлі, голодні люди, простягали руки і просили, просили. Та ніхто нікому нічого не давав.

І ось мені впало в вічі привітне повне обличчя якоїсь тітки. В неї був чималий кошик, повен шматків хліба, коржиків, дерунів. Я вирішила звернутися до неї.

— Тітко, чи не хочете обміняти хліба на хустку?

— А яка ж у тебе хустка, дівко? Показуй, може, обміняємося. — Я показала.

Золоті квітки заграли на сонці. Тітка схопила хустку, почала роздивлятися. Кинулися дивитися на ту хустку й інші жінки, що стояли поруч. Було видно, що хустка всім сподобалася, а я вже почала дивитися в жінчин кошик, облюбувала очима чималий окрайчик пшеничного хліба.

— Що ж тобі за цю хустину? Грошима чи хлібом?

— Хлібом, хлібом. У нас мама хворі. Коли б мені отой окраєць.

Жінка засміялася:

— Яка хитра, де це видано. То ж таки хустка, а то ж таки хліб. Де це видано, щоб такий окрасць давати за хустку? — І вона звернулася до жінок: — Де це видано? Яка хитра. За хустку такий окраєць хліба. Ось цей шматочок можу дати...

І вона взяла в руки шматочок хліба, рівненько відрізаний, грамів на вісімдесят-сто. Я злякалася: шматочок був такий маленький, що нічого буде й ділити на сім'ю. Це навіть мамі мало, а ми ж теж хочемо. І я знову почала просити: «Та, тітонько, та гляньте, яка гарна хустка, які гарні золоті квітки, це хустка моєї мами, ще дівоцька. Її мама мені дали, думали, як виросту, тоноситиму...»

— Яке мені діло, чи вона дівоцька, чи вона мамина. Тепер хліб у моді, а не хустки. Хочеш, то бери оцей шматочок, а не хочеш, то йди собі геть...

Жінки, що стояли поруч, повідвертали свої кам'яні голови. А до них уже підносили свої речі інші голодні люди і просили обміняти на шматочок хліба. Я подивилася, подивилася навколо, розгубилася зовсім і здалася. Тітка з повним привітним обличчям захована мою хустку із золотими квітками, а мені подала маленький шматочок хліба.

— Тіточко, дайте ще один такий шматочок. У нас п'ятеро душ...

— Ні, не буде, за другий шматочок треба другу хустку...

Я пішла, не пішла, а побрела. Несла той шматочок на долоні й боялася, щоб не з'їсти. Я так боялася себе, боялася понад усе, що не витримаю і з'їм. По дорозі мої очі знову і знову впинались в той шматочок хліба. Я помалу почала його лизати. А коли почала лизати, то забула про все на світі. Нічого вже не існувало, крім мене та шматочка хліба на моїй долоні. І я лизала і чманіла від бажання їсти. Але тут я знову згадала сумне, заплакане материне обличчя, розмову і наказ Гальки принести хліба і рятувати маму. Я згадала, але ще раз лизнула хліб, притиснула той шматочок до грудей і пішла так швидко, як могла. Я принесла той шматочок хліба, облизаний з усіх боків, додому, поклала його на столі, і всі ми довго дивилися на нього. А Галька сказала: «Ти, мабуть, з'їла весь хліб, а нас обдурюєш, що тобі мало дали...»

...Василько так схуд, що став як воскова свічечка. Перестав і їсти просити. Прийде з патронату, сяде в куточку, ручки складе на грудях, а очі такі глибокі, наче ямки, личко манюсіньке-манюсіньке і так і світиться. Майже кожного ранку я одягала його в штанці синенькі й сорочечку і босенького виводила на дорогу, а тоді він уже сам ішов у патронат, а інколи з Миколою. Та останній час Микола рано-вранці вставав і зникав до вечора. Після патронату увечері він ішов куди-небудь промишляти: то на болото по рогозу та лепеху, то в колгоспний сад по зелені яблука, то в береги по лопуцьки, то в городню бригаду по моркву та цибулю, то ще по щось. Василько був малий і сили мав менше. Він не міг чинити так, як Микола, і зовсім захляв. А то одного разу він не схотів чи не зміг встати з подушечки. Мати сказала, щоб я його відвела в патронат, а потім сама пішла на роботу, бо Галька почала пухнути, а мати була дуже слаба. Я почала стягувати Василька з постелі, щоб умити та одягти, але він плакав і не вставав. Тоді я його силою стягнула і почала вмивати та одягати. Василько все плакав, присідав і просився, щоб не вели його в патронат. Але як же його вдома залишити на голодну смерть? Я силою потягла його на дорогу, а він раз у раз присідав, та пручався, та плакав, а я все тягла його та тягла та ще й ляснула рукою по сідниці. А тоді так жаль було, бо він заплакав ще дужче.

— Ну, йди, Васю, сам, як не хочеш зі мною. Ти підеш сам, Васю?

Василько перестав ніби плакати, поглянув на мене своїми ямками-очима і пішов, помаленьку ступаючи в грязюку своїми кривенькими ніженятами. Він пішов, а я вернулася і сказала матері, щоб вони лежали, а я піду в городню бригаду, зароблю, може, сто грамів муки і принесу повну пазуху моркви та цибулиного пір'я.

Я прийшла додому аж увечері. Василько був удома, лежав на своїй

подушечці і не розмовляв. Я так і кинулася, а мати сказала: «Щось наш Василько занедужав, повернувся з патронату ще вранці, там навіть сніданку не діждався. Я випросила в Уляни склянку молока, то він раз ковтнув і більше не схотів». І мати заплакала.

Галька мовчала, склянка з недопитим молоком стояла на столі. Оскільки молоко було для Василька, то ні мати, ні Галька до нього не доторкнулися. Миколи вдома не було, він, здається, тієї ночі і не ночував у хаті. Я обмила морквинку, дала Васі, а він покрутив головою і не схотів її взяти. Так ми й полягали спати. Дверей ми ціле літо не замикали, бо ніхто до нас не заходив, навіть кіт зійшов з нашого дому. На другий день уранці мати встали рано, зварили пійло з тієї муки, що я вчора заробила, піднесла Васильку, але він їсти не захотів. Молочка, закислого за ніч, трошки сьорбнув і розплакався...

А я пішла до Харитона Івановича на роботу. Того дня мені робилося млосно, сили не було, аж ніяк руки не могли втримати сапи, я все дивилася на небо, чи скоро сонце підніметься, щоб побігти додому та подивитися, що там робиться, дізнатися, чи привозив дядько Лаврентій фельдшера до Василька. Додому я не йшла, а бігла. Двері в хату були відчинені, і сінешні, й хатні. Тихо як у домовині. Галька стояла біля хати під шовковицею, шукала ягід, а мати сиділи в хаті біля припічка й плакали. А на столі, а на столі стояла труночка. Я спочатку подумала, що то якийсь ящичок, кинулася до Василькової постелі, щоб дати йому морквинку й зелене яблучко. А постіль була порожня... Я ще нічого не розуміла, запитала: «А де Василько? Чи не в патронат пішов з Миколою?»

— Ой, не піде він, дітки, в патронат, і нікуди вже він не піде... Він уже знайшов собі хатиноньку, маленьку та тісненьку... То дядько Лаврентій зробив Васильковi хаточку вічну...

Я пильніше глянула на стіл — в маленькій труні, накритій шматочком домотканого полотна, лежав маленький восковий Василько. Біля нього любисток, м'ята, а в руках маленький восковий хрестик.

Мати плакали і не знали, що далі робити. Вони сказали, що Василько помер, як тільки я пішла на роботу. Галька покликала бабу Лисначиху, утрьох вони Василька обмили, одягли і поклали на столі. Галька прибрала його шовковою травою, любистком і м'ятою. Дядько Лаврентій зняв з полу дошку і зробив для Василька труночку. Потім дядько пішов копати яму на кладовище та випросити коня, щоб відвезти Василька туди і закопати. Я подивилася на мертвого братика та й пішла до Харитона Івановича, щоб не пропав мій пайок муки.

Коли я повернулася додому, то Василька вже повезли на кладовище. Я побігла, як могла, на кладовище, але іншою дорогою, тому розминулася з матір'ю та Галькою, що поверталися, поховавши Василька. Нікого з своїх не побачивши на кладовищі, я поплелталася додому.

Мати і Галька були вдома, лежали на своїх постелях, що ціле літо не прибиралися і не пралися. Мати плакала, а Галька дивилася в стелю. Ноги в неї були відкриті і напухлі-напухлі, блищали, наче склянки, аж страшно було дивитися. Я намила моркви й піднесла Гальці та матері, але вони не взяли. Я теж не взяла, лягла між матір'ю та Галькою. Миколи не було. Так минули ще два дні, два страшні незабутні дні, коли помер голодною смертю наш маленький Василько.

Дні ставали все тяжчими й тяжчими. Хоч до жнив, до першого спілого колоска, до першої паляниці час скорочувався, та сили ставало все менше й менше, і ми всі вже думали, що помремо. Спочатку боялися, що не вистачить дощок у полику для трун для всіх, а потім перестали й цього боятися, нам стало все байдуже. Ми не боялися більше смерті, ми хотіли, страшенно хотіли їсти.

Найстрашніше було те, що мати зовсім ослабла, перестала працювати, знесилилася, ледве тягала ноги по хаті та ще хіба на порозі посидіти, далі вже не ходила. Галька ще виходила на город, під шовковицю, під липу, у свинарник колгоспний, щоб подивитися, чи нема якихось недоїдків у коритах для свиней. На городі кожен кущик картоплі був сто раз

передовбаиий, вся цибуля і часиик з'їдеиі, вся лобода вискубана, всі липові листочки з'їдеиі, залишилися тільки високо вгорі, куди ніхто не міг долізти. Баба приходила інколи, прииосила глечичок молока чи шматочок макухи. Та це вже ие могло врятувати матері. Микола вдома ие з'являвся цілими диями. Галька пухла, а я сохла. Дивно, чому я зсихалася на чорний мотузочок, а ие пухла, як Галька. Руки і ноги були в мене тоиесенькі, як чорні ниточки. Обличчя було маленьке й теж чорне. Голови ие мила давно, завелися воші і в мене, і в Гальки, і в матері. Спочатку ми їх ськали, а потім, мабуть, з були й про це. Про себе ми з Галькою ие думали. Ми боялися втратити матір. Не думали ми й про Миколу, він все більше відбивався від дому.

Одного разу (забула, на яке свято) був ярмарок на ярмарковій площі за зарічанською школою, недалеко від контори колгоспу. Я пішла: думала, що там, може, буде тітка Улита і, може, тітка прийде і щось принесе, щось дасть, якось нам допоможе. На ярмарку було багато людей. Тих, що продавали, було мало. Тих, що купували, теж було мало. Більше бродило тих людей, що просили. Багато було дітей, особливо хлопчиків. Багато було людей з одягом, але майже ніхто ним не цікавився. Всіх цікавив хліб, картопля, макуха, молоко, різні деруни, пшоно, мука, олія. Всіх цікавила їжа. Більшість людей були змучені, нужденні, нещасні, бліді, брудні, немічні. Багато було пухлих. Багато просто лежало в піску під тинами та в рівчаках, простягали тремтячі руки, молили що-небудь дати їсти. Та їм ніхто нічого не давав. Я обійшла всі ряди, але нікого з родичів не побачила. Мені страшенно хотілося їсти, але просити я не наважувалася, бо одиаково ніхто нічого нікому не давав.

Я диплась, як одна жінка торгувала теплими дерунами в чималій макітрі. Скільки коштував дерун, я не цікавилася, бо грошей не мала, і вдома грошей давно не було.

Одне якесь хлоп'я пробралося між ногами дорослих до бабиної макітри, витягло дерунчик, полізло поміж ногами назад і сховалося. Хлопчик помітив, що я бачу, осміхнувся веселенько своїй удачі і пішов, кусаючи на ходу. Я позаздрила тому хлопчику, і в мене майнула думка: а що, коли і я отак поміж ногами дорослих пролізу до тієї макітри і витягну деруиець. Лише один, тільки один. Баба не обідніє, у неї багато. Я один раз вкушу, а решту понесу мамі й Гальці. У мене затіпалося серденько — я полізла поміж ногами до бабиної макітри. Мені згадався сором, який я пережила після того, як узяла окрайчик хліба у Коби Харитона на столі. Але їсти так хотілося, а дерунів у макітрі було багато, і вони так пахли, що я простягла руку. Та якийсь чоловік помітив мене, штовхнув ногою і сказав: «Чого ти тут лазиш? Ану геть звідси!»

А кроків за три від мене стояв мій учитель Іван Климович Максюта. Він, видно, бачив усе, чув, як кричав на мене дядько, але він удав, що нічого не чув і не бачив, він запитав: «Ти сама тут чи з матір'ю?» — «Сама, мати боліють...» — відповіла я. Мені стало страшно його запитань. Мені стало соромно, що я голодна. Я не могла йому сказати, що я голодна, що вдома голодна мати й опухла Галька, що десь бродить голодний Микола, що померли з голоду тато і Василько. Мене мов паралізувало, він мене питав і щось розпитував, а я стояла і не розуміла його запитань. В очах мені потемніло, я вже ніби й не жила. Тільки серце билось, билось. Потім я зрушила з місця і поплелася попід тинами. А Іван Климович стояв і дивився мені вслід. І ніколи згодом він не нагадував мені про ту тяжку зустріч.

Я прийшла додому. Мати з Галькою зварили якогось пійла, а баба принесла молока. Ми поїли і полягали на полику на свої місця. Одне Миколчине місце було порожнє. А Василькову подушечку баба поклала на припічок...

Коли мати зовсім злягла, ми розбрелися. Кожен шукав собі сякутаку поживу де хто міг.

Люди збайдужіли до чужого горя, кожен намагався порятувати сам себе від голодної смерті. Тітка Улита врятувала себе і своїх дітей. То була

диво-жінка, всевміюча, всезнаюча, всерозуміюча. Вона не допустила до смерті своїх дітей, хоч і не мали хліба. То гриби, то олія, то макуха, то квасоля, то ходила вудити рибу на озеро. Двнь працює, а ввечері йдв на озеро зі своїми якимись саморобними снастями. Так і врятувала сім'ю, ще й нам відривала то се, то те. Тітка Параска рятувала своїх дітей і чоловіка. Правда, дядько Лаврентій ледве вижив. Їх урятувала корова. Вони інколи давали глечик молока сім'ї дядька Петра, а інколи й нашій. Та й сусіди мерли з голоду, давали і їм хоч трошки. Наші ж сусіди допомагали нам мало. Баба Уляна мала корівчину і курей, аона ділилася інколи з нами своїми бідними пожитками. У Федора Сердюка була своя велика сім'я, аони й самі бідували. Баба Юдиха і дід Юда страждали аід голоду. Ловушка Терешко хворів на туберкульоз, його сім'я майже вся померла з голоду. А баба Наталка з дочками ходили пухлі й страшні. З кожним днем ставало тяжче й тяжче. Мати й Галька майже не підводилися, а я зовсім охляла.

Буа початок липня, вже жито налитв було, вже люди виглядали нового хліба. Баба ходила на леваду, сказала матері, що жито гарне, що городини теж будв трохи. А тітка Улита переказала, що просо росте, що квасоля добра, що вона наш город посапала, там усе в порядку.

Мати тільки слабо осміхнулася на бабині балачки, а потім сказала:

— Я того хліба вже не їстиму, будете їсти без мене. Та прошу вас, мамо, не цурайтеся діток моїх. Я не житиму, то хай хоч вони живуть та й мене згадують. Що мати в них була, і любила їх, і жаліла. Не цурайтесь, мамо... І Михайла просіть, і Марію, і Параску, і Лаврентія, і Улиту. Всіх просіть, щоб помагали та не цуралися діток...

Баба почала заспокоювати матір, казала, що мати, дасть бог, встане, алв мати відвернулася до стіни і витерла очі долонвю. Я і Галька слухали ту розмову, і страшно нам ствло за матір. Галька покликала мене в сіни, а там зашепотіла: «У нашому сараї ночують курчата, аж восьмеро, ті, що нашв квочка вилупила. Вони, як ми квочку з'їли, жили в колгоспному свинарнику, а потім я стала їх примануювати свинячими кізяками цілий тиждень. Тепер треба, щоб аони зайшли в сіни, бо в сараї їх не можна впіймати. Я вже пробувала. Сьогодні, як баба піде, ми їх удвох приманимо...»

Того вечора Галька заманила в сіни двох курчат і зачинила двері. Ті курчата літали, літали та й сіли на жердці над скринею, а шестеро сіли в сараї на переклвдині. Ми вирішили завтра впіймати двоє курчат, зарізати і зварити. Але чому ми відклали на завтра, коли можна було ще того вечора поварити тих курчат, я й зараз не розумію.

Це було в суботу. Я добре пам'ятаю, що а суботу проти неділі. Надворі пройшов мвленький теплий дощик, освіжив землю, дерева і трави. Стало тепло, тихо і гарно. Коли я і Галька зайшли в хату, мати сказала, щоб ми поділили молоко, яке стояло в кухлику на столі. Я сказала, що то хай буде їй, а ми й так будемо.

— Я вже напилася, а то вам на двох.

Ми з Галькою випили молоко. Мати сказала, що вона хоче з нами поговорити.

Галька зачинилв двері, прийшла і лягла біля матері, обняла її, почала просити, щоб мати скорішв аидужала, бо скоро буде хліб і картопля, і ми будемо жити. Мати притулила Гальчину біляву голівку до себе і плакала, а тоді запитала, чи нвмає у нві вошок. Галька відпоаіла, що є, що вонв чесалась, а зараз забула про них, що вона сьогодні заманила двоє курчат у сіни, завтра заріжемо й супу наваримо, і аи видужаєте...

Мати почала питати Гальку, чи нічого в неї не болить, чому в неї пухнуть ноги, і обличчя, й руки. Вона все тулила Гальку до себе й тулила, а про мене неначе й забула. Я прислухалася до їхніх розмов і заздрила, що мати більше люблять Гальку, ніж мене...

Коли Галька стала засинати, мати поцілувала її і сказала, щоб вона ішла на свою постіль, а мене поклала до себе: «Іди, Наночко, я тобі хочу дещо розказати». Галька скоро заснула, а я лягла біля матері і принишк-

ла. Мати притулила мою голову до своїх грудей і сказала: «Не бійся, присунься до мене близенько-близенько». Я присунулася. Мати мовчали і щось усе ковтали-ковтали. Я розуміла, що мати плачуть і ковтають власні сльози... В цей час двері відчинилися, тихенько ввійшов Микола, заліз на полик і ліг біля Гальки. Він думав, що ми вже спимо. Але мати обізвалася: «Колю, де це ти так довго ходив? Я тебе так рідко бачу. Йди ляж коло мене. А ти, Напечко, посунься».

Микола не розумів нічого, але прийшов і ліг. Мати і його погладили по голові, запитали, де він був, що їв у патронаті, чи не болить у нього живіт. Микола сказав, що ходив на болото по рогозу, що приніс тієї рогози додому, сказав, що сьогодні хліба в патронаті не давали, а завтра даватимуть, то він свій пайок принесе нам, а сам тільки раз укусить. А сьогодні їли суп і пшоняну кашу, а на болоті він наївся рогози, а в колгоспному саду сторож дозволяє їсти яблука, хоч вони ще й не зовсім гарні. Мати поцілували його і сказали, щоб він беріг себе і слухався старших. Микола відповів, що він усіх слухає, і пішов спати.

Я знов притулилася до матері... А тоді, чуючи, що менші діти сплять, мати сказали:

— Наню! Я... я скоро умру. Ти не бійся і не тремти так... Це правда. Може, й завтра, бо я вже не можу вставати. Мені погано. Ніхто й ніщо мені вже не поможе. Ти не тремти, не тремти так, донечко, а слухай. Щоб на мене не одягали гарної спідниці і платка. То буде тобі й Гальці. Все, що є краще, поділите. Миколі теж лежать там батькові штани й сорочки, виросте, тоноситиме. А мені одягнете полотняну спідницю. Мені все одно в землі лежати. Та ти не тремти так і не плач, бо не все почуєш і не знатимеш тоді, що робити. Як умру, то перекажете в Педру. На труну візьмете одну дошку з полика і одну лаву, а тоді спатимете на полику не впоперек, а вподовж, а Миколі стелитимете на припічку або на печі. Та слухайте бабу, і дядька Михайла, і дядька Лаврентія, і тітку Параску, і тітку Улиту. Всіх, всіх людей слухайте, бо буде вас і по дорогах, і по стежках, і по полях, і по болотах. Розлізетеся, як руді мишенята. Та бережіть себе, одне одного жалійте і шануйте. Бо як ви себе не пожалієте, то ніхто не пожаліє... Ти найстарша, то щоб дивилася за Галькою і Миколою. Микола нічогенький, дасть бог виживе. А Галька плоха. Я за неї боюся. Щось у неї тіло все налилося водою. Ти дивися за ними обома і себе жалій, щоб вижила... Та вчіться людям годити, бо скубтимуть вас усі, хто як зуміє. Ви будете... ви, Нанечко, будете сирітками нещасними. Цього вже не відвернете. Я умру скоро...

І мати знову ковтали і ковтали сльози. А я тулилася до неї і тремтіла. Потім мати затихли, і я, змучена днем і голодом, заснула, обнявшись із матір'ю.

Спали всі тяжко. Я проснулася і відчула на собі важку, як камінь, материну руку... Але я не здогадалася, чому рука така важка, зняла її помаленьку з себе і поклала на подушку. Мати мовчали. Я думала, що мати спали, і не хотіла їх будити. Встала глянула, а Миколи і Гальки вже не постелі не було.

У хаті було вже зовсім видно. Микола, мабуть, устав і пішов собі в патронат, а Галька, мабуть, пішла під шовковицю. Двері в сіни були зачинені, щоб курчата не вискочили, адже ми мали їх різати та варити суп. Курчата сиділи над скринею на жердці, забившись перелякано під стіну. Я кинулася їх ловити. Одне спіймала швидко, а друге ніяк не могла зловити. В цей час Галька зайшла в сіни, несучи в металевому кухлі, яким ми пили воду, нарвані чорні й червоні ягоди шовковиці. Вона причинила двері, щоб не втекли курчата, і тихо пішла в хату. Раптом через хвилину я почула крик:

— Ой рятуйте! Насте, йди, біжи... Ой рятуйте! Ой рятуйте, рятуйте — мати вмерли!..

Я з переляку випустила курча і вскочила в хату. Галька кричала, розсипала по хаті й постелі ягоди-шовковиці. Мати лежали спокійні й холодні. Рука заніміла на подушці. Це та сама рука, що була на мені

цілу ніч. Материна мертва рука. Мати були спокійні. Очі були заплющені, волосся висунулося з-під хустки. Гребінець упав на подушку. Мати були холодні, губи були білі, а обличчя і руки жовті. Ми з Галькою стояли над матір'ю, плакали й приказували і не знали, що буде далі, що робити. Наш крик почули сусіди. Скоро всі люди нашої вулиці знали, що померла Оксана. Люди шепотілися, зітхали, хто плакав, а хто хрестився злякано, бо кожен думав про себе, про видиму голодну смерть, про те, як би дожити до нового хліба. Люди говорили: «Царство їй небесне, гарна була жінка, нікого ніколи не зобидила, нікому зла не зробила. Горювала, бідна, багато. Сама горя зазнала і діток посиротила. Нещасна вона, нещасна, царство їй небесне...»

Дядько Михайло пішов повідомити недрян. Дядько Лаврентій почав робити труну, порізав лаву і одну дошку з полика, так, як і казала мені мати. В труну поклали м'яти, любистку, поставили ікону, в руки матері дали восковий хрестик. Сусіди принесли свічок, запалили і лампадку. Запахло ладаном і оливою. З'явився псалтир. Якась жінка почала читати молитви. Ми з Галькою тулилися одна до одної, а люди, які приходили, хрестилися і називали нас сиротами.

Хтось сказав у патронаті Миколі, що померла мати. Він одержав там свій пайок і з тим шматочком хліба прийшов додому. Так і стояв біля труни, мнучи в руках той кусник, аж поки не поклав його посеред столу біля материної труни, оті свої вісімдесят грамів — патронатський пайок. Постіль матері жінки винесли з хати і повісили за хатою на гілляку горіха.

Дід Никипор прийшов по обіді, вже коли сонце почало спускатися з височості. Тітки були на роботі і прийти не змогли. Баба Олена плакала і молилася вдома, дійти до Березані вона не здужала. Дід Никипор підійшов і закам'янів біля материної труни. Він не говорив нікому ні слова, стояв, схрестивши руки на грудях. А обличчя все смикалось і смикалось. І всі люди враз замовкли, навіть Микола з Галькою перестали плакати, мов заніміли.

Так було довго. А потім дід перехрестився, притулився до материних рук своїм обличчям, щось поправив біля шиї, узяв псалтир і почав тихо-тихо і хрипко-хрипко читати якусь молитву. І заридали люди в хаті, і заридали ми з Галькою та Миколою. І тяжко, і сумно, і страшно було того дня. Ми так скричалися, що вже не володіли собою. Баби топили в печі, ставили якийсь чавун, якийсь горщик, щось почали варити. А серед столу все лежав біля материної труни маленький чорний шматочок хліба, який приніс Микола з патронату. Хтось устиг покласти на той шматочок дрібку солі. А люди плакали і хрестилися. Лампадка горіла, свічки горіли. Дід Никипор читав молитву над труною своєї дочки.

Багато, багато забулося з пережитого в ті страшні дні 1933 року, в ті страшні дні мого сумного і тяжкого дитинства. Похорон матері був особливо сумний. Я так була змучена горем, що не все пам'ятаю. Я навіть зразу не звернула уваги, що могила матері поряд з батьковою. Взагалі я багато чого не пам'ятаю. Я записую лише те, що залишилося в пам'яті навічно.

Довго-довго читав псалтир дід Никипор, довго-довго лежав Миколин шматочок хліба біля материної труни. Цей шматочок хліба з грудочкою солі я й зараз бачу. Його ніхто не їв, тільки дивилися. І хто знає, від чого більше зітхали й плакали: чи від того, що мати лежали в труні і більше не підведуться, чи від того, що біля труни лежав такий маленький, такий чорний шматочок хліба, на якого можна було тільки дивитися, молитися і плакати.

На похороні Гальці зробилося так погано, що вона не могла іти на кладовище. Дядько Лаврентій підняв її і посадив на воза біля материної труни. Ноги в Гальки були сині і наче налиті якоюсь рідиною. Мене ж ніхто не садовив на воза, я ішла. Микола тюпав собі сам збоку. Дід

Никипор був блідий, як стіна, сльози текли по щоках, а вітер погойдував сивими пасмами його волосся. В руках у нього був псалтир...

Біля могили виявилося, що нічим опускати труну. Тоді дядько Лаврентій відв'язав віжки. Поклали труну на віжки... Ми всі кинулися до неї і не давали опустити в яму. Тоді хтось сказав, що конячка, відв'язана, рушила і пішла собі з возом в напрямку до колгоспної стайні. Тоді труну тихенько опустили. Хтось сказав:

— Діти! Киньте і ви земельки в яму. Нехай матері легенько лежиться на тім світі.

...Другого дня усі розійшлися. Дід Никипор пішов у Недру. Лише баба Олександра сказала, що увечері навідається. Микола пішов у патронат. Ми з Галькою заглянули в чавун і в миски, але все було порожнє. Лише в одному глечику лишилося трохи кисляку та на столі лежав Миколин кусник із дрібною солі — їх ми поділили. Потім я нарвала якихось лопуцьків, знайшли в сінях уже зів'ялу розкидану рогозу. Ми напхали животи чим могли, але їсти хотілося. Галька лягла і почала тяжко стогнати. Вона на мене неби гнівалася, що я не була пухла. Я була суха, як соломинка, і чорна, як земля, але не пухла, а Галька наливалася й наливалася водою. Шкіра в неї трісналася, і з тіла виливалася якась рідина. Її постіль була від цього завжди мокра. Ніхто її не міняв, не прав. Постіль тхнула, на неї сідали мухи. В мене й думки не було попрати її. Думалося тільки про їжу, а от щоб попрати, чи помитися, чи змити голову і на думку не спадало...

Лікарня була заповнена хворими й голодними, Гальки б туди не взяли, бо таких, що мерли з голоду, було надто багато. На кладовищі не всіх навіть закопували. Собаки тягали то руки, то ноги по кладовищу. Були там і дитячі тіла... Колгоспне начальство нічого не робило чи, може, воно теж уже не було в змозі рятувати дітей, чиї б вони не були. Адже то були діти сільських трудівників, яких сама земля народила хліборобами...

Після смерті матері ми стали сиротами, і дехто з сусідів почав косо на нас поглядати, щоб, бува, не забралися на чийсь город, чогось не вирвали, не з'їли. В кожного була на обліку кожна часничина, кожна цибулина, кожна ягідка. А дощі гноїли все на городах, усе заростало бур'янами; голодні, знесилені люди не мали змоги боротися з ними.

Мені йшов одинадцятий рік, Гальці було дев'ять років, Миколі сім. Найтяжче переносила голод Галька. Та ще невдовзі після смерті матері трапився випадок, що прискорив смерть моєї сестрички. Галька пішла з дому, не сказавши мені ані слова. Пішла вона через садок і город Ловушки Гната. У садку ріс розкішний часник. Галька поглянула навколо — нема нікого. І вирвала дві часничини. І несла в руках, і почала вже кусати зелене пір'я. В цей час на порозі виріс Гнат. Він її схопив, вона хотіла вирватися, кинула ті часничини, але він її бив по обличчю, по голові, по спині. Галька почала кричати. Я почула той крик, вийшла з хати і заціпеніла. А Гнат підвів її до колодязя й почав бити головою об цямрину.

Я вже не можу пригадати усіх слів, що їх вигукував Гнат Ловушка, б'ючи Гальку об цямрину нашого колодязя, з якого він ціле життя брав воду. Я почала щось белькотати від порога своєї хати, але підійти побоялася.

Пізніше я підняла Гальку і потягла до хати, де стала її сварити. Вона сказала: «Не бійся, я вже тепер нікуди не піду і нічого ніде вже не візьму»,— і замовкла. Я мовчала теж.

Після того випадку Галька вже нікуди не ходила, ноги стали як важкі колоди. Тим часом уже й жнива ближчали, люди сподівалися нового хліба. Дехто ходив у поле, їв зерно з недозрілих колосків, їв та й помирав там, у житах і пшеницях. Ми з Миколою не ходили, а Галька й не могла ходити. Вона вже не вставала з ліжка, усе стогнала таким

стогоном, що хата здригалася. Микола приносив свій шматочок хліба, ділив між нами, але тими крихтами він не міг врятувати сестри. Баба вперше після материної смерті відчинила скриню і почала длубатися в ній. В мене тоді майнуло в голові, що то баба дивилась на Гальчине синє староньке платтячко та хусточку з квіточками... О! Я тепер знаю, чого баба дивилась тоді на платтячко синє й хусточку!

Другого дня баба прийшла рано, принесла щось Гальці поїсти, але в неї з рота текла якась жовта слина, а по тілу повзали воші. Баба мені сказала, щоб я не сиділа вдома, а йшла в городню бригаду на роботу.

— Іди, там щось їсти варять людям, то й тобі дадуть. Зробиш, не зробиш, а їсти дадуть, не сиди тут. Я сама біля неї буду.

І я пішла тоді на роботу в бригаду до Коби Харитона. Там сапали моркву. А в час обіду мені дали повну миску густої затірки. Своїх рядків я так і не прополола. Мені ще хотілося такої затірки. Я б її їла і їла, але більше мені не давали...

А вдома Галька вже була мертва. Вона лежала на лаві, на білій, у рубчик скатертині, колись витканій материними руками. Лежала білява, із заплющеними очима, в синьому платтячку і хусточці з квіточками. Із складеними руками на грудях. У руках у неї був жовтий восковий хрестик, а на шиї на сировій ниточці металевий хрестик із розіп'ятим Ісусом Христом. У головах на краєчку стола горіла висока свічка. Двері були відчинені. Біля стола на табуретці сиділа баба Олександра, скорботна і сумна, наче кам'яна баба, в очіпку, в чорній хустині, в чорній спідниці, боса. Вона не плакала, не голосила, як недавно по батьку та матері. І дивно, що я теж не закричала і не заплакала, і нічого не сказала, а стала біля Гальки і дивилася на неї, дивилась. І не було ні жалю, ні страху. Нічого не було. Баба мовчала, і я мовчала. Микола тої ночі вдома не ночував і, мабуть, ще не знав, що померла сестра. Ніхто до нас не приходив ні з сусідів, ні з родичів. Тоді баба сказала, щоб я пішла вирвала любистку та м'яти. Я нарвала великий оберемок пахучого зілля, поклала біля Гальки, а баба обклала її всю зіллям.

А потім ми знову сиділи. І свічка горіла. І баба запитала:

— Тобі там їсти давали?

— Дааали. Затірки повну миску.

— Отож і завтра йди, як хочеш жити. Іди і завтра... Устанеш і йди, а ми Гальку якось самі поховаємо. Я ще до Лаврентія не ходила. Я зараз піду, а ти не бійся, лягай собі і спи...

Баба пішла. Я ще довго сиділа біля мертвої Гальки, дивилася на неї. Галька лежала тихо, не плакала, не стогнала і їсти не просила. Я сиділа, сиділа, схилилася на Гальку та так і заснула. Свічка згоріла й погасла. Двері були відчинені в ніч. Ніхто до нас не приходив.

Тієї ночі ми спали в хаті вдвох: я і мертва Галька. Прокинулася я рано. Свічка вже згоріла. По тілу Гальки і по подушці повзали великі білі воші. Я стерла їх ганчіркою. Обличчя Гальки трохи відтухло.

Миколи не було. Баба прийшла рано і сказала, щоб я брала сапу і йшла на роботу. Я слухала бабу, вона була мудра, хоч її теж підточив голодний страшний 1933 рік. Вона згорбатіла, підборіддя тряпслося, і руки тремтіли весь час, а голова була сива-сива. Сиве волосся виглядало з-під старого очіпка. Під очима були сині мішки. Баба не плакала і не голосила, але була якась така дивна, що її не можна було не слухатися.

Того дня я раніше за всіх вийшла на роботу. Сіла собі на стежці, мені не хотілося їсти, хоч переді мною була плантація буряків і моркви. Найбільше хотілося, щоб мене люди ні про що не розпитували. Навіть в обід мені не хотілося їсти, я не доїла своєї порції. Жінки тільки переглянулися. А я схопилася і побігла додому. Я хотіла побачити Гальку в труні. Я згадала, що і батько, і мати, і Василько лежали в труні, а Гальку я не бачила в труні. Дивне бажання... Але чому баба нічого не сказала про труну?..

Нарешті я прийшла додому. Баба була сама. Гальки на лаві не було.

Постіль була прибрана і покладена за хатою на горіховій гілляці. У хаті було підметено. В куточку горіла лампадка. Я запитала:

— А з чого дядько Лаврентій зробив Гальці труну? — Баба мовчала, тільки важко дихала. Невдовзі прийшов Микола, приніс свою порцію хліба і повну пазуху яблук. Ноги в нього ціле літо були немиті, порепані, ніс подряпаний, руки у виразках і брудні. Він зайшов, нічого не сказав, подався у ту хатину, де лежала Галька на ліжку, а через хвилину повернувся: «А де Галька?»

Ми мовчали. Микола подивився на нас, на лампадку, що горіла.

— Умерла? А я їй сьогодні хліба приніс. Учора сам з'їв, а сьогодні їй приніс, а вона вмерла... — поклав свій шматочок серед стола. — Так швидко вмерла...

Тоді заговорила баба, лежачи на полику: було тяжко і боляче слухати її слова.

— Ось послухайте, Насте й Миколо, що я вам скажу. Тільки уважно слухайте, бо, може, я теж не виживу, щось у голові туманіє і все болить. Ви вже великі діти, вас тільки двоєчко. У вас немає ні батька, ні матері. Ви швиуйтеся і спасайтеся. Може ж таки мине оце лихоліття і знову люди жити будуть. Слухайте людей, поки не переміниться, то хиліться до колгоспу. Ось школа почнеться. Може, ходитимете, а може, й ні. Як уже скаже влада. Скажуть ходити, то підете. Діло робити треба вчитися... Ви вже великі... Тобі, Миколо, цілих сім років, а тобі, Насте, вже одинадцять. Ти, Миколо, менший, щоб слухався Насті, а ти, Насте, слухай мене, дядька Михайла і Лаврентія, як житимуть. З добрими людьми водіться, а від лихих тікайте. А самі зла нікому не робіть, будьте ласкаві до людей і добрі і будете живі, поки ноги носитимуть...

Микола слухав, слухав бабину мову і заснув. Засинаючи, пробурмотів: «Галька вмерла, то ти, Насте, з'їж хліб і бабі дай. Удвох з'їжте, раз Галька вмерла...»

Через кілька днів була неділя і якийсь празничок. До нашої хати прийшла баба Олександра, тітка Улита, тітка Параска і дядько Михайло. Посходилися вони до нас на велику родинну раду. Радилися в присутності моїй і Миколиній про те, як з нами бути: чи здавати хату в колгосп, а нас в патронат? Це було легше для родичів. Та ще не встиг ніхто з старших висловити свою думку, як Микола викрикнув: «Не треба хату здавати Козацькому, не треба! Хай буде наша хата, ми з Настею тут будемо жити».

Після такого слова Миколи всі довго мовчали. А тоді дядько Михайло до мене звернувся: «А ти ж, Насте, як хочеш? Чи вдома в хаті жити, чи в патронат іти?» Я сказала, як і Микола, що хочу жити вдома, буду на роботу ходити, заробляти трудодні.

Так усі гомоніли, радилися і вирішили, що поки що нас не розлучатимуть, що батькової хати нікому не віддадуть, що Микола хай ходить в патронат, а я на роботу, що про паливо потурбується дядько Михайло і Лаврентій, що жито покосять, а ми з бабою зв'яжемо, виберемо картоплю, що допоможуть змолотити і змолоти жито, а то й тихцем приходитимемо до дядька Лаврентія змолоти зерно на маленьких жорнах, які він зробив таємно, бо за жорна штрафували й тягали до сільради. Баба Олександра казала, щоб не спішили палити сарайчика, бо, може, бог дасть, і поросятко чи курочок заведемо. Потім тітка Улита полізла на горище і сказала, що ще в цім році можна не мазати на гориці, що покрівля ще рік витримає без латання, хоч солома в багатьох місцях і прогнила і ледве дихала. Подивилися на шибки у вікнах, на защіпки на дверях, заглянули в скриню, з якої звпахло матір'ю, васильками і ще якимись особливими запахами. Вирішили, що піджаки сяк-так перезимують, а от на ноги щось треба. Грошей не було жодної копійки і заробити нікому. (У колгоспі на мої мізерні трудодні грошей не давали). Знайшли батьків старий кобеняк, вирішили пошити з нього бурки. Подивилися, скільки мисок, глечиків, горщиків, сковорідок, тарілок, ложок. Звглянули в макітру, діжу, діжку. Вони були порожні і заплетені павутинням.

Мені все тикали, всі вчили і навчали... Поцікавилися, чи є ножі, ножиці, сокира, молоток. Довго, довго говорили та й почали розходитися. Баба сказала, що прийде завтра. Тітки зітхали, бо завтра на роботу та й вдома ділечка повно.

Тоді дядько Михайло спитав: «А сьогодні ж є у вас, діти, що їсти?» — «Немає,— відповів Микола. — Я завтра попоїм у патронаті, в от Настя...»

Дядько Михайло запросив нас на вечерю до себе: щось там Марія наварила...

Почалося сирітське поневіряння та горе, горе та поневіряння.

На другий день уранці у мене з'явилася думка піти в Недру. Я йшла, аж потом покрилося моє тіло. На дорозі ніхто не зустрівся. Коли вже входила в Недру, під тином побачила пухлу жінку, що помирала. Я згадала, як колись і мати лежала під чужим тином у колючках та кропиві, поки я не вивесла їй кисляку та не довела додому... Я швиденько перейшла всі стежки та доріжки і потрапила на недрянське кладовище. Було багато свіжих могил, дуже багато, звідкілясь вітер ніс запах мертвечини. Звідси вже було недалеко до дідової хати.

...Скрізь було багато зелені, буйної і розкішної. Сливи уже починали буріти та синіти, дозрівали пізні вишні, подекуди були і яблука. Спориш такий розкішно-зелений ріс обабіч стежки. Я тихенько підходила до комори. Цвіли якісь квіти. Вечоріло. Біля хати горіло багаття, і на триногі у великому казанку щось варилося. Дід сидів біля багаття і підкладав хмиз, а тітка Мотря на білій скатертині щось терла, закасавши полотняні рукава, мабуть, затірку. Я згадала, що не їла сьогодні...

Я довгенько стояла, затамувавши віддих, хотіла послухати розмову, але розмови не було. Тоді я вийшла з-за кущів і почала підходити до гурту. Тітка Мотря підвела голову і здивовано проказала: «Чи не Настя? Їй-бо, Настя... Ой, боже. Де це ти взялася?»

З хати вийшла тітка Дунька і баба. Всі кинулися до мене. Навіть дід підхопився і поцілував мене: «Здрастуй, Насте. Жива, слава богу». Я заплакала:

— Галька вмерла.

— Галька? А Микола?

— Живий. Дядько Петро помер... І Маруся, і баба, і дядько Семен.

Всі зітхали, затірка кипіла в казанку. Її вже можна було знімати, а вона все кипіла й кипіла і геть-чисто розварилася...

Гукнули тітку Палажку, послали рядно, насипали велику миску затірки і поклали всім великі дерев'яні ложки. Хліба не було. Я забула, що в них не заведено було поспішати з ложкою біля миски: всі брали по черзі, щоб ніхто зайвого не з'їв. Але я забула, і поспішала, і їла швидше за інших, та мене не спиняли...

Дитячим серцем я розуміла настрій кожного, бачила, що живуть вони кепсько, що все ще вичікують і не хочуть іти в колгосп, що корову збули, поросяти нема, що п'ять душ сім'ї... Всі три тітки ходили щоденно на роботу в березанський радгосп кілометрів за вісім. Працювали тяжко, копали кар'єри, сапали, жинвували. Щоденно кожна одержувала 400 грамів хліба і ще круп, або олії, чи ще чогось. Хліб ділили так, щоб трохи принести додому діду й бабі. Тітки були худющі, чорні, страшні, вимордувані голодом і важкою працею. Я зрозуміла, що взяти мене чи Миколу вони не зможуть.

Після таких-сяких розмов баба Олена таки почала болючу тему:

— Як же жити будете? Чи у своїй хаті? Чи заберуть вас куди?

— Чого у своїй хаті? Голодної смерті виглядати? Держава знає, що робить. Сиріт наробила, то хай і годує тепер,— сказав дід.

Я розповіла, що до нас приходили родичі, що ми з Миколою не хочемо йти зі своєї хати, що баба нам допомагає, що у нас є трохи жита на леваді і трохи картоплі та квасолі, що палива дядько випросить для нас у колгоспі, що в школу, може, й не будемо ходити, бо треба трудодні заробляти.

— Чого в ту школу йти? — запитала баба. — Не таке тепер життя, щоб у школу. Та ще сиротам. — Слово «сиротам» вона так вимовила, що в мене серце стислося в грудочку і заболіло-заболіло...

Пішли в хату, послалися, полягали. Тітка Мотря спершу запропонувала, щоб мені завтра йти разом із ними рано вдосвіта, але баба рішуче заперечила: «Чого спішити? Воно дитина, хай хоч виспиться, як гостинців немає. Ви собі вставайте та йдіть, а Настя побуде хоч до обіду». Я зрозуміла це як натяк, що жити в них довго не можна, що крайній строк — завтра по обіді...

Не знаю, як інші, але я спала мертвим сном — довго-довго, аж баба злякалася, думала, чи не померла я, об'ївшися затірки з остюками. Баба злякалася і почала тихенько смикати мене за ноги: «Вставай, Настечко, вставай, вже обідня пора»... Попрощалися ми коротко. Дід не казав нічого, лиш зуби стиснув. Я тепер розумію, як було йому тяжко на душі, але тоді я його боялася. Баба заплакала і сказала, щоб я звиняла, що нема гостинця, а в школу-щоб не спішила, поки не прийдуть і не завербують (вона вважала, що тепер кругом людей вербують: на роботу, в армію, у школу, в тюрму). А навздогін мовила:

— Там ітимеш мимо огіркової гудини, то подивись легенько, щоб не зламала, чи нема де огірочка. Як є, то зірви на гостинчик...

Я пішла. Біля жовтих квіточок сиділи золоті бджілки, подекуди були пуп'яночки. Я зірвала кілька пуп'янків, загорнула в лопуховий листок і знову пішла стежкою, що вела до кладовища. Знов запахло падаллю і трупами... Я перебігла кладовище, не хотілося думати про мертвих, хотілося жити і жити.

...Бригадир нашої бережнівської бригади Симон Круть — той, що колись товаришував з моїм батьком, той, що в нього не було дітей, — жалів мене і Миколу. Він почав запрошувати мене в бригаду, і я покинула Кобу Харитона і перейшла сюди. Симон мене з іншими дівчатками посилав стругати токи, загрібати колоски, підносити жниварям води. Він ставив нам гарні трудодні і не заперечував, як хто брав додому трохи колосків. Всі напекли свіжого хліба, напекла його і баба Олександра. З'явилися груші-гнилички, яких у Березані було багато, сливи, молода картопля... Люди майже всі були у колгоспі, а хто не хотів визнавати Козацького, ішли в радгосп чи на торфорозробку або виїздили до Києва чи в Донбас на шахти.

І ось настало 1 вересня 1933 року. Микола пішов у патронат, ми твердо вирішили до школи його в цей тяжкий рік не віддавати, бо прохарчуватися обоє вдома були не в змозі. Не мали ні сала, ні олії, ні молока, ні курей, а торбинкою квасолі та двома лантухами картоплі не проживеш. Але я 1 вересня вирішила все-таки йти до школи. Встала, розчесалася густим гребінцем (воші у мене не вивелися ще), одягла полотняну сорочку, подолки якої внизу вишивала колись під наглядом матері, Гальчину спідничку сатинову, бо свою я чисто зносила, кісники, яких я не торкалася від самої зими. Вмила ноги, але взуття ніякого не було. Сумки для книжок не було, та й книжок і зошитів теж не було. Я знайшла якийсь зім'ятий аркуш зі старого підручника і огризок хімічного олівця — ручки, пер, чорнила теж не було.

І от ми йшли вулицею втрьох із подругами. Мені було соромно, що я боса, а дівчата взуті. Я все намагалася йти позаду них. Тоді здогадалася Пріся Недалка, зняла свої черевички, взяла в руки і помахала ногою: «Муляють ноги. Я краще боса йтиму». Надя Колесник теж сказала: «І в мене муляють». Вони поклали свої черевички в шаньки, ми взялися за руки, і мені стало весело й гарно на серці...

І поплили дні і ночі, тижні і місяці, повні страждань. Плив час, і треба було жити, боротися і шукати точку опори. І я знайшла раз і на все життя оту точку опори — любов до навчання, любов до праці, любов до добрих людей.

...Осінь 1934 року. Шостий клас. Мені дванадцять років, і всі рідні вважають мене дорослою, дуже грамотною та освіченою, бо ще ніхто ніколи з наших родичів не вчився в шостому класі. Училася я залюбки. Приносила додому лише «відмінно» і зрідка «добре». На свята я одержувала в школі премії і подарунки. Мені здавалося, що навіть голова Козацький почав дивитися на мене та на Миколу іншими очима. А може, було соромно перед нами за смерть батька та матері, Гальки й Василька. Може... Ми не зловживали своїми проханнями до нього виписати щось з колгоспу. Ми соромилися і були гордими дітьми.

До школи і я, і Микола бігали босі. Вже всі учні в класі були взуті, а я, соромлячись своїх босих ніг, відмовлялася виходити до дошки відповідати урок, ховала свої задубілі ноги глибоко під парту, щоб учителі не бачили. Але більшість учителів, мабуть, знали, в чому справа, перестали викликати мене до дошки чи стола, просили відповідати з місця.

І от почали готуватися до Жовтневих свят. Було розпорядження пройти колонами по всій Березвні з прапорами, гаслами і портретами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Молотова, Косіора й Постишева та інших, яких я не пам'ятаю. На ярмарковій площі, недалеко від зарічанської школи, зробили трибуну, на якій повинно було стояти начальство з райкому партії, райвиконкому, представники колгоспів, шкіл. Багато тоді було всякого начальства на трибуні, серед інших і Козацький як голова четвертого колгоспу імені ДПУ. Був Ягор Гуринович від учителів, і Яків Данилович як директор школи, і Іван Климович як піонервожатий. А мене вибрали від учнів, щоб я стояла на трибуні та ще й виступила з промовою від імені піонерів.

Іван Климович, бачачи мою розгубленість, сказав:

— Ти не хвилюйся, а запам'ятай, що треба говорити про наше щасливе життя, про колгоспний лад, що приніс щастя селянам та їхнім дітям, про партію більшовиків. Ти повинна сказати, що там, на Заході, тепер з'явився фашизм, там люди страждають від голоду і холоду, що там мучать простих людей, робочих і селян, за правдиве слово про нашу Радянську владу...

Я вислухала Івана Климовича і сказала, що я, може, не зумію виступити, хай, може, хтось інший.

— Ні, ні, Насте Лисивцева, виступиш ти. Ти відмінниця, краща учениця в школі і зразкова піонерка, тобі й виступати.

...Я написала вдома на аркушику паперу свій виступ. Шкода, що не зберігся той аркушик зі старого учнівського зошита. Я тепер не можу абсолютно точно згадати ті речення й уривки фраз, які я виголошувала зі святкової трибуни 7 листопада 1934 року. Жаль! Але я пригадую зміст, і свою схвильованість, і свою жестикуляцію, і міміку збентеженої дванадцятирічної дівчинки, що вперше виступала на такій трибуні з такою промовою. Справа в тім, що я вийшла на трибуну боса-босісінька, з намуленими до крові ногами, посинілими і брудними. (Трапилося це так. Я почала кашляти, і баба заставляла мене взувати щоденно осоружні залізні чоботи, що їх мені пошив із своїх старих дядько Михайло. Я тоді не знала більших страждань, як ті, що завдавали оті чоботи. Вони мені різали і муляли. Ноги так боліли, що в мене не ставало терпіння в них бути. Я готова була простудитися і вмерти, аби не натягати на свої намучені ноги оті страшні, грубі, давучі, різучі чоботи).

Звечора я випрала своє плаття і хустку, вмила голову і намастила чоботи дьогтем, що його принесла баба спеціально для такої справи. Ми з бабою думали, що чоботи від дьогтю відм'якнуть. Праски не було, то я своє старреньке плаття викачала качалкою, якою мати завжди качала полотняну білизну, рушники, рядна та скатертини. Плаття, ситцеве, старе, не підлягало качалці і залишалося зім'ятим і витягнутим та ще більш некрасивим. Панчіх не було. Були широченні чоловічі халяви вище колін на голі і тонкі, як палички, ноги.

Рано-вранці я встала, збудила Миколу, поснідали картоплею і хлібом з огірками та й почали одягатися, щоб іти на свято. До мене зайшли

Пріська Надалка і Нвдя Колесник. Я одягла своє плаття, кусвючи губи. Мені було боляче, що в дівчвт гарнеиькі платтячкв і черевички, а в мене оті страшні чоботи. Я, бачачи, що баби немає, прийняла рішенни тверде: чобіт не взувати, а йти босою, хоча я добряче бухикала.

Ноги мерзли, я почвла просто тремтіти і цокотіти зубами. Я підстрибувала, розтирала ноги руками, але нішо не допомвгало. Так добігли ми до школи. Почали нас шикувати в колони з плакатами, гаслами і портретами. Ми стали втрьох та ще одна дівчина біля нас. Я стала всередині, щоб учителі і люди не помітили моїх босих ніг. Поки всі шикувалися, я піднімвла одну ногу, притискувала до неї подолки свого плаття, а коли нога трохи нагрівалася, гріла другу.

Дощик сіятися почав дрібно й холодно. Були в колонах ще босі і напівбосі, але ніхто особливої уваги на них не звертав, і я заспокоїлася. Колона рушила по Березані. Нам наквзали співвти «Інтернаціонал молоді» і просто «Інтернаціонал». Я спочатку не хотіла співати, а потім, як Катя Колесник гарно затягла: «...Ми діти святої армії труда, землею будем володіти, а паразитів жде бідв»,— я й собі почала тихенько підспівувати. Мені подобалися і мелодія, і слова. Дуже гарно звучав приспів «Інтернаціоналу»:

Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав.
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.

Ишли не в ногу, а табунцем, підтюпцем підбігаючи, щоб не відстати від передньої колони. Так ми дійшли до площі, де стояла трибуна.

Іван Климович поманив мене пальцем іти до трибуни. О боже! Я ладна була провалитися крізь землю, аивітритися, зникнути безслідно, ніж терпіти отакий пекучий сором — іти на трибуну з босими ногами, в старому платті і хустці. Але наказ учителя є наказ, і я пішла, втягнувши голову в плечі. Я скоренько скочила на трибуну і стала в куточку, рада, що дошка внизу була широка і затуляла від людських очей мої босі ноги.

Почалося свято. Голосно говорили промовці про наше щасливе життя, про перемогу колгоспів, про Радянську владу, за яку стільки крові трудящої пролилося. Лаяли ворогів, внутрішніх і зовнішніх, говорили часто слово «смерть». Смерть світовому імперіалізму! Смерть куркульству! Смерть зрадникам Радянської влади! Смерть фашистам у Німеччині та Італії! Смерть всім, хто надумає нас подолати!..

Я тремтіла, думала, що про мене звбули. Виступив секретар рвйкому партії, секретар райкому комсомолу, Козацький від колгоспників Березані, Ягор Гуринович від учителів тв інтелігенції, а потім сказали: «Від піонерської організації березвнської семирічної школи слово має учениця-відмінниця Настя Лисивець». Як і після кожного оголошення, були рідленькі оплески. Начальство трохи відступило, пропускаючи мене на передній край трибуни. Я вийняла аркушик зім'ятого паперу із рукава. Руки тремтіли. Ноги тремтіли. Зуби цокотіли. Але я розпочала хоч і тремтячим та хрипким, але сильним голосом:

— Товариші колгоспники, піонери, учні, всі трудящі! Від імені піонерської організації березанської школи передаю всім вам палкий піонерський привіт на честь славної річниці Великого Жовтня.

Після цих слів мені аплодували, навіть начальство на трибуні, і сам Ягор Гуринович аплодувнв. Я тоді осміліла і почала читати із свого аркушика. Я говорила, що ми щасливі, що колгоспний лад приніс щастя селянству, що ми єдині в світі такі щасливі, що лише в нашій Радянській країні такі щасливі і вільні діти, що там, за кордоном, на Заході, люди мучаться в неволі, що твм бідні діти трудящих помирають з голоду... Говорила чимало, все так, як мені рекомендував Іван Климович. Закінчила вигуком: «Хай живе річниця Великого Жовтня!» Знову мені зааплодували, і я відійшла в свій куточок на трибуні, засунувши босі ноги за широку дошку...

Написано у 1976 році

Володимир Дрозд

Листя землі

Книга доль і днів минущих

І приїхав Опанас Журавський з молодою дружиною в помістя, і наказав другого дня накрити столи для дворових. І зібралися дворові та хто в економії постійно служив, щоб новій господині вклонитися. Але не було між них ключниці Уляни. І не став Опанас казать, щоб покликали Уляну, а сам пішов у флігель, де вона з дітьми жила. Але порожній був флігель, і жодна жива душа не відгукнулася на його голос. А на столі лежало дбайливо складене вбрання, яке накупила була у Мрині Уляна, коли у них на любов тільки заходилося. Сиротливо стало на душі в Опанаса, але й порадів, що так усе владналося. Що ж, перегорнуто ще одну сторінку життя, думав, і навряд чи захочеться ще колись ту сторінку перечитувати. І сказала йому сестра Дарина на німе запитання Опанаса, що Уляна напередодні його приїзду розрахувалася в конторника, склала на воза хатні статки, зверху посадовила дітей своїх і відбула на хутір, на своє дворище. Не було осуду в голосі сестри, але не було й тепла до нього, Опанаса. І подумалося Опанасові, що Уляна була далекогляднiша і мудріша од нього, коли не захотіла продати хату на хуторі.

Як об'їжджав Опанас поля, заїхав і на хутір Несторів. Уляна город садила. Була вона по-сільському вбрана, у теплу хустку закутана, холодний вітер, сіверець, із-за Невклі віяв. І запитав Опанас у самого себе з подивом: «Невже цю сільську бабу любив я?» Але як розігнулася Уляна, поклавши на ріллю сапу, якою рядки для городини прогрібала, і зблиснули з-під хустки її великі, проникливі очі, здригнулося серце

---

* *Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 4*

Опвиася од відчуття непоправиого лиха, що його сам собі заподіяв. Але запитав він нарочито веселим голосом, хоч і тремтів голос: «Що ж ти, Уляно, так швидко розлюбила мене і покинула?» Мовчала Уляна, дивлячись крізь пана, наче і не він стояв перед нею во плоті своїй, а лише прозора тінь його. І соромно стало Опанасові за свою нарочиту веселість, і зітхнув він тяжко: «Життя нами, Уляно, вершить, а не ми життям. Як виплачу я сестрам долю їхню, мушу або продавать батьківщину, або службу шукать, бо земля тепер не вельми годує. Іти чиновником у якийсь департамент гидко, не для мене се. Та й не світить мені кар'єра чиновницька з моїм тюремним минулим. З тих списків, у які я вписаний, не викреслюють, допоки і в могилу не ляжеш. А за Наталкою матінка її мішок грошей дає, волю на всі роки майбутні мої...» І посміхнулася Уляна, скрививши обвітрені губи: «Так ось за яку волю ви боролися і по тюрмах сиділи, пане...» Ніби ножем штрикнула Опанаса тими словами, у саме серце. Похнюпив він голову і мовчки пішов з городу. Але саме вийшла з хати Вівдя, мати Улянина, з хлопчиком малим на руках, схожим з лиця на Опанаса, і вигукнув радісно Опанас: «Мій синок, Уляно, мій! І він пов'язав нас на віки вічні!» — «Не ваш се хлопчик, пане, ні, не ваш»,— одказала з грядки Уляна. «А чий же ще?» — подивувався Журавський. «Від змія йон, який до мене, людяки гомонять, щоночі з Чорного лісу літав...»

І не розумів Опанас, серйозно Уляна каже чи глузує з нього.

Як у воду яна дивилася, як у воду.

Бо знаттє своє їй Нестор покійний передав, усі так гомонять.

А я вам скажу: найкраще знаттє — то серце материне. Гомоніла яна, що од зміюки її Купер'ян, то таки од зміюки. Се вже десь під миколпівську буде. А мо, невдовжей після японської. Війни на нашім житті, як стовпи верстовії, мелькають. Дак се вже вивчився її Купер'ян на гроші, що Опанас йому одписав, вивчився йон на вчителя, і вчителював йон у гімназії у Мрині. Вчителював йон у Мрині, а дорогу додому геть-чисто забув. А матері ж кортить на свого синочка подивитися. Бо хоч йон і в пани чи там підпанки вибився, а таки ж син, рідна кровинка. Та й хвалилася яна тади сином, ви ж Улянину погорду знаєте: не селюк, не наймит, як усі ми, не босик, а біля панів ходить. Одяглася Уляна у що краще́ньке, а таки ж видко по ній, що людяка сільська, проста. Наготувала яна сього-того у гостинець і потьопала у Мрин. Потьопала яна у Мрин, розпиталася, де такий проживає, і заходить до нього на ту ж яго учительську квартеру. Заходить яна ни квартеру, а се було в неділю, і були у яго, у Купер'яна, гості, з мринських панків та підпанків, бо йон тольки з такими знився, і писавсь йон Журавським, а не Терпилом. Дак заходить Уляна у ту яго квартеру, переступила поріг, як була, з клунками через плече, бо ж гостинець несла, а там, у квартері, пани п'ють та у карти грають, п'ють та грають. Почервонів Купер'ян, як уздрів матір, а тади й каже: «Іди собі, тітко, на кухню!» А до гостей: «Се моя нова кухарка, але така недотепа, досі місця свого не знає».

Повернулася Уляна та й пішла геть з тої квартери. Гордячка була, ви ж її знаєте. Дак йон її уже за містом, на візнику, догнав, матку свою, та й гомонить до неї з візка: «Се так треба було, щоб не знали пани, що я роду простого, бо мені серед них жить і життя своє будувать». А й слова не сказала йому Уляна, і не подивилася на нього, ви ж Уляну знаєте. Дак йон проїхав ще трохи слідом, до гори Собакаревої, та й повернув назад у город. А як жисть уже перевернулася, дак приїжджав, гомонять, Купер'ян у село до матки, бо треба було бомагу для нової власті, що йон роду простого, а не панського. Дак Уляна йому нібито і каже: «Не наш ти, а чий — не знаю. Бо ти не тольки од матки своєї одмовився, а й від роду нашого». Але то вже інша гомонка...

Ще заходив Опанас у кошари, ще об'їжджав поля й луги економії, ще косив з мужиками і жнивував, але робив усе те більше за звичкою. Бо не дуже він і був уже потрібний — усьому лад давав у господарстві управитель Штома, що його привезла з Києва баронеса. Гаврила Латку розрахували з економа і відпустили на всі чотири боки. Новий управитель довго вивчав конторські книги, оглядав економію і землі навколо Пакуля, а потому запропонував Опанасові план раціонального господарювання в помісті. І не знайшов що заперечити Опанас, бо голова Штоми працювала чітко, як машина, а цифри вичитував, наче вірші, з любов'ю. Молода господиня помістя підпирала кожне слово управителя промовистим мовчанням. Школу ще сяк-так добудували, хоч і кривився Штома на зайві витрати. І зрозумів Опанас, що школа — це його лебедина пісня. Заїкнувся було про лікарський пункт у селі, але Наталія вичитала йому: «Нам з вами, Опанасе Михайловичу, треба тепер думати не про болячки сільських бабів, а щоб дітей наших майбутніх не пустити у світ голими й босими». Не став перечити він дружині, що вже в тяжі ходила: не можна нервувати вагітну. Скоро приїхав аж із столиці інженер. І підтвердив він, що місцева глина вельми придатна для виробництва цегли, і намалював план цегельні на березі Невклі, під горою Жомирівною.

Київ і Мрин розбудовувалися, а там і до Варшави недалено, ринок для збуту цегли обіцявся бути добрий. Штома вихвалявся майбутніми зисками, Наталія слухала захоплено, та й Опанаса ті вихваляння не залишили байдужим: глина, пісок та вода — і такі гроші. «І для селян буде непоганий заробіток, удома, вважай, а не десь у чужих, далеких степах»,— виправдовував свою небайдужість. Але Штома різко заперечив: «Литвини із сусідньої Білої Русі — ось дешева робоча сила, і безвідмовна». І заводив уже розмови про винокурню, щоб будувати в селі. І виписував жниварки з Німеччини та парову молотарку. І погоджувався Опанас з усім, бо робилося все на капітали, які Наталія принесла як придане. А як привели в економію корів породистих, наказав управитель обгородити вигін, хоч досі панульці своїх корів на вигоні пасли.

І прийшли селяни до пана із скаргою, але не вийшов до них Опанас, а вийшов Штома. І сказав управитель громаді сільській: «Тепер ви вільні, кріпосне право давно ліквідоване, тож самі про себе мусите дбати, не сподіваючись на панські милості. Панське є панське, і зазіхати на нього я не дозволю. І борги в економію треба віддавати, бо завинило з вас багато, і все у книгах записано. А я, управитель, лише слуга панський і мушу дбати про вигоди панів Журавських, за це мені гроші платять. А часи настають нові — часи раціонального господарства з оборотним капіталом, машинами, промисловістю і всілякими іншими новаціями. Хто цього не зрозуміє, той із торбами по світу піде, хоч би і паном учора ще був. І в економії мені відтепер потрібні не селюки-поденники, а дисципліновані, слухняні робітники. І нарік уже не здаватиметься панська земля в оренду, як було досі, бо вводжу я раціональні сівозміни». З тим і розійшлися люди. І казав Штома до Опанаса: «Час вимагає не мрійників, а ділових людей». І схвалювала його слова та вчинки Наталія, а Опанас мовчав.

Восени відкривали нову школу, і це була радість для Опанаса та Дарини, яка мала намір вчителювати в ній. Освячував школу отець Олександр, син отця Серапіона, який зістарився і передав паству свою у спадок. З учбового округу приїхав на відкриття школи сам попечитель. Все обійшлося б, але учні заспівали українських пісень. Попечитель обурився так, що не залишивсь навіть на урочистий обід з нагоди відкриття школи. Наталія була прикро вражена і дорікнула Дарині, яка займалася з дітьми, що та заграє з темним хлопством. «Се хлопство тримало і тримає нас на світі, в якщо воно темне, то тільки ми, просвіщенні, у тім винні»,— різко відповіла Дарина. Наталія образилася і пішла у свої кімнати. А Опанас розривався між дружиною і сестрою.

«Я тебе розумію, як, можливо, ніхто інший,— обережно казав Дарині,— але ж ми повинні бути свідомі того, де ми живемо і хто ми. Малоросійська пропаганда нині суворо переслідується, кожне українське слово сприймається владою як заклик до бунту, і владу, врешті-решт, можна зрозуміти — йдеться про цілісність єдиної і неділимої... Крім того, ми з тобою перебуваємо під недремним жандармським оком, інцидент може мати наслідки, у першу чергу для тебе і для мене...» — «Тебе, брате, перелякали на все життя»,— зітхнула Дарина, і не мав Опанас що їй заперечити, бо в глибині душі знав: це правда.

Як підморозило, вигнали пакульці коней своїх на панські озимі, досі так робилося. Побачив управитель і послав об'їждчиків, щоб загнали сільський табун у двір економії. Прийшли люди по коней своїх, а Штома розпорядився: з кожного штраф брати. І плач стоїв по селу, і просили-молили мужики управителя, щоб змилостивився, але невблаганний був Штома. І покликав Опанас управителя до себе в кабінет, і радив йому пожаліти селян, бо звідки у них гроші на штраф візьмуться, хоч би подушне було чим заплатити. І відповів йому Штома так: «Не думайте, Опанасе Михайловичу, що перед вами чиновник безжалісний, глухий до стогону народного. Замолоду, ще в гімназії, і я дещо почитував, і з Писарєва, і з Герцена, і прокламаційки вже тоді по руках ходили... І сам я з походження стану невисокого, мужика не лише з книжок знаю. І, може, через те я емоціям не піддаюся. Мужика нашого задля його ж блага треба привчити до порядку, іншого шляху до економічного прогресу суспільства нема. Якщо ж я хоч раз відступлюся, мужики сядуть мені на шию. Або розрахуйте мене, або, будьте ласкаві, не втручайтеся в мої господарчі розпорядження». Наталія зайшла до кабінету і сіла в крісло, біля якого стояв управитель. І відчув Опанас, що стіна незборима перед ним. А увечері Дарина сказала, що завтра від'їздить у Рогощу, там вчителюватиме, бо не хоче жити під одним дахом з людьми, які збиткуються із селян, хоч замолоду страждали за прогресивні ідеї. І не мав як виправдатися Опанас.

І від'їхала вранці Дарина з дочкою, навіть не попрощавшись.

Була пізня осінь, сіялася пороша. Опанас цілі дні метлявся по полях, полюючи зайців, бо схолодало для нього в домі. Давно уже не почувався він таким самотнім. І перестрів за селом Уляну, що сіно везла. І кинувся до неї в надії, що рідна душа — ось вона, і заговорював, але мовчала Уляна, як німа. І зрозумів, що не пробачила йому і не пробачить. І кружеляло вороння над ним чорним крилом, і стріляв він з розпуки по вороннню, але не влучав, бо очі сльозилися. І вже недалекий був Опанас від того, щоб власноруч обірвати земне життя своє, але порятувала його забаганка дружини конче їхати до Італії, де й клімат для неї підхожий, і народжувати хотіла під наглядом тамтешніх лікарів. І зітхнув Опанас легко, озираючись із Чумацького шляху на село, що лежало внизу у снігах.

Хіба це перші чи останні ілюзії в житті, з якими доводиться прощатися? Хіба життя людське не з таких прощань зіткане? На цю чи наступну весну, але він повернеться, і все почне спочатку. Не вибраний в землі, для цього, врешті-решт, існує управитель Штома, а діяльна, свідома високої мети робота у земстві — ось шлях для нього, дворянина, інтелігента. Тільки там, а не деінде, він буде корисний для простого люду. І робота ця стане змістом його життя на всі наступні роки, скільки й судилося ще прожити.

І відкрився його очам хутір Семирозумів у подолі засніженої Крукової гори, ніби мальований пером на білому аркуші паперу, і крайня од вигону хата. І вийшла з хати жінка в кожушку, з дитям на руках, і то була Уляна із сином його,— не так побачив, бо далеко, як серцем відчув. І хотілося йому вистрибнути з саней, з-під теплої повстини, і бігти по сніговому насту — по косогорах, через вирлоока ярів до жінки з дитям

біля причілка хати, і впасти на коліна, і мовити: «Уляно, пробач, я не розумів щастя свого». Але той напад слабощів тривав коротку мить. «Ефектно, романтично, але — смішно. Своєрідний рецидив молодечої хлопоманії...» - подумав з холодною тверезістю і, опанувавши себе, одвів очі та заговорив до дружини про далеку сонячну Італію...

Дак се йон як поїхав у ті чужі краї з жонкою, тольки яго і бачили в Пакулі.

Як йон куди не поїде, там йому і пить, і їсти, і дах над головою, чого так не їздить.

А в економії Штома з людяк сьозу вичавлює, а грошики панові Опанасу в кишеню течуть.

Се правда, яни болєй у Києві та Пітері проживали, анєж у Пакулі.

А баронесу стару ховати у Пакуль привезли, так яна захотіла, се я помню, двоє деток у них уже найшлося.

Се, мо, тади мого свекра пан Опанас у своєму лісі з порубом застав. Дак свекор упав на коліна: «Простіть, пане, вугол у хаті прогнив, одроблю, тольки урядику не видайте!» — «Не видай і ти мене моїй жонці, що тебе простив»,— тольки й одказав пан та й од'їхав.

Душа до людяк у яго лежала, тольки жонка крутила ним як хотіла.

А далєй батюшка в церкві кажуть: «Цар помер!» Було се під зиму якось. Дак пани швидко зібралися і поїхали, болєй ми пана Опанаса і не бачили живого, а бачили мертвого, як хоронить привезли.

Дак жонка його і для годиться не заплакала, стовпом сухим біля гробу стояла. А Уляни Несторка хоч не пішла, а у себе в дворі так голосила, аж скумасно чуть було.

Се яна уже за Латкою була-бо чи ще нє?

А що їй Латка, як йон у неї за підстилку був?

Метаморфози людського життя: за батькового царювання він сидів у тюремній камері і писав покаянного листа: «Припадаю до ніг Ваших...» А на коронацію сина їде в депутації від дворянства Краю. А може, так і треба, може, це в природі людській — такі перетворення: вранці людина — на чотирьох, удень — на двох, увечері — на трьох. Греки мудрі — хіба це лише про тіло? Невже для нього уже вечір? Утома. Виснаження душі. Хай бог простить, але смерть царя вселила надію. Як це завжди було на Русі. Він, Опанас Журавський, раптом помолодшав. А може, і це ілюзія. Ще одна. Їх так багато було в житті. Життя, зіткане з ілюзій: революція, господарювання у Пакулі, Уляна, родина... Вогонь у його душі запалювався, але швидко гаснув. Можливо, йому бракувало характеру. А можливо, його розуму бракув обмеженості. Бо тільки обмеженість робить з людини фанатика ідеї. Марія, яка спалила себе на вогнищі життя в ім'я ідеї. В ім'я ідеї, з якої невідомо що вродить. Якщо вродить. Людина сліпа. Історично. Вона іде навпомацки, із щільно зав'язаними очима, і нема вуст, які б гукали до неї «жарко!» чи «холодно!», як у дитячій грі. Бог загадково мовчить.

А може, і бог весь у сумнівах і запитує в самого себе: боже, що діється з людиною, яку я сотворив?

Воля царя на землі — воля бога на небі. Одне його слово, один порух душі до добра — і жертовні вогнища в ім'я волелюбної ідеї стануть непотрібні, смішні. Усе, що доброго і поганого діялося на Русі, традиційно діялося з волі вінценосної влади. Новий цар — молода людина, сповнена прогресивних ідей і бажань творити добро. Не лише царі творять епохи, а й епохи творять царів, це нерозривно, взаємозв'язано. І надії його, надії дворянина Журавського, земського діяча, мають земну основу, реальну основу. Подих весни, подих оновлення — він їх відчуває.

Як шкода, що Марія не дожила до цих днів. Жертви виявляться історично безглуздими. Відчиняться двері в'язниць. Росія перестане бути тюрмою. Його Малоросія стане нарешті Україною. Ще тоді, в камері тюремній, виводячи на папері: «Припадаю до ніг Ваших...», він прозірливо передбачав нинішній день. День великих сподівань, які ось-ось справдяться. Перед очима врвженої справедливим і мислячим імператором Європи.

Хіба не він, молодий імператор, за два місяці царювання розгледів дрібну, користолюбну душу щойно призначеного міністра шляхів зв'язку, розгледів і прогнав спекулянта й казнокрада з державної служби? Який могутній урок усім, хто не хоче знати різниці між своєю кишенею і державною! На його місце імператор призначив людину, знану своїми ліберальними поглядами здавна, людину, яка ще в шістдесяті роки роздала селянам більшу частину своїх земель, поїхала до Америки і працювала на тамтешніх залізницях — князь із дідів-прадідів! — простим робітником, а потім машиністом на паровозах. Молодий імператор у височайшому указі заявив, що особа державця в Росії не потребує охорони і замість начальника палацової охорони ввів посаду коменданта. Дедалі достовірніші були чутки, що пост міністра внутрішніх справ має посісти людина, відома своїми ліберальними поглядами. Мрії волелюбних діячів — уже не мрії, а реальність. І це державно підтвердиться на прийомі молодим імператором депутацій від дворянства, земства і міст. Він, Опанас Журавський, має честь представляти на ньому свій Край. Якби дожила до цих історичних днів, не вчинила б дурниці сестра його Марія! Вона б очевидьки переконалася, що є він, принципово інший шлях до волі, людяніший і результативніший.

А потім був засніжений Петербург, і Аничків палац, в якому зібралися депутації з усієї неосяжної імперії. І піднявся, човгаючи ногами, на тронний поміст чоловічок з блідим чиновницьким, що їх штампують військовий стрій або департаментські канцелярії, обличчям. І сказав собі Опанас Журавський: «Ось імператор твій, повелитель народів»,— і тільки тоді пробудилося серце Опанасове. А імператор після кожної мовленої фрази опускав очі долу, зазирав до шапки, яку тримав перед себе, до шапки, на дні якої, як потім розповідали, лежала самим Побєдоносцевим написана промова. «Мені відомо,— промовляв імператор,— що останнім часом чулись на деяких земських зібраннях голоси людей, що захоплюються безглуздими мріями про участь представників земств у справах внутрішнього управління...» І зрозумів Опанас, що це про нього і про таких, як він. І ще зрозумів Опанас: мрії отаких, як він, ідеалістів справді безглузді, доноки цей карнавально вбраний гвардійський офіцер на троні. А він ще молодий, фізично дужий, тренований, і попереду в держави десятиліття не життя, а животіння. І почувався Журавський дитиною, якій показали цяцьку, але не дали. І почув він, як імператриця, така ж юна, як і державний муж її, погано розуміючи по-російському, бо нещодавно привезена з Німеччини, запитала у фрейліни: «Чи не сталося чого? Чому він так голосно говорить?» І відповіла фрейліна імператриці: «Він пояснює їм, що вони дýрні». І не образився Опанас, бо це була правда. І пригадав він Марію, сестру свою, що спалила себе в каторжній в'язниці, бо ненавиділа весь цей свиноаний театр, усю цю державну фальш смертельною ненавистю, і ще пригадав він: «Зрікаючись своїх переконань, припадаю до ніг Ваших...» — і свої недавні мрії в поїзді, що віз депутацію в столицю, і йому хотілося померти — з безвиході та безнадії.

І повернувся Опанас до Києва, де зимувала його родина, бо вже сини до гімназії ходили. І мовив він до дружини своєї: «Наталі, ще як ішла на каторгу сестра моя Марія, заповідала вона ту дещицю грунтів пакульських, яка їй згідно із законом у спадок має перейти, між селян розділити безвикупно. Але не зробив цього батечко мій покійний. І на каторзі,

незадовго до смерті, Марія про той свій заповіт нагадувала, товариші її се підтверджують. І мучить мене сумління, що досі не зробив я так, як сестра покійна веліла. Не бідні ми з тобою, багатшаємо з кожним роком, вистачить і нам, і дітям нашим, і онукам для життя забезпеченого. Тож хоч тепер віддамо шану пам'яті покійної, подаруємо людям грунти, які вона мусила б перебрати собі, якби жива була, і заспокоїмо совість свою і на сім, і на тім світі». І засміялася зимним сміхом Наталія Журавська, дружина Опанасова: «Якби я прислухалася до забаганок усіх божевільних, що в роду вашому, досі діти мої голі й босі попідтинню старцювали б. Перед законом я провини не маю, бо де заповіт сестри твоєї фанатичної, на папері викладений і нотаріусом, як то належиться, потверджений? А совість моя чиста, бо я ніколи і в голову не брала пакульським босакам і гультіпакам догоджати...»

І зрозумів Опанас, що не проломити йому тої стіни.

І постановив він собі іншу задумку здійснити, бо після усього, що пережила у Аничковім палаці, не йшла Марія з душі: перевезти тіло загиблої сестри з далекого Сибіру на Україну і переховати в Пакулі, в сімейному склепі. І став він таємно від дружини писати в столичні канцелярії, випрохуючи дозволу, і уперше за багато років життя його набувало сенсу. Але приходили із столиці папери з відмовою, і так минув рік. І вирішив Опанас звернутися до самого царя з уклінним проханням, і почав він послання своє до царя із слів, які надиктував йому колись у камері Лук'янівської в'язниці жандармський капітан: «Припадаю до ніг Ваших...» І посміхалася іронічно сестра Марія з фотокартки, і проникливий погляд її протинав душу. Але виправдовував себе Опанас: так треба, висока мета освячує кривий шлях, який веде до неї. І поклав він за краще поїхати з посланням своїм до Москви, щоб у дні коронаційних урочистостей, коли серце молодого імператора буде розчулене з любові народної, покластися на милість його.

Москва була переповнена сановитим людом з усіх столиць Європи, і Опанас оселився на приватній квартирі неподалік від Ходинського поля, де, згідно із розкладом Коронаційної канцелярії, на один із травневих днів було призначене народне гуляння. Того дня він рано прокинувся і вийшов з дому. Вулиця була запруджена святково вбраним, веселим людом, потік його безупинно плив у бік Ходинки. Опанас довго, з тугою і подивом вдивлявся в людські обличчя: радість була щира. «Господи, та невже ж ми, жалюгідний гуртик незадоволених, критично мислячих, праві, а вони усі ні?! — болісно роздумував він, і з кожною хвилиною певність у своїй правоті меншала. — Ми лише білі ворони, а народ — ось він, народ вірить цареві і любить молодого імператора, любить...»

Він ступив лише крок з ганку назустріч юрмі, і це був останній свідомий крок Опанаса Журавського. Людська хвиля підхопила і понесла його. І він покірно віддався на волю тої хвилі, розчиняючись у народному морі і почуваючись з того щасливим. Юрма винесла Опанаса Журавського на Ходинське поле, оточене Москвою-рікою, військовим табором і буфетними наметами, біля яких людям роздавали паперові кульки з гостинцями від царя — пряниками, цукерками та емальованим кухлем на згадку про коронацію. Опиратися юрмі годі було. Опанас відчув, що задихається. Він шарпонувся в один бік, в другий, але, стиснутий пітними, гарячими тілами, скоро знесилів. Стогін, панічні крики, хрипи вмираючих лунали над полем, у задушному тумані від дихання сотень тисяч людей. Людське море згойднулося і покотилось божеволіючими від страху хвилями по мертвих і ще живих, але повержених на землю. Опанаса натовп поволік у бік військових траншей. Він ще конвульсійно перебирав ногами, але сонце вже померкло для нього. Розчавлене тіло кричало від болю, щедро змочуючи кров'ю уклінний лист до царя в кишені піджака.

А потім і біль зник. І зникло все.

Отямився він у траншеї край Ходинського поля, що досі слугувало учбовим плацом для військ Московського гарнізону. Волів би вже й не отямлюватися, бо першою думкою було: його поховано заживо. Під Опанасом і зверху лежали мертві, холонучі тіла. Але прийшли солдати й почали діставати з траншей тіла затоптаних святковою юрмою. «Цей панок ще живий, кладіть на підводу і — в лікарню»,— почув Опанас і зрозумів, що йдеться про нього. Коли Журавського везли з Ходинського поля, люди в мундирах, військових і поліцейських похапцем засипали сліди крові. А біля павільйонів, збудованих для царя, свити його та високих гостей, незчисленний оркестр уже розпочинав святковий концерт, вітаючи царя й царицю, що з'явилися перед народом.

Помирав Опанас в убогій лікарні, у палаті, переповненій скаліченим на Ходинці людом, помирав того ж таки дня, увечері, коли цар і цариця відкривали першим контрдансом розкішний бал у французького посла. Помирав він при свідомості, з гірким і тверезим розумінням, що життя не вдалося, і хотілося Журавському почати життя спочатку, але сил на нове життя уже не лишилось.

І в останню мить перед його внутрішнім зором з'явилася не дружина Наталія, і не діти його, такі схожі на дружину, і навіть не сестри, які ніколи його не розуміли і яких ніколи уповні не розумів він, а з'явилося засніжене поле і ніби мальовані тонкими графічними штрихами по білому Несторів хутір, Уляна з дитиною на руках біля своєї хати. І він, Опанас Журавський, легко та молодо стрибнув із саней, застелених ведмежим хутром (щось гукала гнівно услід Наталія, але він навіть не озирнувся), і побіг через засніжене поле до Уляни, на хутір Несторів. Але сніг був глибокий і сипучий, сповнював ноги, виснажував, аж поки не впав Опанас серед поля обличчям у холодний білий сніг, що з білого ставав чорним...

З КНИГИ ДНІВ

Усе, що до Книги днів про Гаврила Латку раней уписано,— лепети сельські. А було так, як я свідчу. Бо сам Гаврило мені гомонів, як ми з кумом моїм Сидором Воловиком стерегли його в зборні, а солдати на Вороновій горі землю довбали, шибеницю ладнаючи. Сидора Воловика Латка, поки в селі верховодив, обидив кріпко, клуню його із збіжжям спаливши. І закипів Сидір лютою ненавистю до власті його, і утік із села, коли мироїди тікали, хоч був нерівня їм, а повернувся разом із військом царським. Я ж підгавкував Латці на сходах, покуль по яго в селі рабілося, хоч і не брав рушниці до рук, а тольки ждав, коли йон мене земелькою наділить, бо люблю я її, земельку, любов'ю великою, що казать, на хліб мазав би її і їв, калі б яна була в мене. А як зачорніло військо на горбах околишніх і стрільба почалася, пойняв я, що не буде по Латчиному і не діждатись мені землі Горіхової, хіба деткам моїм. І узяв я хлібину скоренько, рушником обгорнув і пішов вздовж річки Сниявки, а там вільха рясна, військам назустріч. І зустрів я начальників військових хлібом-сіллю, гріхи словесні свої замолюючи, і ще кілько пакульців зі мною. І привітили мене начальники військові, бо покору являв. І сказали яни, щоб помагав суд чинити над зачинщиками, і помагав я. І спитали яни, де Гаврило Латка, і показав я Гаврила на церковці, хоч і не ховався йон. І стеріг я з кумом своїм Сидором Воловиком Гаврила, як присудив яго суд скорий до смерті. І не мав на мене зла Гаврило Латка, хоч я тричі одріксяод нього, як святий Петро од спасителя. І розмовляв йон в останні часини свої зо мною як із людякою, хоч я сам себе совістю мучив і досюль мучу. І казав я йому на своє виправдання: «Табє, Гаврило, помпрать, а нам з кумом далєй жить треба, і деток у нас із кумом по добрій череді, а ти своїх схоронив уже в краях далеких». Але ніби не чув йон балачки моєї, а все гомонів та гомонів до нас і нагомонітися не міг, про своє розка-

і ствв він тонути, і повернувся на берег, бо видима смерть страшна, хоч і життям дні його вже по вінця насичені...

Я ще дівчучки було, а помню, як сьогодні. Матка у хату вскакує,— а наша свиня поросилася, дак матка коло неї і ночувала, щоб не розірвала поросят,— вскакує наша матка в хату серед ночі і пробі кричить: «Вставайте, бо Лотко горить!» А я на полу, коло баби покійної спала. Зирк у бічне віконце, а яно уже вогнем у очі дихає. Бо Лотка од нас через яр, а віконце на Латчине дворище.

А ми наче й далей жили, и страх як попужалися. У чому були повискакували, рядно у копинці мочимо та стріху вкриваємо, щоб яка головешко не залетіла, бо звечора наче було тихо, а тиди такий вітрюган знявся.

Бо Латки з нечистою силою заприятелював, а яни, усі знають, на семи вітрах прилітає. Йон до Нестора Семирозуми на Вишневу гору пішов, як до живого, а тади вже відчепитися од яго не міг. А треба було, се мене покійна баба навчала, стрелити в яго пулею, вилитою з мідного хреста, йон би і одчепився.

Яки там нечисти сили, нилі йон пану Журавському служив, як пес, людян поїдом їв за понську милість, от якось пам'ятлива душа й оддячила зо зло, півня пустила, і пішло з димом усе, що вислужив у пана.

Я сього не помню, бо я ж сама із Крутьків. А як була уже за своїм Панасом, молодухою, дак помню, що Латка до мого Панаса приходив і про Горіхову землю усе гомонів. Мужики у нас у хиті збиралися і слухали Лотчину гомонку, тольки ніхто тим балачкам не вірив. А мій Панас таки вірив трохи і їхоти з ним у ту Горіхову землю номірився, тольки я сказала: «Їдь без мене і дитяти нашого, а я останусь боса й гола, та на своїй землі». Йон і оговтався.

Еге ж, Литка по хотих ходив і корту малював, як до Горіхової землі добутися. Се, гомонить було, сам Нестор Семирозум, як ще живий був, про землю блаженну повідав, бо йон там бував і оттуль на небо сходив, щоб із богом про земні исполидки балакать, і як жили в яго хаті релюцьонери, теж про Горіхову землю гомоніли, хоч називали інак.

Гомонів, гомонів Литка. Я ни пим'ять з дітстви добра і гомонки яго пим'ятию, як отчениш. За темними лісими, зи високими горами, за синім морем є Горіхова земля. В тій землі Горіховій ні орати, ні сіяти, ні жати не треба. Бо ростуть тамочки горіхи завбільшки в людяцьку голову. Розколеш горіх, а в горісі борошно біле, і наїдки-напитки, які тольки души побажає. Не земля, и скитерть-самобранка, про яну в казках розкизують. І горіхів томочки без ліку, під ногами валяються, як в наших пакульських лісах жолуді. І вся земля в горіхових лісах. І нема тамочки ані поміщиків, ані станового, ні старшини, про начальство там і знати не знають, а кожен живе як йому заманеться, кожен сам собі пан. І не старіють людяки в тій Горіховій землі, і не вмирають, бо не виробляються, як ми, а сидять сидьма на колодках та лавочках біля дворищ своїх. Сидять яни сидьма, балачки балакають та дзвони слухають, бо над Горіховою землею дзвони дзвонять денно і нощно для усолоди блаженних душ.

А прочув про ті гомонки по хатах пакульських становий, примчав у село, мужиків зібрив: «Не слухайте Литки. Горіхової землі ніде в світі нема, щоб робить не треба і не платить податків, а се Латка на бунт підбиває». І наказав бити Латку різками коло зборні, і били. Але не повинився Гаврило, а далей своеї гнув. Се начальники, гомонить було, од нас приховують, бо ми їх роботою своєю на світі держимо, а є вона, земля Горіхова, зи горами високими, зи морями синіми, і в кожного там домище із садом, квіти в садах і на вулицях цвітуть, і людяки там у шовки та срібну і золоту порчу вбрані, і людяни тим знають мову птахів, звірів і дерев. І я перший, гомонить було, поїду шукати блаженну землю, і вістку з землі Горіхової вом пришлю. І хто увірував, ті дивали, що

могли, аби Латку з маткою його, жонкою та детками ходаками в Горіхову землю послать. А хто не увірував, ті сміялися, слідом за становим повторюючи: Гаврилова земля...

І відступив Латка від хвиль, що видиму смерть несли, і упав коліньми в пісок, і руки простер, і так говорив, до неба очі звівши:

— Хай вони тамочки, в Пакулі, гомонки свої насмішні гомонять, але ж ти, боже, наскрізь бачиш душу мою, бо й крізь землю, як написано в книгах святих, ти проглядаєш, наче крізь скло. Хіба не кричала криком душа моя, коли бачила неправду і наругу над людяками?! Хто ще в Пакулі, окрім мене, наважувався різати правду у вічі і старості, і самому панові, і приїжджим начальникам? Хто, окрім мене, дурного Латки, заступався за голодранців сільських? Хіба не мій голос гучав на сільських сходах, поки інші нишкли, як мишенята, коли лисиця нору мишачу розкопує? Хіба сільські обідранці мене за те любили та пестили, як телятко покірне, що двох маток ссе? Ні, мав я саму немилість від старости, мироїдів сільських та начальників повітових. І не мав я слова дяки від голодранців, за яких заступався. І тільки ти, господи, відаєш, яким нещасним почувався я того вечора на призьбі халупи своєї, коли із душі змученої зойк вихопився: «Бог чи диявол, а поможіть мені!» І ти явився мені в подобі Нестора Семирозума, і прорік насмішкувато й гірко, що бог і диявол на одне лице, вершинами переплелись, як дві берези від кореня одного. І повірив я тобі, господи. І волав я до тебе, як до останньої надії своєї, і бідаків пакульських: «Доноки се буде? Доноки бідний багатого на своєму горбі везтиме? Доноки правда і справедливість наш Край обминатимуть?!» І гомонів я тобі, господи: «Настанови мене над людом сим, хочу бути пастухом, який виганяв череду з вигону, витоптаного копитами, на луги, де трави рясні і високі. Бо людяки — єв та ж череда, і потребують людяки чередника турботливого, справедливого і суворого, щоб нагодованими бути». І коли вчинив ти так, як просив я, і узяв пан Опанас мене за економа у своє обійстя з намови Уляниної, а через її вуста — твоєї, господи, хіба не чинив я усе, щоб виправдати довір'я твоє, господи, хіба не вгадував прозірливо найменші побажання твої невимовлені? Череда людська, як усі череди, глупа, іде вона туди, куди пастух її жене, і тільки він, пастух, знає, де трава така, що і вгризнути нема чого, а де трава по коліна, а де трава по черево скотині. Хіба про себе я дбав чи про пана Опанаса, пильнуючи його добро? Я дбав, щоб не кому іншому, а людякам пакульським жилося ситніше. А людякам житиметься ситніше, калі панові ситніше, бо від жирного кусня і їм більше перепадє, хіба не так, господи? А панові ситніше, калі земля його більшу оддачку даватиме. А більшу оддачку земля даватиме, калі кращий порядок на ній буде. Подумай сам, господи, кому користь з того, що людяцькі корови чи коні панську озимину витопчуть? Кому користь, як мужики нерозумні ліси панські вирубають? На хапок ситі не будуть ні корова, ані кінь, ані мужик, а земли обезхлібіє і зістаріє дочасно од суховіїв, як ось я зістарився дочасно од пережиття тяжкого. А де заробить бідак на куснику хліба, як мужичче нерозумне розтягне панську економію по трісці? Так я міркував, привчаючи людяк пакульських до порядку усією ваготою свого старшинства над ними. Тільки ж людяки того не тямили і проклинали мене прокльонами страшними. І пан Опанас, легкий верхоглядець у житті земнім, не схотів мене пойнять. І зрозумів я, що замало власті в руках моїх, щоб навернути людську череду до її вигоди.

І тади заволав я до тебе, господи, вдруге: «Зроби мене царем над людяками, щоб мав я власть велику карать і милувать, бо тольки цар має силу зробити людяк, темних розумом, щасливими, нагодувавши і напоївши удоста!» І зробив ти, господи, як просив я. Помчали мене коні твої вогняні в далекі землі, і став я царювать над тамтешніми людяками. І хіба не старався я сотворити, не для себе, а для людяк темних, нову землю і нове небо? Розділив я царство своє, як ти, господи, землю і небо,

зуючи. І що я почуа тади од Гаврила Латки, те без ніяких химер упнсую, а ним мій Сидір з того світу потвердить.

Був Гаврило із погородніх, латки землі, окрім грядки біля хати, не мав, а дітей мав шестерно. І був йон по вуха в нужді. А норов йон мав гордячий. І підсміювалися на колодках мужики, хто проворніший у жисті, з Гаврила Латки. Прийшов йон раз із колодок, розсерджений на мужиків, сів на призьбі в самотині, а вже смеркло. І сказав йон, у великому розстрої перебуваючи: «Бог чи сатана, хто із вас вчує, загляніть осьдечка в душу мою!» І явився йому Нестор Семирозум як живий, а вже мертвий був і на Вишневій горі похований: «Што ти хочеш, Гавриле?» — «А від кого ж ти посланий з того світу, бо сам тебе ховав і чарку на поминках пив,— від бога чи від сатани?» — поспитав Латка. «Бог і диявол — вони в однім обрязі, се людяки з нерозум'я їх розділили,— був одвіт. — І залишений я ними на землі, щоб у людяцькій жисті до пуття пойнять. А як пойму, доповім по команді вгору». — «Тяжку ти ношу узяв, Несторе,— одказував Латка, — бо ось я сам себе досюль не пойму, не те що світ увесь. Не пойму, а тільки хочу над мужиками пакульськими, що насміхаються з мене, голоштанного, гору взять». — «Буде, як ти забажав»,— мовив Нестор Семирозум і зник з очей Гаврилових. А назавтра кличе його пан Опанас, наречений Уляною Несторовою, що тади з паном любилася і жила в помісті за ключницю. І став Гаврило Латка над мужиками, і мужики шапки перед ним знімали.

І був йон крепко недобрий до людян.

А тади стало замало Латці влади над мужиками пакульськими, і пішов йон на Вишневу гору і там гомонів із Нестором Семирозумом, як із живим, таке од його чув і до Книги днів впнсую. І говорив йон Нестору Семирозуму: «Хочу над усіма людиками володарювать, у царських шатах величатись, щоб пани і підпанки мені вклонялися, а не в прислужниках пана Журавського ходити». Посміхнувся гірко Нестор Семирозум, люльку розкурив і гомонить в одвіт: «Хай буде, як ти бажаєш. Піди серед ночі на розходні шляхи, стоятиме на розходних шляхах віз, трьома кіньми запряжений, і коні, і віз, і все, що на возі, твоє». Пішов Латка уповночі на розходні шляхи за Пакулем, аж там і справді віз стоїть, трьома норовистими кіньми запряжений. А на возі шати царські. Вбрався Гаврило у ті шати, сів на воза, і помчали його коні над лісами-болотами у країну, де царя не було, бо зіствкрився і помер, а дітей по нім не лишилося. Побачили його тамтешні людяки, в царські шати вбраного, і над собою володарювать настановили. І був йон цар грізний, до людяк немилосердний, бо ще діди наші гомоніли: «Не з пана пан, а з мужика — ото пан...» Хто травою перед ним стелився — того милував, хто душу свою беріг — того сношував без жалю. І наказав йон свої патрети у красному вуглі кожної хати повісити і молитися, як перед іконою. І молилися. І наказав йон фігури свої із чистого золота виливати,— і виливали, і колінкували перед ними. Правда се чи ні, а так йон розказував. Хоч я й сумнівався, бо дядько уже був дзузлий, як я стеріг його у зборні, а все ще собою високенний і в плечах аршин: де стільки золота узять, у якім государстві стільки золота буде?

Але все мало було Латці, ще більшого хотілося. І уповночі поїхав йон кіньми, що вогнем дихали, у карету золоту запряженими, до гори Вишневої. Ніхто з пакульців сього не чув, і тільки я тепер знаю. І говорив йон Нестору Семирозуму нахитну: «Хочу я богом стати, Несторе, бо тільки бог знає усі діла земні і небесні раней, вніж вони почнуться, і тільки бог смерті не відає». Покотилася сльоза по щоці Нестора Семирозума, бачив-бо йон наскрізь душу людську суєтну: «Не в моїй силі настановити тебе богом над усім живим і мертвим, Гавриле. Але в силі моїй повернути тобі подобу людську...» І пропав Нестор Семирозум з-перед очей Гаврилових,

лише могила, дерном заросла, та ніч, розіп'ята на хресті, та зорі в небі, над Вишневою горою. І спали шати царські з плечей Латчиних, і розтанули, як сніг навесні, а зостався він у своєму ватянику древньому. І золотої карети, і коней, що вогнем дихали, не стало в подолі Вишневої гори. І побрів йон до хати своєї, вибудованої, калі пану Опанасу ще служив. Але не було вже хати, стовпом вогню взялася хата, і тольки дітки яго бродили на попелищі. І гомонів Гаврило Латка людякам, що збіглися на пожежу: «Ось був я цар, на золоті пив і їв, а хто я теперечки?!» Од тих пір Гаврила Латку в Пакулі Царем і прозивали.

І зробився йон як тьопнутий. Ходив по лісах, та лугах, та болотах довколишніх, усе царство своє розшукував. А далей став череду сільську пасти, щоб діток прогодувать. І як пас йон череду людську, сидів одного дня над Чортовим болотом. І побачив йон серед тванів, а плюшняку чорта-болотяника, з ріжками на кудлатій голові, як у молодого бичка, се йон сам мені розказував, поки смерті ждав. І побачив Гаврило, як до того чортяки вовчар скрадається. І подумав йон: «Порятую куцого від наглої смерті». Подумав йон так і крикнув: «Ей-ей, дєдко, побережися!» Болотяник зирк, а вовчар уже близько — і в тапіло з головою. А як потюпав вовчар у чагарища, випірнув чорт і гомонить до Латки, Царем прозваного: «Як тобє оддякувать за порятунок?» А Гаврило притьопнутий одвічає: «Зроби мене богом». Зареготів болотяник, закрутив головою, аж тапіло збрижилося, а далей каже: «Ще не траплялася мені людяка, яка б на божий сан зазіхала, бо тяжка ноша ся — світ на собі тримати. Але за добро твоє повідаю, як живій людяці на небо дістатися. За високими горами, за піщаними пустелями, на краю землі є тепле море, а в морі острів, Горіховою землею зветься, а про яго тобє ще Нестор Семирозум гомонів. Живуть у тій землі людяки в теплі, добрі та справедливості. З того острова на небо є драбина, і залазять по ній людяки на небо живими, бо не вмирають. А як зійдеш на небо, тамочки уже й до бога близько, не забудь тоді і мене, старого чорта, що у болоті од сотворіння світу». Зареготів знову болотяник та й пірнув у тапіло і вже не з'являвся перед очі Латки. Од того дня ні про що Гаврило думать не міг, а тольки про землю Горіхову. Погодей посадив йон діток своїх, та жонку свою, та матку на воза і подався світ за очі щасливого царства шукать.

Отак йон мені проказався про свою колишню жисть, покуль солдати на Вороновій горі для яго зашморг в'язали, і я до Книги днів, що тади почув од яго, вписую.

СЛОВО ПРО ЗЕМЛЮ ГОРІХОВУ

На коліна він упав і поповз до моря, назустріч хвилям. І припадав він вухом до землі, і простягав руки до хвиль, умовляючи їх, щоб стихли, щоб не глушили дзвону, який чувся Гаврилові з моря, де острів, а на острові земля Горіхова, а в землі тій люди живуть у достатку та справедливості. І бачив він запаленими від голоду, спраги, колючого піску і солоного вітру очима, як з-за пісків з'являються і бредуть розпеченою сонцем пустелею, наче живі, його рідні — матір, діти і дружина Параска. Ось підійшли вони вервечкою, один за одним, як помирали в довгій дорозі до землі Горіхової, ось підійшли вони до моря, і хвилі, торкнувшись босих ніг Гаврилової матері, вгамувалися. І пішли вони, його рідні, матір, дочки Настуся, Наталочка, Феська, Улянка та Вустя, син Іванко, дружина Гаврилова Параска, по морю, як по суші, простуючи на ледь чутний передзвін дзвонів, що долинав з невидимого острова, на якому земля блаженна. І пішли вони по морю, як по суші, і зникли з очей Гаврилових, розтанули в імлі солоній. І гукав до них Латка, як до живих, але не чули вони й не бачили. І ступив Гаврило до моря, слідом за матір'ю своєю, дітьми та дружиною Параскою, але хвилі валами накочувалися на нього,

на верх і низ: я і слуги мої найближчі, яких за правицю свою мав, угорі, всі інші людяки внизу, зате рівні піді мною. І мовив я, як ти, господи, коли світ творив: «Жнаіть і плодіться». І було моє царство раєм для кожної людяки, яка хотіла жити в блаженстві роботи й покірності. А що я суворо пас череду свою, то ж задля добра її і ситості. А що я вбирався в шовки та золото, то не для власного величання, а щоб юрмі, як сонце, з твоєї волі світить, бо юрма того потребує. А що я брав батога в руки, то ти сам, господи, відаєш: без батога людяка, як і скотина, тільки у шкоду й несує оком та помислом. А що наказував я свою подобу із золота виливати, то хіба ти, господи, не чиниш так само, аби ми перед образами твоїми, на дошках мальованими, молилися? Але ж не хотіли вони, людяки тьмтеші, утямлювати, що тільки задля них, сіряк, на царство я сів! Вони молилися на мої золоті подоби, а потайки клялн мене клятьбою несусвітенною. Вони колінкували, калі проїздив я дорогами царства свого, а вслід мені плювалися. Непослух проростав у царстві моєму, як осот на городі. Я полов, ти знаєш, господи. І хоч глибоко брав плуг мій, непослух проростав з кореня ще глибшого. І мусив я ставити наглядача над кожною людякою, і скоро наглядачів та поганяйлів було в моєму царстві більй, аніж тих, хто працює. І захиріло царство моє, і прийшли вої з царства сусіднього, і ніхто з людяк моїх не хотів боронитися, а хотіли скоршої смерті моєї. І тади пойняв я, що не буде раю в царстві моєму, доки уль людяна така, якою сотворив її ти, господи. Тади й заволав я до тебе: «Хочу буть богом, щоб сотворити людяку заново, роботящу, як віл, і покірну, як трава!» Але не забажав ти, господи, поступитися престолом своїм і повернув мене у стан мій селянський, у гній пакульський кинув, і звбрав усе, що набув я службою в пана Опанаса, тільки деток моїх і залишив мені, голих та босих.

І почав я тади думать, як зробити пакульський люд щасливим. І пригадав я оповідки Нестора Семирозума про Горіхову землю. І присягнувся я перед совістю своєю, що виведу пакульців у землю ситих, за високі гори, за сині мори, на тихі води. І кликав я їх голосом своїм і серцем своїм, але не пішли вони за мною, бо не вірили, а хто вірив, той боявся халупу свою залишити. І тади я сказав їм: знайду для вас землю Горіхову, де не сіють, не жнуть, де завжди празник, де нема старості й смерті, а тільки життя солодке. І посадив я на воза матку свою, деток і жонку Параску та й рушив шукать землю нову і небо нове. І ось я тут, господи, на піщаному березі, край пустелі пустельної, і чую переклик дзвонів на невидимім острові, де земля Горіхова, до якої так довго і тяжко брів. І вся родина моя, що полягла в дорозі, матка, детки і жонка, пройшли повз мене у білій одежі, ввче зітканій з променів сонячних, по хвилях морських, як по суші, і вже вони там, у землі блаженній, на острові щастя. І тільки я, Гаврило Латка, в самотині та безнадії никаю по березі, солоними хвилями зупинений на порозі землі Горіхової. За що ж до мене така нелаєка, господи? За що ж ти караєш мене, боже? Чим провинився я перед тобою і землею Горіховою? Хіба не жив я з перших днів своїх не для себе, а тільки для людяк, тобою сотворених? Хіба не перебирав и частку тягаря твого на свої плечі, пасучи череду людську, царем бувши? Хіба не в одній упряжці ми йшли з тобою, господи, правди і справедливості дошукуючись? Навіщо ж залишив мене невизволяще в сій пустелі? Та озовись ти нарешті, господи, не мовчи як риба німа чи трава безголоса! Бо знайду тебе і на небі твоєму, як Нестор Семирозум тебе знайшов, і тади вже інша гомонка буде між нами!..

Але мовчав бог.

Як загула поголоска між людей про Горіхову землю, приходили із сіл довколишніх послухати Латку. І докотилися поголоси до Мрина, і приїхав з Мрина становий, покликав Гаврила до зборні: «Єто ти своїми видумками мужиків бунтуєш?» — «Не на бунт я їх підбиваю, а кличу в землю блаженну, що Горіховою зветься», — одвічав Гаврило. «Німа і не

може бути землі Горіхової, а є земля царська, од краю до краю, куди б ти не поїхав! — кричав становий. — Є земля царська, і є начальники, бо без начальників ви, мужва сіра, ради собі не дасте і згниете без сліду». І сікли Гаврила Латку з наказу станового різками, а що мужі громадські старалися, бо він багатьом сала за шкуру залив, за економа у пана бувши, то кров з-під різок аж цвіркала. Але не полишив Латка балачок про Горіхову землю, ходив між людей, як і раніш, та кликав за високі гори, за сині моря, на теплі ріки.

І плакала перед ним дружина його Параска: «Посадять тебе в тюрму, поторганять у краї сибірські, на каторги царські, як пану Марію. Що я тоди з дітками малими робитиму у холоді та голоді, без даху над головою?» І втішав її Гаврило так: «Хвийдечки що хоч зі мною роблять, а знайду я для людей пакульських землю Горіхову, де горіхи ростуть з людяцьку голову, а в тих горіхах усе, що душа і тіло потребують, і будуть наші дітки в землі тій ситі й довольні, як перші люди в раї небесному, які не орали, не сіяли, а жили, наче пташечки божі».

І плакала Параска гірко, що з її чоловіком таке поробилося. І ходила вона до баби Мокрини, щоб пособила, але казала баба Мокрина, що не поможеться Гаврилу од її шепотінь, бо се лихо в Гавриловім умі од Нестора Семирозума, а в Нестора знаття сильніше, хоч і покійний уже. І приходили ночами темними, бо станового і старости боялися, до Латки люди пакульські із безземельних, про Горіхову землю гомонку слухали і шепотілися. «Зберемо, хто скільки може дать,— казала Латці босьота сільська. — І будеш ти, Гавриле, ходаком нашим у Горіхову землю. А як знайдеш землю блаженну за високими горами та морями синіми і обзиришся, тольки вість подай, хоч і з птицею якою перелітною, що на теплих водах зиму зимує, сей час халупи свої залишимо і на твій поклик, як у вирій, полинемо».

І збирали потайки від начальства хто скільки міг і в Пакулі, і в селах довколишніх. І купив Латка, наче в складчину, воза справного та двійко коней добрих. І поприладжував він у возі скриньки різні для харчу та одягу, як ще за життя Нестор Семирозум розказував, що по світах у бувальцях бував. І прийшов одного вечора до Латки староста пакульський і мовив: «Я, Гавриле, тобі зла не бажаю, в одній упряжці ми з тобою панові Опанасу служили, докуль йон на дочці баронеси не женився, а баронеса Штому з Києва привезла та на економа призначила. А тольки нічим я тобі не пособлю, як знову начальство з городу налетить. А так буде, бо яни тамочки за твої гомонки про землю Горіхову на тебе зуби точать. Іди в Мрин до станового, упади в ноги і повинися, що болєй так робить не будеш, бо пропадеш ні за цапову душу і дітки твої малі з тобою...»

І одказував старості Латка: «Зроблю усе, як ти совітуєш, бо ти для усіх нас власть і дурного не радитимеш. Упаду в ноги і покаюся, що людей із путтям збивав од нерозум'я власного, і землю перед становим їстиму, що болєй так не буде. А тольки зроблю се після святої паски, бо скільки вже тут осталося». І заспокоївся староста, бачачи каяття Латки, і переказував про розмову начальникам своїм, а вони — самому становому. А як посвятили паски, розговілися та дідів пом'янули, удосвіта посадив Гаврило родину свою на воза і рушив у білий світ Горіхову землю шукать.

Тольки жменька людяк і відала про се.

Матка моя була ще дєвкою, як яни виїжджали. Яна ж бо небогою Парасці доводилася. Дак Параска що вже побивалася, землю у дворищі цілувала, наче знала душа, що на віки вічні рушає. Дак матка моя і гомонить до Параски: «Не горюйте, тітко, так гірко, може, ще й вернетеся». А яна: «Нє, не вернуся, у чужій землі очі закрию, і ворони кості мої рознесуть. То за себе я так не болію, як за дєток своїх, аби тольки яни в далекій дорозі життя не згубили, бо ще ж малі і нерозумні».

Опинис мій його проводжав, дак розказував на старості літ. Уже заясніло на сході, над Вишневою горою. Гаврило перехрестився і гомонить: «Се нам Нестор Семирозум дорогу вказує». І — по конях. А матка Гаврилова, Параска і детки у плич.

А позавтра наїхало в село стражників. «Де ваш Латка?» — питають. І мого діда у зборню тягали. Да тольки нема Латки і в номині, наче крізь землю провалився.

А наприкінці літа, перед спасом, гнали плоти по Невклі литвини, причалили до Варяжого острова. І передали вони через пакульських рибалок вість від Гаврила Латки, на листках з конторської книги написану. І довго читали її грамотники сільські, читали та перечитували. І писав Гаврило Латка на листках з конторської книги, узятої в економії, коли ще за економа був:

«Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю. Се шле весть до вас ходок ваш у землю Горіхову і апостол Нестора Семирозума у світі земній Гаврило Латка, Царем прозванні. Я живий і дужий, чого й вам усім бажаю, і путь свою трудну далєй стелю, за гори високі, за моря сині, в країну, де ріки теплі, де горіхи ростуть на деревах з людяцьну голову, а як розколоти той горіх — у ньому все, чого душа людяцька і тіло земне потребують. Дорога ся в землю Горіхову мені праведним Нестором Семирозумом указана. Ще ходив йон по землі, як ми, живі, з вами ходимо, і поклинав йон мене до себе на хутір, і сподобився я бачити в його руках бомагу, що на ній мальоване Горіхову землю і шлях до неї, і був той шлях звивистий, як лінії долі на долоні людяни, але увібрав я намальоване в очі свої навіни. І гомонів до мене блаженний Нестор Семирозум: «Я помру скоро, бо так мені бог на небі, у якого я гостював, повідав. Я помру скоро, але й після кончини своєї земної буду як живий між живих, бо мушу і далєй пасти людяк пакульських, і сіл околишніх, і усього Краю. Але ти, Гаврило Латка, будеш апостолом моїм і введеш люд бідняцький у Горіхову землю, де все для людяк богом приготовлене, як добрим господарем, що гостей покликав, наготувався і жде, коли прийдуть. А будете ви тамочки як у бога за пазухою, єстяне там що пити і їсти, і на віки вічні, бо смерті там немає, смерть туди дороги не знає, а єстяка лесніца в небо, і хто стомиться в одвічній ситості й благості буть, вилазять по тій лесніці на небо, як ми на горища хат своїх, і блаженними ствють. І буду я тобі світити з неба, шлях до Горіхової землі вказуючи. І будеш тольки ти зоряницю ту бачить, а болєй ніхто, бо ти опачина моя на землі, весло, яким правують». Такочки гомонів до мене Нестор Семирозум, і вбирав я кожне слово його.

І як виїжджав я з двору, щоб Горіхову землю шукать, з маткою, детками та жонкою на возі, зайнялася зоряниця на небі, над сіверськими лісами, над болотом Замглай, і для всіх людяк, що мене проводжали в путь далеку, була ніч темна, тольки для мене зоріло. І впала матка моя стара між двох ущул, що після пожару тольки й осталися на дворищі моїм, упала матка моя стара між двох ущул, об попелище тілом своїм висохлим билася і голосом страшним голосила: «Ой, синку, не переступай родних порогів, не оставляй могил родних, бо ніде луччей не буде, аніж у родній сторонці!» Але переступив я через висохле тіло матки, як через деревину, бо вже мені зоряниця, Нестором Семирозумом запалена, душу зігрівала і кликала в дорогу. А людяни підвели матку мою стару з попелища і поклали на воза, між деток моїх, ні живу ні мертву. І виділась мені земля Горіхова з далечі далекої видивом солодким.

Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю! Калі хто з вас і сумлівався, що є яна, Горіхова земля, теперечки не сумлівається, наглядівшись на становoго та стражників, які кістьми лягали, аби не пустити мене на пошуки країни блаженних. Яни за нас обіруч тримаються, бо ми їх годуємо і на світі держимо, а хто їх буде годувать, як мужичче усе в Горіхову землю, де начальників не требв, валками рушить? І хто з вас

сумлівався, теперечки не сумлівається, почуяши у церкві, як проклинвя мене з амвона отець Олександр, бо і йон у Горіховій землі нікому не треба, бо розмовляють тамочки людяки з богом без священиків, як ми бесідуємо у лузі, калі я на стогу сіна вершкую, а ви з возів вилами сіно подаєте.

І через те утікав я од них удосвіта, бо тюрма мені пахла. А вони услід мені гналися, та Нестор Семирозум мене порятував, подорожнім прикинувшись і вказавши їм шлях на Листвен. І промчали вони кіньми своїми бистрими до Коршаків та Листвена, але не настигли мене і вернулися в Пакуль. А я того дня, обминувши Радуль, переплив поромом через Невклю, і був уже за болотом Замглай, у сіверських лісах. І стелився мій шлях далей лісами та болотами, шляхами нехоядженими. Наче розбійник, скрадався я по рідній землі, хоч був ходоком од вас законним у землю Горіхову і сам Нестор Семирозум щодосвітка зоряницю для мене засвічував, дорогу показуючи. *

Хіба не так апостоли Христові по землі ходили, скоре воскресіння пропові дуючи, благу вість людякам несучи, в їх за це начальники карали і мучили муками великими?

І був я змучений душею і тілом, по нетрищах тиняючись, а ще болєй матка моя стара. За кожну гіллячку вна хапалася і приплакувала, з Краєм прощаючись. І я плакав разом з нею, але по конях ударяв пугою, щоб скоріш ногами перебирали, бо кликала мене земли блаженна. А матка моя догоряла, як свічечка. І бачив я, і розумів, що матку мою земля пакульська на світі тримала, пагори наші, луги і ліси, і Невкля наша, і болото Замглай, а віддалялося усе те — і сили її малілн. Але не міг я коней назад повернути, як просила матка, бо то все людяцьке і минуще, а Горіхова земля на віки вічні.

Хіба не казав Христос, коли запитували про матку і братеників його, на учнів своїх: «Осьдечки матка моя і братеники мої»? І я кажу вам з лісів глухих, далешніх: «Горіхова земля — матка моя, а ви, калі до слова мого праведного дослухатиметеся і волю мою сповнятимете слухняно, — братеники мої рідні». І привезу я вас у землю нову, де теплі ріки і де горіхи ростуть у людяцьку голову, і будете ситі, в теплі та добрі спочнявать вічно.

І їхали ми з весни у зиму, назустріч сіверцю, так Нестор Семирозум щодосвітка вказував зоряницею небесною. І повіялася слакаа несусвітня, дощем холодним мочило нас і снігом мокрим присипало. І померла матка моя на руках моїх. І хоч плакав я з жалю до матки, але висихали сльози на щоках моїх, бо знав я: се мене Нестор Семирозум випробовує на силу та снагу душевну. Бо що важить життя старої жінощини, хоч і матка твоя рідна, калі ти ступаєш у ту сторону́, де людяки і не старіють, і не вмирають, а живуть вічно у ситості повній?

І закопали ми тіло матки моєї біля лісного хутора, в чужому краї, а душа її в Пакулі, біля вас, людяки мої. І помянайте її, матку мою Єфросинію, як своїх родаків поминать станете, вна вік добра не бачила, робила тяжко і Горіхової землі не діждалася.

А я поїхав далєй, все ближче до країни блаженної. А ви ждіть од мене вєсті нової.

Ваш ходок у землю Горіхову, апостол Нестора Семирозума Гаврило Латка, родом з Пакуля. Амінь».

І довго не було нічого чуть у Пакулі про Гаврила Латку. Аж наступної весни прийшла поштою нова вість од нього. І писав Гаврило на листках з конторської книги, узятої в економії, коли він ще за економа був. І ходила та вість од хати до хати, і читали її грамотники сільські та перечитували:

«Людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю! Се знову шле вєсть до вас ходок ваш у землю Горіхову і апостол Нестора Семирозума Гаврило Латка. Як був я царем з волі Нестора, а ви знаєте, я вам про те

повідував, перебуваючи в Пакулі, прийшли до мене в золотий палац мій богомази — малювати парсуну з мене для ікон тамтешніх, бо молилися на мене, як на бога. І дивота велика мене брала, що на іконах я красивіший, ніж насправді. І запитував я у богомазів: «Однуль ви, умільці, що так ладно рисуєте?» і одказували вони мені, царю землі тамтешньої: «Заоль, царю, звести очі і побачиш над собою зорі, ниче хто білий, недостиглий мак по небесній сфері розсипав. А то все, як земля наша, планети, і всі вони пливуть над нами, жителями землі, у повітрі. І на тих планетах проживають такі ж люди, як і на землі, з двома руками, двома ногами і одною головою. А ми сусіди ваші, проживаємо на Місяці, в до вас на заробітки по повітрю плаваємо, як ваші люди з Пакуля по Невклі та Дніпру плавають у Таврію». — «А що ж вам видко у нас, на Землі, з Місяця вашого?» — запитував я. «А нам усе видно — ваше вчорашнє, сьогоднішнє і завтрашнє»,— одвічали богомази. «То скажіть мені, чи довго я царюватиму у землі сій?» — запитував я, бо вчорашнє і сьогоднішнє знав добре, а що буде завтра зі мною, царем, душу мені смоктало. «Недовго, царю, ти царюватимеш,— відповідали богомази,— бо позалетось у твоїм царстві уже народився той, хто ікони з твоїми парсунами на цвинтарях палитиме». І більше нічого вони не сказали, як я не допитувався. І роздумував я усю ніч, як далей мені буть. Бо не про себе я думав і дбав, а про царство своє, а царство для людян, і я для людяк, які піді мною блаженствують. А уранці наказав я богомазів убити, і вбили їх за наказом моїм, і були вони з костей та крові, як усі ми, хоч з Місяця прилетіли. І наказав я дитву, яка позалетось народилася, убити. І відбирали од матон, і вбивали привселюдно. І хоч щеміла душа моя за дитву малу, але не для себе я се чинив, а для спокою царства мого і людяк, Нестором Семирозумом мені вволених, бо пастух я, а вони худоба нерозумна, череда безголова, калі без мене зостануться.

Хіба не так бог із нами чинить? А цар — то правиця божа, простерта над людяками.

Се повідав вам, щоб знали: як не мав я жалю до дитви чужої, на царстві бувши, так і власних деток не пожалію, калі треба богу чи сатані (в яких в одному лиці, так мене ще Нестор Семирозум у Пакулі навчав) проценти платити за землю Горіхову. А проценти йон бере з мене добрі, ниче Ігнака пакульський, калі гроші безгородникам позичає. А перебуваю я, ходок ваш у землю Горіхову, теперечки коло города Челяби. Аж сюди привела мене зоряниця, що її кождого досвіта запалює Нестор Семирозум, путь у Горіхову землю показуючи. А людян тут як мошви, а мошви влітку — як людян. І всі поспішають світ за очі, на землі нові, од безземелля свого гірного. Але про землю Горіхову не чував тут ніхто, і слухають мене, вуха розвісивши. Але не дуже я й гомоню, бо земля Горіхова — вона не для всіх, а тольки для вибраних. І приведу я вас, пакульці, у Горіхову землю найпершими, аби ви тольки віру у мене мали й далей. У мене і в Нестора Семирозума, що, хоч і помер, але між людяк ходить як живий.

А що поки не рушаю я далей, на те є причини. Бо віз мій розсипався на дорожньому сукраччі, як ми ще під'їздили до річки Волги, а коней довелося продати за безцінь, бо вони уже од вітру хиталися. І не осталось у мене грошей ані шеляга, а безпаспортному, та ще без грошей, куди поткнешся, до кого прихилишся. І зиму зимуємо ми з жонкою Параскою та дітками своїми у чужій халупці, на дворищі тутешнього свинячника, що давней перебрався під Челябу, а родом з нашого Краю. І робимо по хазяйству все, що йон накаже, бо душа їсти просить. І студорга тут страшенна, кості од морозу ломить і пальці дубіють, але пишу вість до вас, руки біля грубки, що сам змурував, одігріваючи.

А що нашої сім'ї поменшало, то нам із жонкою полегкість. Хоч і кляне мене Параска за деток наших трьох, які уже на тім світі, у раю. А може, вони у землі Горіховій, куди їх Нестор Семирозум на долоні своїй переніс, раюють та нас виглядають. А було сеє так. Їхали ми і їхали, від обрію до обрію, а за обрієм — знову обрій. Їхали, обминаючи великі села

і широкі, биті шляхи, позаяк безпаспортні і без свідоцтва переселенського, і за кожним казенним домом мені урядник привиджувався. Покуль було літечко, нам і ні гадки: детки та коні у лісах паслися, і нам з жонкою багато не треба. І повеселішала була Параска моя, только зітхала: «Сколько землі у бога, а для нас нема». І запитували ми у стрічних мужиків про Горіхову землю, але ніхто не знав, не відав, де вона. А як на зиму повернуло, то й нам зима — у душах наших, і навік. Поболіли наші детки скарлатиною, только старшої і не зачепила болєсть. Качалися вони по возі, як опупалки, і не жили, і не вмирали. Воза на сукрачних підкидає, і вони голівками об дошки стукають.

І сказала мені Параска: «Шукай, Гавриле, фельдшера, бо як детки наші умруть, то і я не житиму, і помандруєш ти сам-один у свою Горіхову землю». — «На те воля господня: бог дав, бог і візьме»,— утішав я свою Параску. Але мусив щось робить, бо жонка є жонка і детки їй рідніші, аніж земля Горіхова. Зупинилися ми, як цигани, біля волосного села руського. І пішов я напитувать фельдшера. І напитав я фельдшера, що коней лікує, але й людяк глядить, калі його попросять дуже. І прийшов фельдшер той за плату. Прийшов фельдшер той кінський, став біля воза, ковінькою деток наших перевертає з одного боку на другий, а вони качаються, немов дерев'яні. «Як, паночку фельдшер?!» — допитується Параска, а я мовчу, бо і без фельдшера усе бачу. «Копайте могили»,— сказав фельдшер, і погойдався геть, і плати не взяв. Але только двоє маленьких і померло — Настуся і Наталочка, а інші вижили. І пойняв я туточки, що се бог-сатана вдруге з мене плату бере — за Горіхову землю, яку я для людяк знайду і відкрию. Хоч була ся плата висока, але нема плати, яку б не варт було за Горіхову землю заплатити, так я собі казав і кажу. Поховали ми наших меншеньких біля того села, сам и над ними і псалтир прочитав. Поплакали над могилками і рушили далєй.

А як зазиміло, вже під покрову, переїжджали ми по молодому льоду річку руську. А вінло таке, що з ніг на рівному збивало. Я коней за вузду вів, а всі мої, одне за одного тримаючись, вервечкою слідом ішли, а Феська останньою. А була моя Фесюня хоч і мала роками, але од роду господиня, матері й батькові помічниця. Було половину сухарика, випроханого у тамтешніх людей, а ми вже старцювали, згризе, а половину на завтра залишить. І вхопило вітром із воза в'язочку сіна, теж вистарцюваного, і по льоду вздовж берега понесло. І кинулося воно, бідне, за тою в'язочкою навздогін, бо, хоч і мале, а знало, що коні голодні, а взяти нема де. Кинулося воно за тою в'язочкою сіна та й провалилося в ополонку з головою. І начей не було нашої Феськи на світі — під лід пішла. Постояли ми біля тої ополонки, як біля могилки, докуль і самі крижаніти стали. Я з псалтиря читав за душу Фесьчину безгрішну мерзлими вустами. І рушили далєй, у світ білий, бо земля Горіхова мене кликала.

А ви, людяки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю, не сумлівайтеся, бо я не зупинюся на половині дороги і не поверну назад, яку б плату за країну блаженних не довелося платити. І рано чи пізно, а житимемо ми з вами в Горіховій землі, як Адам та Єва в раю. Сидітимемо ми сидьма під горіховими деревами, на березі теплої річки, і слухатимемо дзвонів передзвін, і гомонки свої гомонітимемо. А як захочеться нам попоїсти, зірвемо горіха з горіхового дерева, і буде той горіх з людяцьку голову, і відкриється нам горіх, як скатерть-самобранка, і буде на тій скатертині все, чого душа забажає,— і хліб, і мед, і молоко, і донесхочу, і на сьогодні, і назавтра, і назавжди, бо горіхові дерева там ростуть, як бур'ян на наших пакульських землях, не орано, не сіяно, а з волі вищої.

А хто заскучає в Горіховій землі, кому обридне за довгі віки грітися на сонечку чи в холодочку вилежуватися, той самохіть, власними ногами на небо зійде і янголом стане. І малюватимуть з його ікону, як із мене, калі я на царстві був.

А покуль запишіть імена деток моїх Настусі, Наталочки та Феськи у граматки свої, як родаків записуєте, і поминайте в церкві, як те між людми наших з давніх-давен ведеться.

Із скучкою вестю до вас ходок ващ і апостол Нестора Семирозумв Гаарило, родом з Пакули. Амінь».

А потому літ зо три не було вістей од Гаврила Латки. І почалк звбувать його люди пакульські, і тількк дітям казки розказували, кк Гаврило з Пакуля царем був. А ще в святa на лааочках та колодках про Горіхову землю заговорювали. Хто сміявся з давніх опоаідок Латчиних, а були й такі, що вірили, ладні хоч завтра в країну блаженних їхати, але не знали, де вока, і піджидвли, що пришле скоро Латкв «дорожник», де все намальоаано і написано. Аж на четверту аесну прийшла нова вістіь од Гаврила Латки. І читали ту вість грвмотники сільські, і перечитували, і в сусідні села передаааали. І писаа Гаврило Латка на пожоаклкх аркушах із конторської книги, узятої в економії панській, коли він зя економа був:

«Людкки пакульські, і сіл околишніх, і усяго Краю!

Се знову шле весть ходок ваш у Горіхову землю і апостол блаженного Нестора Гаарило Латка.

Христос із учнями своїми та людякамн простими гомонів притчамн, і я так гомоню до вас, в ви слухайте й розумійте.

Слухайте, хто з нас, бідаків, ке мріяв знайти скарб? І трвплялося, що знаходили, але не дааався скарб до рук. А не давався скарб до рук, бо хто знаходив нго, починаа хреститнск на радощах, а чорт обнжався обкдою велккою і одбирав. А хто починав чортові за той скарб дякувать, нв того бог ображався і одбирав, хоч золото уже в руках було. Бо скарб бог у землю закопує, а стереже скарбн дідько, чорт, так було і так буде, і кожна людяка, яка доаго на саіті прожила, оддлить вам дещкцю од мудрості своєї: «Бога бійтеся, вле й чорта не гнівіть». Бо нема добра і зла окремішкьо, а є добро і зло в одній подобі, і ім'я йому — Нестор Семирозум, що був ворожбктом та характерником, а тепер вічне життя має і ходить між людкк як живий.

І ке ходіть, пакульці і людякн із сіл околишніх, до церквн, і не моліться богам мальованим, бо то усе обмая, а моліться Нестору Семирозуму і ще його апостолу Гаврилу Латці. А я про вас не звбуду і розшукаю для вас землю Горіхову, де рікн молочкі і берегн медові, де людякн весь вік на сокечку гріютьск, з боку на бік переаертаючись і кі про що земне ке дбають, бо саме в рота падає з кеба. А як богоаі одному молитиметеся, на церковних ікоках мальовакому, чорта немнпуче розгніваєте, і не дасться нам земля Горіхова, бо се той же скарб, і вже його близько, я знвю.

Слухайте, є така річкв — Об зветься. І пливли ми по ній пвроплввом нааесні, до го́рода, що зветьск Томськ. І усе, скільки око сягало і двлей, було у воді. І пливли ми пароплавом між верхівок дерев, в кв узвишшях стояли села, по вікка у воді. І запитав я у одного місцевого, а там різних людяк пливло, і з нашого Краю теж, і з краю литяннів, і з краю лапотників, не тольки кам коаа землк смачно пахне. І запитав к в людяки місцевої: «Чого се ваші села по вікна у воді стоять?» І одказав йок говором своїм: «Бо яни тут самосійні, і ростуть, нк трвва, такий тут грунт блвгодатний». І пойняв я з тих слів, що Горіхоаа земля уже близько, хоч ще приморожув і крига перед нас пливлв, нвче хмврк у небі квд Пвкулем нашим.

Слухвйте, квлі села тут ростуть із землі самосійно, як трвва, без сокирп і рук людяцьких, чи знайдеться хто серед вас, пакульців, що досюль у прввдивості моїх слів про Горіхову землю сумлівається? А для тих, хто сумлівався, ще як перебував я у Пакулі, чн буде в Горіховій землі лад між людяк, бо ніхто, мовляв, рабіть ке буде, в тольки їстк і пить, а вельмн хлапаки, якщо не рабітимуть, кудк яни сили свої діватимуть (бо й у Пакулі, мовляв, хоч коло плугв та косн впробляються, а борони і ворота на хати зазяів затягають для сміху), я таку притчу гомокю.

Слухвйте, як брів я з жонкою тв деткамн,— ще булн в мене деткн живі,— по Сибіру, забрів я в одне село, де самі кати давнешні проживвають та їхнє кодло. Поселили їх туточки ще раней з волі начальства

верховного. І обминають село сеє людяни тутешні, як чумне, не продають їм нічого і не купують у них, і молитву святому Івану-воїну начитують, колі стрінуть кого із сього села випадком. А я ввійшов у сеє село, і гомоніа із катами та їхнім кодлом приязно, як із людянами добрими, бо я був на царстві з волі Нестора Семирозума і звик поважати їхнього брата вельми за службу тяжку, віддану. Без катів-бо жодне царство земне не обходиться. І яни мене поважали: роботу їм давав і провіантів ситє.

І ввійшов я у село сеє, довноличнімн людяками прокляте, і гомонів із катами та кодлом їхнім сочуаставно. І одвічали яни тим самим, а вельми, як дізналися, що я на царстві побував. І Царем яни мене величали, і годували мене та жону мою Параску, та деток моїх,— ще були тади детки в мене,— усім тим, що й самі споживали. І скаржилися яни на житуху свою нинішню, враще, мовляв, їм на наторзі буть, анеж у сьому селі, одкуль їм виходити не дозволено. І розказували, як ситно жилося їм давнєй, ще ян службу свою катівську по тюрмах та острогах несли, бо кожен ублажити їх старався: від батога катівського у сих місцях ніхто не завороженнй. А майстерність ремесла їхнього подиву гідна: батогом, як бритвою, розрізають аркуш паперу, а можуть батіг, розмахнувшись щосили, так підхопити, що папір ним неторканим залишиться.

І пожалів я катів давнєшніх та кодло їхнє теперішнє жалістю царською високою. І подумав я, ваші, пакульці, гомонки та сумліви припоминаючи, що і в землі Горіховій ремесло катів зайвим не буде. І розказав я їм про землю Горіхову, як там ситно усім буде і тепло. І звав я їх із собою, на пошуки царства блаженних, але сказали яни: «Знайдеш, Царю, землю Горіхову, дай нам вєсть, і ми прийдемо». І обіцяв я твердо не забути про них. І проводжали мене кати й кодло їхнє за околицю села, і конячку, хоч плохеньку, а дали, і їства усякого, яке самі споживають. Тож вдумайтеся у притчу сюю і не сумлівайтеся надалєй: буде лад і в землі Горіховій, як був йон у царстві моїм, коли я царював. Се гомонить вам Гаврило Латка. Гаврило Латка, якого ніхто і ніщо не зупинить на шляху до землі Горіхової. А щоб ви се пойняли серцем, в не тольки головою, розкажу вам ще притчу.

Слухайте, росли верби в долині, одна верба найвища, верхнім гіллям неба сягала. І позаздрив бог-сатана, і послав громовицю в грозу, і ударила громовиця, і все гілля зчухрала, а стовбур тольки обпалила, і зробилася верба наче стовп голий. І думала верба: «За що се мене так покарано?» А на другодення налетів з поля вітер раучкий: закруживв над долиною смерчем страшним і верби усі вирвав з корінням, і не стало верб. І тольки та, що обпалена громовицею, голим стовпом серед долини стояла, тольки та лишилася, як і була, корінням у землі, безсилий був вітер щось із нею вдіять. Слухайте-бо: не корінням у землі дуже дерево, а калі буря не має за що вхопитися. Хіба не так само і людяка у бурі житейській? Думав бог-сатана обезсилити мене в дорозі до землі Горіхової, детон моїх од мене забравши, а зробив мене недосяжним для вихорів земних і небесних. А може, йон так і замислив, щоб легшей добрався я до моря піщаного, в якому острів, а на тім острові земля, де горіхи ростуть з людяцьку голову? Хіба знаємо ми, людяки, помисли його?

А сталося сеє так. Слухайте ж бо сумну притчу мою. Заробив я трохи грошей, усім сімейством своїм наймитуючи в станичників. І купив я у місцевого писаря підробну бомагу переселенську, чужим ім'ям назвавшись, боявся, що начальники розшукують мене. І рушили ми під зиму валкою з такими, як і самі, старцями. І їхали ми через сніги далєй і далєй, куди зоревиця, що Нестор Семирозум для мене запалював на небі, кликала. Про землю Горіхову я бідакам розказував, і яни мене слухали, бо й самі з рідних місць зірвалися, нових земель, ще ніким не зайнятих, прагнучи.

Але заблукали ми в лісах тутешніх, несходимих. І не світила вже нам зоревиця, бо ліси довкола стіною височіли, а звуться яни — тайга. І були ми голодні й холодні, бо припаси наші кінчилися скоро, а студорга така була, що слово на вустах замерзало і дихання кригою опадало. Аж

на сьому ніч побачив я вогні крізь рідколісся. Я ж бо знав, що ті вогні Нестор Семирозум для нас запалив, а інші всі не вірили. І вибралися ми на тракт поштовий, а на тракті село волосне. І прибрели ми в те село, достукалися до людей тамтешніх, благаючи, щоб рятували душі наші живі. І стали ми дітей своїх із саней піднімать. До Улянки нашої, а яно, бідне, уже й задубіло, ручки, ніжки і все тіло наче крижані. Тамочки, коло села волосного, ми й поховали нашу Улянку разом із дітками переселенців, які теж замерзли, поки ми по тайзі блукали.

І зимували ми в тому селі з такими ж, як і ми, самоходами, так прозивають тут переселенців, у бараках арештантських, бо страшно було після пережитого у дорогу дальшу рушать. І ходили ми старцями бездомними попід вікнами, і шматкові хліба, з милості дарованому, раділи радістю великою.

І розказував я усім про землю Горіхову, і слухали гомонку мою людяки місцеві, а далей казать стали: «Живе в тайзі, верстов за тридцять від села, святий праведник, який усе про Горіхову землю знає, і знає, як її розшукать». Як прочув я про таке, зібрався з дочкою старшою Вустею, бо Іванко мій та жонка Параска на цингу боліли і в бараці арештантському зосталися, і поїхав до того святого у тайгу. І добралися ми через сніги до його хутора, що туточки участком зветься. І побачили ми, що живе праведник у хижці, скорше на звірине лігвище схожій, аніж на оселю людяцьку: глибока яма, деревиною обкладена, зверху гіллям ялиновим вистелена, а дим од вогнища через отвір у покрівлі виходить. І сам праведник більше на ведмедя схожий, аніж на людяку.

Але стали ми біля його поживать, і став йон розказувать. Був я, каже, тайговим вовком, на золотих промислах робив, у парчовій куртці і парчових шароварах ходив, кредитними бомажками вулицю перед себе вистеляв, щоб у грязюку не ступати, в калі у шинок заходив, шампанським чоботи мив і сам умивався. Одної зими прогрився йон у нарти з волосними чинами і подався в тайгу на звіра полювать. Пішов йон далеко в тайгу на звіра полювать і заблудився. І довго блукав йон по тайзі, трохи не до моря-океяну дійшов, уже смерть йому в очі заглядала. Аж туточки учув йон передзвін дзвонів, наче з-під землі. І перебрів йон через гору, і почав у долину сходити, і теплом повіяло. І нема в тій долині снігів, а вічне літо, бо тепла річка з-під гори тече. І прийшов йон у село, про яке ніхто не знав, що воно є. І зустріли його тамтешні жителі, стали запитувать, хто він та звідки. І розказав йон, що з ним приключилося. І запитували в нього, чи не підісланий властями, але йон на хресті заприсягся. І повірили йому, бо спершу намірилися вбити, щоб не доніс нікому про їхнє село. Але зачинили його в порожній хаті і стерегли шість тижнів, допоки йон душею і тілом од блукань своїх одужував. І заборонили розмовлять з ним. Але чув йон передзвін дзвонів, допоки в тій хатині порожній жив. І жінка, яка їсти приносила, довірилася йому і сказала: «Се і є земля Горіхова, про яку стільки людей мріють, а не знають, де вона». І ростуть у тій землі горіхи з людяцьку голову, і все у тих горіхах є, що людяці потрібно, і робить у тій землі не треба, а тільки їсти, та пити, та богу дякувать, божественні пісні наспівуючи. І усі там рівні та однакові, як вівці в отарі за господарем справним, і всі братами та сестрами прозиваються. І нема там ані рекрутчини, ані грошей, ані паспортів, ані начальства жодного, і податків там не вимагають. А ще родить там самостійно виноград і сорочинське пшоно, яке рисом називають. І по золоту та сріблу там босими ногами ходять, як ми по землі, коли сніги зійдуть, а діти їхні коштовним камінням у крем'яхи грають.

І все так з жінчиних слів праведник гомонів, як я вам повідував із слів Нестора Семирозума. А тади, як при здоров'ї він став, зав'язали йому очі, і повели через гори, і відпустили далеко в тайзі. І добрів він якось до місць обжитих, але з тих пір перемінився, іншою людякою став. Бо хто уже удостоївся чути передзвін дзвонів у землі Горіховій, на того святість сходить. І залишив йон промисли золоті, а поселився в тайзі, і людяки довколишні за святого мають його.

І чимало днів слухав я і дочка моя Вустя його гомонику про Горіхову землю. І просив и провести мене з жоиною та детками в те царство блаженних, і обіцяв йои твердо. І душа моя надіями велними переповнилася було. Але одного нещасного дня став я на лижі, узяв берданку праведника і подався в тайгу уполювать якусь звірину, бо треба ж було нам з дочкою щось їсти. Але тяжкі передчуття душу мою муляли, і не довго бродив я в тайзі.

Повернувся я на хутір, переступив поріг хижки, а моя дочечка Вустя, моя найстарщенька, лежить долі понівечена і з горлом перерізаним, а праведника нема.

І усе в мені вмерло до його гомонок про землю Горіхову. І кинувся я по слідах його. І скоро наздогнав, бо я на лижах, а він без лиж по заметах брів. І шарпонувся йои назустріч мені із ножем у руках, ще в крівці моєї дочечки ніж був, і стрелив я в нього без роздуму довгого, І убив, яко пса, хоч досюль за блаженного мав. А тади вернувся я в село волосне і властям у всьому признався.

І поховали нашу Вустиину багатостраждальну на тому хуторі, в тайзі, без мене, а я до весни в тюрмі перебував. І відкрилося властям, що мій святий — ніякий йои не святий, а убивця давній, з каторги утік і чужим іменем назвався, і багато гріхів на совісті його. І відпустили мене з богом, хоч убив я людяку. Але не людяку, а звіра я вбив, хоч і в подобі людяцькій.

І сказала мені жоина моя Парасна, що нікуди уже одтуль не поїде, а буде могилку дочкину стерегти. І попросився я у властей на той хутір у тайзі, і одвели мені вж тридцять десятин нетриц тайгових для поселення. І став я тамочки хазяйнувать, ліси викорчовуючи, про землю Горіхову потроху забуваючи.

І покарав мене бог-сатана за те забуття гріховне, а може, блаженний Нестор Семирозум, який, хоч і помер, в все бачить і все чує, що на землі діється. Корчував я ліс, щоб нивку виорать, засіять. І помагав мені Іванко, останочок мій. Залазив йои на дерево, підиопаие мною, і зав'язував віровку за верхнє гілля, тади вивірнцею скоазував униз, меткий йои у мене був, хлопчик мій, і на розум гострий, а що вже хазяїновитий, мало таких, а може, й нема. Усе мріяв йои, як ми нивку засіємо, урожай зберемо, як скотину розведемо, і пастиметься вона в тайзі, і йои із ружжом од ведмедів оберігатиме. І все умовляв мене Іванко болєй не шукать землі Горіхової, бо й туточки нам землі вистачає, за день не обійдеш, аби руки та сила. І обіцяв мені швидко рости, аби поміч од нього більша.

Може, так і було б. Але бог-сатана усе бачив, усе знав, і боліло йому, що я укорінятися почав, на шляху в Горіхову землю зупинившись.

Підкопав ялину я десятисаженну, корінь, де більший, підрубав, жонка моя Параска на грядці длубалася. Подерся мій хлопчик на ялину, на саму вершину з віровкою. А тут вітер де взявся. А де взявся, я тепер знаю — богом-сатаною був йои насланий. Гойднулася ялина, коріння тріснуло, і почала вона падати, і поплив мій синок Іванко по сивому сибірському небу, далєй рябчиком пурхнув над тайгою зеленою, а тіло його з ялиною разом на землю упало, під суччя гострі. І не стало Іванка у нас із жонкою Параскою, і нікого у нас не стало.

І поховали ми дитятко наше останнє на краю галявини, нами розчищеної, біля могилки сестри його Вусті.

І як будете родаків своїх поминать, людяни пакульські, впишіть у грамотки і деток моїх, рано загиблих по дорозі в землю Горіхову.

А я теперечки схожий на вербу, громовицею обчухрану, яка не боїться смерчу лютого. І я знайду царство блаженних. Там і детки мої будуть з нами. І ви не сумлівайтесь, а ждіть терпеливо, поки уль зігрію доброю вестю душі нутренні, ждіть моєї вісті, як глагола небесного, і вірте, що так буде.

Гаврило Латка, родом з Пакуля, ваш ходок у землю Горіхову і апостол блаженного Нестора Семирозума. Амінь».

Одкуль се я знаю? Була я ще маладьонка, а йшли через Покуль білоруси. У свої всськи зп болото Зпмглай через Пакуль вертилися, дак розказували.

Се вже чавунка з Кисва до Мрина ходила, се вже і я помню.

Док верталися яни з Сибіру голі й босі, бо не прижилися тамочки. А ночували в мого батька і гомоніли, а я слухала, нп печі лежачи. А були яни самовольці, без переселенських бомаг но нові землі поїхали. І добралися яни до землі, що зветься Кулунда, і осіли там, і вже обживотися почоли було. Але приїхали в ті краї землеміри, щоб землю переселенцям нарізать. А яни, білоруси, без бомпг, і землю од них зпбрали. І розкозувпли яни, що їхав тим краєм начальник високий, і стили яни, білоруси, узбіч дороги но коліна, а прошеніями своїми про землю гплови замість шопок ппкрили. Але начильник той високий новіть не зупинився, щоб розпитптъ, бо землеміри йому сказали, що се самовольці. І зібралося в тім краї токих людяк, без грошей, без хлібо, без землі, багацько, і не знали яни, що рабіть, куди діться. І об'явився серед них людяка, що Царем себе прозивов, а гомонка яго як у Покулі то селах околишніх. І була з ним тольки жонко боляща, і призналася, що з Покуля яни родом. «Дак се ж нош Гаврило Лотко! — познав мій ботько з розкозів білорусів, які у нпс ночували, о я нп печі лежила і гомонку їхню слухпла. — А жонкп його — Пораско. А дсток своїх яни по Сибіру розгубили, блуканнями своїми до смерті призвівши, йон писав про се нам у Пакуль». Впш чи не впш йон, а тольки той чоловік багато зла нам зрабів, гомоніли білоруси. І добрим словом ми яго не поминпємо, а поминпємо словом злим. Бо об'явився йон серед нпс, нещасних, і гомоніти став про землю Горіхову, багату й щисливу. І гомонів йон ток, ноче бувив уже в тій землі і вернувся тольки для того, оби нос у ту землю провести і зробити щасливими. І ми повірили, так йон гомонів. Наче мана яка на нос опустилася, бо всім рптом лманулося в землю Горіхову. І жили ми тади, се білоруси розказували, а я з печі чула, жили ми тади, як у тумані рожевому, нічого не бачили, нічого не чули, окрім яго гомонок про царство блаженних на краю світу. І продали ми останне із себе, і рушили волкою в степ, бо той чоловік колав, що як степ минемо, за ним море буде, а в морі острів, а но острові земля Горіхова, де теплі води, і де горіхи ростуть з лнюдяцьку голову, і є сходи ни небо. І перемерло нас чимало в дорозі, покуль брели зи ним, а вельми дсток, бо яни першими од солпної води помирали. І йшли ми усю весну і все літечко, так білоруси розказували, але не було Горіхової землі, а була пустеля попереду. І казпв той чоловік, який Царем назвався: «Ось перейдемо ще сю пустелю, а за нею море, о в морі острів, і вчуємо ми передзвін длнонів, бо ни острові земля блаженни». А в очох яго вогонь полов, як у людяки, що несповна розуму. Але вже ніхто йому не вірив, о всі плювалися в його бік, і прпклинали, і собі доріклпли, що піддплися на його дурну гомонку. А йон оправдувався, що, мовляв, як ішли ми голим степом, треба було повернути лівіше, і вийшли б ми тади до моря, де острів, а на острові тім земля Горіхови. Але вже ніхто його не слухав. Були серед нас такі, що хотіли убити його, бо се йон туману на нос напустив і ми степ кістьми деток своїх засіяли. Але колінкував йон перед людяками і божився, що се Нестор Семирозум якийсь у пустелю їх зивів, зоряницю щпранку запалюючи, а тпй Нестор Семирозум нашу рішимість знайти землю блаженну випробовує. І залишили ми його із жонкою бплящою в пустелі, серед пісків, а самі повернули назад у степ, а в степу розбрелися хто куди. Ми в степу киргизів стріли, скотину їхню посли, і не доли яни пропости з голоду. Далєй до руського села прибилися, в стпничників ниймитувпли. І сказало нам лихо, що добра в Сибіру для нос не буде. І ось ми туточки до рідних порогів вертаємо.

Так гомоніли білоруси, що їх ще литвинами у нас прозивають, і плакали, бо і вдома добро їх не ждало. Батько ж мій пораду їм дав: осьдечки в Покулі, на березі Ненклі, управитель Штома цегельню збудував і людяк на роботу зве. Док пішли яни уранні до Штпми і нп цегельню нпйнялися, глину точкоми до печі нозить. І рабіли яни до осені. А дскотрі і по сєй

день у Пакулі. Бо Штома дозволив їм по схилах та ярах селитися, і яни з лози та глини халупи ліпили. А вже як вернувся Латка у Пакуль, батько мій покійний і питають у нього: «Се бо правда, Гавриле, що ти багатьох людяк, як той Мойсей, у пустелю завів, Горіхову землю їм пообіцявши?» А ми тади наділ на хуторі Несторовім купили і будувалися, Латки нам помагав, йон уже в Уляни Несторки жив. Латка цюкнув сокирою, по самого обуха в деревину загнав, так розсердився, і каже: «Людяки — се череда нерозумна, до кожної череди пастух треба, щоб на пашу пугою гнав». І одказав йому батько мій покійний, а йон грамотний був, книжки почитував, царство йому небесне: «Може, воно і такочки, а тольки ж кождий пастух, якщо череду береться пасти, повинен гаразд знати, де трава росте, а де паші нема, сама голизна. Бо на голому пасовиську, голодною бувши, і скотина нерозумна збунтується, не те що людяка». І буркнув на те Гаврило Латка: «А щоб не бунтувалася, батіг пастухові дано». І глипнув на битька мого оком страшким.

І болей не просив його батько помагать нам, і не здоровкався до яго, хоч і сусідували. А як заганяли нис у колгосп, і прийшла «червона мітла», і висмикнули останню подушечку з-під деток моїх, і стукнулись яни голівками об черінь, батько перехрестився, а йон уже з полу не вставав, та й каже: «Се Гаврило Латка з того світу вернувся...»

І стояли розлютовані люди навколо Гаврила Латки стіною, і бачив він смерть свою в очах їхніх, і молився богові-сатані і Нестору Семирозуму, щоб порятував його від нерозумної юрми. Не смерть страшна була, смерті він уже не боявся, поховавши дітей своїх, шість могилок, як шість віх на шляху від Пакуля до оцієї ось пустелі, за якою море, а в морі острів, а на острові земля Горіхова. А страшно було, стільки вистраждавши, не дійти до царства блаженного, де теплі води, де горіхи ростуть з людницьку голову і дрібнин на небо. І відступилися від Латки люди, супутники його, проклинаючи, що завів з безум'я в солончаки та пустелі, стільки людяк згубивши, хоч обіцяв рай земний на видноколі. І роз'їхалися вони в різні боки на своїх охлялих конячках: хто на Алтай і далі, де річка Амур, де землі, за переказами, хлібородні, хто повернув на захід сонця, маючи надію врешті-решт добутися додому. А Гаврило Латка з дружиною Параскою залишилися серед пісків, на березі озерця, в якому вода солона й гірка, як сльози. А далеко на обрії бродили верблюди, наче породження снів моторошних, і юрти киргизів біліли. І мовила Параска до чоловіка ледь чутним голосом, прочитавши думки його в очах, що в них віра в землю Горіхову вогнем палала:

— Як жили ми серед киргизів у блуканнях наших, чула я гомонки, що яни, коли вовки на стійбище нападають, деток своїх малих із юрт кидають у пащі вовчі, аби вовки коней не загризли. Твій кінь — се твоя земля Горіхова, якою живеш і дихаєш. І ти вже деток наших із родинної юрти нашої викинув, щоб од вовків мани своєї одкупитися. Викинь і мене, останнє, що в тебе зосталось, як матку родну і деток наших, і йди у землю Горіхову, яку я й на тому світі проклинатиму прокльонами страшними. А я вже не ступлю і кроку за тобою, в помиратиму тихо в пісках сих, на чужій чужині, Невклю нашу і Пакуль згадуючи, де я була хоч і голодна та вироблена, але щаслива. Уже детки наші кличуть мене до себе. І хай орли виклюють очі мої і шакали кісточки мої рознесуть по пустелі...

Так казала Параска, боляща, суха, як скіпка, на піску, наче на смертному одрі, лежачи. І плакав коло неї Гаврило, і тоскно зирив у пустелю, за якою, як казали киргизи, море, а в тім морі, се вже він знав напевне, душа говорила, острів, а на острові царство блаженне. Узяв він Параску на руки і поніс до юрт, що біліли здаля, а була вона легка, бо тіло висохло. І поклав він Параску біля юрти, і дістав золоту п'ятірку, зашиту в спідні, беріг для останнього, ось такого дня, і віддав старому киргизові, щоб той доглянув Параску до близької смерті її, і очі закрив, як помре, і поховав, і хрест з каміння на могилі виклав. І обіцявся старий

киргиз зробити усе так, як Гаврило казав. І питався він у киргизів, скільки днів та ночей до моря іти, де острів, а на острові земля Горіхова. І казали киргизи, що до моря іти три дні і три ночі, а про острів і землю Горіхову вони і чути не чули, хоч споконвіку в цих місцях, на межі степу й пустелі, кочують. Але одказував їм Латка, що не кожному земля блаженна одкривається, а лише обраним. І дивувалися кочівники з упертості його, і харчів йому давали з собою в пустелю, і води. І заснула Параска, щоб уже не прокинутися, а в сні перебрести із світу земного у світ небесний, де вже виглядали її діти, і побачила вона дітей своїх Настусю, Наталочку, Феську, Улянку, Вустю і сина Іванка, коли брід, що між двох світів, переходила, і усміхнулася вона щасливо, уперше за всі літа, відколи з Пакуля. І дивувалися кочівники, що людина померла, а на лиці усміх щасливий.

Але не знав про смерть легку дружини Гаврило Латка, бо вже пустелею плуганився, через піски сипучі, і вело його видиво землі Горіхової. Горіхова земля райдужно з'являлася на виднокolі, схожа на веселку над Певклею в тому, іншому, житті, давно прожитому. Під барвистою оторочкою маячіли сади горіхові, а в садах люди в білій одежі... Одні співали врочисто, як у хорі церковнім на великі свята, інші сиділи рядочками на лавочках та колодках, ситі і вдоволені буттям своїм. Але поспішав ив те видиво Гаврило Латка — і обрій відступав, віддалявся, а з ним і земля Горіхова, хилитаючись маревно над пустелею піщаною і танучи безслідно в промінні палаючого сонця. Надвечір на виднокolі з'явився град святий із дзвіницею високою і сходи на небо там, де небо із землею обіймилося. Із верхніх сходинок усміхався до нього Нестор Семирозум. Але усе те: і град святий із дзвіницею, і сходи, і обличчя Нестора Семирозума на півсвіту — усе тануло в чорному диханні ночі.

Дванадцять днів і ночей бродив Гаврило в пісках, поки очам його море відкрилося від сходу до заходу сонця. І поповз він назустріч хвилям, бо вже сили не мав іти. І була вода синя, допоки й око сягало, але не було на воді острова. І не йшли блаженні в білій одежі по морю, як по суші, лише хвилі з білими баранцями піни котилися безупинно на берег. Але припав він головою до піску, мокрого од хвиль солоних, і вчув, як десь далеко в морі теленькають дзвони. І зрозумів він, що Горіхова земля близько і лише солоний туман, що стелеться над морем, ховає її від очей його. І тоді побачив він матір свою, діток і дружину Параску, що йшли по морю, як по суші, і зникали в тумані солонім, за яким земля Горіхова. І побрів Гаврило слідом за ними, на передзвін далеких дзвонів простуючи, але хвилі морські обійняли його тіло знесилене і на берег викинули.

І розмовляв він з богом, як із самим собою, але мовчав бог, самі хвилі об пісок шелестіли.

Ішов берегом моря караван з географічною експедицією. І побачили мандрівники на пустельному березі людину, розпластану в піску, і думали, що вона мертва, і хотіли поховати за християнським звичаєм, але людина ще дихала. І взяли її з собою. І була людина голодна й спрагла, і вмирала, бо у тілі сили не зосталося. А як напоїли й нагодували її, ожила. І запитав її начальник експедиції першого дня по одужанню:

— Ти хто?

— Цар,— гордо відповіла людина.

— А де царство твоє?

— Бог дав, бог і взяв,— і більш нічого не сказала людина.

І запитав її начальник експедиції другого дня:

— Ти хто?

— Ходок у землю Горіхову.

— А де вона, земля Горіхова?

Озирнулася людина навколо тоскно, а були навкруг самі піски мертві, і море солоне, та небеса над ними палючі, та й годі. І заплакала людина, і не сказала більш ані слова.

І запитав її начальник експедиції третього дня:

— Ти хто?

— Гаврило Латка з Пакуля.

— А де ж твій Пакуль?

І розповів Гаврило про шлях свій хресний у землю Горіхову — від Пакуля на березі Невклі до моря солоного. І був він схожий на людину, яка після довгого моторошного сну прокидалася. І повірили йому, і залишили в експедиції, що вже вертала в Європу. І ходив він за кіньми, як за дітьми малими, бо змалку любив коней. І прибув він з географічною експедицією в столицю Петербург і ще там розказував ученим людям, як Горіхову землю шукав. І дивувалися учені люди з віри й упертості його, і ніхто не насміхався, а печальні очі були у всіх, хто слухав. І дали вчені люди Гаврилові грошей за службу в експедиції, і розказали, як із столиці Петербурга у Пакуль його добратися. І приїхав він чавункою до Києва, а з Києва чавункою у Мрин, бо вже була чавунка до Мрина, а тільки залізничного мосту через Невклю не було, моста збудували незадовго до миколаївської війни, і поїзди на лівому березі зупинялися. І переночував Гаврило на станції, а вранці попішкував у Пакуль. І надвечір відкрився йому Пакуль з Крукової гори, як у пустелі град святий відкривався. Відкрився і вже не зникав, глибоко в землю корінням урісши. Але нічого Гаврилового тут не було, сама душа його була тут. І не знав Латка, до кого душу свою прихилити, бо всі рідні давно в землі, од Невклі до моря солоного, лежали. І прийшов Гаврило до двору Уляни Семирозумихи, як спраглий до озера в солоному степу, ще не відаючи, жива у ньому вода чи мертва. Уляна на ганку лущила квасолю і співала:

Ой, що біжить без повода,
Ой, що горить без полум'я?
Ой, що в'ється круг дерева?
Ой, що росте без корінця?
Ой, що плаче без голосу?
Ой, що чеше русу косу?

І заплакав Гаврило Латка, до пісні Уляни Семирозумихи прислухаючись, як не плакав він і біля моря, коли вгледів Горіхову землю крізь туман солоний. А Уляна лущила квасолю на ганку і співала:

Вода біжить без повода,
Любов горить без полум'я,
Що хміль в'ється круг дерева,
Камінь росте без корінця,
Трава плаче без голосу,
Гребінь чеше русу косу.

І прочинив Латка тремтячою рукою хвіртку, і зайшов до двору. І звела на нього очі Уляна, і довго дивилася, не впізнаючи, аж по тому мовила несміливо:

— Невже се бо ти, Гавриле?

— Се я.

— Як-бо ти змінився, наче інший людяка.

— Правда твоя, бо того, що був, уже нема.

— А де ж родина твоя, Гавриле?

— Усі в землі Горіховій лежать.

І заплакала Уляна Несторка, бо знала Параску його і діток його знала. І стояв Латка посеред двору, наче хрест кам'яний край дороги, не знати, ким і коли поставлений про душу, що була колись живою. І пожаліла його Уляна жалістю жіночою:

— І на попелищі трава проростає. Ось хата, де тобі раді.

І переступив Гаврило поріг хати Уляниної. І став дім Улянин його домом. На хуторі Несторовім, під Кривою горою. І стали Улянині діти його дітьми.

І пішли вони з Гаврилом на Вишневу гору, а вже гору мертві потроху заселяли. І насипали вони могилу біля могили Несторової, на горі

Вишневій. І казала Уляна Латці: «Ось туточки плакатимеш по дєтках своїх, жонці покійній і матці родній». І приходив сюди Латка, поки й живий був, і Уляна Несторка з ним. А як не стало Латки, поховала Уляна тіло його на тім місці, де в пам'ять рідних його могилку вони раніш насипали. І приходила вона на Вишневу гору, допоки й ноги носили, і обидві могили доглядала. І казала вона людям на старості літ: «Се щастя мені в жисті, що знала я таких людяк, хоч любила я Нестора, а Латку жаліла тольки. Бо душі в обох були живі і за людяк болящі». А про Опанаса Журавського і не згадувала ніколи. А коли запитували, відповідала так: «І камінь росте, як у пісні піється, але без кореня йон росте». І стояв хрест високий дубовий на Вишневій горі, над могилою Нестора Семирозума, що його усім селом ставили, як бунтувало село, аж до часів новітніх. І був хрест як учора поставлений, ні вітри, ні дощі, ні морози не старили дерева. І читали всі, хто на Вишневу гору сходив, слова, які Гаврило Латка розпорядився на хресті вирізьбити: «Тут покоїться тіло Нестора Семирозума, що заповідав нам землю Горіхову щасливу, а душею йон з людяками повік». А в роках тридцятих, уже не було на світі внука Уляниного Нестора, уже його «чорний ворон» ковтнув, виклика Уляну до сільської Ради Михаль Громницький, він тоді в Пакулі порядкував. Викликав Уляну Несторку Михаль Громницький і запитав її строго: «Што єто за земля Горіхова щаслива, якої на карті нема, а написана на хресті Нестора, з яким ти зо старого режиму жила?» І одказувала йому Уляна Несторка: «Се щаслива земля, яка Нестору Семирозуму привиджувалася, бо хотів йон добра для людяк, а Гаврило Латка шукав її і не знайшов, радіну свою на шляхах далеких згубивши». І мовив до неї Михаль Громницький, а він не тутешній був, присланий здалеку був: «Штоб, єто, до завтра хреста не було, бо йон контрреволюційно пахне. Щасливу землю ми давно штиками і картеччю собі здобули, а твоя Горіхова земля нам не треба».

Але не послухалася Уляна Громницького, і стояв хрест.

Тоді послав Громницький по наряду Семена Жилу і старого Сидора Воловика з пилою на Вишневу гору. І пиляли вони хреста цілий день колгоспний, але не могли спилять, бо пила по дубовому хресту, як по залізу, ковзала. І вернулися вони ні з чим у село, і розповіли Громницькому. І наказав Громницький Семену Жилі та Сидору Воловику наступного дня іти на Вишневу гору з лопатами. І прийшли вони наступного дня з лопатами, і копали цілий колгоспний день, але не могли викопати, наче крізь землю хрест проріс. І вернулися вони в село ні з чим, і розповіли про все Громницькому. Розгнівався він дуже і наказав не записувати трудоднів Семену Жилі і Сидору Воловику ні за перший день, ні за другий. А в селі казали, що то Нестор Семирозум із того світу так зробив, щоб хреста, на якім про Горіхову землю вирізьблено, ні спиляти, ні викопати. Третього дня сам Михаль Громницький поїхав бричкою на Вишневу гору, сулію гасу в трактористів прихопивши. Облив він гасом хреста дубового і підпалив. І спалахнув хрест, як порох, вогонь стовпом до неба знявся, а Громницькому полум'я од хреста очі випалило.

Так чи інак було, а так у Пакулі гомонять.

Які ж гомонки, калі я на власні очі бачила і власними вухами чула: брів йон через Попову долину од Вишневої гори з очима випаленими і кричав страшким голосом, а ми ланкою льон брали.

Дем'ян Тхорик, що тади біля правлінських коней ходив, у Шептаки в больницю його одвозив.

Тади ще трактористів з емтеесу попотягали, думали, що вони замість гасу бензину йому в сулію налили. І сулію у город возили, да тольки не було в сулії бензину, а гас був, експертиза показала.

То вже так треба йому було.

А на могилі Несторовій калина виросла. Такий кущ розкішний! Дак

яна ще й тепер Несторовою зветься. Як старе кладовище з Вишневої гори переносили ось уже в наші деньочки, бо Невклю греблею перегородили і вода гору підмивала, дак того куща й не зачепили. Бульдозер тричі до куща підповзав і — глухнув. А як трави колгоспні по старому кладовищу сіяли, довкола оборали, а Несторова калина і досі.

Людяки що хоч напридумують, та своєї ж придумки потім і пужаються.

Яно то так, а тольки ж як розрили могилу Нестора Семирозума, щоб кісточки на нове кладовище переховати, не знали, що думать, що казать: порожня була могила...

І привезли Михаля Громницького з лікарні, і не бачив на очі, не помогли лікарі. І пішов він на хутір Несторів, до Уляни, а двоє діток його малих за руки батька вели. І упав він на коліна посеред двору, а Уляна Несторка на ганку стояла. І казав Громницький до Уляни так: «Велика вина моя перед тобою і людяками нашими, бо се я твого онука, комунара, в «чорного ворона» підсадив, і ти знаєш. Але пособи мені з милості до діток моїх малих, бо хочу бачити, як ростимуть». І мовила до нього Уляна Несторка: «Відкрию тобі очі, щоб стежку бачив, з милості до діток твоїх малих, але серця твого не відкрию, бо нема в тебе серця, мертве яно давно». І пошептала Уляна, і став Громницький стежку бачити. І вже не порядкував він у селі, а був виконавцем при сільській Раді. А навесні тридцять сьомого року заїхав у село великий «чорний ворон», і був список у тих, хто в «чорному вороні» приїхав, а в списку сімнадцять пакульчан, і всі люди помітні в селі. І показував Громницький як виконавець, де хто живе, бо ніч була. І ковтнув «чорний ворон» шістнадцять пакульців, а сімнадцятого — Назара Мохнача — не було вдома, бо він у Сиволозьких лугах коло сіна був. І сказали Громницькому ті, хто людей забирав: «Ти будеш сімнадцятий, бо нам треба число, а ждать нема коли, потомилися». І штовхнули Громницького в «чорного ворона».

І навіки.

З КНИГИ ДНІВ

І я до Книги днів вписую слово своє, бо такого ще не случалося досюль, щоб людяки Краю власті земної й небесної перестали боятися. Щось із нами приключилося, а що — ніхто не відає. Се вже як на японців військо збиралося вирушать. І сходило сонце, як завжди, од віку, з-за Чорного лісу, над болотом Замглай та рікою Невклею, але не литвинів із тачками, повними глини, яно освітило, а постоли їхні, що біля воріт цегельні пакульської рядочками стелилися. А самі литвини в березі сиділи, наче ластівки перед відльотом, і мозолі на ногах у воді відмочували. І прийшов майстер до них, і сказав: «Беріться хутчіш до роботи, бо хужей буде, пани не дадуть себе в обиду». Але не послухалися яни, наче то вітер з-за Невклі гомонів, а не майстер. Тади сказали управителю Штомі, і примчав він з помістя на коні білому, сердитий вельми. І закричав він до литвинів та мужиків пакульських, хто на цегельні робив, бо заодно вони були: «За нагаями скучили? То я вже послав по стражників!» Тади підвівся Яків Литвин, з тих Литвинів, що Горіхову землю з Гаврилом Латкою колись шукали, але повернулися з Сибіру і в Пакулі пригніздилися, а був йон письменний: «Балакатимемо ми тольки з баронесою Наталією Костянтинівною, а не зі слугами її». І не робила цегельня цілий день, і піч загасать стала. І везли вугілля з Мрина возами до печі, але робітники валку з вугіллям до цегельні не пропустили, і мусили візники в помістя завертать. Другодні приїхала баронеса в кареті до воріт цегельні і слухала робітників мовчки, дверцята карети прочинивши. І казав їй од громади всієї Яків Литвин, бо письменний був: «Хочемо, щоб нам підвищили місячну оплату на п'ять карбованців. І хочемо

позмінно працюаать, щоб робочий день буа аісім годин, а не асі даанадцять. І хочемо, щоб харчі енономічеські були луччі, бо ми возимо тачнвми глину, а не пух: ялоаичинн по півфунта на людяку денно, і сала по півфунта, борщ і кашу змінну — гречану, пшеничну та ячну, а на вечерю юшину». Грюннула баронеса даерцятами, і од'їхала нарета. Уранні ж наїхало в Пануль стражників без ліну, і прнстаа з ними. Били яни робітинніа нагаями, хто до роботи не стваaа, а Яноаа Лнтанна снриааайли усього, руки за'язалп і поаели з собою у Мрин. І казаа урядник упрааителю Штомі при людянах усіх, щоб харчуваа робітиинів луччей. І од тих пір дааали ім харчіа, як аони анмагали: яловичнну, сало, борщ і наші змінні, а уаечері юшну. І стали литанни до роботи, і панульці з нимн. А Янів Лнтвин тольни через місяць з тюрмн повернуася, сухий, ян тарвня. І не азяа його Штома на цегельню: «Вертайся, де був, там харчі луччі». І я з людянами теє все пережиааа і вписую до Книги дніа, щоб діти й онуни знали.

І ходиа по хатах безгородниніа Гаарило Латка, сам я сеє чуа і бачиа і до Книги дніа уписую. Ходиа по бідніших хатах Гаарило Латна і тан людянам гомонів: «Як віа я коней на ніч повз Вишневу гору, осаітиася шпиль гори саітлом диaнням, і явився мені Нестор Семирозум, на могилі йон сидів і люльку рознурюваа. І моаиа до мене Нестор: «Що шукаа ти, Гаариле, у нраях далеких, скоро у своїм Краї знайдеш. Паисьною земля дотуль буде, донуль сніг зійде. А ян сніг зійде, аашою земля буде. І посвдните ви сади горіхові, і аиростуть сади, ян у розказу моїм даанім, і будуть горіхи на дереаах з людяцьну голоау, і наїдатиметеся од пуза». І ще гомонів до мене Нестор Семирозум: «Є уназ царсьний про землю, але пани й підпанки його хоаають од аас». І були тані, що послухалися Гаврила Латки. І пішли яни до отця Оленсандра, сина Серапіонового, що вже на тім саіті буа. І прийшли яни до отця Оленсандра, і запитували в яго про уназ царсьний. Але розгніааася отець Оленсандр і прогнаа легковірів. І зійшли сніги, але нічого не мінялося. І ходиа Гаарило Латна по хатах і казаа тан: «Ян ішоа я а неділю по щавель у яр повз гору Вишневу, яанася мені серед білого дня Нестор Семирозум, і гомоніа йон: «Ще не час, але знайте: пани посіють, а ан збиратимете, ян своє». І я аписую, як од Гаарила Латни чуа. А болєй ніному Нестор тади не яаляася.

Тольни годочон до шноли я й ходила, а нарлючни малюаать наачнлася. і вписую. Була я на городі, ман полола, аж біжнть моя Ориська: «Мамо, тамочки якась барння приїхала, аас нличе». І вже пряничка смонче, гостинця. Пішла-бо я, аж бричнa ноло даору, а в даорі свмв пані Дарния, понійного пана Опанаса сестра рідна. А яна ян жила а помісті, уже послі Сибіру, я дитя її гляділа. Унлонилася я низенько і гомоню: «Спасибі, пані, що нас, простакіа, не забуааєте». А се аже було, ян учителя Гриневича у тюрму забрали. Зайшла яна до хати і тихо, щоб і Ориська під вінном не ачула, гомонить: «Казатимеш сусідам, що я прислугу напитуаать приїжджала, бо моя Марусина до черниць душею прнтулилася і а монастир ладнається». А далєй дістає яна з аалізн паку ннижечок, я стольни і не бачила ніноли, та й моаить тан: «Се кннжни, а якнх праада про ввше життя гірке написанв і про весь Край наш. І ян діять, щоб полюдсьному жить та людьми зватися. Приходитнмуть до тебе людн ваші і братимуть почитатн. А тільнн ж ти нікому не прогоаорися з начальстав, бо усім лихо буде. Янщо боїшся, то я не залишатиму». А я тана, що зроду нічого й ніного не боялася, маладьонною на спір з дєванами та хлопанами опіаночі на могилни сама ходила. І брали а мене людяни пакульські ті книжечнн, і чнтали тайно. А далєй, ян ото танеє зчинилося а селі і війсьна найшло хмарою, хтось тани спраанину піднвзав. Влетіли яни а хвту непрохано і трохи тих кннжечок у закапелну знайшли. Поаели яни мене на зборню і били нагайками, як останню. І запитували у мене,

хто книжечки в моїй хаті залишив. І плакала я, і присягалася, і хрестилася — бог за таку неправду не покарає: «Спала я сном глибоким коло деток своїх, а чоловік мій на війні з японцями і ще не вернувся. Аж наче мене хто штовхнув. Тольки я очі продерла, освітився комин печі, наче місяць-повня у вікно заглянув, хоч було на молодику. Освітився комин печі, і явивсь мені Нестор Семирозум, наче живий, хоч давно мертвий він, а на долоні його простертій осі книжечки. Се, гомонить, для людей пакульських. Поклав книжечки у закапелок і зник, і світло погасло. Думала я, що насnилося мені твкв. Аж уранні заглянула в закапелок, лежать книжечки. А що там написано, не відаю, бо не вчитаю їх, тольки зиму й ходила до школи, бо матка покійна в няньки оддала». Дак яни оддухопелили мене так, що до масляної ні лежать, ні сидіти не могла, та й одпустили: що з дурної баби візьмеш, а ще чоловік на війні, і трійко деток під вікнами зборні криком кричать. Уписую до Книги див, як було, нічого не видумуючи.

Ніхто в Пакулі, окрім мене, уже не знає сього, і я вписую. Хто знав, тих у краї далекі заслано або ще далєй — на той світ спроваджено начальством. Тож вписую до Книги днів, аби пам'ятали ті, хто після нас у Краї житиме. Устим, син Мартина Волохача, Вовком прозваного, зо мною родався, як із Києва його під вартою привезли і жив він в Уляни. Хоч родаки ми двлскі, його жінці двоюрідним дядьком доводжуся. Прийшов йон на Болотницю, куток Пакуля од болота Замглай, і нічийого порога не переступив, а тольки мій. Переступив Устим поріг мій, а вже сутеніло, і гомонить: «Покличте, дядьку, того й того до себе, наче в карти грать, а я буду ка́зань свою казать, про що в городі Києві од мудрих дюдяк дізнаася». І покликав я людяк, яких йон назвав, і прийшли яни. І сказав Устим, аби я вікна рядниами завісив, аж тади моргун світив. І так я зрабів, як йон сказав. І гомонів Устим до людяк, що зібралися, наче з листа читав, хоч не великий йон грамотєй, тольки й знав учения, що в школі пакульській. А запомнів я тольки про одне: земля — яна наша, а не панська, і треба її в панів забрать силою, а для цього готувать рушниці, коси, вила і йти на панів збройно. Тричі переступав йон поріг хати моєї і навчав нас, людяк підтоптаних, хоч сам молодий був. І запитав я одного всчора: «Хіба ти не Устим, син Мартина Волохача, що вчиш нас, як жить?» Зблиснув він сердито з-під брів густих (туточки я батька його згадав) і мовить: «Не син я Мартина Волохача, якого одрікся давно, а син пвртії». І не відали ми, що се таке — партія, і роз'яснив йон: «Се калі гуртуються люди, які одинаково думають». І не стримався язик мій слизький: «Хіба можуть людяки одинаково думать? Скольки людяк, стольки й голів». — «А треба, щоб були як одна голова і одно серцв, бо як не навчимося одинаково думать і оружжя в руках тримать, рабами повік будемо», — так Устим сказав. І запитав у нього Семен Гончий, син покійного Потапа Гончого, бо грамотний був і святе письмо на сон читав, і книга свята у нього була, йон її в скриню, під три замки ховав: «Написано ж бо в писанії: хто мвча в руки візьме, од мвча загине. Дак кого нам слухать тепер?» — «Те писаніє — то день учорашній, його поміщики та попи вигадали, щоб народ у кабалі і тьмі тримать. А я прийшов до вас із новим писанієм — писанієм пролетаріату», — і знову зблиснув очима Устим, бо не любив йон, коли сперечаються з ним, а любив, коли слухають, се я одразу помітив. І запитав тади Сава Малаха, сусіда мій: «Ось ходить по селу Гаврило Латка і всім розказує, що як панам постоли сплетемо, Горіхове царство у Пакулі буде, і всі наїмося од пуза, і рабіть не будем, а тольки пісні співать будем. Дак ми, прості дядьки, сумліваємось, чи будв яно лучче, ніж було. Гаврило до синього моря дійшов, а не знайшов Горіхової землі. Тож як яна, Горіхова земля, завтра з'явиться, як сьогодні її ще нема і в помині?» — «Про Горіхову землю не знаю, св химери мужицькі. А знаю — розумні люди навчають, книжники великі: як тольки пролстаріат власть у свої руки візьме, на всій землі райська

жисть настане, і всім добре буде. Так мене в городі перший мій учитель соціалізму навчав, і я вам кажу»,— одказав Устим, син Мартина Волохача, що сином партії себе називав. І болєй йон на Болотницю до нас не приходив, а навчав у хаті Улянинiй, покуль і стражники по нього не приїхали. А я впису ю до Книги днів, що сам чув і бачив.

Се вписую, аби зосталось у пам'яті людяцькій. Навровесні пішли люди пакульські в помістя гуртом великим. І вийшла до них баронеса, а так її по матері людьми звано. І казали вони баронесі: «Пані, старі людяки з-поміж нас ще пам'ятають: за грамотами статутними луг під Страхоліссям належав громаді сільській. А перейшов йон до вашої матінки неправдиво. І хоч числиться теперечки луг за економією, наш йон». Розсердилася вельми на ту гомонку баронеса Журавська: «Ви, пакульці, бунтарів слухаєте і самі бунтарями поробилися! Ні про які статутні грамоти я не знаю, а знаю, що луги під Страхоліссям споконвіку моїй матінці належали і законно у спадок мені перейшли!» І гомоніли люди пакульські далєй: «Може, яно і так, ви, Наталіє Костянтинівно, людина грамотна, а нам за роботою та нуждою не було як грамоти вивчатися. Але розумом своїм мужицьким так розуміємо. Ви одна душа, та ще деток ваших троє, а всі луги та землі довкола Пакуля під себе підгорнули. А нас у Пакулі тьма, і ми душі живі, і детки наші їсти хочуть, а скотину нема де пасти». І вигнали пакульці худобу свою на луки під Страхоліссям. А приїхав справник повітовий, і стражники з ним. Умовляв йон сільських хазяїв не порушувати закону й основ громадського ладу. Але не послухались його пакульці. Тоди управитель Штома привів робітників економії на луг під Страхоліссям і наказав рів глибокий копати, щоб загородитися од худоби людяцької. Але вийшли пакульці на луг гуртом великим і не дали вони рів копать. І стояли вони на своєму два дні, і було люду на лузі, наче на празник престольний довкола церкви. А третього дня з'явився на Чумацькому шляху, що до Мрина веде, загін драгунів. І поскакали драгуни на селян, і шмагали нагаями, не розбираючи, де мале, де старе, як татарва погана, про що в піснях давніх пакульських співається. І був плач великий по селу. А справник повітовий вулицями їздив і кричав, що буде ще гірш усім, якщо далєй бунтуватимуть. І затаїв люд пакульський обиду велику супроти панства та начальників. І се я вписую до Книги днів, бо так було.

КАЗАННЯ ПРО РОЗОР ПАКУЛЯ

Як тічила сучка Мартина Волохача, виводив він сучку на Крукову гору, прив'язував до дерева. Уночі збігалися вовки на Крукову гору, до сучки Мартинової. Народжувала сучка, злучена з вовками, щенят із вовчими зубами. І казав Мартин усім, що се ярчуки, що їх відьми бояться і жодна відьма не прийде чужу корову доїть, коли ярчук у дворі. І купували щенят з вовчими зубами у Волохача люди пакульські та сіл довколишніх.

Помагав Гаврило Латка, уже в Уляни живучи, Мартинові колодязя копать. Опускали його на вірьовках на дно глибоке пісок та глей черпати, бо не боявся він, повернувшись із Сибіру, смерті. І оддячив йому Мартин ярчуком молодим. Сердилася Уляна, що вовка Гаврило привів у двір, але змирилась, сторож на дворищі треба, на коня розжилися, а конокради по селах околишніх не дрімали. І назвала Уляна ярчука Вовком, хоч і кривився Мартин, як почув, бо самого його Вовком по-вуличному прозивали.

На святого Андрія зібралися дівки хутірські у хаті Улянинiй ворожить. Носили в роті воду з копанки на леваді, і кожна тісто замішувала на тій воді, а з тіста пампушку ліпила. І Оксана, дочка Уляни, бо вже дівувать починала, хоч літами наймениша. Як спеклися пампушки, поставили низенький ослінчик посеред хати, виклали на нього пампушки.

а самі на лежанку та на піч забралися. Тоді спустив Гаврило Вовка з прив'язі і сінешні та хатні двері розчинив навстіж. Ускочив пес у хату, як блискавка чорна, і тільки зуби в пащеці білілн. Вкріс він з добре теля і завжди ивдголодь був. І злизав він пампушки з ослінчика, усі шість, як одну, і тільки пампушки, що її Оксана, дочка Уляни, ліпила, не торкнувся, наче з глини вона, а не з тіста, як інші. І дивувалися дівки хутірські, бо се вони ворожили на пампушках, хто з них за кого заміж піде. Дивувалися дівки хутірські, бо не перший рік ворожили, а ще не траплялось такого, щоб усі пампушки пес ковтнув, а одну залишив. Тоді засміялася Уляна, мати Оксанина, сміхом нарочито веселим. Засміялася Уляна і сказала, Вовка з хати каганавши: «Готуйтеся, девки, заміж, а Оксана моя ще годочками не вийшла, ще дівчук вона, а не девка, ще їй рано про женихів думать». І ще більше не злюбила вона пса, од Мартина приведеного, а душею за дочку свою тривожилася: була Оксана вродою серед дівок хутірських як мак розквітлий у житі і все більше на Уляну ставала схожа, на ту Уляну, яку, якою вперше побачив її Нестор-солдат, з неба по крутосхилу Холодної гори на сіверський шлях зійшовши. А ще тривожилася Уляна, бо помічала: тільки но іде Оксана її до копанки на леваді по воду, і Устим, син Мартина Волохача, за відра хапається, хоч колодязь уже в дворі. Запитувала вона в дочки, чого це Устим по воду в копанку ходить, як вода біля хати. «А йон каже, що в копанці вода смачніша, бо там джерела з-під гори Крукової б'ють»,— одказувала Оксана, але ховала очі од матері, і рум'янець на щоках рум'янів, наче зоря на небі вранішнім.

Одного дня спостерегла Уляна, як Мартин Волохач зиркнув на молодят, що біля копанки стояли, розмовляючи. Зирив він од клуні своєї, а далі узяв вуздечку і пішов назустріч синові. Стрівся він із сином Устимом на стежці, яка з левади до дворища Волохачів, стрівся він із сином на стежці і шмагав його вуздою по плечах, наче худобину беззахисну. Шмагав він сина вуздою по плечах, а Устим із відрами в руках нібн й не чув тих ударів: не затулився і ходи не пришвидшив. І дивувалася Уляна витримці Устимовій, бо знала, яка важка і безжальна рука в Мартина. А Оксана прибігла від копанки уся в сльозах і з відрами порожніми. І сказала Уляна дочці своїй: «Не бери, дочко, дурного в голову й серце, бо й по тобі обротъ погуляє. Волохачі — людяки багаті, нерівня ми їм, і на землі Устим женитиметься, а не на девці. А ще тобі скажу: лихі янк людяки, Вовками прозиваються недаремно. І не будеш ти ніколи щаслива за Устимом, калі б і сталося по-твоєму. Се я тобі гомоню, а я знаю». Але мовчала Оксана на ту материну мову, наче й не до неї. І питалася вночі Уляна у Нестора Семирозума, хоч і на тім світі давно був, що їй з дочкою робить. І зітхнув Нестор тяжко: «Що б ти, Уляно, не робила, а буде так, як має буть». І не сказав більш нічого.

Уже вибігала Оксана вечорами на колодки гулять, але Уляна через тин пасла її очима і, тільки стемніє, гнала додому, наче курей на сідало. Під зиму, як стала памолодь пакульська з куделями та вишиванням гуртуватися по хатах. Уляна не пускала дочки і чоботи до скрині замикала: «Рано ще тобі на вечорниці, хай девки самі до нас ходять, лави не просидять». І в ніч під різдво з дівками-колядницями не пустила. Але колядники самі прийшли в хату. Співали хлопці, аж заслухалася Уляна, а тоді стали козу із сіней кликать. І як кликали вони козу, оглянулася Уляна, наче прокинулася, по хаті оком повела, двері в сінці прочинила: ні кози, ні Оксани. Вийшла вона на ганок, а ніч місячна. І стоїть її Оксана посеред двору з Устимом, за руки узявшись. Устим у шубі вовчій, хутром наверх вивернутій, личина кози за плечима, наче каптур, а Оксана її в самій спідниці, хусточкою запнута, боса на снігу, ноги як свічечки, а руки як крильця, в місячному сяєві холодному. І страшно Уляні стало, і душа од тривоги та болю зайшлася, наче пальці на морозі, і згадала вона слова Несторові, з того світу мовлені. І подумала Уляна: «Хай уже буде, як суднлося буть. Як уже буде, але її час настав, а мій час одцвів і цвіт опадає». Відтоді не стала вона тримать дочку біля себе, і ходила

Оксана на вечорниці, та досвітки, та гулянки памолоді пакульської, як дівка, що на відданні.

Возив Устим гній на гору Тайницю, де у Волохачів пайка землі була. А возив він гній парою коней молодих. І наказував йому батько суворо: «Як з гори з'їжджаєш, коней за оброть веди, бо молоді й пужливі». Як скидав Устим гній, бачив з крутосхилів гори Тайниці: ідуть берегом Білорічиці з економії дівчата, і Оксана з ними. Не став він коней за вузду зводить, як батько наказував, а віжкував кіньми, стоячи на возі. І думав він, похльоскуючи віжками коней: «Промчу повз Оксану хутчіш од вітру в полі, хвй подивується». Але понесли коні його по крутосхилу. Віз торохкотів, підстрибуючи на цілику в подолі гори, де вигін починався, коні ще більш од того гуркоту харапудились. І вже не Устим правував кіньми, а коні ним правували. Промчав він повз дівок, наче вітер у полі, і спалахнуло перед ним обличчя Оксани, як зоря, що падає з неба, і погасло. А коні понесли воза на місток через Білорічицю, із дубових кругляків складений. Удврився віз полудрабком об поруччя і розсипавсь. Невидима, але дужа рука підняла Устима і кинула через поруччя мосту в Білорічицю. А була Білорічиця повна води прибутної, бо навесні се трапилося. Випірнув Устим з води холодної і побачив уламки воза на мосту, кобилу гниду, нещодавно батьком куплену, навколішки посеред дороги, з переламаними передніми ногами, і мерина з кривавою раною на стегні біля кобили, а заднє колесо котилося під гору довго, як у сні страшному, аж поки не лягло у вогкий із зими пісок.

Повернувшись із поля, бив Мартин сина свого люто, наче не батько йому, а з ворогів ворог. Бив посеред двору, і Килина, мати Устимова, не боронила (більше за вогонь боялася чоловіка в такі часини), тільки плакала, до шибки вікна притулившись. Жаліла вона сина жалістю материнською, і кобилу гниду, що ноги передні поламала, шкода їй було невимовно, така втрата для хазяйства, була-бо Килина дочкою Степана П'явки. Бив Мартин сина уламком голоблі од воза, що розсипався на мосту через Білорічицю, бив, не добираючи, по чім б'є, і сили не виважуючи. А коли упав Устим посеред двору, кров'ю заюшений, шмагав Мартин сина черезсідельником шкіряним. Але мовчав Устим, ані слова про ласку з його вуст не прохопилося. І дивувався Мартин, що такого гайдамаку народив, і люті йому прибувало, бо покірних Мартин любив. Повз Устим через город, ще не зораний, на леваду, і слід кривавий за ним стелився, а Мартин ступав поруч і штурхав тіло синове ногами в яловик, з підковами залізними чоботях. Обмив він кров з передків чобіт яловик у Жолудівці, що з-під Крукової гори дзюркотіла, в Білорічицю неподалік мосту падаючи, і повернув до хати, а син на березі зостався.

І заборонив він жінці своїй Килині до сина в берег іти: «Хай хоч здохне тамочки, виблюдок». І підповз Устим до Жолудівки, тут широка вона була, бо розкопана, влітку коней купали, і хлебтав водичку розбитими губами, і була водичка з кров'ю. А прийшла до нього Оксана, дочка Уляни та Нестора Семирозума, водою джерельною Устима умивала, фартухом полотняним лице йому витирала. І був фартух у крові Устимовій, наче заполоччю червоною вишитий. Плакала Оксана над Устимом, боліли-бо їй рани Устимові, як свої рани. І прийшла вона на леваду до Устима вдруге, і принесла молока та хліба, і поїла молоком його, а хліба не міг Устим їсти, боліло. І краплилася кров Устимова в молоко, яке пив, з губів розбитих. Казала йому Оксана: «Як не хочеш додому вертатись, Устимчику, я до нашої хати доведу тебе, бо вже на ніч заходиться». — «Тут буду, а ти іди».— тільки й мовив до неї Устим голосом, що Мартинів голос нагадував, і послухалася вона.

Рано-вранці прибігла Оксана до кринички, ніби по воду, з відрами та коромислом, але не було Устима, лише кров на прозелені, сухій од роси, де він ніч ночував. І плакала вона гірко, бо думала, що вже нема Устима живого, що зробив він щось лихе із собою, і дорікала собі, що послухала-

ся звечора та лишила його самого. Прибігла вона у двір до Волохачів, слізьми звлита. Мартин коней запрягав, щоб у поле їхать. І сказав їй Мартин Волохач голосом злим: «Чорт яго не візьме, бо такиє, як йон, і чортам не треба. Одлежується десь у кущах. А ти, двако, не мнлься, бо митися не будеш. Волохачам старці не треба, Волохачі — перші людяки в селі». Килина, мати Устимова, дивилася од корівника холодними очима. Молоко в дійниці пінилося, і була піна червона, наче кров Устимова, бо у відсвітах сонця, що з-за Чорного лісу вставало. Витерла сльози Оксана, бо горда була, як мати її, і не хотіла перед Волохачами плакать. І сказала вона, з двору їхнього йдучи: «Не людяки ви, а хужєй вовків, бо й вовки своє поріддя жаліють жвлістю звіриною». І зирна їй услід Мартин з-під брів кущистих, очима страшними, хворобн й нещастя на неї накликаючи. Але вийшла на ганок хати своєї, щоб корову доїть, Уляна, мати Оксанина, глянула на дочку, яка од Волохачів вертала, ніжним поглядом, і темна хмарка, що вже над Оксаною висла, розвіялася без сліду, і була вона в сонці молодому, як у золоті.

Бо знаттє Улянине дужче було, як знаттє Мартина.

Дужче чи не дужче, а око Улянине од білого боги, Мартинове ж око — од чорного, а скольки чорний бог не бунтує, білого бога завжди буде зверху, добро є добро, а зло — зло.

Що там довго гомоніть: матка — яна полюбить і пожаліє, а любов і жалість, калі од серця, а не од розуму, луччей сонечка чорноту найчорнішу прожене.

Тади молодих добре вчили, як на світі жить, боялися яни і бога, боялися і батька з маткою. А тольки ж рідко се було, щоб рідного сина за конячину смертним боєм бить, із світу зживать.

Дик йон, Мартин, і в сім'ї був вовк вовком, се правда. Сяде обідать — щоб тольки йон за столом, як пан. Жонка, хоч і придане йому принесла добряче,— на прихапку, в мисниках, а детки — що послі батька з маткою осталось, вилизують, як щенята. Хіба на різдво та паску за стіл родиною і сідали.

Дак і одплатилося йому вповні. Щоб сини та на батька руку підняли — де се бачено, де се чувано?

Се вже познєй, послі перевороту, а тади Миртин у сім'ї був і бог, і цар, і кат.

Вів я коней з ночі, менший був годами од Устима, а вже рабів як проклятий, ні дня, ні ночі. Веду я коней з ночі, повз Крукову гору. А туман у долинах, туман. Калі ж із туману таке страшке щось викульгує: морда в синяках та кривавицях, очі ледве світять крізь щілини, полотнянка на плечах порвана, руда од крові присохлої. Я аж присів, так спужався. Калі ближчей — наче Устим. А я вже чув, що батько з його шкуру знімав за кобилу. «Куди-бо се ти, Устиме?» — питаю. А йон тольки губими розбитими ворухнув, ані слова в одвіт. Прокульгав повз мене, наче я й не людяка, а стовп мертвий, придорожній, і зник у тумані. Удосвіта се було, ледь задніло.

Е, норов у його батьків був, одного кодла, хоч і не мирили яни, мо, через те й не мирили.

І не було чуть про Устима з тиждень. Був — і нема. Наче крізь землю провалився. Оксана потайки од матері слізьми вмивалася та, гусей на леваду вигнавши, по нетрищах на Круковій горі блукала. А Волохачі їздили в поле, наче й не їхній син згинув, пора була гаряча, орали, садили та сіяли. Увечері прийшов староста сільський до Волохачів, бо йому про Устима сказали, у Мартина запитував: «Де-бо син твій?» — «Як йон тобі вельми треба і робіть нема чого, то шукай»,— буркнув Мартин. І змовчав староста, бо не хотів з Волохачами та П'явками сваритися, люди знатні, в церкві коло самого вівтаря стоять і норовом лихі. Аж

переказали із Коршаків людьми пакульськими, які тамтешиьому панові цеглу возили: у дядька Устим, син Мартина. У неділю ие пішов Мартин до церкви, хоч свято, а вдосвіта осідлав коня вороного і поскакав у Коршаки, там брат його приймакував. Вертався із Коршаків, як відправа скінчилася і люди з церкви виходили. Вертався він із Коршаків верхи, а біля стремена, понуривши голову, із зав'язаними назад руками шкандибав син його Устим. А кінець налигача, яким Устимові руки зв'язані, Мартин тримав. Зупинив коня він біля воріт шкільних, а люди на високім церковнім майдані стояли і дивилися мовчки. І сказав суворо Мартин синові: «Проси прощення у людяк, яки голови сушили, де ти шаландаєш!» Але стояв Устим незрушно, наче не до нього мовлено. «На коліна, стерво!» — гримнув Волохач. І сік він сина по плечах у полотнянці рудій, бо не одмивається кров, хворостиною з ліщини, вж переломилася хворостина навпіл. І опустився Устим на коліна, як молодий дубок, сокирою біля кореня підсічений. І сказав отець Олександр докірливо з паперті церковної: «Не роби сього, Мартине. Навчати отроків послуху — обов'язок наш перед богом і людьми. Але від озлості надмірної не добро, а ще зліше зло в душах проізростає». Мартин Волохач відповів так: «Отче, дозвольте не погодитися з вами. Якщо добро світом правує, нащо тади господь бог?» — «Добро — се і є бог». — «Чому ж проживаємо ми в пеклі земному, а не в раю небесним? Хіба не з волі божої?» — «Через гріхи праотців наших Адама та Єви і гріхи наші власні», — мовив отець Олександр з паперті церковної. І засміявся Мартин Волохач сумно: «Якби не согрішили праотці наші Адам та Єва, не було б нас нікого на світі і не було б ким богові опікуватися. То за що ж вигнав він людяк з райського саду і зіслав на землю? А коли вже зіслав, то мусив знать про гріхи наші неминучі. Бо земля — се ліс темний, а ми всі вовки в тім лісі і по-вовчому жить маємо, бо не добро, а зло на землі правує. Хіба не так, людяки?» Але мовчали люди. А Устим, син Мартина, дивився в землю, і земля диміла од очей його.

А тади щось із ним зрабілося, перемінився геть хлопець.

У чулані під замком з тижняку, мо, і болей, просидів, як у тюрмі. А як уже тамочки батько з нього збиткувався, сам бог знає, ніхто того не чув, не бачив, до Волохачів люди рідко заходять, тольки рідня.

Хвалився Мартин, сама чула: «Мені що людяка, що вовк — обламаю роги і вірьовки витиму».

Був я малий, але батьку помагав уже на лузі. І ділили копиці. І Мартин не хотів жеребок тягти, а вибрав собі лучч\і, на око було видко навіть мені, малому. І сказав йому батько мій: «Бога бійся, Мартине, де твоя совість?» А батько біля кобилки запряженої стояв. «А ось де», — одказав спокійно Мартин Волохач, схопив мого батька за поперек і кинув через запряжену кобилку на інший бік. Батько гепнувся об суху землю і застогнав. І поїхали ми тихо додому, бо зробилося батькові зле. А матка, як дізналася, ще й сварила батька: «Нащо ти з ним зв'язувався, то ж вовк, а не людяка». А в нього, батька мого, та грудна жаба була. Дак хворість та ще болей його взяла, з рік йон помучився та й помер.

Дак що ж ви од Устима хотіли? Молода душа — яна ніжна, як квітка, хай і норов од кодла. Побачила я Устима опосля на лузі, сіно косили: очі його погасли, і весь наче лялька вертепна, чи живе яно чи мертве, їй-бо, не добереш.

А Килина, жонка Мартинова, вже так раділа! Як рабіла я в них на поденщині молодайкою, було не нахвалиться сином: «Такеє послушне, такеє послушне дитя стало, ось що яно, батькова наука... І вже на тую злидоту, на тую підстелюху, на тую трав'янку Оксану і оком не веде. І батько теперечки до нього набагато добріший. Не признається ще, але по нім бачу: женить Устима надумав, до сільських девок приглядається, виважує, щоб і роботяща, бо мені самій тяжко в хазяйстві, і щоб не впорожні до нас прийшла, а й свого добра до нашого добра доклала.

Я тепер часто кожу Устиму: «Бачиш, синку, хібо я тобі не гомоніла, що слухняне телятко дві матки ссе?»

А як броли льон в економії, і Оксано, дочко Уляни Семирозумихи, з номи. Сіли спочивать, а місяць нод номи токий — у душу заглядає, і ніч ніжно, як шовк. Стали ми про хлопців гомоніть, соме ж молодухи, но відданні. А Оксона підвелася й пішло льонищем но місяць-повню, як сновидо. А я вже знола, що в неї но серці, про Устима зноло. Підхопилося я і — слідом, бо при місяці девко золюблено геть дуріє, що хоч може з собою зробіть. «Оксано! Оксано!» — гукою. Аж яно і насправді здригнулася, ноче розбудили її, а по обличчю закуреному, бо се ж ми льон брали, сльозини буйні-буйні течуть, і де сльоза прокотилася, тамочки наче плуг пройшов. І страшко мені но те лице поороне дивитися, і очей одірвать не можу, бо я тоди ще й не зноло, що такеє любить, то й моло хто з нос знов, за кого батько-мотка оддодуть, ото й доля твоя, ото й любов.

А Оксона, се провда, любила Устимо, ой, любило...

Обжинували Волохачі, снопи з поля звезли. І молотив Мартин із старшим сином Устимом у клуні. І сказав синові Мартин: «Буду женити тебе, Устиме, сьої осені, досить табе майовать. Зашлемо сватів до Насті Тхоринової. Девка справна до роботи, і сім днів поля доброго батько за нею дає, я вже гомонів з ним, і вола, і теличку». Опустив Устим ціпа і мовчав довго, далі мовив несміло: «Дак не люблю я її, батьку». — «Поживете — злюбитеся. І я твоєї матки не любив, як женився. Зате Волохачі теперечки не останні хазяї в Панулі, а з Настиним приданим ще додасться». Нічого не сказав на те Устим. І до сутінків гупали вони в два ціпи, словом не перекинувшись. А як прийшли до хати вечерять і поставила Килина перед чоловіком миску з галушками, мовив Мартин: «Сідай, Устиме, зі мною до столу, бо мужик скоро будеш, а не хлапан. А ти, жінко, до свадьби синової готуйся, щоб було що їсти і пити, щоб бачили людяни — у Волохача гуляють, а не в злидня якого». І сів Устим до столу, і черпав він з одної миски з батьком. Тремтіла ложка в руці його, як ніс до рота, і юшки на дошки стола, воском натерті, крапала.

Відлетіли іволги та клекотні в ирій, гуртилися ластівки, щоб у далеку дорогу рушать, стелили льон у лузі під Страхоліссям і мочили коноплі в Студенці, Білорічці та Синявці, як прийшли свати до Дем'яна Тхорика. А були старостами люди поважні в селі: Федір Канабас, Степан Цебекало та Матвій Мохнач, сусіда Волохача. Прийшли старости на подвір'я до Дем'яна Тхорика, забили в бубни. Вийшов на ганок Дем'ян. І Федір Канабас почав так: «Ходили полювальники по Чорному лісі, за болотом Замглай, за лугами Сиволозькими. І сполохали полювальники вашу голубку та нашого сокола. Голубка полетіла з Чорного лісу та сховалася у вашій хаті, а сокіл наш зажурився. Дак чи дозволите зайти до хати вашої і пошукати голубку?» Уклонився Дем'ян, запросив гостей до хати. І Дем'яниха низько вклонялася, а Настя піч колупала. І сіли старости до столу, і пов'язала Настя рушники. А скоро після другої пречистої, свята храмового, і весілля гуляли. «П'ятниця — починальниця, а субота — коровайниця, а неділя — розмай-коса, а понеділок — загуби-краса, а у вівторок горілочку пити, в а середу кінці губити»,— співали жінки, що шишки пекли. І як ходила молода з дружкою по селу на весілля запрошувати, заточилася на кладці через річку Синявку, шубовснула у воду і шишки у вузлику намочила. І казали люди старі, що се погана прикмета. А як наряджали гільце у молодої, упало гільце соснове, квітками та стрічками заквітчане. І казали люди старі, що не на добро се. А як одягав Устим перстень на палець молодої в церкві, випав перстень з рук його і покотився по долівці під ноги отцю Олександру, який вінчав. І казали люди старі: не жити їм разом. А ще дивувалися всі, що Устим на весіллі наче дерев'яний — за всі дні, од п'ятниці до неділі, не усміхнувся і слова до Насті не промовив, а тільки робив усе, як дружки й бояри йому підказували. А як прийшли до молодої і танцювали

хлопці та дівчата в дворі, і Оксана, дочка Уляни Несторки, прийшла не кликано. І помітили люди, хто ближче до молодих стояв, уже потім оповідали: як ступила Оксана, дочка Уляни Несторки, на дворище, свічка в руках світилки погасла. І довго не могла вона свічку запалити, усе сірники гасли, а до світилки співали: «Що то за ворона стоїть край порога?..»

Дак то вже людяки напридумували погодей.

Як погодей, як напридумували, калі сама я дружкою в Насті була і все тее бачила й чула.

Напридумували чи ні, а Оксана таки ж прийшла до молодої. Тольки ж не незвано, як людяки гомонять, бо кликала її Настя, кликала на весілля, дівували ж бо разом, хоч і на різних кутках виросли. Опосля сама Уляна розказувала: «Сидить моя дочечка в хаті, ридма ридає, а ще як молодого повз наше дворище до церкви повели. Далей схопилася, вбралась у що краденьке, хустку мою квітчасту, в маках червоних, пов'язала, сміється, але од сміху її у мене мороз поза шкірою: «Я, мамо, на свадьбу! Людяки гуляють, а чим я хужей?»

Скольки годочків спливло, а мені й досі в очах, як вони витанцьовувала у дворі у Насті. Літала на крилах, а не танцювала. І хустка в маках червоних, що полум'ям горіла, на плечах. Тинцювала так, наче музики тольки для неї грали.

А я ж тади в Устима за боярина був. Дак був Устим на весіллі як мертвий і з обличчя, і весь. Як ішли до церкви, ледве ногами перебирав. А як з'явилася Оксана на дворищі в Тхорики, бачу, одживає лице його. І очі вперше за багато днів засвітилися вогнем живим. І вже йон очей з Оксани не зводить. А як покликали вдруге до столу, де молодий, усі питають. Я по молодого, а Устим коло одвірка удвох з Оксаною, щось до неї хапком балакає, а Оксана з лиця біла-біла, як з хреста знята. І тади я подумав: щось має буть, щось має буть...

Дак, мо, і не без помочі твоєї, бо відки б Яків Литвин про се знав, як його на весіллі і близько не було.

З моєю поміччю чи без моєї, що тепер споминать, діло се давно минуще, уже тих людяк і на світі нема, уже й кісточки їхні зогнили.

Давно минуще, се правда, але такого в Пакулі не случалося ні раней, ні опосля.

Було що їсти, було що пити на весіллі у Волохачів. Повна хата людей була, ще й у садку столи стояли. І казали старші, поважніші люди: «Бач, який хазяїн Мартин, а поки не женився — злидар злидарем, на заробітках у Таврії пропадав. Повезло Дем'яну Тхорику, хоч і сам не бо́сак, а а таке кодло дочку оддає. А що жених не вельми до Насті тулиться, дак се минуще. Одна-друга ніч у клуні, та й злюбляться. У старовину тольки так і було, що батько з маткою молодих зводили. І життя проживали, і порядку й статечності болей було, аніж теперечки». І пили за молодят, і «гірко!» кричали. Але не цілував молодий молоду, лише для годиться губів її торкався під пильним батьковим поглядом. І сиділа молода смутна за столом весільним, але всі думали: вода камінь точить, так і життя спільне. І знову пили, а хто пити вже не міг, вибиралися з-за столів з напятками та наїдками, повзли під вишні та яблуні, щоб передихнути. Був день теплий, гожий, пора бабиного літа. А в дворі музики награвали без передиху. І молодь витанцьовувала, і старші намагалися не відстати, і дітвора між них скоком-перескоком. Хмільний весільний дух клубочів над Несторовим хутором, під горою Круковою. А гора в білому павутинні бабиного літа під ясним сонечком красувалася. Але не було на гулянні у Волохачів Оксани, дочки Уляни Семирозумихи, хоч і кликали її на весілля од роду нареченої. І питалася Уляна в людей, що мимо йшли з гуляння худобу порать, бо вже вечоріло, чи не бачили там

Оксани її. І відказували люди, що витанцьовувала Оксана в танці шаленому на дворищі в Тхориків, а в молодого її не видко було. Усміхалася Уляна про людей: «За девками тольки око та око треба». Але тривожилася душа її.

Як стало смеркатись, підвелися весільні з-за столів, хто ще мав силу підвестись, і молодого з молодою розвели. І взяла баба Солоха, повитуха, на бабу-скалозубу білим, скуйовдженим волоссям з-під очіпка схожа, молоду за руку та повела стежкою до клуні. Слідом чеберяла баба Мокрина, якої боялися, бо шептуха, бо всілякі данця вишіптувала. За бабою Мокриною тюпачила баба Оришка, висока, худа, наче граблі, вона худобу по людях виходжувала. Баба Солоха несла під рукою біле як сніг простирадло, а баба Мокрина і баба Оришка — подушки, сінник та рядно. І зайшла молода з бабами до клуні, де вже тапчан дерев'яний біля стіни стояв. І поклали баби сінник та подушки, перебивши їх навхрест, на тапчан дерев'яний, застелили білим як сніг простирадлом, а зверху постіль рядном застелили. Тричі перехрестила баба Солоха постіль, пошептала над постіллю молодих баба Мокрина, а баба Оришка сипнула в головах жита і зілля пахучого, що на нім тільки вона зналася. І мовила баба Солоха до Насті, що плакала, припавши чолом до одвірка: «Лягай, дочко». І вийшли баби з клуні, дмухнувши на саічку, що жевріла на лаві біля постелі. І прийшли вони до людей у дворі і сказали: «Ведіть молодого, молода його жде». Тоді озирнулися люди хмільні довкіл. «Де молодий?» А молодого не було ніде. І боярина, товариша Устимового, Федора Затирахи, не могли догукатися. Як забігали вже люди по садибі Волохачів, знайшли Федора Затираху під горіхом волоським, п'яного як чіп, язиком не володає, і не міг він сказать, де Устим, як не допитувалися. Казали потім люди спостережливі, що прикидався він п'яним, бо мало пив на весіллі. «Устиме, Устиме, де бо ти?» — гукали весільні на весь куток, аж під Круковою горою відлунювало, але не могли догукатися. І впала Килина, мати Устимова, у чім була, і відпоювали її водою джерельною.

І жартували люди, хто хмільніший та веселіший, що молодий давно біля молодої, попід стріхою в клуню проліз. І почеберяли троє бабів — Солоха, Мокрина та Оришка — знову до клуні, засвітили саічку, але сама Настя лежала на тапчані широкому, під рядном білим, до стіни обличчям одвернувшись. А вже ніч на землю опустилася. Тоді вивів із стайні свого коня вороного Мартин Волохач, чорний з лиця. І чули люди весільні, і всі хутірські, як загули вовки у нетрищах на Круковій горі, хоч давно не чувать було вовків у Краї. Лементом скумасним відповіли їм пси пакульські. Підскакав верхи Мартин Волохач до двору Несторового, а Уляна стовпом омертвілим біля воріт стояла, ніч слухала. «Де дочка твоя?!» — стьобнув голосом скваженим. «Не знаю, де дочка моя, Мартине»,— тільки й сказала Уляна Несторка. Ударив Мартин нагайкою дротяною по воротях Уляниних, довго ще слід рваний на дошках виднівся, як рана, розвернув коня і помчав риссю у бік Страхолісся, на шлях Чумацький, що до Мрина стелеться і далі, у світ широкий. А вовче виття з Крукової гори слідом за ним покотилося, як грім, що все даленіє.

І тверезішали люди весільні од думок та гадок тривожних, і розходилися по селу тихо, без пісень хмільних. І чути було, коли двір Несторів проминали, як ридма ридає у дворі Уляна, а Гаврило Латка та син Кузьма словами пустими утішити її пробують. Потроху безлюднів двір Волохачів, лише ближчі родичі та ще жінки, які готувать помагали, залишалися. І сиділа біля перелазу баба Солоха, як примара у тьмі нічній, і думала, що вже помирати час, бо на світі таке діється, як перед кінцем світу. І хоч давно вже слабувала вона на очі, але побачила, а може, зачула, як тінь у білому ковзнула з клуні до маштарки, комірчини в стайні, де збруя кінська. І поки баба двір передибала ногами висохлими та через високий поріг маштарки перебралася, Настя уже налигач до балтини прив'язала і в зашморг голову сунула. Закричала баба голосом сполошним, людей докликаючись, і прибігли люди від хати, і Настю із

зашморга вийняли. І думали, що вже мертва, але билося серце. І повернули її до життя, хоч жити вона не хотіла. І не відходили від неї три дні і три ночі, а баба Мокрина відшіптувала, а баба Оришка зіллям поїла. Другого дня повернувся Мартин Волохач ні з чим на коні вороному, геть загнаному, і про Настю розказали йому. І заплакав Мартин, і плакав довго у садку своєму, біля порожніх столів весільних. І були сльози його пекучі — де падали, там трава вигоряла.

Лише Яків Литвин, випалювач на цегельні, у всьому Пакулі й знав, звідки простелився новий шлях Оксани й Устима. Бо се він їх потемки перевіз у човні на берег сивоолозький. Причалив човна до берега, порослого лозою, і мовив: «Будьте щасливі, сябри. Далєй не можу, бо вб'є мене родня ваша, як дізнається, що не ночував у селі, а в мене дєтки малі». І пішли Оксана з Устимом луками, поза озером Муравським, вздовж річки Галиці, зарослої очеретом. Ішли, куди ноги несли, аби від Пакуля далі. І брели вони трохи не цілу ніч, а під ранок заснули в копиці отави молодої. І була їм земля осіння, пахучим сіном вкстелена, постіллю шлюбною, а рядном було їм небо зоряне. І шукала їх рідня Устимова, Волохачі, П'явки та Тхорики, по усіх селах околишніх і в Мрині шукали. Але ніхто не чув і не бачив.

Аж тижнів через два, у неділю, приїхала в помістя родичів провідати Дарина, сестра покійного Опанаса Журавського. І як їхала вона повз двір Уляни Несторки, попросила візника зупинитися, щоб води напитись, бо добра вода на хуторі Несторовім, джерельна. І винесла їй Уляна, у хустці чорній, з лиця змарніла, води в кухлі. І не пила Дарина воду, лише кухля біля вуст тримала, а тим часом казала до Уляни так: «Не побивайся, Уляно, за дочкою, жива вона і дужа. Так їй судилося, на краще чи на гірше, хто знає, але з любим жити. Прийшла до мене одного вечора твоя Оксана і про все розповіла. Дала я їй грошей на розжиття і одежину сяку-таку. І написала я листа до свого доброго знайомого, що конторником на цукроварні в Київській губернії. Там не запитують у робітників, хто вони, і звідки, і чи паспорт є, бо робить комусь треба, а пора гаряча. Буде їм і робота, і дах над головою. А там життя покаже, люди вони молоді». І дякувала Уляна Несторка пані Дарині, сестрі Опанасовій, за вість добру, за поміч дітям її. І зняла вона хустку чорну, повернувшись до хати, а вбралася в білу, і здогадався Гаврило Латка без слів.

Надвечір пішла вона до Волохачів, і здивувалися Мартин та Килина, що Уляна Несторка поріг їхньої хати переступила, не було такого досі. І мовила Уляна: «Не крайте собі серця і не сушіть собі голови, людяки добрі, де дєтки наші і чи живі яни. Живі яни і дужі, і життя у них своє, у краю далекому, так мені переказано. А ми свати з вами, хочемо того чи ні. Але не родатися я прийшла, а щоб душі ваші настраждені звгоїти. Бо які вже вони не є, а дєтки наші, кров наша». Заплакала Килина, а Мартин Волохач по довгім мовчанні сказав так: «Спокійна душа моя, бо нема у мене сина Устима і не було ніколи. І прокляв я його навіки прокляттям страшним, бо не захотів він жити тим життям, на яке я його благословляв. А ти, Уляно, болєй до нас не ходи, бо у всьому твоя дочка непутяща винна. І якби я пірвав їх тої ночі весільної, обох би на розтерзання вовкам прирік або оцими ось руками задавив, і не було б у моєму серці жалю ані на крихту». І сказала Уляна, підводячись із лави: «Уперше і востаннє переступила я поріг твій, Мартине. Не схвалюю я вчинок дєток наших, бо на чужім нещасті щастя свого не збудуєш. Але що уміють яни любить одне одного луччей, аніж ми з тобою, Мартине, уміли, то се добре. Казав колись Нестор мій покійний, що нове життя, погане чи добре, в все ближчей, дак, може, яно так і є, і не нам, підтоптаним, судити. Тольки бог судія дєткам нашим». З тим і пішла з хати. А як ішла від двору Волохачів, тічка вовча гула в нетрищах на Круковій горі. І, прийшовши на подвірще своє, відв'язала Уляна ярчука, що його Латка від Мартина привів. Оскалився пес люто на Уляну, перестрибнув через тин високий, почвалав у бік Крукової гори на голос тічки вовчої і вже не повертався.

Годочків, мо, зо три нічого не чуть було в Пакулі про Устима й Оксану, як не болєй.

Людяки не гомоніли, бо не знали. А я до Уляни тади гулять частенько ходила і знала. Якось Уляна і каже: «Ось у горьдах упорасмось і сходжу я на богоміляя до Києва». Сходжу, гомонить, на богомілля до Києва, Лаврі святій уклонюся і деток своїх провідаю, бо вже яни в Києві. Тади вернулася Уляна з богоміляя і розказує, яка гарна та Лавра, уся в золоті й сріблі, і скільки люду тамочки з усього світу білого, а про Устима та Оксану нічого не розказує. Я й питаю її: «А як же там твої детки?» Тольки й почула од її: «Рабіли яни на цукроварні за Києвом, а се вже в самому Києві живуть і роблять». Боялася яна, що Волохачі та Тхорики їх розшукають і розпинатимуть. А що вже розпинать, калі в житті, як на ниві, усе травою поростає. Вскорі Настя за Федора Затираху вийшла, і дитятко в них народилося, я й хрестила, як сьогодні помню.

А тади, як на японську наших брали, і П'явку Трохими взяли, онука Степанового. А тольки ж невдовзі вернувся Трохим аж із самого Києва. Вернувся йон із самого Києва і розказує: дохтурі перелом у коліні намацали, з коня колися, ще малим, стрибав, од тих пір у коліні вавка. А старий якось підпив і хвалився коло монопольки, що капшук грошей дохтурам оддав, аби онукові болєсть вписали, щоб на війну не йшов. Дак Трохим П'явка і гомонів, на власні вуха чула. Жили яни в Києві, в казармі солдатській, але ще не перевдягнуті у воєнне. Жили яни в казармі, аж приходять до них троє, робочі людяки, з усього видать, один ще молодьон, а двоє уже в літах. І балакають яни до солдат, ще не перевдягнутих у воєнне: «Чи знаєте ви, що вас, як худобу, женуть умирать за багатіїв, які з народу кров п'ють? Бо війна з японцями тольки багатіям та царю й треба, а людям простим війна не треба». Одне слово, революцьонери. Дак П'явка до молодого придивився, аж се Устим, син Мартина Волохача, хоч і змінився кріпко, ледве впізнать. Дак Трохим поза спинами та до начальника воєнного скоріш: якісь там супроти царя бунтують, а одного я впізнав, з нашого села Пакуля, од батька-матки утік, ще й девку з собою прихопив. Начальник вислухав і команді своїй: «У ружжо!» Тольки ж утекли яни, релюцьонери, через паркан, і Устим з ними. Були ж бо такі, П'явка казав, з набраних на війну, що стіною між ними й командою воєнною стали. І стріляла команда їм услід, мо, яка куля і вцілила. Як дійшло се через людські язики до Уляни Несторки, дак яна ночей не спала та все думала. Бо простила яна давно Устимові і за сина мала його. І вже збиралась вона знову до Києва пішкувать, аж і сам Устим у Пакуль заявляється.

Дак не сам йон явився, а із стражниками. На возі його привезли в Пакуль, і двоє стражників з ружжами при нім. І наказано йому було жити в Пакулі безвиїзно, у батька з маткою, так начальство київське розпорядилося, натворив, видать, твореників. Тольки ж не в батька-матки йон перебував, а в Уляни Семирозумихи. І запитувала в нього Уляна: «Ти тутки, а де ж дочка моя Оксана?» А йон і каже: «Не болійте душею, мамо, бо Оксана жива-здорова, сина яна недавно народила, і мої товариші про неї подбають. А назвали ми сина Нестором, щоб дідове ім'я в роду не переводилося». І проживав він в Уляни, на хуторі Несторовім, безвиїзно, покуль за ним стражники знову не приїхали. А в бік батька-матки і не дивився, хоч на однім кутку. І приходили до нього людяки пакульські, і гомоніли з ним подовгу. Хоч годами йон був молодий, але до слів його прислухалися, бо нові се були слова, дотуль ніким у Пакулі не чувані...

І розповідав Устим людям пакульським, що потайки од начальства сільського сходилися вечорами до хати Уляниної. А були то люди, яким Яків Литвин довіряв. І Гаврило Латка, вікно хатки рядном завісивши, сідав біля порога та слухав.

— За сі годи, одколи з села, пройшов я науку робочу тяжку і багато

пойняв такого, чого, може, в Пакулі і за всю жисть не пойняв би. А пойняв я, що усі ми, хто своїми руками на шмат хліба заробляє, тольки воли робочі, під ярмом ходимо, а їздять на нас та поганяють люди багаті. Робив я сперва на цукроварні. І робили ми на цукроварні по дванадцять годин, а то й болєй, на харчах хазяйських. І були ті харчі такі, що не кожна й свиняка їстиме. А ночували ми в таких хлівах, що в доброго хазяїна товарина в луччих живе. Одне, чого для нас не шкодували, се штрафи та стусани. А платили нам за тяжку роботу такі гроші, що й казать стидно. Та й ті гроші не хотіли вчасно давать. І так робив я з год, бо не було куди подіться. І Оксана коло мене робила за гроші, бо жінкам ще менше платили. І став я задумуватися та казать товаришам по долі: доки? І збунтувалися ми одного суботнього вечора, допізна получки ждучи. І прийшли ми гуртом великим до контори, свого домагаючись. Але не вийшов до нас ніхто з конторських, поховалися. І почали робочі люди вікна бить, і стали шукать гасу, щоб підпалити контору. Тади примчали козаки на конях і шмагали нас нагаями по чім попало. І загнали нас, як череду, в закуток двору, і там хапали кожного, хто голос подавав. І погнали нас, із дюжину сіряк, наче татарва бранців, як в давніх піснях співається, у поліційний участок, зачинили в підвалах. І сиділи ми там до понеділка, ніхто й кухля води не дав. А в понеділок приїхав управитель, видав зароблені нами копійки і сказав, щоб і не підходили ми болєй до цукроварні, бо опинимося там, де й Макар телят не ганяв. І побрели ми, куди очі бачать, щастя-долі шукать. Так пойняв я на власній шкурі, що поліція, військо, уряд, а з ними й цар — за багатих, а не за нас, сіряків. І они усі, хто на наших шиях сидить, хто поганяє нами,— сила.

І казав Устим, син Мартина Волохача, людям пакульським, що вечорами на дворище Уляни Несторки сходилися:

— А коли пойняв я, що они сила, пойняв і друге: супроти сили, щоб її побороть, ще більша сила потрібна. Бо тольки сила може переважити силу, се я знав з детства. Але де та сила, що може перемогти їхню силу, я не знав. Бо розповзлись усі ми, хто в поліційній часті відсиджувався, у різні боки, як миші, тольки Оксана моя і лишилася зо мною. І прибрели ми з Оксаною до Києва, найняли хатину над яром, серед таких, як самі, бо́саків, і став я підробляти у пекарнях, а далєй — вантажником на залізниці, а далєй — у майстернях залізничих. Оксана ж моя по багатих квартирах чорну роботу робила — прала та мила підлоги. І пойняв я, що і в містах великих робоча людяка — вічний раб, худобина, од якої одне вимагається — робить і робить, поки не впаде яна в борозні. Але туточки, в Києві, уперше почув я про комітети ремісничі, про сходки і про страйки. І пойняв я тут, що єдина сила, яка супроти властей спроможна постоять, се робоча людина, якщо вона у гурт міцний згуртована. Бо нас, бо́саків, сила-силенна, а багатих менєй, хоч і військо за ними. І коли я зазнайомився ближчей з тамтешніми людьми, підійшов один робітник до мене і на отаке ось, як у нас із вами, зібрання закликав. І були там розумаки, які знали, як робочій людині діять, щоб рабом вічним не буть. Од них я уперше дізнався тади, що є люди, одною думкою, одною волею згуртовані, і звуться вони — соціал-демократична робітнича партія, і ся партія за робочий люд. І ще я од них почув, що тольки озброєною рукою робоча людина свого доб'ється, бо ніхто з багатіїв добровільно нічим не поступиться. Кулак робочий, мозолястий — ось наша сила, і правота наша, і правда, але ще луччей, калі в тому кулаці щось надьожне є. І скоро переконався я остаточно, що се так. Бо випало мені бачить, як тисячі робітників відмовилися працювать, зайняли депо залізничне, на колії лягли, щоб машини зупинить. Власті викликали полк солдат, а робочі люди кричали до них: «Ось наші груди, стріляйте, луччей померти, аніж так жить!» І за наказом командирів солдати стріляли в робітників, і в їхніх жонок, і в деток їхніх. І забили багатьох до смерті, і багатьох поранили. Се в Києві було, а не десь у краях далеких. І, бачивши таке, я ще болєй упевнився, що супроти сили потрібна сила, а не слова, озброєна рука робоча потрібна, інак усі ми трупами ляжемо, а свого не до-

б'ємося. У кого сила, того й правота у сьому світі — така наша правда, іншої буть не може, так жисть учить. І вже серед нас, робітників міських, багато люду, що готовий із зброєю в руках виборювать для себе життя вільне і ситє. І треба, щоб і в селах такі люди були, щоб усе більше їх ставало під наші прапори, бо доля у нас спільна, що в міської робочої худоби, що в сільської, усі ходимо в ярмі, і так до ярма звикли, що не завжди й відчуваємо його на собі. І мусимо єднатися, бо так на прапорі нашої партії написано: пролетарі усіх країв, єднайтеся. Іншими словами: бідні люди усіх країв. І не тольки єднайтеся, бо самого єднання замало сьогодні, а озброюйтеся і вперед ідіть, на бій за краще життя, за соціялізм.

І щораз більше пакульських людей сходилося до хатки Уляни Несторки послухати Устима, сина Мартина Волохача. І казав їм Устим:

— А коли об'єднаємося ми, бідні людяки усього світу, і ярмо скинемо, жертв не лякаючись, бо жодна боротьба без жертв не обходилася, і усіх, хто супроти нас буде, кулаком озброєним з лиця землі зметемо, інакше житимем, як досюль жили. Робітники в містах працюватимуть по вісім годин, а земля належатиме народу, не панам та підпанкам, як тепер. Не стане начальства над нами, бо й без начальства кожен знатиме, як йому жить. І не буде ні багатих, ні бідних, а будуть усі рівні. І ніхто ні перед ким шапки не ламатиме, як тепер, і колін не гнутиме, бо не буде білої і чорної кості, не буде панів і слуг, а скрізь пануватиме правда та справедливість. І всі будуть вільні, і не стане кордонів між державами, як тепер, а вся земля буде для людей простих од краю до краю, і все їхнє буде, що на землі. І будуть школи та ніверситети відкриті для всіх, і стануть наші діти та онуки грамотними людяками, книги і газети читатимуть, а не так, як ми з вами, що ледве розписатись уміємо, а багато хто тольки хрестики ставить. І буде земля суцільним садом, а ми в тому саду — наче бджоли на квітах, жисті новій радіти...

— Дак се ж чи не та земля Горіхова, яку нам Нестор Семирозум запов'ідав і яку я шукав тяжко по світу, матку, жонку і діток своїх згубивши! — голосно озвавсь від порога Гаврило Латка, що досі мовчав з вечора у вечір, люльку смокчучи.

І відповів йому Устим так:

— Що таке Горіхова земля, не чув і не знаю. А те, про що вам розказую, як про завтрашню нашу жисть щасливу, зветься соціялізм. А придумали його для нас, робочих людяк, великі розумаки. Так мене вчителі мої в місті навчали, і навчаю я вас. І так співається в пісні робітників усього світу, а сільські бо́саки — той же пролетаріат, тольки на землі: «Вставай, проклятьем заклейменный, весь мир голодных и рабов, кипит наш разум возмущенный, на смертный бой идти готов. Это есть наш последний и решительный бой, с интернационалом воспрянет род людской. Никто не даст нам избавленья, ни бог, ни царь и ни герой, добьемся мы освобожденья своею собственной рукой. Мы старый мир разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем...» А як назвать той новий світ, се вже людяки, які тади житимуть, придумають без нас. Покуль старий треба розрушить, щоб і сліду не лишилося, тади далєй думатимемо.

І навчав Устим, син Мартина Волохача, пісні робітничої селян пакульських, і співали вони упівголоса в хатці Уляниній, на хуторі Несторовім. А як сходилося більше люду і збиралися в світлиці, то й Уляна підспівувала, бо голос мала і співать любила. і тривожили душу її грізні слова пісні нової. І думала вона про одне: що чекає дітей її завтра? Бо пам'ять про долю Марії, сестри Опанасової, жила в ній з молодості.

Калі ж хто чужий до них незвано забредав, ями за карти хутчіш хапалися. Се я пам'ятаю. Сиджу в батька на колінах в Уляниній хаті, дядьки гомонять, гомонять, а се в неділю серед дня було, а може, в празник який. Тут хтось у вікно виглянув і каже: «Власть іде». Аж заходить

чалавек у поліцейській одежі, з шаблею при боці, се я добре запам'ятала. Заходить той чолавек, а дядько Устим моєму батькові картами по носі, по носі, аж я зоплокала, ботька шкода стало. А той чалавек із шаблюкою сміється: «Што, проигрался, хохол? Терпи!» А як йон за поріг, дак дядьки знову гомонять да пєють, гомонять та пєють. Матка покійна сварили батька: «Се вже знову на спєвки до Устими?! Вилізуть яни тобі боком!» Аж так і получилося.

А я ще хлапак зовсім був, як ходив Устима слухать. З Яковом Литвином на цегельні рабів, йон мені й довіряв. А тади як нагнали війська в село і частували нас усіх нагаями. І мене, аж кров бризкає, а Данило Галай з губернії зуби скалить: «Что ж это ты «Интернационал» свой не поешь? Не жалейте его, хотя и молод годами. «Французскую болезнь» только тик и излечивают». Се йон так про «Інтернаціонал», якого Устим нас навчав. А в двадцятім годі денікінці в Пакуль зайшли. А ми ж уже тади сякий-такий клуб зліпили і піяніну з помістя Журивських перевезли, і Морина, дочка управителя Штоми, яка в Журавських росла, калі не стало Штоми, нас навчала на піяніні грать. І вже ми «Інтернаціонал» так виспівували, аж шибки дзвеніли. Се вже і я з молодняком займовся трохи, бо я з детства в півчій, на криласі, і камертон чую, як голос своєї жонки, а з голосу жонки своєї я читаю, про що вона і завтра думатиме. Дак денікінці — ті інакше, ті нас шомполами по пальцях «Інтернаціоналу» навчали, у дєвок наших і кров з-під пальців пирскола. А як зоганяли нас уже в колгоспи, забрали у мене і коня, і корівку, і птицю, де яка. А весна, а голод зуби скалить, треба зорать та засіять, думаю, хоч грядку коло хати, бо детки мої перемруть і ніхто не зглянеться, така житуха настає. Дак ми з батьком моїм шлеї на плечі і волочимо плуга по городу, а жонка моя за чепіги взялося. Волочимо ми плуга, а в мене душа така, що я, працюючи, неодмінно мушу щось мугикать, тади й робиться луччей. Дак я волочу в парі з батьком плуга по городу і мугичу: «Вставай, проклятьем заклейменный, весь мир голодных и рабов, кипит наш разум возмущенный, на смертный бой идти готов...» Бо я сюю пісню досюль люблю, жонка сміється, що й курей скликою на мотив її. Я мугичу, а батько мій старий і собі — другим голосом. А сусіди мій, знаєте, що за сусіда в мене був, Дем'ян Тхорик. А йон через межу кіньми орав, йон уже був у колгоспі начальником. Док йон і написав куди треба, тади багато хто грамотником об'явився, що ми плуга тягли і співали «Інтернаціонал», знущалися з пролетарського гімну. І доли ном з батьком по п'ять годочків. Дак батько і не вернувся, пропав ни Біломор-каналі. Як зокурюю теперечки «Біломор-канал», завжди його згадую. А я перед війною прийшов і досюль викашлюю.

Се бо я знаю, бо я хоч і долека, о родичка доводилася Дем'яну, і трохи його гляділа, бо не було кому ни старості і кухоль води подить. Дак помирав йон і каже мені: «Позви-бо, позви Олексу Коршака, бо не можу я вмерти, покуль йон до мене не прийде, як на вугіллі лежу». Тади я ж до тебе ото й приходила.

Ходив я до Дем'яна, як йон помиров, ходив. Плаче йон і гомонить: «Сучий син я, Олексо, се я про «Інтерноціоналку» на тебе й батька твого написав, і страждав ти безневинно через мене, а батько твій і жисть тамочки поклав. Прости мені, калі можеш». Дак я йому й одвічаю: «За себе я простить можу, а зо батька мого, і зо всіх пакульців, на яких ти писав, і що ти потім німця з хлібом сіллю на околиці стрічав, і про людяк луччих німцям нашіптував, се тобі бог судія і совість твоя». Грюкнув дверима та й пішов.

Того ж таки вечора йон і помер. А як помирав, кричав дуже. Забудеться наче, а тади очі розплющить, скинеться, як риба но сковороді горячій, і репетує: «Олексо Коршок мені відпустив, а остальні людяки до чортів у казан із смолою гарячою мене волочать!» Док я йому так казала, хоч і родак мій дилекий йон: «Раней требо було гріхи ни душу бояться...»

Бо живемо ток, наче вічно жить будемо, мало хто тепер про останню годину свою задумується.

Того вечора з'явився в Пакулі новий учитель Микола Гриневич, а привезла його сама пані Дарина. І навчав він сільських дітей грамоти, а закону божого навчав отець Олександр. І збиралися деякі мужики пакульські в нового учителя вечорами, і читав він їм з книжок заборонених, і своїми словами розказував. А були такі, що й на хутір Несторів до Устима ходили і нового вчителя слухали. І дивувалися вони, що учитель новий і Устим, син Мартина Волохача, по-різному навчають. І казали вони, що і в грамотних людях не одна правда, а правд стільки, скільки голів. А приїхала в Пакуль пані Дарина. Жила вона в помісті, а учителю Гриневичу книжки приносила. І прийшов учитель Гриневич до Устима і сказав, що пані Дарина хоче з ним зустрітися. І зустрілися вони на шкільній квартирі нового учителя. Наказав Гриневич шкільному сторожеві самовар внести. І до пізньої ночі сиділи вони біля самовара, чай уприкуску пили та розмовляли. І була їхня розмова більше на спір схожа, хоч і ніяковів спершу Устим перед панею Дариною: і молодшим почувався, і малописьменним, ще й вдячним, що скрутної години їм з Оксаною допомогла. А може, й давня, з діда-прадіда, звичка не суперечити панам, та ще з роду Журавських, спершу в'язала вуста йому, хоч і не признавався Устим у тім навіть собі самому. Через багато літ, а ще живий був Гриневич і викладав в учительськім інституті в Мрині, ще не забрав його «чорний ворон», писали пакульські вчителі революційну історію села і попросили Гриневича, щоб написав спогади про Устима. А як забрав Гриневича «чорний ворон» у тридцять четвертім році, шукали кому треба того зошита, але не знайшли. А був той зошит у Книзі днів, яку ще Нестор Семирозум започаткував. І Книгу днів, започатковану Нестором Семирозумом, шукали, але теж марно. «Де Книга днів, про яку розказують?» — запитували суворо, але мовчали люди. Сміливіші ж на язик одказували так: «Книга днів — се пам'ять людяцька». І запам'ятовували сміливіших ті, хто запитував, і мало хто з них дожив віку людського. І ніхто в Пакулі не знав, де Книга днів, але була. І вписували до Книги днів, хто душу живу мав, біль свій і пам'ять свою. І казали люди старі: «Доки Книга днів буде, дотуль Пакуль буде і Край».

І писав учитель Гриневич у зошиті своєму про зустріч Устима і пані Дарини з роду Журавських так: «Усе, що ми переживаємо і переживатимемо, там починалося, в роках тих раніших. Як день із зорі досвітньої починається, але не знає ранок, яким буде день і вечір. І не шукаю я ні правих, ні винуватих, бо нема їх. Є і будуть такі, що скажуть, тоскно озираючись у давно минуле: «Ось там був рай, а вони з жиру бісилися». То я кажу і свідчу в один голос із мільйонами свідків, живих і мертвих: «Од добра добра народ не шукатиме». Тьма тьмуща була од безправ'я народного, і на всіх язиках усе мовчало, як писав ще Тарас, але не буває так вічно, бо людину убить можна, але не можна примусити не думать, це поза її волею. І якщо колись стане гірше, аніж було, ще не означає це, що раніш було добре. Рана була глибока од кричущої нерівності людської і кривавилася, бо той, хто бенкетує за пишним столом, не думає, де наїдки-напитки взялися, чиїм потом і кров'ю оплачені, і не думає, що завтра, може, під столом сидітиме, а не за столом, і радий буде кістці, яку кинуть, наче псові, як він кидав, поки на учті житейській паном почувався. Була піраміда бюрократична, чиновницька з царем на шпилі, військом, синьошинельниками, одержавленою церквою підтримувана, і на плечах зігнутого у три погибелі селянина й робітника та піраміда трималася. А як став селянин та робітник, терпець утративши, розгинатися, захиталась вона, і було се уперше в роки, про які свідчу. А коли не стає, як жити, дошукується людина долі кращої, і в кожної людини у тих пошуках стежка осібна, се в природі людській. Через те й пишу: не знаю ні правого, ні винуватого, усі ми тепер, коли стільки пережили і стільки бачили, розумаки великі.

Не знаю, чи належав Устим формально до партії РСДРП, це хай історики розбираються, хоч називав він себе перед селянами пакульськими сином партії, а не сином Мартина Волохача. Але знаю, що був він

пролетарським революціонером, більшовиком — за характером, нутром своїм. А Дарина Михайлівна з роду Журавських характером своїм революційна інтелігентка, духовним корінням — з українського народницького руху сімдесятих років минулого століття. Але жива душею людина завжди ширша за ті чи інші партійні програми. І суперечка між ними того вечора — суперечка не програм, а людей живих. Не пам'ятаю, діло давнє, діалогу їхнього слово в слово, як годилося б для історії, вигадувати не хочу. Але пам'ятаю суть її. Дарина Михайлівна пишалася, що з-поміж пакульців з'явилася свідома революційна особистість, те покоління не боялося високих слів. Можна зрозуміти: щоб розбудити простих людей до боротьби за кращу долю, пожертвувала життям сестра її Марія, та й сама вона молодість на це поклала. А тепер, так їй здавалося, головне — згуртуватись і працювати на користь політичної свободи та перебудови суспільства. Устим відповів на це різко. А відповів Устим, що ніхто його не пробуджував, а пробудився він сам од життя тяжкого й безправного, зрозумівши, що визволення робітників є справа самих робітників, а не якихось там інтелігентів. З панами ж та інтелігентами йому, робочій худобині, синові й онукові кріпаків, єднатися не випадає, нічого доброго од того єднання для робочої людини не буде.

Кріпацтво — се давня минувшина, а сьогодні усі ми, і пани, і колишні кріпаки, мусимо почуватися синами та дочками знедоленого Краю, свідомими громадянами майбутнього демократичного поспільства, казала Дарина Михайлівна. На що Устим, син Мартина Волохача, відповів так: «Кріпацтво не минувшина, яно в крові моїй навіки. Ваш батько діда мого, звиняйте, на стайні батогами навчав демократії, і батько мій усю молодість був родаками вашими упослідженний. Хіба їхні біль і приниження не бунтують досі в пам'яті моїй, у крові? І що нам до Краю, калі ми скоро оголосимо війну усьому капіталізмові і після перемоги нашої не стане на землі кордонів, а буде на всій землі єдиний народ — пролетар під прапором червоним! І хто був ніким, той стане всім, так у нашій робітничій пісні співається, і так буде». — «Хто був ніким, той не може в один день стати усім,— печально зауважила пані Дарина. — Бо духовність, як і грунт родючий на планеті, довго формується. Особистість, століттями пригнічувана, крива і чахла, як береза в тундрі, на вічній мерзлоті,— ось головна проблема, головна біда народу нашого, на сьогодні і на майбутнє». — «Не пишайтеся своєю грамотністю, Дарино Михайлівно, поки навколо вас мільйони з волі багатіїв азів і буків не навчені! — вигукнув Устим. — І не про інтелігентські цяцьки треба сьогодні народові дбати, а братися до зброї, стрілять навчатись, не голови книжками забивать. Навчатимемося потім, після перемоги, а тим часом потрібна сила і сила, бо тільки сила здатна переважити силу. Свободу і право на життя здобувають збройним повстанням, а не одержують у подарунок, хіба ви ще в цьому не пересвідчилися?!» — «Але ж насильство породить нове насильство, можливо, ще страшніше! І ви поведете змучених людей по замкненому колу, в історичний тупик! — ці схвильовані слова пані Дарини я добре пам'ятаю. — Хай ви цього не розумієте, але ж учені вожді ваші мусять зазирати в завтрашній день і думать, куди вони вас кличуть. Та що в завтрашній, коли вже сьогодні те, чого ви навчаєте селян, загрожує усім нам «чорною революцією», пожежею, яка спалить усе, вироблене тим же робочим людом!» — «Не лякайте нас пожежею, ми пожежі не боїмося, ми розпалимо пожежу всесвітню. Зате на попелищі виросте молода трава».

Скажу чесно: не в усьому поділяв я думки Устимові, але заздрив його певності, його вірі в правоту свою, бо в самого уже тоді од вагань та думок ночами мозок плавився. «Трава може вирости і отруйна, всмоктавши корінням міазми старого світу. Я непогано знаю історію людства, а історія засвідчує, що тільки поступовий демократичний розвиток суспільства гарантує прогрес». Але Устим ігнорував будь-які перестороги Дарини Михайлівни (я завважив, що думки, чужі йому або мало зрозумілі, син Мартина Волохача обминав, як вода обминає камінь, і безоглядно

пориаався далі) і запально продоажував: «Вн боїтеся збройного опору, збройного повстання, крові, револьверного божевілля, ян наже дехто з ваших паперових революціонерів, боїтеся майбутньої динтатури повсталого народу, бо у вас, Дарино Михайлівно, не стріляли. А я був на побоїщі біля залізннчного депо у лнпні деа'ятсот третього, я стояв у юрмі беззбройних робітників, а яку стрілялн солдати, я бачив жінон і дітей, що захлиналися а нрові. І тоді я аперше пошнодував, що не маю яногось «бравнінга» чи «сміта». І я запрнсягся, що відтепер матиму зброю, і мвтимуть її товариші мої, а не будуть понірними вівцями перед різником з ножаною. І я знаю — моя руна не здригнеться, коли доведеться стрілять, бо стрілятиму я од імені робітничого класу, якнй має, за що мстити, має!» І побачив я у ці хаилини а Устимові сина Мартииа Волохача, якого вже знав трохн, а ще більше начуваний був про нього. Хоч розумом я осягаа, аідки норіння Устнмової ненавнсті: багато в чім завнили верхні верстаи суспільства перед людьми його класу.

Коли ж повернувся Устим на хутір Несторів, до хати Уляниної, не спала Уляна, хоч пізня ніч була. Бо тривожилася вона. І запитала Уляна: «Двн що бо гомоніла тобі пані Дарина?» — «А, звичайний інтелігентсьний політичний онанізм!» — одназаа з бонової німнатни Устим. І промовчала Уляна, і вже не озивалась до зятя, бо не знала учених слів, яних аивчився а місті Устим.

А Килиия, мати Устимова, прибігала леаадою до Уляни, ноли Мартнн у полі буа чи до Мрина їхаа. Прибігала вона левадою до Уляни, щоб на сина поглянуть. І був Устим з матір'ю як нерідний. І планала Килина перед сином, і казала тан: «Сннку мій! На матку свою можеш сердитнся, калі серце у тебе кам'яне, хоч я ж хотіла табє ян луччей, а не ян хужєй. Тольни з батьном своїм помирися. Бо матна табє зла не зробить, поплаче в куточку, що ти ян чужий зрабіася, та й годі, бо серце матчине одходчиве. А батьно твій з Дем'яном Тхорином щось недобре супроти тебе затівають, шепочуться вечорами таємно од мене, і мої родани з ними заодно. Іди ти, синну, иа дворище, на якім виріс, упадн батьнові в ноги, проси простнти твій непослух, таій бунт, од нерозум'я молодечого вчинений, і простить йон, батьно ж таки є батьно, хоч і аелика провина твоя перед ним. Біда табє тепер од начальства городського за норов твій незмиримий, а боюся я біди ще більшої, серце материнсьне підназує і болить за тебе. Батьна ж твого начальство сільсьне й городсьне поважає, сам становий з ним здоровнається, калі мимо їде. У волі батьна твого зрабіть тан, аби влвсть до тебе змилостивилася». І аідповідаа їй Устим, гірно посміхаючись: «Милості їхньої мені не треба, а ви, мамо, рабою аік прожили ноло батьна, рабою й помрете». — «Не раба я, а так мене навчали з дєтства — мужа свого у всьому слухатися. Та й який йон не є, таій батьно, а треба номусь і таного любить. Бо як не любить ніхто людяну, яна ще хужєй стає, душею озлобляється. І тане я ще снажу табє, синну. Вовном батька твого по-вуличному прозивають, бо до людян йон сносирний, але бачу, і ти не вельми од нього одскочив, як до матни рідної слова доброго у душі своїй не знайдеш».

І тривожилася Уляна ще більш після балачок Килини. Виходила вона вечорами на ганок, коли люди в хатці збиралися, щоб Устима послухать. І вчула вона, як од Крунової гори городами хтось снрадається. І під вінно, завішене рядном, підійшло. Кашлянула вона голосно, і одійшло, загупало чобітьми по городу, а соняшничиння сухе під чобітьми стріляло а тиші вечоровій. І гаакали пси в Мохначів та Волохачів, по всьому хутору Несторовім, і вовча тічка гула на Круноаій горі. І запитував в Уляни волосний старшина, перестрівши біля правління: «Що се за людяки у тебе збираються вечорами?» — «Дан у нартн мужини ріжуться»,— одназала безпечно, а серце тьохнало. Озирнулася вже від Коршанової хвтн — старшина похмуро днвився їй услід. І розказувала аона про все Устимові, але Устим не зважав: «Хай тепер яни нас боятьcя. Пани

і підпанки ще сіють, але робочим людям — жати посіяне». Вачила Уляна: не ходить зять до церкви, але вірус, хоч і дивна віра його, не християнська.

Поїхав Мартин до Мрина, і не було його три дні. Бігала Килина на дворище Улянине серед дня, дивилася на сина, як на ікону. Надивляюся, казала Уляні, бо серце віщув: не довго се. І ще казала уголос, щоб Устим чув: «Поїхав Мартин до банку, хоче землі докупить, три сини підростають, а Устим четвертий, мо, ще і йон па землю повернеться, нічого доброго в тих городах нема, розказують ондечки, що вже в людяк із рушниць пуляють». Але мовчав Устим, ніби не до нього моалено.

А вранці прискакали на хутір стражники, усе в хаті Улянинй перерили, де зброя, допитувалися. І хоч не знайшли зброї, а Устима з собою забрали. І зачинили Устима в підвалі під волосним правлінням. Єдине віконечко було в підвалі, гратами перехрещене. Допоки й дня, стояла Уляна біля того віконечка, до Устима говорила, а він більше мовчав. По обіді прискакав у Пакуль посланець од справника, наказав у Мрин Устима везти. Наказали десятнику Вариводі запрягти коней, посадили на воза Устима із зв'язаними за спиною руками, і два стражники по боках, та й повезли Чумацьким шляхом до Мрина. До самого Страхолісся ішла Уляна за возом, просила стражників: «Дозвольте йому узять хоч кулидочку хліба, у невідомий світ везете». Але сміялися стражники: «Там, тьотка, его накормят, сыт будет...» І повернулася вона від Страхолісся на хутір, бо вже смеркало, і плакала гірко дорогу всю.

А Килина — дак тая і з хати не вийшла, хоч матка родна.

Уже ж бо Мартин її з города вернувся, зрабів своє...

Се ще Вариводи був живий, розказував ни колодках, а я слухала. У Страхолісся яни в'їхали, і вже стемніло. Стражники пообідали в старшини добре, з чаркою, дрімають. І Устим мовчить. Вариводі аж скумасно зрабілося. І доїхали яни до захлп, тик у нис старі люди поворот дороги називають. І доїхали яни до захли, а тим яри нивколо, і бачить Варивода: щось темніє попереду. І коні пирхають. А то завалка із сушняку, і об'їхать нема як. Тольки напнув Варивода віжки, аж тут вискакують із кущів хлопці добрі. Один коней зи вузду — хип, решта — до стражників. Не встигли стражники й зіпнуть, як хлопці рушниці од них одібрали і шаблі, стусанами трохи пригостили, а тади вклали на воза пов'язаних, наче кулі. А Устима наче й не було, уже йон десь із тими хлопцями в лісі. Тольки зашелестіло за ними, усе ліс та ніч темна сховали. Отакеє случилося. Дак Вариводу потім довго тягали.

І в Уляни допитувалися, хто Устима звільнив. А яна що? Тольки до лісу довела, каже їм, та й вернулася, нікого не бачила, нічого не чула. А на колодках сміялась: «Казали стражники, що Устима нагодують, а їх самих нагодували». Але болєй про людське око сміялася, бо хіба до сміху, як зять у бігах, од властей утік!

Увесь Пакуль стражники тади переколотили, тих рушниць допитуючись.

А випливли яни позней, калі село збунтувалося.

Устимова ж нога болєй і не ступала на пакульську землю. Як ото освободили його та пішов йон лісами у бік Києви, то й нивік.

Нога не ступала, а дух Устимів — йон у Пакулі парость пустив.

Тої весни приходили люди з-за Невклі, з Великої Вісі та Сибережі, і розказували: у Чорному лісі озброєні селяни прогнали лісову сторожу і рубали дерева, хто скільки хотів, і тільки військова команда припинила поруб. І повернувся в село Пантелій, син Дем'яна Тхорика, що в тамтешньому лісництві сторожував, і жінку та дітей привіз до батька. І скаржився він: «Подуріли людяки, страху нема в душах і почтення до властей. Не хочу за панське добро головою накладать». І признавалася

Дем'янихв біля колодязя, як воду брала, що сина кілками побито дуже. І найнявсь він до баронеси луги над Невклею стерегти, а в лугах дуби столітні стояли. І не стало трьох дубів за одну ніч, самі пні. І знайшов Пантелій порубника — Сидора Воловика, хата його підгнила, і аже один вугол завалився. Ходив Сидір до баронеси, стояв навколішки біля ганку, поки й вийшла. А просив він, щоб помилувала, бо хата дітей скоро привалить. І сказала баронеса, сідаючи в карету: «Сьогодні одному попущу, завтра усі злодіяками стануть». І забрали деревину у Сидора Воловика, а з деревиною і вола реквізували. Увечері не повернувся Пантелій, син Дем'яна Тхорика, додому. Аж другого дня знайшли його до окоренка поваленої берези прип'ятого, і було його різками збито, місяць їв навстоячки. Шукали стражники, хто се зробив, але не знайшли, а сам Пантелій, може, й признав кого з односельців, але владі не признавсь, побоявся. А Сидір Воловик того вечора у церкві молився, усі бачили і посвідчили.

А ще через ніч спалахнули стоги сіна біля економічної ферми, і згоріла дотла, і ніхто не знав, хто се зробив, хоч на зборню людей кликали і допитувалися. І їздила баронеса у Мрин, до губернатора, просила розквартирувати в помісті військову команду, щоб вберегла од мужицького бунту. Але відповів губернатор, що не настачить він війська у кожне помістя, бо по всій губернії мужицтво бунтує, а війська воюють з японцями. Тоді сказав управитель Штома, щоб записувалися, хто хоче, до кінної поліцейської варти на кошти економії. Першим із сільських записався Назар, син Матвія Мохнача. А вночі прийшли до клуні, де він спав, і мовили крізь двері: «Калі з Пантелієм Тхориком не навчило, дак ми й тебе, хлапака, повчимо добре». І відмовився він на завтра у варті буть. А записувались лише ті, хто в конторі економічній служив. І відправив Штома дружину свою з малими дітьми до Мрина, де ще раніше дім купив. А слідом і конторські, з економії та цегельні, сім'ї вивозили хто куди, аби з Пакуля. І жили в помісті у страху великому, наче перед кінцем світу.

Як достиг хліб, прийшли пакульці до Штоми і мовили так: «Не будемо збирать за ту ціну, яка досюль була, а хочемо ціну більшу». І відповів їм управитель: «Тільки гукну по селах сусідніх, жниварів буде досить. І робітники з цегельні поможуть збирать. А ви ані шеляга не заробите в мене». І не вийшли в поле пакульці. А другого дня покликано було людей з Радуля та Пльохова до баронеси на жнива, але пакульці з косами та серпами стали на дорогах і не пустили прийшлих. І приїхав волосний старшина, щоб людей умовить, але відповідали йому люди: «Ходили ми до вчителя Гриневича і питали, як нам буть. І відповів нам учитель так: «У всьому світі трудовий люд має право виборювать собі мирно більшу платню, і ви не піддавайтесь, бо правда за вами». Тож будемо ми стоять за правду». І повернувся старшина у село ні з чим. А цегельня теж застрайкувала, і не вийшов ніхто ні до печі, ні в поле, Якова Литвина робітники більше слухались, аніж майстра. І посадив Штома конторських на жатки і сам жаткою в поле виїхав. Але прийшли сільські люди на поле і стали перед жатками, ні об'їхать, ні обійти. І казав до них управитель Штома: «Люди пакульські! Що ви собі думаєте — буде революція чи не буде, а хліб завжди треба буде. А осиплеться хліб, тільки горобцям та мишві і буде краще». І гукнув з гурту Антон Жила: «Як зберемо хліб, він інак забалакає, тади ми йому не треба будемо! Випрягайте, людяки, коней із жаток!» Випрягли люди коней із жаток і прогнали конторських з поля і управителя Штому з ними. І минув день, і минув другий, і осипався хліб. І паслася худоба сільська на полі баронеси, засіяному спарцетом. І казали селяни: «Уся земля скоро наша буде, що хочемо, те й чинимо на ній». А третього дня прибув у село справник із стражниками та драгунами. І бенкетувало начальство у флігелі Штоми до пізньої ночі. А вранці наказав старшина зібрати сход сільський. І збиралися люди з усього села, бо думали, що влада на мирову йде. І прийшов на сход справник з урядником, і ніхто перед ними шапок не зняв, як було раніше, і не сподобалося се начальству. І казав

справник до сходу: «Великі провини ваші, пакульці, перед владою, і знайте, що не зупинюся ні перед чим, аби лад у селі навести, треба буде — і село усе знищу, такі права самим губернатором мені даровані. Але не бажає начальство біди вам, хоч самі на неї набиваєтеся. Тож опам'ятайтеся, люди, інакше багатьох із вас ждуть арешти, в'язниці, військові суди, каліцтво та смерть. Опам'ятайтеся, видайте бунтарів добровільно, хоч я їх і без вас усіх знаю, та ставайте до роботи. Поденну платню призначає не робітник, а хазяїн, і хазяїн вільний наймати до роботи, кого він сам схоче. Так було, і так буде повік. Хто не послухає мене, той потім гірко пожалкує, та пізно буде. Військ у царя досить, щоб із усього Краю пустелю зробити, якщо цього вимагатимуть інтереси держави. Наказуватимемо непослух силою зброї, винищуватимемо бунтівників, як бур'ян, і палитимемо їхні хати, якщо чинитимуть опір, без найменшого жалю».

Але стояли люди на своєму, і ніхто не йшов до роботи. І шумів сход сільський, як ліс перед грозою. Тоді дістав справник хустку, махнув над головою. Вискочив з-за школи драгунський загін і помчав, розмахуючи нагаями та шаблями, на гурт людський. Били без оглядки, не розбираючи, де старе, де мале, і багатьох було поранено та копитами коней покалічено. І тікали люди, хто куди бачив, через городи та левади. І звиняли драгуни череду сільську та пригнали в економію. І всю ніч ревіли корови у загорожі. Удосвіта приходили люди до Штоми, за худобу просили, але відказував Штома: «Хто до роботи в полі стане, тому корів повернемо, а всіх інших військо реквізує». І виходили люди в поле, гнів тамуючи. І казали тихо бойовіші: «Зберемо панам хліб, але не їстимуть вони цього хліба». А драгуни рушили з села і повели з собою учителя Гриневича та Якова Литвина з цегельні, бо старшина волосний вказав на них як на призвідців страйку. А Гаврила Латку Уляна у Мрин до лікарні возила, бо око йому драгуни нагайкою вибили на сході. Почистив лікар око Гаврилові, а далі Уляна лікувала, як могла.

Після того побоїща на сході трохи було притихло в селі.

Не притихло яно, а в глибач пішло, як у торфовиці на Замглаї: ні диму, ні вогню, а тліє.

Уже людяки по хатах не збиралися, книжок не читали уголос, се правда, а збиралися яни в Страхоліссі, та по ярах, та за Невклею в лозах, прокламації читали, а прокламації з Києва та Мрина доходили, мо, й од Устима, бо ще живий був Устим.

Дак не тольки ж прокламації то гомонки, не тольки. Бо я нікому раней не розказував, о се розкажу. Були ми ще дітьми, і пішли ми з Федосом Говорухою по гриби в Страхолісся, і заблудилися, і вже страшно, а куди йти, не знаємо. Калі чуєм, хтось наче стріляє, бах та бах. Ми й попрямували на ту стрільбу. І вийшли ми аж до Невклі, у Глинище ми прийшли. А в Глинищі тому, на дні, безодня глейова, корови тонули, од череди одбившись, і мало хто туди ходив, боялися. І бачимо ми з кущів: якісь дядьки внизу, і стріляють яни в кручу білу. А там ще біла глина, з неї, як нічого не стало, наші мило робили і в степу на хліб міняли. І помітили нас, бо сторожа там була розставлена. І привели нас до Гаврила Латки, зо старшого йон був. Латку я знав, хоч і на іншому кутку йон проживав, у Несторки Уляни. І запитує сторожа в Гаврила Латки: «Що з ними рабіть?» Гаврило ж тади страшкий був, як чорт із Замглаю: одноокий, бо око йому ще раней драгуни нагайкою вибили, рубець од нагайки через усю щоку, у глею весь. Він стрельнув на нас одним оком і каже: «Обох вас знаю і в маток ваших під спідницями знайду, калі хоч слово про те, що туточки бачили, в селі бовкнете. Знайду і за язики на сухій гілляці повішу». Ми дьору, уже й не до грибів нам. Дак я так спужався тади, що й досюль нікому не казав, а Федос — яно, бідне, і не встигло, мабуть, сказать. Бо як зчинив ото бучу Гаврило Латка, і прийшло військо, і бухнуло по селу з гармати, дак його у дворі осколком убило.

Се яни там, у Глинищі, пуляти з рушниць та ліворверів училися, се я знаю. Була я ще мала, а мій дід помирав, і тяжко йон помирав, муки великі приймаючи, рак йому нутро роз'їв, і лічения ніякого. Дак йон було і гомонить, а я слухаю: «Може, мені се за гріхи така смертонька, бо як був я ще молодьон, і рибалив, і продавав рибу крамарям мринським, дак яни через мене, жидки ті, Гаврилові Латці ліворвери продавали, і був я ніби перекупщик, бо й мені із грошей обчеських якась копійка перепадала, та й крамарі оддячували. А тади кровиця людяцька пролилася, та й досюль яна ллється, не перестає уже скольки годків». А батько мій заводій великий у колгоспі був, і голодовки пережив, і тюрми, вже нашої, скуштував, і лишили його через те під німцем, щоб партизанам помагав, тольки його свої ж у перші дні й продали німцям. Дак йон, батько, і каже дідові моєму: «Ніякий се не гріх на табє, а саме геройство. Тади війна з капіталом починалася, а капітал нашого брата, бєсака, ніколи не жалів, і єдину гомонку з нами капітал понімав — пулями. А кров людяцька — яка як гній для будучного щастя вселюдського, без доброго гною ніщо путне не росте». А привели його, мого вже батька, розстрілювать на Воронову гору, де теперечки братська могила, і примусили його могилку для себе копать. І людяк зігнали, щоб дивилися та до нової власті страхом переймалися. Дак викопав мій батько могилку собі по коліна і каже: «Не треба глибокої, бо все одно, як наші повернуться, переховаєте мене в почесну землю». Аж так яно і сталося. Тепер у братській могилі його кісточки, під пам'ятником, і на свята марші коло неї грають, і піонери почесно стоять, і гомонки красиві гомонять. А як підняли німці рушниці, дак йон сорочку на грудях своїх роздер і мовить до односельців, як ще дідові казав моєму: «Ми усі тольки гній для завтрашнього всемирного щастя! Стріляйте, фашисти, хай і моя крівця послужить пролетаріату і трудовому селянству! За Родіну, за Сталіна жисть свою цвітущу оддаю!» Отакі людяки колись були, ні інших, ні себе не жаліли. А як стрелили німці в батька, матка моя де стояла, там і впала, наче в неї цілились. Додому на тачці одвезли. І довго яна не вставала, ноги одняли́ся. А я корів колгоспних ганяла, з-під Воронежа вернулася, бо поболіли наші корови на ящур. Вернулася я додому, а мені й кажуть: нема вже твого батька, а матка не встає. А в сорок третім годі німці одступили, вийшли партизани з сіверських лісів, на плотах через Невклю переправилися, а військ наших у селі ще не було. І спіймали партизани біля скирти німчика якогось. У сорок першім, як наступали, усе на них блищало, і самі яни дуже впитані були, а се таке миршаве, соплі, звиняйте через губу течуть, і руки підняті, як гілочки на вітрі, хилитаються. Мо, од якого обозу відстало. Не знаю вже, що партизани збиралися з ним робіть, а тольки на загальний двір привели, під комору поставили. Дак матка моя, а яна вже ходила, гвинтівку в партизана вихопила і до його. Німчик смерть свою побачив, плаче: «Кіндер гауз, кіндер гауз». Детки, мовляв, удома зостались. А матка моя: «Мого ви не питали, як розстрілювали, чи є в його детки, чи є в його жонка!» І стрелила. Яна з ружжа уміла, у комуні колись була з батьком, їх там учили. І упав німчик, як травиночка скошена. І витекло йому око, се як сьогодні помню, бо ще псів одганяла, щоб не лизали яни крові. І відтягли хлапаки того німчика у вирву од снаряда, сяк-так пригребли, далєй сміття зверху стали люди висипать, і досюль йон там, під сміттям. Дак як случилося оце в Чорнобилі тому горе велике, і стали люди казать, що й до Пакуля дістало, і будуть Пакуль виселять, і не стане нашого Пакуля, потьопала я до голови сільради Андрона Мохнача. Так і так, кажу, дорогий наш голова Андроне Андрійовичу, а може, се німчик нас прокляв і біду накликає, той, чиї кості під сміттям у снарядній ямі догнивають? Чи не поставити нам тамочки хоч хрестика якого? Хоч і фашист йон, ворог наш лютий, а таки ж душа людяцька була. А йон грамотний, з молодих, учителював у селі, далєй яго на голову і обрали, начальство так розпорядилося з району, і пакульський йон з діда-прадіда. Дак йон посміхнувся невесело так і гомонить до мене: «Бабо, у нас ондечки біля цегельні в яру болєй трьохсот

односельців наших лежать без хреста, без знаку. У тридцять третім їх, як овоч для худоби, у кагати склали, з голоду померлих, засипали та й мовчком ось уже скольки літ, щоб швидше про те горе, про ту рану забули ми. Сказав якось у районі, щоб дозволили хоч хрест укопать над тими кагатами страшними, над тою могилою народною, дак на мене як цитькнули: «Хочеш партбілет на стіл червоний покласти?!» Я й принишк. А ви про якогось німчика балачку заводите». — «Що ж, дитино,— одказую йому,— правдоньку, хоч і гірку, ти гомониш. Але ми ж бо їхні паросточки, детки, онуки та правнуки, і що живемо далей на сій землі, їхнім душам од того тольки радість. Але, скажу табе, крівця крівцю притягує через довгі роки, як залізо в землі блискавку, докуль се з нами, людяками, буде?»

І раділа Уляна за сина свого Кузьму, від Нестора Семирозума народженого: був-бо він роботящий і до ремесел ручий змалку. Хоч і без батька ріс, а вивчився струмент у руках тримать. Ще хлопцем був, а вже заходився скриню сестрі своїй Оксані робить. А дошки на горищі ще од Нестора покійного лишалися, як заходився він був літак майструвать. І склав Кузьма за одну зиму скриню, і так склав, що люди приходили подивитися і дивувалися. І пішов він до цигана Луки, який табір залишив та до Теклі Ганчучки у прийми пристав, у кузню. І робив біля горна чимало днів, і поробив стяги залізні, і оббив краї скрині. І зварив він фарб веселих з кори, коріння та олії, і намалював на віку скрині квіти чудернацькі, а боки скрині розмалював яблуками, грушами та вишнями. І не було скрині такої в Панулі, і дивувалися, хто бачив, а Уляна пишалася сином. Але не знадобилася скриня для Оксани, бо пішла вона з Устимом у світи далекі. І ловив Кузьма рибу в Білорічиці, і ловилася риба, як мало в кого, усе йому давалось. А ловив він рибу з човника, ще Нестором, батьком його, видовбаного. А як пристав до Уляни Гаврило Латка, ловили вони вдвох рибу, а тісно двом було в душогубці.

Тоді сказав вітчиму Кузьма, а він його з першого дня дядьком звав, батьком не звав: «Дядьку, зроблю я собі баркаса і впливатиму в Невклю по рибу». Сміявся з його задумки Гаврило, бо сам він не був охочий до роботи і ремесла не знав: «Хлопче, щоб баркас зробіть, треба багато лою в голові мать, а ти ще маладьон-зелений». І поїхали вони в казенний ліс, знайшли сосну без сучків, спиляли її біля самої землі, вершину та гілля однесли в Чортове болото і притопили за очеретом, а на пні посадили кущ ялівцю, щоб і слідів не зосталось од сосни. І привезли вони сосну вночі, а ніч була темна, і ніхто не побачив. І принесли вони раму од Матвія Мохнача, і розпиляли сосну на дошки. А як висохли дошки на горищі, почав Кузьма робити баркас, і вже не сміявся Гаврило Латка. І сказав Кузьма: «Не треба смолити днища, хоч інші так роблять, бо не пропускатиме мій човен води». І не вірив Гаврило. Тоді одвезли баркас на Білорічицю, і випливли в Невклю. А як попливли, то спершу мокріло днище, але скоро і спати можна було в човні, не боячись течі.

І дивувався багато хто в Панулі, і пішов поголос між людей у Краї. І приїхав бричкою учитель Воробей із Радуля. І приїхав учитель з Радуля, оглянув баркас і захотів собі такий. Узяв Кузьма, син Нестора Семирозума та Уляни, сокиру, фуганок, гембель та лучкову пилу і пішов сіверським шляхом у Радуль. І запитав він у радульських людей, де учитель Воробей проживає. І сказали люди, що за річкою Вороницею його хутір. І перейшов Кузьма річку Вороницю по кладці дубовій, і прийшов на дворище учителеве. І хвалився перед гостем учитель Воробей майстернею своєю в садовому будиночку. «Калі б я мав стольки струменту, я б усе рабів»,— мовив Кузьма. Засміявся учитель: «До струменту ще руки й голова потрібні». І побачив Кузьма, що дев'ятиаршинні дошки не можна в той будиночок занести і на верстат прикладать. І набив він у дворі кілків у землю, по два, переплів їх лозою і так стругав гембелем, а боки стругав рубанком, поклавши дошки одна на одну. І до осені зробив він баркас учителю з Радуля. І спустили баркас на воду, і не протікав

він. Дякував учитель Воробей і заплатив Кузьмі по-божому. Радів Кузьма, що вже ремеслом на хліб собі заробляє і добро людям робить.

Повернувся додому, а вже вітчим без ока, і рубець через усю щоку. Розказувала Уляна сину про бунт у селі і плакала, що Гаврило калічений. А ще плакала Уляна, що про дочку і зятя нічого не чуть, а в городах, гомонять, таке тепер діється, що й слухать страшно. І казала Уляна: «Не треба, синку, мені грошей, тобою у Радулі зароблених, якось ми з Гаврилом перебиваємося, хоч і не дуже він до роботи ручний. Не треба мені грошей, тобою зароблених, а сходи, синку, в Київ та провідай Оксанку нашу, як там вона проживає, і про Устима узнаєш, як він та що з ним». І обіцяв Кузьма, що зробить, як мати хоче, тільки картоплю поможе викопать. Бо Латка од господарства зовсім одбився, ночами десь пропадав, і вдень приходили до нього люди та шепотілися.

А як викопали картоплю, узяв Кузьма скриньку із столярними інструментами, учитель з Радуля йому подарував. А взяв він скриньку з інструментами, думаючи щось сестрі та зятеві в домі помогти. А ще узяв він хліба, сала та рукавчик гарбузового насіння — на гостинець. Летіли качки, лебеді і гуси над ним — з болота Замглай, з Чортового болота, з лугів ближніх і з лугів далеких, що за лісами сіверськими. І казав Кузьма, як у казці, що мати колись розказувала: «Гуси-лебедята, візьміть мене на крилята і однесіть у Київ-город, до сестриці Оксани!» І відповідали йому гуси-лебедята: «Хай інші, хай інші, хай ті, що слідом летять». І прощально махали вони крильми з пронизливо синього, як Русалчине озеро, неба. Осінні поля, і ліси, і луки понад Невклею були печально-тихі й безлюдні, навіть звірина в передчутті скорої зими таїлася по ярах та нетрищах. І вразив його Мрин, галасливий, людний, сколошканий. Юрмища людей усіх станів снували по вулицях, і всі розмовляли про маніфест царський. Ледве допитався Кузьма, де та вулиця, на якій пані Дарина Листопад живе. Не до нього було людям. І не зводив би він до пані Дарини, але служила в пані Дарини Марусина, дочка покійного Пилипа Гончого, і хотів він її побачить, бо вже давно не бачив. Жила пані Дарина біля Мар'іного гаю у власному домі. Дім був одноповерховий, з мансардою, майстерним різьбленням дерев'яним оперезаний, в піддашшя ганку трималося на чавунних колонах, з литими гронами винограду. І милувався довго Кузьма роботою рук людських.

І зраділа Марусина з'яві його, і розпитувала про новини сільські. І була вона до нього привітна й проста, хоч у місті в панів перебувала. І сказала йому Марусина: «До Києва пішки мало хто тепер ходить, хіба як на богомілля. А проведу я тебе на пароплав, тільки вже завтра, бо пароплав уранці відпливає, і причал туточки недалеко». І ще запитувала, чи має він гроші на пароплав, а як не має, то позичить, бо пані її не кривдить, справно платить, та й вище їй, Марусині, гроші, як вона черницею хоче буть, ігуменя милостиво погодилася прийняти її в монастир на послух, але вона ще роздумує. Але мав Кузьма гроші, що учитель Воробей за баркас йому дав. І дивувався Кузьма, що Марусина про чернецтво думає, але не казав їй нічого, бо соромився. Всадовила Марусина його за стіл на кухні, борщем нагодувала. І було Кузьмі добре біля неї. І побачив Кузьма, що хвіртка з двору у сад поламана, дістав із скриньки інструменти, став лагодить, бо руки роботи просили. І прийшли діти панські. Прийшли діти панські і дивилися, як він робить. І казали діти, що їхня гойдалка в саду похилилася. Пішов Кузьма за дітьми в сад, стовпи укопав заново, бо він усяку роботу любив. І щебетали діти панські коло нього, і подумав Кузьма, червоніючи, що колись у них з Марусиною, якщо не стане Марусина черницею, буде багато дітей, бо діти — це радість.

І вийшла в сад, коли він лагодив гойдалку, сама пані Дарина, бо Марусина їй сказала. Вийшла в сад пані Дарина і мовила до Кузьми замислено: «Знала я, парубче, трохи батька твого, Нестора Терпила, Семирозумом між людей прозваного. Вельми інтересна людина був.

Радію сьогодні, що у нього син такий ручий». І днано було Кузьмі, що розмовляє вона геть по-сільському, хоч пані і з роду панського. Бо всі пани і грамотники, яких він чув, по-вченому розмовляли. І постелила йому Марусина в комірці біля кухні, а сама самовар гостям побігла подавать. Але не лягав ще він, бо з Марусиною не наговорився. І прибігла Марусина скоро: «Тебе пани у світлицю кличуть, хочуть про щось розпитать». І повела його коридором до зали.

І поріг він переступив. Велика гасова лампа, такої ще ніколи не бачив, ані в учителя в Радулі, ані в отця Олександра, якому поличку для книг робив, як сонце сяяла над столом, а вікна завішені. І накурено в залі. Навколо столу з самоваром сиділо багато панів та пань. І розмовляли вони поміж себе сільською говіркою, і чудувався з того Кузьма. І мовила пані Дарина: «Ось природний мужик, про долю якого ми так піклуємося. Запитайте у нього, що йому найперше потрібно: земля, воля чи мова рідна? Бо на цьому, боюся, колись ми дуже підковзнемося». Але мовчав Кузьма, бо не знав, що казать. Тоді підійшов до нього пан з пахучою цигаркою, у скельцях із золотими обідками: «Ну, парубче, не соромся, скажи, чого тобі нині найбільше бракує для щасливого життя-буття». І сказав Кузьма: «Калі б земелькн було удосталь, дак можна було б рабіть і жить». — «А скільки ж тобі землі треба, парубче?» — запитав пан. «Дак скольки обробити зможу, а рабіть я люблю». — «Добре, парубче. Гадаю, ти розумієш, що земля з неба нам не впаде, її треба у когось забрать і тобі віддати. Ось у мене земля з діда-прадіда, батьком моїм у спадок мені передана. Та хіба не гріх буде моє у мене одібрать і віддати тобі?» — «Гріх, пане, чуже брать, се правда,— відповів по хвилі Кузьма. — Але хіба не гріх, калі в нашої баронеси землі стольки, що й за день не обійдеш, і не робить яна коло землі, а у нас із матір'ю тольки латочка біля хати?» І нічого більш не сказав пан, заговорив до інших панів. Кузьма вклонився, відступив за поріг, і ніхто його не зупинував.

Уранці одвела Марусина Кузьму на причал і квиток помогла купить. Як ішов він по сходнях, світ хилитався, а Марусина залишилася на березі, і було страшно. А вже як притулився на кормі, поміж мішків з картоплею, та загув другий гудок, та ударив дзвін на причалі, та рушив пароплав,— заспокоївся Кузьма. Десь унизу гуркотіли машини, і подумки розмовляв з ними Кузьма, як із живими, дивуючися силі їхній. І плив Кузьма на пароплаві день усенький і ніч, а як задніло і виплили на дніпровську воду, забовваніли на обрії гори київські, а на горах собори з банями золотими, усе, як мати розказувала. І дивувався він майстровитості людей, які на таку красу спромоглися. Учора серед дня, а було вітряно і хмарно, тіні від хмар без сліду бігли по зеленій отаві лугів на берегах Невклі, і він думав: «Ось і людяки одне за одним, коліно за коліном від сотворення світу і досі ковзають по землі і зникають без сліду невідь-де. А де — хіба що отець Олександр знає, бо в книгах святих вичитав. Отак і моя, Кузьми Терпила, тінь ковзне по життю і розтане в далечі далекій, і не буде її». А сьогодні дивився на собори київські, що підпливали все ближче, виростаючи в очах, і вже інак думав: «Були колись на землі людяки, що їхні майстровиті руки і розумні голови навіки пам'ять про себе зоставили».

А як ступив на вулиці київські, побачив: золотоголові собори — лише острови в людському морі, а між них вирують натовпи. І питався він у людей, чи не знають вони сестри його Оксани, що за Устимом Волохачем, а родом вони обоє з Пакуля. Але сміялися з нього, бо Київ місто велике, а в Києві революція. Тоді дістав папірець, на якому рукою Устимовою адресу було написано. І показували Кузьмі, куди іти, і пішкував він через усе місто, від юрми до юрми, від мітингу до мітингу на Лук'янівку. І несли люди прапори та стрічки краму з вималюваними на стрічках словами, а Кузьма ніс скриньку з інструментом столярським. Ніколи ще не бачив він стільки людей, до гурту зібраних, і думав: «А скольки ж їх на білому світі, людяк, і кожне хоче жить».

А як побачив сестру Оксану з дитям на руках на порозі хижки над

яром, кинувся до неї, наче тонув і землі раптом торкнувся. Хоч була Оксана по-міському вбрана і чужувата з лиця, бо одвик, не бачив давно. І не здивувалася Оксана з'яві братовій, а питала про Устима, чи ніде не бачив, як ішов містом. А він, якби і стрів, не впізнав би Устима в такому стовковиську. «Дак стріляють, а його десь там»,— тривожно казала Оксана. Аж тепер зрозумів, що то гухкає в кам'яних нетрищах, які щойно перебрів. А думав, що то так треба у місті, що то машина якась працює. І вперше усміхнулася сумно до брата Оксана: «То машина, яка життя людські перемелює».

Устим з'явився пізнього вечора, коли Оксана вже місця собі не знаходила од тривоги. випірнув із зарослого тернами яру, наче з-під землі. «Одривався од шпига, — збуджено пояснював Оксані та Кузьмі. — Домітингувалися, порадівши дарованій од царя свободі... Козацький ескадрон, а далей рота солдат Думський майдан трупами встелили. З кулеметів лупили вздовж вулиць. А ми їм свої програмки, а вони нам у одвіт пулі свинцеві. До громадської міліції оголосили запис, а що з тої міліції, коли на весь робітничий Київ десяток поганеньких револьверів. Тольки вони і навчать нас, як жить...»

Вранці Устим у терницях чистив револьвера і мрійно казав до Кузьми: «Тисяч сто б отаких штучок — і щастя робочих людей звбезпечено, а як по всій земній кулі, для всіх народів, то болєй треба, ста тисячами не обійдешся». — «Калі б тольки знать, що яно таке щастя і чи можна його револьверами добуть»,— несміло заперечив Кузьма. «Власть буде наша — тади розберемося! — певність і віра звучали в голосі Устима. — До ніверситету підеш замість деток пвніа Журавських, книжки й газети читатимеш, нашим, пролетарським, прохвесором станеш, хлапак ти головастий, нам такі треба будуть». — «Ні в який ніверситет я не хочу і прохвесором не хочу, мені б струмент, як у вчителя Вороб'я, я усе б рабів». — «Струмент у вчителя одберемо, а у баронеси землю і тобі оддамо, роби. Тольки ж,— посміхнувся Устим,— небагато тобі в життї треба. Довго ще вас, селюків, за вуха в революцію тягти, але притягнемо. Та й не всі ж там у вас у Пакулі такі ягнята». І розпитував, що в селі діється після його, Устимової, втечі од стражників. Але не знав гаразд Кузьма, що діється, бо влітку робив баркас для вчителя Вороб'я у Радулі. І розказував Устимові, що мати йому розказувала.

І пішов Устим з дому, і не було його знову цілий день, а в місті дикий гвалт лунав. І казала сестра Кузьмі: «Устим мій про людяцьке щастя дбає, а про сім'ю йому нема коли думать, такий уже в нього норов». І не було осуду в її голосі, сама любов була. І залишила Оксана брата біля дитини, побігла купити харчів. Повернулася скоро і ні з чим, а обличчя біле, як коленкор: «Чорна сотня вулицями суне, з царськими портретами і прапорами, б'є та грабує». І сиділи вони в хижці над яром декілька діб нишком. Устим лише ночувать приходив, а уранці знову зникав.

І бачив Кузьма, що двері хижки, в якій жили Устим та Оксана, у щілинах крізних, а зима не порозі, і полагодив він двері. І бачив Кузьма, що вугол хижки затікає од дощів осінніх, поліз на дах і перекрив вугол. І бачив Кузьма, що грубка в хатці погано тягне, дим їсть очі дитині, почистив він димар, три відра сажі вибравши. Бо все Кузьма, син Нестора й Уляни, умів. І зробив він санчата із старих дощок та обруча залізного від бочки дитя возити, як сніг випаде, бо ще не ходило дитя. Казала Оксана братові, милуючись, як він робить: «Я наче знову удома, і серце моє обривається за маткою та селом. Не люблю я го́рода і не жила б туточки ані дня, усе мені тут чуже. Але Устима люблю, богом його мені дарований, хоч і не стояли перед вівтарем з ним, а вінчав нас ясен місяць, та ясні зорі, та Невкля-матінка. І хотіла б я хоч на годиночку заглянуть на хутір наш, хатнім духом дихнути. Але що мені скажуть людяки пакульські, подружки мої колишні, що од живої жонки у весільну ніч чоловіка забрала? І свекра свого боюся, ще дитяті щось наврочить, очі у нього лихі, вовчі». — «Розумні людяки за любов не осудять.— розсуд-

ливо, як дорослий, казав Кузьма, думаючи про Марусину. — А любов — яна од бога, і дужча од людякк, і крутить нею як хоче».

А як стихло трохи в Києві, намірився Кузьма додому. Плакала Оксана, не хотіла відпускать, боліло серце їй. Напередодні мовив до нього Устим: «Хочу я тебе попросить, аби не впорожні ти вертався, а узяв для своїх пакульців газети і прокламацій трохи. Не бійся, за папірці поки що не розстрілюють». — «Я не боюся,— одвічав Кузьма,— я тольки вірк твоєї у душі не маю. А не маю я віри, що робочій людяці в один день луччей жить стане. Яка б власть не настала, а нашому брату робіть треба, ніхто за нас робіть не буде». — «Темний ти ще, Кузьмо, ой, темний,— похитав головою Усткм. — Але колись і тобі розвидніє». І поклав Устим на дно скриньки з інструментами паперовий згорток. Як виходив Кузьма з двору, Оксана каздогнала, припала до грудей його: «Може, й не побачимося болєй, братику!» Дощ мрячив, і був дощ солоний.

Уже на причалі сказав Устим: «Дак ти, Кузьмо, моїх не забувай, Оксану і Несторка, коли що. Бо я вчора сказав комітетчикам: «Не здатні ви своїми прокламаціями і мітингами підиять народ на повстання. Дак ми підіймемо народ збройно. Бойові дружини — сама назва, що бойові. Потрібна зброя, багато зброї, і ми її візьмемо». Мовчав Кузьма, бо не знав, що казать.

Пароплав супроти течії, в туманній мряці плив повілько, машини дихали тяжко. На кормі було зимно й мокро. Кузьма зійшов униз і довго дивився, як кочегари величезними лопатами черпають вугілля та годують машини. Тоді присів коло віконця в куточку, дістав із згортка, покладеного Устимом, газету. Читав повільно, вимовляючи слова пошепки, бо так вивчився в школі церковноприходській. Читання і в школі давалося йому важко, а з арифметики ішов добре, усі задачі рішав. «Контрреволюція, організована в поліцейських участках, може залити кров'ю рідну землю та сповнити її жахом терору, але не повернути могутнього колеса історії виродкам та божевільним. На наших очах розгорнулася, та далеко ще не довершилася епопея надзвичайно напруженої боротьби пролетаріату за своє визволення та за визволення цілого народу...» І підсів до нього чоловічок, з одягу майстровий, і запитав: «А що се, парубче, начитуєш?» — «Дак газету, дядьку». — «Може, й мені почитаєш?» — «Дак не вельми я грамотний, щоб уголос читать. Візьміть, у мене ще туточки є газети». — «А де ж се ти їх набрав?» — «У Києві дали»,— коротко відповів Кузьма, пригадавши Устимові застороги, щоб обережний був у дорозі. «А кому ж ти везеш їх, парубче?» — «Додому їду, до матки». І заплющив очі Кузьма, вдаючи, що спать хоче.

А як припливли до Мрина, майстровий перший біля сходнів опинився. А зійшов Кузьма на берег — його вже чекали двоє поліцейських, і майстровий за їхніми спинами. І завели Кузьму в кімнатку пароплавства, і відчинили скриньку його, знайшли газети та прокламації. «Де узяв?» — запитав поліцейський. Але мовчав Кузьма. «У тюрмі посидить, пригадає»,— засміявся чоловічок, що майстрового із себе вдавав. Поводився він з поліцейськими як старший, і зрозумів Кузьма, який то майстровий. І повели Кузьму вулицями мринськими два конвоїри. А вже вечоріло. І не так тюрми Кузьма боявся, як того, що ніхто не знатиме, де він, і Марусина не знатиме. І побачив Кузьма, що вікна в багатьох будинках побиті, і двері крамничок розчахнуті навстіж, і кров на хідниках. І хотілося йому стріти когось із знайомих та передать матері, щоб не ждала. Уже минали базар мринський, як побачив він Мартина Волохача, що чвалав поруч із возом, двома кіньми запряженим, а віз повний вузлів з добром, і буфет червоного дерева на возі. І гукнув Кузьма, як порівнялися, хоч через Оксану ворогували вони: «Дядьку Мартине, перекажіть матці, що мене в тюрму ведуть!» — «Там табє, гайдамаці, і всьому родові вашому тольки й місце!» — сказав у відповідь Мартин Волохач. А один

з конвоїрів крикнув на Кузьму: «Мовчи, селюк, бо під вартою ти! — І додав стиха: — Добре дядько розжився на жидівському погромі».

Другого дня, як ішла Уляна по воду, Килина, жінка Волохача, на леваду вийшла: «Не жди, Уляно, свого Кузьму скоро, бо йон у тюрмі, а твиперечки власть строга. Мартин його в городі бачив, вели, як зарізяну, під вартою». Удосвіта, зібравши сяких-таких харчів, побігла Уляна до Мрина. І зайшла вона до пані Дарини, бо знала, де живе, а як у тюрму достукатися, не знала, ще ніхто з їхнього роду по тюрмах не сидів. І плакала Марусина, коли дізналася, що з Кузьмою. А Уляна дивувалася, що вона плаче так щиро, як за рідним. І сказала Марусина: «Тітко, я добре знаю, де тюрма, бо вже й пані Дарина тамочки, і я передачі ношу». І пішли вони разом до тюрми, і взяли у них передачі. Але нічого не дізналася Уляна про сина, лише сказали, що там він. І плакала Уляна слізьми пекучими, додому бредучи, стежки перед собою за слізьми не бачила. І покликувала вона до нестора Семирозума, покійного давно, горе своє велике оповідаючи, але мовчав Нестор, наче не до нього.

Ще як виходила Уляна з Мрина, на вечір хилитися починало. Осінній день короткий, як вік людський, подумала. І стріла вона за горою Собакаревою валку. Попереду карета, четвіркою коней запряжена, слідом підводи, доверху навантажені, плахтою вкриті. І впізнала вона карету, бо в ній ще стара баронеса їздила, як Уляна мала була. І впізнала вона баронесу Наталі за склом віконця, і вклонилася низько, сльози ховаючи. Але не відповіла пані на уклін, і молодий панський машталір, у Мрині найнятий, оком не повів. А на возах їхала челядь панська, з покоїв і конторські, що в економії та на цегельні служили. Лише управителя Штоми не було з ними. І ковзала челядь очима холодними по Уляні, наче невидимою вона стала, хоч були й такі, що пам'ятали, як вона ключницею біля пана Опанаса була. Посміхнулася Уляна згорда і пішла далі. І тільки думкою валку панську проводжала: «Чого се вони, наче миша з-під копиці, яка горить, з Пакуля дьору дають, проти ночі?» І було їй тривожно, як полями безлюдними та лісом ішла, бо вже сутеніло, і небо хмаристе на землю опускалося, наче повсть. І тривожилася ще, бо не знала, що в Пакулі діється, хоч сьогодні з дому одлучилася. Напередодні ходила депутація з людей пакульських поважних до баронеси, казали їй мирно: «Оддайте, пані, землю по-доброму, бо самі візьмемо, і колотнеча велика в селі зчиниться». Але й слухать вона не хотіла, придилася перед людьми, як той індик: «Ви ноги ще мені митимете, і водичку ту сьорбатимете, і дякою великою дякуватимете, а не землю свою я вам оддам». Так люди, повернувшись із помістя, розказували. І озлоба кипіла в словах їхніх, бо зневажено громаду пакульську. А в самої, бач, уже вози були скарбом нав'ючені, щоб тікать, як припече.

Як минула Уляна Крутьки, ще здаля вчула сполошний дзвін над селом. І вже не йшла, а бігла, хоч ніч. І як вийшла із Страхолісся, небо червоніло, ніби в літа посушливі, коли торф на Замглаї тлів. А глянула з Крукової гори і зойкнула: панську економію вогонь обійняв.

Паслися корови пакульські на озимині панській, і прислав управитель Штома стражників, щоб займали корів. А було се через яр від клуні Лобасової. Старий Лобас і сини його у клуні жито молотили. Побігли Лобаси із ціпами навперейми стражникам. І зчинилася сварка між ними, і замахнувся старий Лобас на стражника ціпом. Стрелила рушниця в руках стражника, підломилися коліна старого Лобаса, і тіло його по озимині панській розпростерлося. Поскакали стражники до контори економічної, а сини Лобаса, Лавро та Артем, понесли бездихане тіло батькове на своє дворище. А вже вибігали люди з хат, бо осінь пізня і мало хто в полі був. І впала стара Лобасиха на груди закривавлені

чоловіка із стогоном нелюдським, і котився той стогін по селу, від хати до хати, як вогонь, коли вітряно.

І вибрався Гаврило Латка на дзвіницю та задзвонив на сполох.

Се вже вечоріло, як Гаврило Латка на сполох задзвонив. І всі людяки до церкви побігли. І всі людяки до церкви побігли. І всі людяки до церкви побігли — хто з вилами, хто з косою, а були й такі, що з рушницями та ліворверами. Ліворвери у Мрині, у тамтешніх жидків, купляли гарячіші хлопці, хто з Латкою заодно був. Яни ще серед літа в Глинище ходили і пострелювали там, декотрі людяки се бачили й знали, і сварили синів своїх, тольки вже тади ніхто старших не слухав, таке в світі рабілося. Уже підморожувало, струп'ям земля взялася, і сніжок перший політував. А тади у малих яка обувка: хто з бідніших, через день до школи ходили, бо одні чоботи на двох, та й ті старі, латані, матчині чи батькові. І ми, хлапаки, з теплого череня та по струп'ю мерзлому, по голощоку босоніж до церкви, на дзвін сполошний. Тади й по снігу з кутка на куток ми босака гайсали і хвороб таких, як тепер, не відали. Дсток, правда, багато малими мерло, бог забирав, змилувавшись, дак багато ж родилося. А хто змалку не вмирав, ті довго жили.

А я корову доїла, бо матка больна лежала, а батько наш на японця пішов. Як прибігли я до церкви, Литка з ліворвером у руці на паперті, а на паперсть старшина волосний підніма́ється і пробує казать до людей: «Не зчиняйте бучі, людяки, бо велике горе прийде в село, і ніхто нам не допоможе, і по-вашому однаково не буде, велика сила в царя, і каратиме він за непослух нещадно, і не тольки призвідців, а всіх нас, бо така власть од нього військам». А Латка не дав йому і договорить, зірвав з його грудей знак урядовий: «Хопить, наслухалися, тепер наш час панувать!» І зіштовхнув йон старшину з паперті.

Тади стали усі кричать: «Попа, попа! Йон указ царський про землю знає, а нам нічого не каже! Маніхвеста зветься указ той, городські кажуть!» Дак Антон Жила і Дем'ян Сич привели отця Олександра, бо не хотів до людей іти, у курник сховався. А піп на хресті присягався, що указу царського про землю не знає, не було такого указу і не буде, бо землю поміщики одержали у спадок од батьків своїх і ніхто не має права її одібрать, навіть сам цар, бо це було б не по-божому. І ще йон казав з паперті: «І ми, православні християни, не братимемо гріха на душі свої, чужого бажаючи, а помолимося господу богу за государя імператора, за наслідника цесаревича і государинь імператриць...» А Гаврило Литка гомонить до людяк: «Не треба нам указу од царя, який кров людяцьку пролив у Пітері, як ще Устим розказував. А тепер ми самі собі указ! Прозиваєте ви мене Царем в очі і позаочі. Дак знайте — був я царем у чужих краях з волі блаженного Нестора Семирозума. І я вам царський указ словами печатаю в душих ваших: усе, що було пинське, усе тепер ваше на віки вічні!»

І тольки йон се сказав, як зайнялися клуні економичеські. Се їх парубки за велінням Латки підпалили.

Се так і було, я на пам'ять досюль добра. А як зайнялися клуні економичеські, відсвіти од вогню річку Синявку на паперть церковну лягли. І страшкий був безокий, із шрамом на лиці Гаврило Латка в тому відсвіті червоному. І гукнув йон до юрми: «Ось знак! За мною, браття!» І всі на економичеський двір кинулися.

А як прибігли до економії, вийшов назустріч юрмі з воріт управитель Штома. І був він святково вбраний, наче до церкви зібрався. А вже клуні догоряли, і спалахнули скирти соломи скіпками велетенськими до самого неба, і видно було, як удень, хоч ніч опустилася. І мовив до юрми управитель Штома: «Люди пакульські! Не хазяїн я добру сьому, а тільки слуга панам Журавським. І не добро панське оберігаю я сьогодні од гніву

вашого, а труд тяжкий, ваш і свій, бо і я тут поклав життя своє, щоб родило й примкожувалося. І скажу без похвальби, що нема в окрузі господарства такого ладного. Машини виписував я з Німеччини та далекої Америки, а корів із Голландії. Не знаю, може, й так життя поверкеться, як ваші заводії, тутешні й нетутешні навчають, і завтра усе це простому людові належатиме. Тож прошу вас про одне — не руйнуйте і не паліть, бо чия б власть не настала, а їсти й пити усім треба буде».

І недоказав управитель Штома балачки своєї, бо стрелив з рушниці Лавро, син Осипа Лобаса, що, забитий сьогодні стражником, на лаві у хаті своїй лежав. І упав управитель Штома мертвий у воротях економії панів Журавських, що слугував їм до останньої хвилини своєї. І притихла було юрма, і позадкували передні од воріт, бо чорне крило смерті людям на душі лягло. Тоді ступив наперед Гаврило Латка і гукнув до люду пакульського: «Браття, не бійтеся крові, яни нашу кров віками проливали і не боялися! Паліть, руйнуйте і беріть усе, що під руку трапиться, бо нічого сего нам не треба! Хай усе вогнем горить, хай уся панська земля попелищем стане, а на попелищі ми сади горіхові посадимо, і виростуть горіхи з людяцьку голову, і буде земля Горіхова, яку нам Нестор Семирозум заповідав, не за горами високими, не за морями синіми, а туточки, у Пакулі багатостраждальному!»

І як казав він се, револьвером розмахуючи, стрелили в натовп залпом із вікон флігеля, де управитель Штома, уже покійний, раніше жив. І не вбило нікого, але ранило багатьох. І Гаврилові Латці руку, в якій револьвера тримав, прострелило. Плач і лемент зчинився великий, а відтак розлючена юрма уже без страху й осторогн кинулася до флігеля. Але стражники, які стріляли, уже вибігли через чорний хід у сад, сіли на коней і поскакали в поле. І стріляли їм услід пакульці, у кого рушниці були. А вже зарожевіли вікна флігеля, і дим з дверей повалив, і спалахнув свічкою, бо дерев'яний був. І зривало вогнем та вітром розжарене звлізо з даху, і літали в чорному небі червоні птахи залізні і стрімко падали на стріхи будувань економічних. І горіла економія, як горить ліс, громовицею запалений. І виводили люди корів з корівників, і виводили коней із стаєнь. І була ніч як сон страшний, і ніхто в Пакулі не спав тої ночі. І метлявся між стогів вогнених Гаврило Латка з рукою простреленою, клаптем сорочки полотняної перев'язаною, з обличчям, чорним од сажі, блискав до людей оком червоним: «Пропади воно усе пропадом! А ми завтра почнемо нову жисть! І буде вона як сонце весняне!»

А коли розвиднілося і настало завтра, ніхто з пакульських людей не знав, як те нове життя починать. І лежала економія панська у головешках чорних, спалена дотла, і никали люди по попелищу, як чумні, як з великого чаду, дрібний ремане́нт із попелу вигрібали. І пішов зранку сніг, густий, лапатий, і всі раділи снігові, бо скоро вкрив він попелище білим укривалом, наче й не сталося уночі нічого, наче наснилася людям червона од пожеж ніч. Бабу Мокрину і бабу Оришку водили від хати до хати, де поранені та обпечені на пожарищі були. А тіло управителя Штоми Антон Жила та Дем'ян Сич у глинище біля цегельні відтягли і гниліжжям мерзлим прикидали. І казав Антон Жила: «Собаці собача смерть!» І не думав він, що так і з ним скоро буде.

І не лягав Гаврило Латка спочивать, не їв і не пив, а думав, як селу далі жить. І приходили до нього люди, яких він ще з літа в Глинищі гуртував, стрілять навчаючи, і запитували. І казав їм Латка: «Наша доля у наших руках. Прийдуть інгуші — нікого не помилують, і не буде Горіхової землі в Пакулі, а будуть могилки. Усяке царство царствує, докуль сила за ним єстина». І було тих, хто прийшов до нього, двадцять, більше парубки відчайдушні, але й старші віком були, а сам Гаврило тринадцятий. І ще казав їм Латка: «Ви апостоли мої, так значу вас я, що з благословення Нестора Семирозума Горіхову землю в часи минущі шукав і дорогу ціну заплатив. І всі у Пакулі, старі й малі, мають слухатися вас, бо царства земні із страху людяцького, порядку та пошанування власті починаються, не нами се заведено, не з нами й скінчиться».

І ловили вони коней, що з економії розбіглися, хоч і а дворі чиєму вже стояли, вибираючи для себе кращих. А для Гаврила Латки привели жеребця білого, на якому покійний Шітома їздив, як живий був. І роз'їхалися вони, дванадцятеро, а тринадцятий Гаврило Латка, по селу, наказуючи мужикам іти на вигін. А як зійшлися мужики на вигін, мовив до них Гаврило Латка з коня білого, як сонце: «Одтепер ми, пакульці, царство єдине, ім'я якому земля Горіхова. Вірте, людяки: виростуть у нас сади горіхові, і кожен горіх буде з голову людяцьку. І не робітимемо ми тяжко, як досюль робили, а тішитимемося в ситості та довольстві жистю блаженною, як Нестор Семирозум заповідав. Але царство не царство, покуль не може за себе збройно постоять. Бо прийдуть інгуші, як уже в околишні села приходили, і кров'ю великою за бунт ми заплатимо. І нарікаю я усіх вас стражами землі Горіхової. І наказую вовчі ями викопать на всіх дорогах, що в село ведуть, і боронами, угору зуб'ям, усі підходи до села встелить, і застави людяцькі на ніч виставлять, щоб не взяли нас, як курей на сідалі. А як пройдемо учения воєнне, приступом підемо на Мрин, захопимо зброю та льохи порохові і відчинимо двері тюрми для братів наших». І настановив він дядьком над стражами Савку Малаху, що з ополчення недавно вернувся. І навчав мужиків строю Савка Малаха, син померлого в тюрмі за часів давніших Малахи, на вигоні, як його в ополченні навчали.

І сказали Латці, що Сидір Воловик покинув вигін, не захотів строю військового навчатись. І поскакали Латка з Антоном Жилою та Дем'яном Сичем до дворища Сидорового. Прискакали вони до дворища Сидорового, а Сидір уже ціпом у клуні грає. І запитав його Гаврило Латка: «Чому се ти не послухав Савки Малахи, якого я настановив за старшого, і не вчишся Горіхову землю боронить?» І відповів йому Сидір Воловик: «У мене шестеро деток малих, вони їсти просять, а хліб не молочений». — «Як буде в Пакулі земля Горіхова, виростуть горіхи з людяцьку голову, і буде в горіхах тих усе, що людяці для жисті доброї треба, і будуть детки твої повік нагодовані. А не буде в Пакулі землі Горіхової — і Пакуля не буде, і деток твоїх». Так казав Гаврило Латка, блискаючи на Сидора оком єдиним. А Сидір одвернувсь од нього і далі молотити став: «Як хочеш, Гавриле, а не танцюватиму я під дудку твою, як ні під чию досюль не танцював, бо собственну головешку на плечах маю».

Ані слова не сказав на те Гаврило Латка, а мовчки витрусив жар із люльки на купу згонин у кутку клуні, за спиною Сидора. Спалахнула жежулиця, як порох спалахує, побіг вогонь по снопах жита, і стріха зайнялася. І кинувся Сидір Воловик на Гаврила з ціпом, але Жила і Сич за руки його схопили. І вибігла з хати жінка Сидорова, в ноги Гаврилові упала, стремено коня цілувала, але незмиримий був Латка. І вибігли з хати діти малі Сидорові, босими ногами сніг довкола Латки топтали, але не піддався жалості Гаврило. І згоріла клуня із збіжжям Сидоровим дотла. І казав Гаврило Латка Жилі та Сичу, що їх апостолами своїми називав: «Се я у мандрах своїх, далеких і тяжких, звідав: болєй людяк на світі нетямущих, аніж розумак понятливих, не відають вони, де щастя їх жде. І як одному такому попустимо, не буде царства Горіхового у Пакулі, бо не буде страху перед властю новою в душах людяцьких, а без страху царства не збудуєш».

І казала йому увечері Уляна: «Ти, Гавриле, зовсім здурів, що малих деток без хліба, на зиму глядючи, залишаєш?» — «Бо я теперечки не для деток живу, а для землі Горіхової». — «А кому ж треба буде твоя земля Горіхова, як детки наші з голоду перемруть?» — «Не Горіхова земля для деток, а всі ми, людяки, старі й малі, для землі Горіхової». Так відказав Уляні Гаврило Латка, але з тої ночі не вертався до хати її, а в правлінні волосному днював і ночував. І сказали Латці другого дня: хоч застави на всіх шляхах виставлені вночі були, але зникли з села Максим П'явка, Мартин Волохач, Дем'ян Тхорик і Сидір Воловик з ними, лише сліди через Невклю, що вже кригою міцною взялась, на луги Сиволозькі простелились. І ще сказали: ходить отець Олександр по хатах і умовляє

мужиків не слухатися Латки й товаришів його, бо ніякі вони не апостоли, а бунтівники, гайдамаки, і скоро прийде військо та покарає їх. І ще сказали: удосвіта їхав саньми легкими у бік Мрина старшина волосний, але завернули його, і проклинав він усіх, хто бучу в селі зчинив, та карами страшними погрожував. І наказав Латка отця Олександра та волосного старшину зачинити в льоху під зборнею, стерегти пильно.

І назав Гаврило до товаришів своїх, що їх апостолами називав: «Я ночей не сплю, у правлінні перебуваючи, за усіх вас, людяк, думаю, і ось до чого я додумався. Ще як збирав нас коло себе Устим, син Мартина Волохача, розказував йон, що йому в городі учені людяки розказували. А розказували йому про машину, яку хранцузи придумали, калі революцію у себе зрабілі. А звалася та машина — гильготин. Тольки ж не гильготала * яна, а рубала голови кожному, хто був проти жисті нової. Але на розпитав я тади в Устима, як та машина майструється, можа, і сам йон не знав, а тольки чув про неї. Се я ще буду додумувать у ночі свої безсонні. Калі б зрабіть нам таку машину, стояла б яна посеред села, на горбі, щоб бачили од кожної хати, як церкву бачать. І увірували б скоріш усі пакульці в царство Горіхова. А покуль я буду додумувать про машину гильготин, оддамо дяку Нестору Семирозуму, що світив мені дорогу в Горіхову землю. Бо нема бога на небі, се я точно знаю: покликував до нього в мандрах своїх тяжких багато разів, але мовчав йон. Нема бога на небі, але є Нестор Семирозум на замлі, хоч і покійний давно, і хай людяки са знають».

І зібрав він сокирників, і повів на цегельню, а інших послав палити вогнища на могилі Нестора, щоб відтала земля. І прийшли сокирники на цегельню, і вибрали два бруси дубові, що на сушарню нову заготовлені були з літа. І витесали сокирники хрест у дві людини заввишки. І наказав Гаврило Латка вирізьбити на хресті різьбою глибокою: «Тут покоїться тіло Нестора Семирозума, що заповідав нам землю Горіхову щасливу, а душею йон з людяками повік». Тоді понесли хрест гуртом великим на Вишнеау гору, а Гаврило Латка їхав попереду верхи на білому коні. А як несли хрест через село, виходили люди з хат і йшли слідом. І зібралося люду на Вишневій горі страшенна сила, од малого до старого, бо шанували в Пакулі Нестора Семирозума досі, і шанували більше, аніж поки жвавий був. І встановили хрест на Вишневій горі, над могилою Нестора Семирозума. І назав до людей Гаврило Латка, на шпилі Вишневої гори, біля могили Нестора Семирозума стоячи: «Нас, може, й не буде, але Горіхова земля раней чи позней, а буде яна, і Нестор Самирозум душею між людяк щасливих. Бо людяки луччей жисті од віку шукали і шукать будуть, се в норові людяцькім».

І палало лица його пошрамоване запеклою вірою в царство нове на землі, і таким він зостався в пам'яті людській.

А скольки се яно було, те Латкове царство, у Пакулі, я вже й не докажу, бо ще мала була. Пам'ятаю тольки, що матка довго лякала мене тим гильготином, як я не слухалася. Ще й теперка од старих людяк можна почуть, як розсердяться: «Нема на тебе Латчиного гильготина, сибірна ти душа!» Бо йон тади по селу їздив на білому коні і всім розказував, який гильготин збудує для тих, хто в Горіхову землю не увірує. На Вороновій горі, щоб одусюль видко було. Ніхто не знав, що се яно за таке, та й Латка сам не знав, а страшок у людяк з'являвся.

Дак се яно здавна у людей: добре скоро забувають, а погане пам'ятається. А я ще підпарубком був, а досюль ті часи у пам'яті. Латка панську та попову землю на стіні в правлінні намалював вуглем і ділив її між босаків та в кого дсток болей. Під'їхав йон до нашого дворища, і Жила та Сич з ним, покликав мого батька до воріт і гомонить: «У тебе, Микито, дсток семеро, а землі стольки, що пес ляже — хвоста нема де покласти.

* *Гильготать — лоскотати (поліське).*

Дак даю я табе дванадцять днів поля, на Поповій долині, од шляху на Коршаки». А земля там — як золото земля. Дак батько мій аж заплакав од радощів і хотів, за звичкою, руку Латці поцілувать, але не дав той руки. Се, гомонить, у тебе, Микито, рабські пережитки, а в Горіховій землі ані панів, ані рабів не буде, а будуть усі однакі. І побіг мій батько в Попову долину, хоч зима і снігу по коліна. Одміряв йон дванадцять днів землі од дороги на Коршаки, і кілки, хоч земля мерзла, забив. І щодня, аж поки військо не увійшло в Пакуль, бігав на поле, яке вже за своє мав, дивитися і мене за собою тягав. Отуточки, синку, каже було, табе хазяйнувать. А як увійшло військо і зігнали всіх до зборні, питає мого батька член присутствій Данило Галай, пасинок покійного Мохнача, конокрада, а йон тади прибув з військом і розправу чинив: «Скільки земельки тобі, Микито, Латка наділив?» — «Дванадцять день, пане»,— одказує мій батько. «І де ж тобі Латка одміряв?» — «На Поповій долині. Земелька там вельми добра». — «Дванадцять киів йому одмірте,— каже Галай. — А за те, що земля там вельми добра,— ще двічі по стільки ж». І вже на колоду батька волочать. Дак ледве ми його потім одходили, батька нашого. І довго ще в Пакулі приказка жила: «Ухопив, як Микита землі попової». А гильготин — що ж гильготин, то болей химери Латчині.

Химери чи не химери, а жалю йон не мав до людяк, ні до своїх, ні до чужих, се таки правда. Се тади у Савки Малахи сало вночі покрало. Кольки день минуло, аж бачать люди — сусідський Рябко кусень сала несе з глинища, що біля Химчиного городу. Яни в глинище, і одкопали мішок сала. А мішок Химчин, се одразу признали, яна такі мішки шила і продавала. Чоловік її калічка був, рабіть не міг, землю в оренду здавали, дак яна і промишляла мішками. А ще був у її син, Пантелій, кажись, звали, діло се давнє вже, призабулося. Дак прийшов Савка Малаха до того Пантелія, і стали яго мучить, і признався йон, що сало вкрав, бо дуже мучили. Дак привели його в правління до Латки і питають: «Що з ним рабіть, тепер ти у нас усьому голова, як скажеш, так і буде». А Химка доводилася Латці двоюрідною сестрою, батьки їхні рідні були, а Пантелій уже ж як небіж. Коли ж Латка й каже: «У Горіховій землі злодіїв не буде й на семено. Добийте яго». Дак того Пантелія у глинище завели та й добили кілками біля мішка з салом, а Химка кричала криком страшним і розумом стерялася. А як помирав старий Сиса з голоду у двадцять першім годі, дак йон признався: «Се,— каже,— я сало у Савки Малахи вкрав і закопав у глинищі біля Химчиного городу, на мені смерть Пантелієва». Тольки ж і на Латці яна, смертонька Пантелія безневинного, хлапака, бо скорий суд, та пересуд довгий.

Такеє врем'я тади було, такеє врем'я.

Скольки й живу, усе врем'я такеє, а калі ж яно починалось і калі закінчиться, хто скаже?

Ніхто не скаже, ніхто не відає, бо людяка в собі своє врем'я носить, як жінка дитя. І народить вона, а дитя все ще її буде, хоч пуповину обрізано.

І сказав Устим Оксані, вранці до міста йдучи: «Сьогодні, мо, у товаришів заночую, дак ти не жди». І довго на сина на руках Оксаниних дивився, ніби надивитись хотів. Пішов він, а душа Оксани за ним рвалася, як віщувала. Але віщувала вона тепер щоднини — Устим був у загоні самооборони, який оберігав бідняцькі райони від погромників. А ввечері забігла сусідка і розказала: революціонери напали на збройний магазин, але в поліції наперед про напад знали, і була там засідка. Революціонери втекли, але одного спіймано, він одстрелювався, поранив двох поліцейських, так люди балакають.

Не було Устима одну ніч, не було й на другу, за дві ночі Оксана й очей не зімкнула. Уранці рипнули двері, товариші Устимові зайшли, знала їх у лице: «Не рви серця, молодице, але в тюрмі твій Устим. І загрожує йому суд скорий, військовий, бо в поліцейських стріляв і поранив

двох». І подумала Оксана, вдаючи спокійну про око людей чужих: «Не житиму, якщо Устима не стане, бо нащо мені життя без нього?» Але заплакав Нестор малий, і сказала собі Оксана: «Поки при пам'яті, не зроблю цього над собою. Бо нема гіршей долі, аніж рости сиротою в цьому страшному світі».

І взяла вона дитя на руки, і пішла в місто. І питала вона в людей, як пройти до прокурора, і розказували їй. Але сказав Оксані чиновник у казенному домі, куди вона добилася, що справа чоловіка її з наказу генерал-губернатора ще вчора передана прокурору військовому. І дивився на Оксану співчутливо, а Оксана дивилась на нього сухими очима і губи кусала, щоб не розплакатись. І знайшла вона дім, де військовий прокурор засідав, але не прийняв її прокурор, а прийняв капітан, якого призначено захисником у справі Устимовій. І мовив до Оксани капітан: «Я тільки виконую службовий обов'язок свій. Не хочу вас засмучувати, але справа чоловіка вашого безнадійна. Він стріляв у захисників державності нашої і поранив двох. Його взято із зброєю в руках. А закони військового стану суворі. Єдине, що може порятувати його, не скажу — від каторги, але принаймні від наглої смерті — чистосердечне каяття. Але він не хоче назвати нікого, з ким готував напад на збройний магазин. Обвинувальний вирок йому уже передано. Завтра суд. Оце усе, що я можу повідомити». І запитала Оксана, чи може вона побачитися з чоловіком своїм. По хвилі капітан відповів: «Думаю, що я випрошу у пана військового прокурора перепустку для вас. Можливо, ви зможете переконати свого упертого чоловіка, що, вибираючи між життям і смертю, розумна людина завжди вибирає життя, так вона, людина, влаштована. Навіть якщо доводиться поступатися деякими своїми переконаннями. Тим більше коли в людини є діти і така красуня дружина».

Надворі ще був день, коли караульний офіцер підвів Оксану до дверей камери. Але тут, у військовій в'язниці, ніч була завжди. Гримнули засуви, заскрипіли двері. Солдат попереду ніс каганчик. І вона побачила Устима. І дозволила собі нарешті заплакати. «Не плач,— строго сказав Устим, він завжди розмовляв з нею строго, як суворий батько з дитям своїм. — Так і мусило статися рано чи пізно, я це знав і готовий був. І не здумай намовляти мене до зради моїх товаришів. Бо я покличу караульного і відмовлюся від побачення. Ти знаєш, я так зроблю. Лучче посовітуємося, як вам із Несторком далей жить без мене. Вернешся до матки своєї у Пакуль, яка сильна й розумна, яка не дасть вам пропасти». І вперше за роки спільного життя Оксана осмілилась дорікнути чоловікові: «Устиме, у тебе нема серця до нас із Несторком». — «У мене є серце,— чужим, холодним голосом відповів Устим. — Але воно не належить ні мені, ні вам з Несторком, а належить справі, за яку гину. Я винен перед тобою, що зав'язав тобі світ. Революціонер не має права любити і мать сім'ю. Але тоді, в Пакулі, як полюбив тебе, я ще був іншим». — «Ти був людиною,— тихо мовила Оксана,— і ти любив мене більше, аніж власну душу». — «Я був рабом і не відчував ярма на шиї. А любов — се те ж ярмо, хоч і солодке». І узяв Устим сонного сина од Оксани, але не притис до грудей, а тримав на випростаних руках, у пасмі рудого світла од каганця, і дивився пильно та довго: «Він зробить те, чого я не встиг. Він ще їм смоли гарячої дасть напитися. У нього брови мої, й норов мій буде. Бережи Несторка Волохача, онука Семирозумового. Убережеш, виростиш — і з того світу тебе любитиму, як на сім світі любив. А може, й дужчей, бо на тім світі, мо, справедливості болєй і революції робить не доведеться». І засміявся зимним сміхом.

Уже як заскрипіли двері камери і караульний офіцер гарикнув з порога: «Побачення закінчено!» — прихилився Устим до її лиця щокою колючою, обійняв за плечі, але за мить легенько підштовхнув до дверей: «Іди, іди, Оксанко... І не приходь на суд, а їдь у Пакуль одразу. Лучче буде тобі і мені. Товаришам моїм привіт прощальний. Скажи, що Устим Волохач ні про що не жаліє, а жаліє лише, що не навчився гаразд цілитися в кровопивців звмундирених. Прощай».

Але на суд вона пішла. Сиділи в залі і за столом самі мундири в позолоті. І вона, з Несторком на руках. І нічого вона не бачила й не чула, а чула й бачила тільки Устима свого. І мовив Устим у останньому слові своєму: «Ось ви тут називали мене і терористом, і вбивцею, ким тільки не називали. Бо звикли ви, що робоча людина не людина ніби, а бидло, яке можна бить, а воно дякувать мусить. А так далей не буде, се я вам на порозі смерті кажу, бо знаю, що ви мене не помилуєте, і милості у вас не прошу. Хіба я що — народився з револьвером у руці чи од нероб'я узявся за зброю? Жисть мене навчала боронитися од вас. Побоями, холодом, голодом, безправ'ям повиим. Може, ви забули про Криваву неділю у Пітері? Чи її теж вигадали агітатори? Може, ви забули, як стріляли солдати ваші в робітників біля залізничного депо тільки за те, що вони хотіли жить і їсти? Ось калі я уперше пожалкував, признаюся, що не маю зброї і не вмію стрілять. Ось калі став я в душі, як ви кажете, убивцею, але не вбивцею, а месником! Чи вже забули, як розстріляли мирну демонстрацію скоро після царського маніфесту на Думському майдані, про кулеметний вогонь на вулицях забули? А може, ваші каральні експедиції а села з десятками і сотнями жертв придумали газети? А дв були ваші закони, коли погромники на київських вулицях безкарно вбивали жінок і дітей? Ми тільки захищаємося поки що. Справжні убивці — се ви! Єдина провина наша, що ми не вміємо ще влучно стріляти, нас не вчили в кадетських училищах. Але повірте мені — ми навчимося. Як не ми, то вже ті, хто прийде за нами. І тади з пролитої вами крові потечуть такі ріки, що захлинетеся в них і ви, і ваші діти, і онуки та правнуки!»

Далі йому не дали говорить. І пішов розлючений Устимовими словами суд на раду, а коли повернувся, до свідомості Оксани дійшли єдині слова: «...подвергнуть смертной казни через повешение». І потьмарився світ в очах її. Прийшла до тями од плачу синового. Зала була порожня, і солдат бризкав їй в обличчя водою з кухля мідного. І ніколи вже не пробачить вона собі, що не попрощалася з Устимом у залі суду, що Устим востаннє бачив її такою.

І довів її язик до казенного дому, де генерал-губернатор, але не пустили її й через поріг у дім казенний. І опустилася вона на коліна навпроти вікон дому казенного, і стояла так довго з голодною дитиною, що криком заходилася, на руках. І вийшов до неї чиновник з обличчям мертвим, і запитав, що вона хоче. І розказала йому Уляна про горе своє. І стояла вона на колінах у снігу до сутінків глибоких, поки знову не вийшов до неї чиновник. Не бачила вона тепер обличчя його, лише голос чула, і мертвий був голос його: «Пан генерал-губернатор виявили милість. Вашого чоловіка не буде повішено. Вашого чоловіка буде розстріляно».

А потім солдати штиками прогнали її з-перед вікон дому казенного. І побрела вона додому, бо вже ніч опускалася, а дитина од ранку не годована. Нагодувала вона сина, і прилягла біля нього, щоб приспать, і сама забулася в сні після ночей безсонних. І прокинулася удосвіта од вічуття, що серце її зупиняється. І зупинилося серце її на мить коротку, а потім знову стало оживать. І закричала вона в подушку голосом страшним, бо відкрилося їй: уже нема на світі Устима її.

І зайшов до камери, де Устим, чинок з прокуратури: «Пан генерал-губернатор затвердили вирок суду, замінивши смерть через повішення розстрілом. Уночі вас розстріляють». — «А чого ще од вас, паразитів, ждать?» — тільки й сказав на те Устим.

А скоро зайшов до камери піп: «Покайся в гріхах своїх, сину, сповідайся і причастись». І не пустив його далі порога Устим: «Швидше чортові я вклонюся, аніж богові вашому, отче. Чорт хоч діло своє чортяче чесно робить, зло сіючи. А бог ваш, якшо і є йон, дурня клеїть на небі, і плювать йому на нас, робочих людяк, а ви, довговолосики,— тільки чиновники царські, не болей». — «Хто ми не є, сину, слуги царя небесно-

го чи земного, але ми, як уміємо, стережемо душу народу,— мовив ображено піп. — А що стерегтимете ви, коли прийдете?» — «Свободу, отче». — «Свобода — се пустота, а чим її наповните? Одпускаю гріхи твої, бо не відаєш гаразд, що твориш, бо жертва ти мареє людських, не перша і не остання». І перехрестив його піп з порога тричі, і зник за дверима, лишивши по собі запах ладану.

І зайшов до камери унтер-офіцер з папером та чорнильницею: «Чи не бажаєте написати перед смертю рідним своїм?» — «Не така грамотяка жонка моя, щоб письма од мене читать. А син, коли підросте, і так знатиме, як подякувать убивцям батька»,— одказав Устим.

І тихо стало в тюрмі, бо вже ніч настала. І хотів Устим заснути, щоб не думать, але сон не йшов. І бачилася йому левада в кінці городу, під горою Круковою, і стежка до криниці, і біг він, малий ще, стежкою до криниці, де Оксана плела вінок з кульбаб золотих, і трави лугові лоскотали босі ноги його, і земля була ласкава й тепла, як материні руки. А потім відкрилось йому, що се біжить по стежці через леваду не він, а син його Нестор. І підхопився він з тапчана дерев'яного, і вже не пробував заснути, а лише курив цигарки, міряючи камеру з кутка в куток.

І був голос до нього, а самої людини не було: «Я Нестор, Семирозумом прозваний, родак твій. Хоч давно мертвий я, але дано мені вищою силою свідчить за живих. Скоро підеш і ти на той світ, але злоби в душі твоїй багато, а злоба — вона не йде з людякою на той світ, а зостається з живими, на землі, так не нами придумано. А злоба твоя нову злобу породить, і буде усім од того погано, і синові твоєму, і онукам та правнукам». — «Хіба злість моя і гнів мій на кодло кровопивць народних несправедливі?» — питав Устим у порожнечу. І був голос: «Справедливі вони для дня нинішнього, і я тебе розумію. Але є ще погляд з висот часових, а щоб бачити так, треба мати перед собою карту світу, простелену на сотні літ земних, а карта ся лише перед божим зором. Як гостював я у бога на небі, ще я живий був, тольки краєм ока зирнув у ту карту, і в голові моїй затуманіло, бо вона, та карта, не для ока людяцького, не мусить знати людина, куди ступає і навіщо. Але знаю одне: од зла ще ніколи й ніде добро не вродило, бо різне сім'я в них».

І гукнув Устим обурено, аж брязнуло вічко на дверях і вартовий зазирнув до камери: «Розкажи се тим, хто за горло вхопив нас, щоб і не дихнули!» — «Їм свій час прийде»,— був голос. «Покуль ждатимемо часу обіцяного, на могилах наших і трава виросте»,— посміхнувся Устим. «Їм свій час буде, бо все має вирости і достигнуть, і зерно висіять, а не зірваним буть»,— вперто твердив голос. «Зникни з душі моєї, Несторе. Хоч і Семирозумом тебе людяки прозвали, а чужі мені слова твої. Я не раб, а душа жива дотуль, доки ненавиджу, і ненавидітиму я дотуль, доки живу. Таким мене жисть зробіла чи таким я родився, але іншим уже не буду». І був голос востаннє: «Жаль мені тебе і усіх нас. Відси, де я тепер, мені видніш: злоба за злобу чіпляється, і ланцюг сей тяжкий для людяк, і душить їх, як удав чи петля. Але колись йон мусить перерватися, якщо люд жить на землі хоче, а тольки не відаю, калі. Бачу багато горя та крові попереду, і страшно й печально мені од знаття мого. Прощай».

І загриміли засуви, і відчинилися двері камери. І мовив караульний офіцер: «Уже час». А за ним солдати стояли. Одвернувся Устим до вікна загратованого, а вже небо ледь рожевіло, і з'явилася вікнина між хмар снігових, і засвітилася зірка, і дивилася вона печально у душу Устимову. І підморгнув до неї Устим майже весело: «Ну, що ж, боже, якщо ти й насправді є, а не вигадка людяцька, розсуди нас. Але чи ж вистачить клепки навіть у твоїй небесній голові, щоб розсудити нас, людей земних?» І сказав до тих, що прийшли за ним: «Я готовий до смерті». І зав'язали руки йому, і повели. І поставили його біля стіни цегляної, а навпроти солдати з рушницями, і чини військові, і піп з обличчям білим, наче із снігу ліпленим. І подивувався Устим небові, заволоченому низь-

кнми повстяинми хмарамн, в бачнв віи щойно зорю з вікнв квмерн. І хотілн очі йому зав'язать, ала сказвв аін, щоб иа зва'язувалн. І казаа аін до солдат з рушинцямн: «Бачнте, що в живу людину стріляєте. Я мало зробив, але робив усе, що міг, відколн очі мені ив жнття аідкрилнся, і віддвю революції останнє — жнття своє. Але, вбиваючи нас, вн народжуєте тисячі помстинків, і помств страшна буде, се знайте. Я сміюся...» І скомандував офіцер, і грнмнув звлп, і знялося аороиня з дереа иавколишніх хмарою чориою і все иебо встелнло.

А як сказали Оксані, не вмерла вонв, бо ще з ночі знала. Але не була вона жива і не булв мертва, бо ие було вже душі у тілі здерев'янілім. І казала вона товаришам Устнмовим: «Устим мене там жде, йон баз мена не може, а я без нього». А товариші Устнмові не розумілн, про що вона. І склалнся на дорогу Оксані, хто скільки міг. А в останню ніч у місті розбуднло її щось. Розплющнла очі, аж Устнм біля стола снднть, ногу на ногу поклавшн. Так він завждн сидів. У шкіряній куртці, в машнніста чавунки йому колись купнлн, у сорочці темній у білий горошок, штаин навипуск, гарну одяганку він любив. Такнм його на суді востаннє бачнла. І було місячно, пасмо світла з вікна, а тіні од Устнма нема на долівці глиняній. «Як ви тут без мене поживаєте?» — питає. Заплакала Уляна: «Нема мені жнсті без тебе, бо любилв тебе завжди і люблю». — «І мені на тім світі без тебе скучно дуже, люблю тебе, як рвнєй любив, прнходь скоріш». — «Не покину ж я дитя наше між чужнх людяк, ось одвезу до матки, тадн».— одказала Оксана. Тут заспівалн перші півні на Лук'яніаці, і зиик Устим, нвче й не було його.

І сіла Оксанв з Несторком у поїзд до Мрина, а вже страйкн притнхлн. І їхала вона, як у сні страшному. А як внходила останньою з ввгона, Устим у кутку вагона сидів, і з вуст Устнмовнх вона зчнтала: «Калі ж тн?» І прнйшла вона до будинку пані Дарнни, щоб попроснтнся заночувать, бо нікого іншого в Мрині на знала, а аже смерквло. Але ие було пані Дарнни, в тюрмі була од самої покровн. І не було вже Марусини, черпнці в монастир зманнлн. І сказав Оксані чоловік пані Дарини, учнтель Дмитро Листопад: «Горя, молоднце, у нас свого доста, але заночуй у кімиатці для кухвркн, аона тепер у ивс приходяща. Куди ж тобі з днтям серед ночі подітнся?» І ще сказав чоловік пані Дарнни, що й Кузьма в тюрмі мрнській. І довго вона думала, хто такнй Кузьма, допокн згадала, що се брат її рідннй. «Якась тн, молоднце, ие од світу сього,— подивувався учнтель Лнстопад. — Се тебе горе велнке таоє душить. А треба жнть, і сина ростнть, бо жнття зі смертю Устнма не кінчається». Оксана згідлнво кнвалв головою. Але тільки пішов він і дмухнула Оксана иа свічку, щоб дитя приспать, з'явився а кутку кімнвткн Устнм і дивився на неї сумними і заклнчннмн очнма.

Схопилась аона на ногн удосаіта, сонну дитину закутала, вузол із одежею через плече — і в дорогу. Як вийшла зв Мрнн, уже світало. І була дорога втоптвна, нібн велнкнй гурт людей щойно тут пройшов, а з обох боків шляху на снігу слідн копнт кінськнх. А як минала Крутькн, сквзалн людн їй: «Попереду військо уночі пройшло, з гарматою і на конях,— інгуші, калі б не до Пакуля військо простує, бо вже багато днів як бунт у Пвкулі, економію спалнли, і влвсть там людяцька». І раднли їй перебуть у Крутьках, якщо роднчі є, або й до чужих людей попроситнсь, бо в Пвкулі бій буде. І одказувала усім Оксана, що їй нема як перебувать у Крутьках, днтину мусить матці своїй однестн, бо її, Оксвну, Устнм жде. І дивувалися люди в Крутьках очам її, бо не знали, хто такнй Устим, і не зналн, що він мертвнй, а Оксана нікому не розквзувала.

І вийшла вона із Страхолісся, і побачила військо на Круковій горі і нв горі Внширвій. І побачнла вона, як військо кінне поскаквло до села, розмахуючи шаблями, але повернуло військо од крайніх хат, бо підступн

до села боронами встелені, а зуби борін снігом присипані. Так розпорядився вітчим її Гаврило Латка, але не знала сього Оксана. І калічилися коні на гостряках борін, і провалювались у вовчі ями, і плакали коні скумасно, і падали з них верхівці, а з вигону, та з гори Жомирівки, та із шпиля гори Воронової стріляли в них люди пакульські. І зійшла Оксана у рукав яру, і поплуганилася до села яром, хоч сніг тут був глибокий. І вийшла вона з яру в подолі Крукової гори, а вже до левади, де криниця, де вони з Устимом, як юні були, стрічалися, близько зовсім. І побачила вона Устима як живого, що йшов по цілині сніговій до неї усміхнений. І не було тіні од нього на снігу, хоч сонце світило, і не провалювався в замети він, а ніби плив безтілесно. Тут гримнула гармата на Круковій горі, і загуло небо над Оксаною, і обломилося десь на вигоні. І стрелило із рушниць з обох боків, бджоли грізно дзижчали навколо, як на пасіці дядьковій, коли акація цвіла, але не було страху в душі Оксаниній, бо вже не було душі, з Устимом душа її була. І вжалила бджола свинцева Оксану, дочку Уляни Несторки, а саме серце, і упала вона на білий сніг, в обійми Устимові. І було так, як у юні літа, коли вони в траві на леваді обіймалися. Але холодні були тепер обійми Устимові, і вмирала вона.

Се я вам святу правду кажу. Бо я своє на світі одживаю, перед судом праведним скоро стану і брехать не буду. Маладьонки ми були, дурноголові: матки наші в погребі, а ми з пригребиці витрішки витріщили: що-бо яно буде? А ми тади під Вороновою горою жили, і нам усе видко. Не з яру Оксана, дочка Уляни Несторки, вийшла, не з яру, а з Крукової гори зійшла. Зійшла яна з Крукової гори скосистої, із дитям на руках, а ми попужалися геть і хрестилися: ну, мати божа із спасителем, як на іконах мальовано! Ще й хусткою обіпнута, а лице світиться. А яна ж, Оксана, красивенна була з лиця, що красивенна, то красивенна, у матку, в Уляну, вродилася, та й батько її, Нестор Семирозум, гожий був собою та ставний. І зійшла вона по косогору з гори Крукової на леваду, а вже стрілять почало з обох боків, тольки ж яна іде під пулі, наче заворожена, не боїться нічого. А ми ще болєй хрестимося і до маток своїх у погріб кричимо: матір божа з неба зійшла, матір божа на людяк зглянулася, мирить буде! Калі ж упала яна у сніг, і вже не підвелася, і дитятко з нею.

А я тади од крайніх хат в інгушів з рушниці пуляв. Як гармата стрелила і снаряди на вигоні стали гахкать, ми за дрова у дворищі Мохнача поховались. Се тепер ми у трьох війнах обстріляні, а тади молоді, страшно, людяці кожній жить хочеться, що там казать. А як визирнули ми з-за дров, уже Оксана, дочка Уляни Несторки, на снігу лежали. І не брешу, а що на власні очі бачив, те розказую. Невідь-звідки Нестор Семирозум, покійний давно, з'явився, а я його ще помнів, хоч малий був, як помер йон. І Назар Мохнач збрехать не дасть, зажилися ми з ним на світі, болєй нікого з одногодок не осталося. З'явився Нестор Семирозум, наче з повітря вродивсь, і підійшов йон до Оксани, що на снігу лежала, і дитя з її рук узяв. І узяв йон дитя з її рук, і пішов йон з тим дитям, не грузнучи в заметах снігових, і тіні на снігу од яго не стелилося, хоч сонце світило. І пішов йон з тим дитям Оксаниним до хати Уляни Несторки. А далєй я вже нічого не помню, бо ранило мене кріпко, а брехать я за свій довгий вік не навчився, і вчиться уже нема коли.

Се Уляна Несторка мені розказувала, як ще жива була. Сама я, каже, осталася. Латка усі ті дні й тижні і порога не переступав. Оксана у Києві, Кузьма у тюрмі мринській. А Купріян її далеко десь на панські гроші на вчителя навчався. Сама я, каже, осталась, аж тут стрілянина зчинилася. Сиджу я, каже, у хаті, як сиділа, що вже мені боятися, калі деточок моїх коло мене нема. І так мені скумасно, і так мені скумасно зробілося, а то вже моя Оксанка востаннє по земельці нашій ступала. Тольки ж не знала я того, людяка ніколи не знає, що її за хвилину жде, а душа віщує, віщує. Тут, Уляна се розказує, наче хто в серце мені постукав. Кинулася я з хати, у чім була, а стрілянина, а стрілянини, суд божий почався, думаю.

І бачу я, далей Несторка розказує, як до мене мій покійний Нестор іде. Іде мій Нестор по заметах, як по тверді, і дитя в його руках, у мою хустку квітчасту, Нестором ще даровану, закутане. І не стало Нестора, пропав з очей, а дитя на руках моїх...

Ой, звходило сонце червоно: на мороз і кров. Горе людянам помирать, горе живим мертвих ховать: за ніч земля вздубіє. Горіли хати на Болотниці, і там снаряди упали, дим стелився понад Невклею аж до Замглаю і по лугах Сиволозьких. Горів вітряк на горі Тайниці, махав вогняними крильми, наче на поміч кликав, але ніхто не біг рятувать. Горіла комора громадська через дорогу від зборні, і гіркий дух зерна паленого звис над селом, кінець світу і жисті людяцької віщуючи. Текло військо в Пануль трьома чорними ручаями, через городи, вовчі ями у аулицях обминаючи, від Крукової гори, від гори Вишневої і вздовж річки Синявки. І йшли в головній колоні Мартин Волохач, Максим П'явка та Дем'ян Тхорик, і Сидір Воловик з ними. Бо утекли вони з села після тої ночі, як економія згоріла, а Сидорову клуню Гаврило Латка сам спалив. І як проминали дворище Уляни Несторки, сказав Мартин Данилу Галаю, начальнику губерському: «Ось, пане, хата зачинщика головного Гаврила Латки, а син у мринській тюрмі за політику». І підпалили солдати з наказу Галая хату Улянину, що її Нестор колись будував, і горіла вона, як свічка, і всьому селу було видно, бо під горою Круковою. І вийшла з хати Уляна Несторка, у чім була одіта, з дитям Оксиниким на руках, і не плакала вона, не голосила, а стояла мовчки неподалік од вогню. І дивувалися солдати: чи не німа ся жінка? *Тади ж спалили інгуші хати Антона Жили та Дем'яна Сича, а самі яки через Невклю у лози тікали, але наздогнали їх кінно і до зборні привели закривавлених. І кидали людяки рушниці та ліворвери в колодязі, бо наказ такий війську був: кого із зброєю запопадуть, тому на месті смерть.* І плач у селі стояв, і стогін великий, як перед кінцем світу. *А Гаврило Латка — йон не тікав і не ховався. Ганяв йон на коні білому, у кобеняк чорний з відлогою вдягнений, од хати до хати, покуль мужики одстрелювались, тади коня під ним убито.* А як зайшли військо у Пануль і з трьох боків до церкви наближалися, стояв він на Вороновій горі високій, над селом усім, у кобеняку чорному, і смерті ждав, але не стріляли по нім. *Ой, хотів йон смертоньки, хотів, бо вже ж по яго не виходило, і Горіхова земля знову йому не далася, помаячіла на обрії і зникла, як марево зникає, а тольки ж судилося йому інак померти.* І казав Гаврило Латка до бога, як давніш на березі морському: «Боже, де ж земля Горіхова, тобою обіцяна?» І було небо близько, і горіли пожарища на небі, як на землі, і весь світ вогнем брався, але мовчав бог. І прийшов до Гаврила Нестор Семирозум, плеча торкнувся, і не було тіні од Нестора на снігу, хоч сонце призахідне ще світило червоно: «Скоро помреш ти, Гавриле, сонце востаннє бачиш. Велика вина моя перед тобою й людянами, бо перший я про Горіхову землю балачку завів, а ще більша твоя вина перед людом панульським, який горя напився й нап'ється: нема Горіхового царства ні на землі, ні на небі, мана се й химера, і я пойняв, по світах та часах побродивши. А є і буде труд тяжкий, у поті чола, докуль і людяки на землі. Не нами се придумано од віку». І одказував йому Гаврило Латка так: «Розумна людяна ти, Несторе, відкрито тобі, що було, що є і що буде. Але не чорни ти і без того чорні останні часини мої. Бо земля Горіхова — яна в душі людяцькій, і пориватиметься до неї людина, допоки й світу. І утямив я замисел божий, хоч і мовчить йон до репету мого, як мовчав досюль: се манливе марево людяці дано, щоб людиною була, а не скотом безодмовним у розорі земній. І так було, і так буде повік». І пропав з очей Гаврилових Нестор Семирозум, як не було його, а Гаврила солдати в зашморг узяли. *І тади ж був суд над харпаками панульськими скорий у правлінні волоснім, а суддями були мироїди сельські Колумбет, П'явка, Тхорик, Волохач — серед перших, та начальник військовий, та начальник губерсь-*

кий. І кого із зачинщиків до смерті засуджували, тих солдати одразу через дорогу у глинище вели і з рушниць у них пуляли, а кого до нагаїв, тих на колоду клали. І був плач і стогін по селу несусвітній, хоч ніч уже. І повели у глинище Антона Жилу та Дем'яна Сича, поплічників Гаврилових, і Галай з губернії біля солдат. І сміявся їм у лице Данило Галай, пасинок Мохнача, конокрада й баришника: «Ну що, мужва, закортіло земельки? Тепер їстимете». *А яни тольки хрестилися і милості не просили. Бо знали яни: од мироїдів і начальників милості їм не ждать. А Гаврила Латку яни до петлі присудили.* І довбали солдати землю мерзлу, шибеницю ладнвючи, на горі Вороновій, де він гільйотину обіцявся поставить. *А як поставили яни ушули і поперечку поклали, мироїди насміхалися з Латки: «Ось гильготин, який ти селу обіцяв, але для твоєї шиї йон».* І нічого не одказував їм на те Гаврило Латка. І винесли ослін із зборні, і на ослін Гаврила Латку поставили, під зашморг. А вже сіріло. І спитав у нього Данило Галай глумливо: «Ну що, мужик, бачиш землю свою Горіхову?» І одказав йому Гаврило з ослона, під зашморгом стоячи, наче під вінцем: «Горіхова земля — яна в душі моїй була і буде, на сім світі і на тім. А що ти побачиш, як під петлею стоятимеш, а се скоро? І з усіх вас, кровопивців людяцьких, крові наточать». *Аж стрепенувся Галай, пасинок Мохнача, калі се вчув, а я близько стояла, бачила, яни тади усіх на Воронову гору зігнали. А таки ж так і случилось, як Латка провістив, у сімнадцятім годочку, у марті, його міські люди на мринському майдані повісили, я тади у барині служила і на власні очі бачила, верещав йон, як кабан недорізаний, смерті вбоявшись.* І ще сказав Гаврило Латка до людей пакульських: «Звиняйте, людяки, калі що не так, бо я хотів, як луччей. Вам ще жить і багато бачить усього, доброго й поганого, тольки про землю Горіхову не забувайте. Хоч і не збулася янв, але в корові се людяцькім повік. І докуль шукатимете ви землю Горіхову, дотуль ви й люди». Одяг зашморг на шию і ногою ослін відкинув. І спалахнула зірниця над Пакулем, наче блискавка, а тоді й грім загримів, покотився з краю в край — з неба чистого, серед зими лютої.

Дак то ж йому голос був.

З КНИГИ ДНІВ

Се свідчу я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, востаннє. Бо сказано мені богом, калі був я ще живий у яго на небі: зостанешся оком моїм і вухом моїм у Краї опісля літ своїх земних, скольки тобі одведено, і будеш ти судом моїм у ділах людяцьких, і йтимеш крізь час і простір, допоки рішишся змінити хоч на йоту щось у вертепі земнім. Бо нікому се не дано, навіть богові, хоч молитви людяцькі до яго возносяться щочасини туманом непроглядним, така їх тьма, і чує він, і страждає заразом з людяками. Бо кожна хвилька часу з іншою вузлом нерозривним зав'язана, і кожна піщина має місце своє, і на карті часу розписано, де їй завтра буть, і в кожної ляльки вертепної роля своя, знана вертепником тольки. І, добро по розуму своєму творячи, легко зло нове посіять, і зійде воно, і окошиться на людях. І повинен був онук мій Нестор, син Устима й Оксани, у снігах замерзнуть, між двох вогнів, за чужі гріхи плату платячи, і знав я се. Але захотів я, щоб продовжився рід мій на сій землі, у Краї, і повстав я супроти законів вертепу земного, самому богові непідвладних. І уперше, відколи духом, а не тілом на землі, одвернув я зір свій од карти, простеленої на вікн. І як упала Оксана моя на бойовиську людяцькому жертвою безневинною і смерть заглянула в очі онука мого Нестора, душа моя збунтувалася. І не уважив я перестороги божих, узяв я дитя Оксани та Устима на долоню свою і переніс від смерті до життя, між випалів стрічних, та поклав на ганок хати, мною за життя земного збудованої. І нашептав я Уляні, яка в хаті була: «Ось дитя на ганку. Іди і продовж життя гілці роду нашого». І вийшла вона з хати, хоч стріляли довкола, і впізнала з хустки, в яку був малий Нестор закутаний мною,

хустку я їй колись дарував, що се вінок її. І сталося, як хотів я: не обірвалося життя Нестора, внука мого. Але відчув я тої ж часини, що бог до мене перемінився і повелів душі моїй на небо, у стописько душ людських вертатися. Але не шкодую я, що так вчинив. Богові богове, а людяці людяцьке, допоки жива душа її. А жива вона дотуль, допоки вогонь життя живого на землі підтримує, а не спостерігає байдуже, як загасає воно.

Але була ще ніч моя, і ходив я між людяк пакульських, втішаючи живих у горі їхньому і тих, що мертвими тої кривавої ночі стали. І врозумів я, що у бога, хоч і в скорботах він за нас, своя правда, а в людяк своя. І ніколи вони не житимуть так, як на карті часу розписано, а бунтуватимуть вони супроти велінь богів земних і небесних, допоки життя на землі тлітиме, бо се в природі людській. І хоч ітимуть вони нерідко по колу і знову вертатимуть на круги вчорашні, ловлячи за хвіст те, що вчора відкинули геть як мертвечину, все одно не знатимуть спину. Бо вже одривалася душа моя од землі, і карта часу стелилася перед очима моїми все далі в майбутнє та минуле, і провидів я те, чого людяці на землі не дано знати. А як визирнуло сонце з-за Чорного лісу, червоне од крові людської, пролитої вночі, душа моя плинула в рожевій височості неба. Але не на карту часу я дивився, а тільки на карту Пакуля внизу, піді мною, таку схожу на долоню людяки трудящої річками доль і пагорбами пристрастей. І страждала душа моя стражданнями великими, бо не хотіла розлучатися ані з Невклею, ані з болотом Замглай, ані з лугами Сиволозькими, ані з лісами, озерами та горами, а найбільш із людом пакульським, Краю усього. І бажав я йому жагуче, як живий, а не мертвий давно, пережити усе, що судилося йому пережить, перебрести через вогняні ріки часу, перебрести — і буть.

І се свідчу я, Нестор Терпило, Семирозумом прозваний, для тих, хто прийде потім і читатиме Книгу доль і днів минущих: душі наші, чи на землі вони, чи вже на небі, живі доти, допоки жива душа Краю нашого.

І се кажу вам я, Нестор Семирозум: будьте, допоки світу.

1988—1988
Київ — Халеп'я

В. Седляр. Робітник. Ескіз до фрескового розпису. 1933—1934 рр.

БОГДАНА КОСТЮК

ОПОВІДАННЯ

КЕНТАВР

I

Я живий? Це досить дивно: я все-таки вижив, подолав смерть, мабуть, за професійною звичкою долати перешкоди.

Я живий, а мого Булана пристрелили. За те, що він скинув мене; за те, що впав сам і зламав ногу. Несправедливість... Кінь зі зламаною ногою загинув, а жокей з переламаним хребтом і струсом мозку вижив-таки.

Я живий, проте моїй завтрашній долі не позаздриш: двадцятирічний каліка. Зламаний, неначе молоде дерево на узбіччі шосе. Я бачив таке дерево — в нього врізалася вантажівка.

Отже, покалічений — зате живий. Болить голова: чую той давній клекіт трибун, і тупіт копит, і дихання Булана. Болить під гіпсом спина: пам'ятаю страшний удар об землю і вибух в очах.

А зараз біла стеля палати, обличчя професора. Дивно: в нього уважні карі очі, такі ж, які були... в Булана.

Я живий, а коня немає. І я не знаю, хто винний у тому падінні: він чи я?

II

Бульйон теплий, солонуватий.

Медсестра — зовсім ще дівчисько — всміхається мені. В неї добрі сині очі: саме такі мають бути у медичних сестер — сестер милосердя...

— Сестричко, як тебе звати? Спасибі за бульйон.

— Мене звати Ольга. А бульйон вам передали.

Вона замовкає, я також мовчу. Мені байдуже, хто приніс передачу. Мені байдуже, хто чекає на мене за стінами лікарні: я спершу хочу пізнати себе нового. Точніше — скаліченого.

Ольга поправляє простирадло і виходить.

Я сам. Людина в чотирьох стінах, серед чотирьох кутків. А Булан — у сирій землі. Скоро крізь нього проростатимуть трави. Я ж замкнений у тісному приміщенні, наповненому запахами ліків.

Чи зрадив мене Булан тоді? На іподромі гуляв солодкувато-гіркий вітер, кликав кудись у степ. Тендітна сіроока Люба ледве стримувала свою Діану: кобила рвалася до недалекого березового гаю.

Діана не підвела свою господиню, а Булан схибив. Тоді, з шумом вдихаючи повітря, він косував на мене глибоким темним оком мудреця. Шкода, що я спостерігав тоді Любу.

III

Вже двічі приходила Наталя. Вона зовсім не змінилась відтоді, як я бачив її востаннє: невисока смаглявка з приємним обличчям, на якому веселими бісенятками світяться очі-волошки. Мила, вольова Наталка! Скільки кіннотників через неї порушували режим! Наш добрий янгол! Лідер! І ніхто, крім мене, не знав, як важко їй даються перемоги.

— Не хочу бути переможеною! — коротко кидала після змагань, безсило притуляючись до гарячого, такого ж стомленого коня. А взавтра виснажливі тренування. І так день у день, місяць у місяць, рік у рік.

Наталя була мені иаче за старшу сестру. Допомагала у скрутну хвилину і не пробачала жодної помилки.

І тепер, коли краща частина мого життя позаду, Наталка не покинула мене. Поїхала на чергові змагання, виграла там «золото», повернулась додому і перед зборами знову прибігла провідати.

— Ти виглядаєш набагато краще, ніж місяць тому,— діловито каже вона.

За вікном шумить дощ, і великий світ, населений людьми, поспішає крізь негоду, землетруси, пожежі. Дехто знайде те, що шукав; інших, як і мене, доля відштовхне на півдорозі.

Я б міг ще поборотись, але... Загіпсовано не тільки тіло — скуто і душу, і серце... Боротьба донедавна була станом мого існування, способом мого життя. Коли я розбився, коли вів останній свій бій — проти смерті — всі сили, вся енергія вичерпались. Я спустошений, вичавлений. Я фінішував.

— ...І Фенікс постав із попелу знов! — чую Наталку.

— Я не Фенікс,— втомлено відповідаю їй.

Вона уважно дивиться на мене і каже:

— Людина вища від Фенікса.

Я подумки сміюся. Мила, добра моя Наталка! Ти це про себе сказала. А мені треба пережити ще один день у закам'янілих бинтах. Треба закреслити в пам'яті минуле, треба забути ім'я колишнього друга. А воно не забувається, воно жнае, мучить: Булан!

IV

Булан! Його виплекали ми з Наталею. Тренований, слухняний, цей кінь був нашою гордістю і надією.

Його всі любили, та вірний Булан приймав ласку лише від мене і від Наталі.

І раптом — кінець! Одного весняного дня щось сталося з ним. Що прокинулося в коневі: кров диких предків? Потяг до волі? Не знаю. Тепер уже ніколи не дізнаюся. І ніхто не дізнається.

Сіроока розумниця Люба завжди дражнила мене:

— Оцеоло, ти свого «молодшого брата» об'їздив? Дивись: покине він тебе коли-небудь і помчить у степ до високих трав.

Я був Оцеолою, так! А Булан і справді моїм братом! Інколи мені хотілося, скочивши на нього, летіти туди, де немає велетенських будинків і машин, де ростуть ліси та луки,— на волю!

Якщо це хотілося мені — людині — що ж казати про коня?

Невже не помилилась ти, насмішкувата Любо? Де тепер ти сама, куди поділась, вискочивши заміж за іноземця? І чи згадуєш теплий квітневий день, і поцілунок Оцеоли, і мудре око Булана?

Ні, я не кохав тебе. Просто була весна.

V

Я щасливий: уранці поворухнув рукою.

Поворухнув рукою! Вперше за ці довгі півроку, за ці гнітючі, безра-

дісні тижні, за похмурі, сірі дні! Маленька частина мого тіла знову послухалась мене, знову виконала наказ мозку.

Я впертий — я здатний на більше! Невже можу на щось сподіватися, у щось вірити? Наталка вважає, що в мені зібралась за довгі дні лежання енергія, котрій треба знайти вихід. І м'язи мої стомилися без праці.

Лікар, оглядаючи мене, суворо мовив:

— Незважаючи на обставини, ви не повинні здаватись. Будемо все починати з нуля.

Молодий, надзвичайно балакучий парубок вправно зробив мені масаж обох рук. Своїми гнучкими сильними пальцями повертав до життя мої змертвілі руки, вертав їм втрачене тепло.

— У вас мозолясті долоні,— здивувався він.

Я гірко посміхнувся: мозолі — це наслідки роботи зі скребком і упряжжю. Кінь любить робочі, натруджені руки, які косять для нього траву, чистять м'язистий його тулуб. Кінь повинен добре знати руки свого господаря. І неодмінно розуміти його.

Булан умів обережно тицяти шорсткими вустами у мої долоні, пробуючи на зуб мої пальці. Любив після фінішу класти морду на плече і дихати у вухо.

Що ж ти вчинив, Булане! Мій любий коню, мій дорогий товаришу. Погляд твоїх карих очей виганяв із мене сум та поганий настрій. Сідаючи верхи, відчував себе злютованим з тобою в єдине ціле, таким собі безстрашним кентавром.

VI

Надворі пізня осінь. Сумна вітряна пора. Час золотого й багряного листя, останньої сонячної ніжності й недалекого холоду. Пора мудрості та спогадів.

Немає ні віри, ані відчаю. Тільки надія на холодну й сувору, проте з блакитним, по-дитячому чистим небом зиму. Я лежу на ліжку та малюю. Відтепер ліжко — моє робоче місце, олівці й шмат паперу — мої знаряддя праці.

Так, я малюю! Біда зробила мене калікою, та не зуміла віднятн пам'ять і руки. Я малюю свої спогади — урпаки перетворюються на картини... Перегони, коні, жокеї, країни, міста — все це лишилося позаду. І юність там зникла. Попереду інший день. Нехай складний чи навіть жорстокий, з'явиться він на порозі моєї кімнати — я намалюю його. І нехай крізь усе полотно промчить вершник. Хай мчить крізь вітер і дощ, через жорстокість і зраду — мчить завжди, наздоганяючи час.

ПІСНЯ

Я народилася місячної зимової ночі в хаосі звуків.

З цього сум'яття раптом виникла мелодія — напрочуд наспівна, горда й емоційна. Вона була неначе вибух у холодній нічній тиші. Вона розлилася зоряним небом.

І я, пісня, попливла над світом.

Мою долю визначили поет і композитор. Народжена між зірками, що так нагадували очі жінок, я співала про нещасливу любов.

Двоє тих, хто благословив мою появу на світ зимової ночі, кохали одну жінку, проте красуня була далеко від них.

Я несла важкі чоловічі сльози.

Я звучала в убогих халупах і мармурових палацах. Мене дарували одне одному закохані. Я допомагала долати розпуку.

Я несла в собі тугу великого кохання. Я примушувала плакати сивих мужів і холодних жінок, я заколисувала молодят.

Де тільки я не побувала, чого не побачила! Проте ніяк не знаходила тієї жінки, задля якої мене створили.

І раптом знайшла її!

У гамірлнвому портоаому барі аона сиділа з літнім чоловіком. Я впізнала її — такою вродливою могла бути лншв вона! Ці водоспадні косн, ці очі-зіркн, ці анточені смагляві руки, ця дивна тендітність, підкреслена сріблястою сукнею... Сумовнто днвилась навколо, набагато аища й чнстіша від власного бурхливого і заплутаного жнття. Самотня а цьому барі, на чужій землі.

Я вnплеснула їй саою душу. Моя мелодія стогнала, я бнлась у тісняві прнміщення, внкочувалася на вулицю. Нічого анщого за мене не було у ті хвилннн.

І жінка у аідчаї простягла до мене — незрнмої — руки, і торкнулася рук двох своїх друзіа.

У нві було вся — багатство і днвовнжна арода. І не було нічого. І ніхто не розуміа, що радість свою аона лншнла далеко звідсн.

Я лише раз співала тій, заради кого народнлась.

А те, що співають, не я, а моя тіиь, мелодійннй спогад, сум'яття чужої пам'яті.

ЧОЛОВІЧІ СЛЬОЗИ

Оголошено рейс «Кнїв — Ленінград», а мн втрьох стоїмо посеред аеропорту. Нас штовхають, на нас налітають нетерплячі людн, проте жоден з нашої трійкн не заертає уваги на сторонніх. Намагаємось сказатн одне одному щось важливе у ці останні хвилннн — проте не наважуємось, мовчкн днвнмось долу. Хлопці не хочуть бутн першнмн — першнмн взяти валізн, пробурмотітн слова прощання, першими рушитн до літака.

І я боюся прощання. П'ять років мн вчнлися і тоааришуаали, тікалн з лекцій і перепнсувалн одне а одного конспектн; п'ять років мн сиділн трааневнмн вечорамн иа кручах і спостерігалн споконвічннй плнн Славутн. І нам здавалося, що наша трійця вічна, що тепер завжди ми будемо разом.

І раптом — днпломн у кншені, прощальні напучення викладачіа — і чао, чао, прощввайте! І нема більше п'ятн студентськнх років, нема походіа на футбол чн на дискотеку, нема конспектів першоджерел і «бомб» на іспитах. Лншилнся у запнсничках холодні знакн — адресн і телефонн чн не з цілої Європн.

— Хорст, Юсі, до побачення! Мн ще зустрінемось! Будьмо, хлопці!

Підводжу голову і днвлюся їм у аічі. А аонн плачуть! І я знаю, що і в менв зараз очі повні сліз. Літак злетнть, і назавжди зннкне десь за обрієм наша юність. І вонн дивитнмуться в ілюмінатор, щоб востаиніе побачнти — нехай згорн! — ріку своєї молодості. А молодість залишиться тут, хоч і не входять двічі в одиу річку!

І протягом усього жнття старі фотокарткн нагадуватимуть їм у суворі фінські знмн буйну українську весну зі саічками каштанів. І чн не аидасться їм жнття чорно-білнм додатком до кнївської юності? Не знаю.

Вонн плачуть, і їм не соромно за свої сльозн. Вонн поаільно йдуть до літака. За дві годинн вонн будуть у Ленінграді, а далі шлях лежить додому, на хельсінські вулнці...

Оголошено рейс «Кнїа — Будапешт», і я відриваюсь від думок про Юсі й Хорста. Бо цв мій рвйс.

КЛОУН

Нвсправді тн ніколи не був клоуном. Наапакн — тн ненавндів цирк! І насмішкувато слухаа мої розповіді про акробатів, аершнників і смішннх рудих чоловічків. Той цирковий світ вндавався тобі непотрібнням. А я не

могла жити без нього, без його вогнів і польотів під куполом, без його веселого сміху й ведмежих танців.

Насправді ти ніколи не був клоуном. Та ластовиння на обличчі і руде, аж відзолочене волосся викликало у мене спомини про сумного рудого клоуна з кирпатим носом — арлекіна мого дитинства... Дивлячись на тебе, ніби знов опинялася в цирку, ніби чула свій дзвінкий сміх.

Насправді ти ніколи, ніколи не був клоуном! Ти ганяв на велосипеді нашою вулицею, скликаючи всіх пацанів на чергову раду. І вже ціле ваше вело-військо мчить кудись — до річки, на стадіон, за обрій. А ми, дівчата, сумними очима проводжали вас і йшли до цирку — він був поруч. Цирк наче наближав до нас той таємничий обрій, за яким зникали всі. І рудий кирпатий клоун зі страшенно сумними очима розважав нас, і сльози в дівчаток просихали, і не відчували ми себе самотніми. Чим більше ми сміялись, тим сумнішим ставав клоун. Йому, мабуть, також хотілося майнути куди-небудь у не знані досі землі.

Ні, ти не був клоуном! Але зараз твої очі сповнені тугою, як і в нього. І так само, як і він колись, ти дивишся сумно на тоненьку рису обрію: скільки не йшов до неї — вона все тікала, віддаляючись від тебе. І ти тепер намагаєшся сміятися частіше і відводиш очі, бо замість веселих бісенят у них стоять сльози.

Ти ніколи не був і не станеш клоуном! Радій, адже ти так їх зневажав, отих смішних чоловічків, які навчили нас усміхатися і вірити в добро. Адже ти так і не зрозумів: щоб навчити інших сміятись — самому треба багато виплакати. Щоб подарувати людям радість, самому треба пережити горе. Щоб дістатися обрію й побачити те, що за ним, треба побачити себе... Ні, ти, на жаль, ніколи не був клоуном!

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря»

АЛЛА ТЮТЮННИК

Публіцистика

Поза всяким сумнівом, рішення про припинення розвідувальних та дослідних робіт по перекиданню частини стоку вод Дунаю в Дніпро, а також підготовчі роботи по спорудженню Дніпровсько-Бузького гідровузла — одна з найвизначніших подій минулого року в житті республіки. Тим більший подив викликають куценькі скоромовки повідомлень у пресі, в яких допитливий читач, скільки б не вчитувався, не знайде відповіді на цілком природні і законні питання: чому рішення ухвалили тільки зараз, а не рік і не два тому, коли цього вимагали вчені і громадськість і коли витрати на здійснення явно згубного проекту ще не сягали шестизначних чисел? Чи знайдено винуватців у цій справі і чи будуть відповідати вони перед народом за шкідливе і бездумно дороге будівництво? А головне — чи збирається Верховна Рада УРСР хоч якимсь чином оберігати свій народ від подібних явищ у майбутньому?

Відповіді на деякі з цих запитань можна знайти у статті Бориса Олійника «Криниці моралі та духовна посуха», надрукованій торік спочатку у газеті «Советская культура» (№ 131 від 1 листопада), а потім передрукованій «Літературною Україною» (№ 46 від 17 листопада). Аналізуючи діяльність Мінводгоспу та Мінатоменерго, Б. Олійник відкриває нам очі на те, «з якою непідзвітною силою ми маємо справу, силою, що з вражаючою безкарністю демонструє презирство до гласності, до волі народу, пихато плює на пресу, зокрема й на центральний орган партії».

«Держава в державі» — дає визначення цій силі В. Олійник.

Майбутнім історикам, безперечно, доведеться чимало потрудитись, досліджуючи, коли саме виникла ця сила, «держава в державі», які ідеї сповідувала, до якої мети вела (чи штовхала) народ, у яких взаєминах перебувала з офіційною владою... За умови, якщо ця тема стане коли-небудь повністю відкритою і доступною для істориків. І нищо, звичайно, до того часу доживе народ і його історики. Сумнів щодо того, чи виживемо, спричинені рядом трагічних подій такого масштабу, що навряд чи є сенс перелічувати їх знову — вони відомі всім.

Дозволю собі лише поділитися дрібними спостереженнями, які на тлі трагедій, що спіткали наш народ впродовж останніх двох років, можуть видатися дрібними, але тільки на перший погляд.

Два роки тому Херсонщина приймала дітей із Прип'яті, тридцятикілометрової зони, Київщини, Житомирщини. (Тієї весни усі вони були для нас «чорнобильські діти»). На той час з'ясувалося: Таврія чи не найчистіша, найбезпечніша місцина у республіці.

У нашій квартирі оселилася родичка з двома малими дітьми («біженка» — називали її сусіди). Першого ж дня ми зробили сумне відкриття: «найбезпечнішій місцині» не так просто нагодувати її малюка. Куплена у магазині суміш «Малыш» при закипанні злипалася у тверду грудку. Може, партія трапилася неякісна? Ми оббігали магазини, накупляли гору коробок суміші із різними датами випуску — щоразу те саме. Потім виявилось: причина не в суміші, а в якості питної води у нашому мікрорайоні. Від споживання цієї води у малюків перші зубенята прорізалися вже зіпсованими, без емалі... Довелося воду для нашого гостя возити з іншого кінця міста.

Щодня навальками автобусів везли евакуйованих дітей до моря оздоровлятися.

Вздовж Джарилгацької затоки (всесоюзно відомий дитячий курорт) тяглися піонерські табори і рисові чеки, пансіонати і рисові чеки, бази відпочинку і рисові чеки. Рис регулярно протруювали, отруєну воду регулярно скидали по каналах у затоку. У каналах хлюпалися місцеві діти. У затоці купалися чорнобильські діти. Час від часу над чеками з'являлися літаки, розтрушували над рисом нові порції отрутохімікатів. Вітер розносив зловісні шлейфи над сільськими городами, тваринницькими фермами і таборами, прикрашеними яскравими гаслами: «Усе найкраще — дітям!»

Поросята на фермах масово хворіли. Їх доводилося масово дорізати, лабораторні аналізи показували причину — отрута. Та оскільки вміст її не перевищував так звані «гранично допустимі концентрації», розроблені Київським науково-дослідним інститутом гігієни харчування, м'ясо згодовували населенню...

Опріснена «гербіцидною» (як її тут називають) водою з рисових чеків, Джарилгацька затока заростала очеретами. В очеретах завелася невідомої породи риба — з вигляду не морська і не річкова — вражена коростою, неповоротка. Її теж охрестили «гербіцидною», ловили голими руками — вона була сліпа. Законні мешканці морської затоки на той час мало не всі загинули, не витримавши отруєного середовища. Загинули, проігнорувавши застереження Міністерства охорони здоров'я республіки і його міністра.

А Міністерство охорони здоров'я і далі встановлювало нові й нові «гранично допустимі концентрації» токсинів для води, повітря, землі, овочів і фруктів. Нові норми, як правило, удвічі, а інколи й утричі перевищували попередні. Час від часу якесь дитинча тих норм не витримувало, вискакувало з моря, з ніг до голови вкрите пухирями. Йому давали відлежатися в ізоляторі і... продовжували «оздоровлювати» морською водою та повітрям. (А чом би й ні, коли є цілком вірогідні свідчення, що іще в 1916 році Джарилгацька затока ставила на ноги навіть безнадійно хворих на туберкульоз дітей...)

Того літа багато було дітей і на Дніпровсько-Бузькому лимані. І тут місцеві й чорнобильські діти хлюпалися в густій, затхлій, ядучо-зеленій твані, поцяткованій сріблястими тільцями мертвих мальків, грілися на просякнутому ослизлою зеленню березі, встеленому мертвою рибою. У обмілілого Дніпра не вистачало сили розігнати болото — висмоктана з річки вода у той час настоювалася отрутою в рисових чеках...

По той бік лиману виднівся Очаків. Там на повну силу йшла підготовка до будівництва останньої на Дніпрі греблі, покликаної наглухо запечатати гниль і сморід, усю гидь і отруту, яка тече по річці від Смоленська до моря,— зупинити й настояти до повної загибелі краю.

Не раз того літа мене поймала найсправжнісінька паніка: забрати дітей, втекти, сховатися в лісах, у болотах, вберегти, врятувати... Де? У Закарпатті дорубували ліси, на Поліссі досушували болота, в Криму будували атомну станцію — ясна річ, у найнепридатнішому для цього місці... Скільки ж їх усього? На економічній карті України, вміщеній у ВСЭ, чорних шестикутних зірочок, які позначали атомні станції, було тільки дві — ну, ясно ж: рік видання 1977-й... Зате карта рясніла блакитними й червоними акуратненькими зірочками, які відповідно позначали гідро- та теплоелектростанції. Про останні саме в ті дні енергетики сповістили, що вони небезпечніші за атомні: одна ТЕС в Енергодарі щороку викидає в повітря 300 тонн отруйних речовин.

Тим часом мій молодший син вчився читати за найновішою — рік видання 1986-й — читанкою для першого класу: «Прекрасна природа України, багаті її села і міста. Сивий Дніпро озивається сиренами «ракет», обертає турбіни шести великих електростанцій...»

На карті шість великих блакитних зірок прикрашали хворобливо здуте до втрати річкової подоби водоймища... Дніпро? Чомусь саме в ту мить відкрилося: таж Дніпра у нас вже немає! Поховали Дніпро у водосховищах.

Роками жили ми, спостерігаючи цей моторошний абсурд, дивилися — і ніби не бачили, здогадувалися — а ніби й не розуміли до кінця. Були, були і в ті роки видющі, намагалися попередити, докричатися до здорового глузду, поодинокі їхні голоси потонули у гуркоті новобудов. Знадобився грім Чорнобиля, щоб примусити нас розвернутися і усвідомити: ця катастрофа — тільки початок в ряду грядущих, не менш страшних катастроф.

На той час проритими на полях нашої країни каналами вже можна було б 17 разів обперезати земну кулю по екватору, але врожаї незмінно лишалися найнижчими у Європі, від підтоплення й заболочення гинули найкращі землі. Лише в Херсонській області понівечено 120 тисяч гектарів землі та 137 населених пунктів, в Одеській і Миколаївській — іще стільки ж.

Вінцем водогосподарської «творчості» мав стати Дніпровсько-Бузький гідровузол та канал Дунай-Дніпро.

Про розміри майбутньої біди одним із перших сповістив у пресі завідуючий відділом екології моря і Світового океану Одеського філіалу інституту економіки АН УРСР кандидат технічних наук В. Степанов: «Здійснення проекту водогосподарчого комплексу на півдні України може створити катастрофічну ситуацію еколого-економічного характеру. Надмірне обводнення регіону викличе заболочення і підтоплення території, навіть за оцінками «оптимістів», на площі близько одного мільйона гектарів, а «песимістів» — понад п'ятнадцять мільйонів гектарів».

Та й через рік начальник управління Дніпробугводбуд А. Левенцов охоче давав інтерв'ю журналістам: «Ми почали перехід через лиман. По дну його прокладаємо труби для водоводу, який забезпечить дніпровською водою Очаків. Це дуже важливо, бо з початком будівництва греблі число жителів збільшиться на десять тисяч чоловік. Споруджуємо також бетонно-асфальтовий завод, причал, тягнемо ЛЕП. У цьому році освоїмо 3 мільйони карбованців, а приблизна вартість гідровузла — 1 мільярд сто тисяч карбованців. На той час в Очакові на

підготовчі роботи аже було витрачено близько 100 мільйонів карбованців.

Впродовж року мало не всі республіканські та всесоюзні газети і журнали публікували палкі протести письменників, учених, журналістів, колективні листи обурених громадян. Здавалося, ось-ось безумство буде зупинене.

Але наприкінці 1987 року роздратований А. Левенцов заявив журналістам: «Можете писати все що завгодно. Гребля все одно буде збудована. Бачите — підписую угоди на 1988 рік...»

Неможливо було зрозуміти, що ж саме будується: проекту немає, навіть техніко-економічне обгрунтування уряд не затвердив. Незбагненне щось коїлося. Якась невидима і недосяжна сила, мов підземні води, підточувала наше життя.

Влітку 1988 року зйомочна група «Укртелефільму» — режисер В. Вітер, оператор І. Яковлєв — працювала над документальним фільмом «Підземні води» за моїм сценарієм. Коли ми спробували взяти інтерв'ю у А. Левенцова, він дражливо пояснив: «Я всього-на-всього виконавець. Наказали, дали гроші, техніку, матеріали — будую. Накажуть зруйнувати — зруйную».

Хто наказує?

На той час ми вже переглянули тисячі метрів хроніки, чимало архівних матеріалів, знайшли учасників і свідків гідробудов минулого. І впродовж усієї роботи раз по раз натрапляли на сліди діяльності якихось «підземних вод». Неможливо було зрозуміти, чому з усіх запропонованих проектів Каховської греблі і водосховища вибрано найневигідніший з економічного і найшкідливіший з екологічного погляду. Чому те саме повторилося з Київським водосховищем?

«Інші греблі? Зокрема, Кременчуцька? Та сама, яка повинна затопити 45000 домів серця України? Чи потрібна вона? Чи така вже вона необхідна? Для чого вона? Для постачання запорізьких турбін? А може, плюнути нам на ці турбіни, на сії вісім тощих фараонових корів? Чи не надто дорого обійдуться сії запорізькі їхні кіловати?» — писав у щоденнику О. Довженко. — «Навіщо ж ці складні, архвічні, безумно дорогі гідроелектрогіганти на прекрасних ріках? Ці затоплення міст і сіл? Я ставив ці запитання А-ау, але переконливої відповіді від нього не отримав. Очевидно, він не до кінця розумів все, бо повністю захоплений своєю прекрасною і благородною справою».

На жаль, ми вже ніколи не дізнаємось, чи розумів усе до кінця начальник Дніпробуду С. Андріанов та інші керівники будівництва Каховської ГЕС — В. Льовушкін, А. Беломогов, Г. Левицький, І. Сапір, чи мучили сумніви головного інженера проекту Каховської ГЕС Ф. Лухтанова, котрий не міг не знати про інші, кращі варіанти перекриття Дніпра,— знав, але відстояв свій проект.

У тогочасній хроніці є такі кадри: посеред ще не спотвореного Дніпра мчать на швидкісному катері керівники та інженери майбутньої будови, оглядають у бінокль мальовничі береги: білі хати в садах, школа, церква. Раптом усе це починає заливати уявна вода — вище, вище, до самої маківки церкви! Обличчя інженера, котрий дивиться у бінокль, розпливається у радісній усмішці.

КАДРИ З ФІЛЬМУ «ПІДЗЕМНІ ВОДИ»

Професор В. Коновалов веде розмову про побутовий геноцид

На Україні пустіють лелечі гнізда

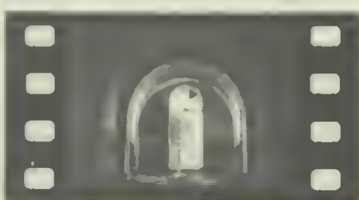

Зруйнована церква в покинутому селі

Він націляє бінокль на інший берег. Іще краще село, ще вища церква. І знову піднімається поки що уявна вода, затоплює хати. Керівники на катері збуджено сміються.

Іще давніша хроніка показує зиму напередодні будівництва Дніпрогесу. Заступник голови Держплану СРСР Е. Кайрінг, начальник Дніпробуду О. Вітер, автор проекту «Дніпрельстану» І. Александров, заступник Голови Держплану УРСР Б. Вікторов, сяючи безхмарними усмішками, оглядають село Кіскачи, яке завдяки їхнім зусиллям незабаром буде повністю затоплене. Вмонтований у фільм мультик демонструє, як саме це відбуватиметься, як поступово залло водою хати, школу, дитячий будинок, вітряк. Керівники майбутньої будови збуджено сміються.

Одного з героїв хроніки будівництва Каховської зрошувальної системи, колишнього майстра, а нині — начальника ВМУ Варварова нам вдалося розшукати. Двадцять років тому молодий Варваров упевнено пояснював з екрана, скільки води з Дніпра виливається у море без усякої користі для людини і як розцвіте наш край, коли цю воду у море не пустити, а використати для зрошення степів.

Даючи нам інтерв'ю цього літа, В. Варварцев трохи смічвно виправдовувався: «Будь який проект не може обійти науку, не міг обійти і відомства. Значить, усе було узгоджене в тих інстанціях, де потрібно. Не міг уряд не зважити і не врахувати попередження вчених. Їхні попередження були враховані, але, очевидно, ними знехтували, це не від глупства, очевидно, а цьому був умисел».

З не менш таємничих причин були проігноровані попередження вчених щодо недоцільності будівництва Кременчуцького водосховища. Та знову полетіли у Дніпро велетенські брили з написами: «Славутичу від комсомольців», «Послужи, Дніпре, людям». Яким саме людям? В кожному разі, не тим, хто споконвіку жив на берегах ріки і чиї хати трощили з таким невтримним завзяттям, що потім і моря не вистачило, аби сховати під водою всі руїни.

Наприклад, руїн Бубнівської слободи вода так і не сягнула. Місцина, де стояло село з історією в кілька сотень літ, заросла кісом, тепер там мисливське господарство, восени між гробків мисливці полюють дичину. У дивом вцілілій бубнівській школі, збудованій ще в 1914 році, Міністерство водного господарства обладнало собі базу відпочинку «Прибілля». Відгородялися від руїн і могилок високим парканом, під самісінькі ворота прорили канал з Кременчуцького водосховища — розкошують!

А ми тільки зараз починаємо підраховувати, скільки гектарів найкращої землі, скільки родових гнізд потоплено. І що, окрім майбутніх урожаїв, потонуло разом із тими гектарами, яка частина серця України загинула разом із дідівськими хатами?!

У інституті археології жовтіють в архівах десятки товстезних томів з описами нерозкопаних і недосліджених неолітичних могильників, поселень епохи бронзи, скіфських, слов'янських городищ — наша історія від кам'яного віку до часів запорізького козацтва. (Пам'ятники, пов'язані з історією козацтва, не дозволено було бодай описати. Нині, в період гласності, цікаво було б дізнатися, від кого саме йшла та заборона. А заодно пора оголосити імена тих, хто давав вказівку авторам закреслювати у віршах і оповіданнях бодай скромну згадку про запорожців і їхню славу. Головне ж, про що хотілося б дізнатися насамперед, — для чого це робилося? Кому це було вигідно?).

Пішов під воду Великий Луг, де кожен камінь, кожна стежка овіяні козацькою славою. Потоплено залишки колишньої Чортомлицької Січі з кладовищем і козацькою церквою. Вимиває гнила каховська вода козацькі кістки із кладовища Кам'янської Січі, щороку водосховище забирає 4—5 метрів берегів.

Гине історія, гине природа України.

На вцілілій Хортиці донедавна ще рохкали свині Центрального науково-дослідного та проектно-технологічного інституту механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР, якому належить 40 відсотків території острова. Тепер свиней прибрали, науковці розводять сади й городи, нещадно розорюючи заповідні могили, поливаючи отрутохімікатами унікальні флору і фауну острова.

Неподалік від останнього шматка старої козацької дороги височів Запорізька зональна школа комсомольського навчання. Тут нащадків славних прадідів вчать «ділових ігор» — як провести комсомольські збори, засідання комітету комсомолу, бюро... На запитання про історію острова і запорожців майбутні комсомольські ватажки відповіли, що «они были вроде наших революционеров, поскольку в стране назревала революционная ситуация, царское правительство их преследовало». Увечері над Хортицею гриміли заморські барабани, підвивали чужинські голоси: нащадки запорожців веселилися у дискотеці.

У кого повернеться язик дорікати їм, обікраденим на історію, культуру, мораль і пісню з сотень втоплених сіл і міст? У кого повернеться язик дорікати батькам їхнім, які виросли не в любовно зліпленому родовому гнізді, а в безликих стандартних будинках серед стандартних меблів, змалку носили стандартний одяг, кого стандартні безглузді пісеньки задурманювали зі стандартних оглушливих магнітофонів?

«Індивідуальний геній не дав жодного узагальнення, в основі якого не лежала б народна творчість»,— стверджував М. Горький. Чи зможе розвитися геній у нашому стандартизованому світі, з якого вивітрився сам дух народної творчості? Чи наступним поколінням вже не потрібні будуть ні генії, ні пророки,— комп'ютери навчать їх, як жити далі?

Тисячі метрів моторошної хроніки покажуть їм, як величезні юрми людей у однакових темних робах з прапорами й портретами вождів під оптимістичну музику безупинно копають, риють екскаваторами, шматують вибухівкою, трамбують залізними бабами, чавлять важкими гусеницями, терзають і нівечать рідну землю. З однаковими зачарованими усмішками вони без кінця й краю зрошують і осушують, осушують і зрошують, рівняють гори, зупиняють ріки... (Скільки їх потім вимерло по таборах, сконало від голоду, позамерзало на «будовах соціалізму»?) Мінятимуться вожді на портретах, нові представники уряду з трибун закликатимуть до нових звершень. Не мінятиметься тільки «держава у державі», що з вражаючою безкарністю спрямовувала ту руйнацію, демонструючи своє презирство до народу і його землі.

Усе повторюється: з кількох пропозицій щодо врятування пониззя Дніпра від морської води було прийнято найдорожчий і явно небезпечніший для всього краю, а тому числі і для Чорного моря, варіант — Дніпровсько-Бузький гідровузол. Всупереч застереженням учених, всупереч протестам громадськості, не чекаючи дозволу уряду. В чиїй же голові визріла згубна ця ідея? Громадськість повідомляли тільки, що над техніко-економічним обгрунтуванням проекту трудилися вчені 36 науково-дослідних і проектних інститутів. Але хтось же додумався перший? Кілька разів у пресі було названо ім'я автора іншого, безпечнішого і дешевшого проекту, відхиленого Мінводгоспом,— В. Степанова, але імені автора забракованого нині Дніпровсько-Бузького гідровузла ми так і не дізналися. (Так само, до речі, як досі не знаємо імені конструктора, який «ощасливив» нас недосконалим проектом реактора чорнобильського типу).

Зараз мало не в кожній критичній статті

можна знайти посилання на аузькоаідомчі інтереси окремих міністерств. Але в чому полягають, наприклад, аузькоаідомчі інтереси Міністерства водного господарства? Очевидно, в тому, щоб безперестанно робити з водою що-небудь таке, за що можна було б отримувати якнайбільше грошей. Байдуже — що, аби гроші. Та чи й справді байдуже? Адже в такому разі міністерство хоча б зрідка урізноманітнювало свою діяльність якою-небудь корисною справою за теорією ймовірності. Ну, наприклад, реконструювало б Кременчуцьке і Каховське водосховища, звільнило б тисячі гектарів затопленої землі, економило б 10 кубокілометрів води (влітку з поверхні тільки Каховського водосховища щосекунди випаровується 40 тонн води). Цілком поважне заняття і, либонь, непогано оплачувана — чому ж воно лишилось поза колом вузьковідомчих інтересів Мінводгоспу? Або ще можна було б облицювати Північно-Кримський канал і цим економити 2 кубокілометри води. Ото був би козир проти всіляких нападників! І, знову ж таки, не безкоштовно...

Проте в даному разі теорія ймовірності чомусь не спрацьовує. Водогосподарчими проблемами в нашій країні впродовж 20 років займалися 600 науково-дослідних інститутів і проектних організацій з чисельним складом 200.000 чоловік, і за увесь цей час в надрах цих організацій не визріло жодного не те щоб корисного, в бодай хоч не надто шкідливого проекту. На їхній совісті мільйони гектарів безповоротно втраченої землі, Кара-Богаз-Гол, Аральське море, Волга, Дніпро, три тисячі сплюндрованих малих річок, які живили водами великі ріки... Ні про які «помилки», «недоробки», «недорахування» у їхній діяльності не може бути мови, усе робиться цілком свідомо.

Ось один тільки приклад. Загибель лікувальної Джарилгацької затоки була з а п л а н о в а н а інститутом «Укргіпроводгосп» та Мінводгоспом України ще в 1967 році. У проектному завданні Краснознам'янської зрошувальної системи на с. 112, пункт № 2, сказано: «В связи с сплошным рисосеянием в Приморской зоне потребуется радикальная защита крупных населенных пунктов (Скадовск, Красное, Большевик, Железный порт) с л и к в и д а ц и е й к у р о р т н о й з о н ы (підкреслення моє. — А. Т.) на Черноморском побережье и защите 32 мелких населенных пунктов в зоне рисосеяния». (Сама там у 1986-му ми «оздоровлювали» опромінених дітей з іншої зони...) Проектне завдання підписали директор інституту Я. Кузнець, головний інженер інституту М. Хвощинський, головний інженер проекту Л. Кім.

Документ, згідно з яким під рисосіяння належало віддати найкращі землі причорноморських районів Херсонщини, підписаний у 1966 році заступником начальника держекспертизи Держбуду УРСР Л. Вобошко, начальником відділу промислового будівництва Н. Ярмизоном, головним спеціалістом В. Музалевським. Який сенс був у тому, щоб замість традиційної пшениці і кавунів сіяти примхливий заморський рис і заради нього згробити унікальний дитячий курорт всесоюзного значення?

КАДРИ З ФІЛЬМУ «ПІДЗЕМНІ ВОДИ»

Щезає риба в Дніпровсько-Бузькому лимані, не потрібними стають рибальські човни в селі Рибальче

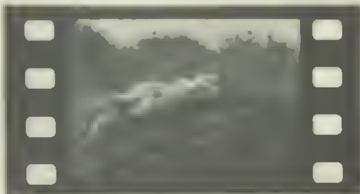

Хортиця. Повалена кам'яна баба на випаленій землі

Жінки з підтопленої Білої Криниці Херсонської області розповідають: «І кладовище було підтоплене. Було, яму викопають, а поки покійника принесуть — пів ями води. Ну й що робити! Отак булькнуть у воду, закопають, та й усе. А що ж робити?»

Ну, а що ж наш уряд? Схоже, він уявлення не мав про замах на Джарилгацьку затоку. А з другого боку — як же Рада Міністрів могла не мати уявлення про долю Джарилгацької затоки, коли в Раду входить і міністр водного господарства, а саме в його міністерстві і визріла ідея знищити курортну зону?

Так чи сяк, а на сьогоднішній день на узбережжі збудовано 96 лікувальних закладів на 22900 місць, а тому числі 38 дитячих закладів на 16230 місць. Окрім того, щоліта до затоки з'їжджаються ще 500.000 так званих «неорганізованих» відпочиваючих і, як правило, майже всі з маленькими дітьми. Лікувальні та оздоровчі заклади Скадовського району щороку дають прибутку мало не в 10 разів більше, ніж рисосіяння.

Тим часом затока давно втратила свої лікувальні властивості. 200 дренажних свердловин щороку виклюпують у затоку 170 мільйонів кубометрів води, яка містить понад 50 грамів солей у кожному літрі. (Якщо зупинити водогони хоч на день, узбережжя затоплять підземні води — щось було «недораховано» у проекті Краснознам'янської зрошувальної системи). Скидні канали виносять у море з рисових чеків безцінний гумус, гербіциди і пестициди. Минулого літа на багатьох пляжах Скадовського району аналізи води показували гранично допустимі концентрації отрутохімікатів, а 12 липня отрути у деяких місцях було виявлено більше, ніж дозволено затвердженими Міністерством охорони здоров'я нормативами.

Заради чого це все?

«Заради розвитку економіки,— продовжують гіпнотизувати нас безвідмовним заклинанням ті, для кого наша Батьківщина лише сукупність зон. — Ми ж вас годуємо, без нас пропадете!»

І не змигнувши оком, посилаються на успіхи передових господарств, які на зрошенні вирощують високі врожаї.

Забудьмо на хвилину про те, що зрошення в цілому не підвищило врожайність зернових у республіці ні на грамину, і про те, що один центнер вирощеної на поливі пшениці обходиться в середньому 11—12 карбованців, і про те, що годує нас іще й досі нафта, за яку купуємо хліб за морями-океанами, і про затоплені плавні, які забезпечували овочами та сіном усе Подніпров'я, і... Забудьмо. І справді, звернімось до досвіду відомого на увесь Радянський Союз колгоспу імені Кірова, тривалий час очолюваного двічі Героєм Соціалістичної праці Д. К. Моторним.

Це тут збирають фантастичні — у найпрямішому значенні слова — врожаї. Наприклад, на землях, які за своїми фізичними якостями не повинні б родити більше, ніж 900 центнерів буряків з гектара, у колгоспі-мільйонері витискають з того самого гектара понад 2000 центнерів. Правда, після тих буряків колгоспні корови перестають телитися або й взагалі стають яловими, а в молоці їхньому нітратів більше, ніж рекомендовано вживати Міністерством охорони здоров'я УРСР. А скільки в тому молоці пестицидів, не може виявити ні колгоспна хімлабораторія, ні районна, ні обласна, ні навіть санепідемстанція. Лабораторії обласного масштабу не мають ні засобів, ні методик для таких досліджень, а столиця не поспішає їх забезпечити усім необхідним. Тим часом пестициди і гербіциди, вміст яких у сільськогосподарській продукції не перевіряється, набагато шкідливіші за нітрати.

А втім, який сенс у тих перевірках? Нещодавно у Херсоні відбувся республіканський семінар з питань гігієнічного контролю за вмістом нітратів у продуктах рослинництва. На цьому семінарі завідуючий лабораторією *харчової токсикології* (підкреслення моє. — А. Т.) Київського науково-дослідного інституту гігієни харчування О. Циганенко заявив лікарям санепідемстанцій: «Ви думаєте, хтось дозволить вам бракувати великі партії продуктів, скільки б нітратів ви в них не виявили? Продовольчу програму треба виконувати!»

Даючи інтерв'ю для місцевої преси, О. Циганенко запевнив, що наступного року норми нітратів у сільгосппродуктах підвищувати не будуть: «При встановленні норм ми виходимо з того, що добова кількість нітратів для людини не повинна перевищувати 312 міліграмів». (Цікаво все-таки, хто перший додумався нормувати отруту нам і нашим дітям? Хто автор цього блюзнірського терміна — гранично допустимі концентрації? Які взагалі можуть бути норми на отруту?! А цілий інститут трудиться, експериментує — за останні два роки чотири рази ті норми підвищував...

Отже, наша щоденна норма — 312 міліграмів отрути, вибачте — нітратів. О. Циганенко вдає, нібито й не знає, що 12 липня цього року Міністерство охорони здоров'я республіки ввело такі норми, при яких кожен з нас, з'ївши усього лиш 100 грамів салатної капусти, 200 грамів картоплі та 100 грамів листових овочів вже отримає 350 міліграмів нітратів (за умови, що в цих продуктах буде гранично допустима концентрація нітратів).

Систему контролю — агрохімлабораторії — інакше, як знущанням над здоровим глуздом, не назвеш. Ось свідчення завідуючої Білозерською районною агрохімлабораторією Л. Полях: «Ми не знаємо, звідки господарники привозять нам продукцію на аналіз. Одному агрономові тричі не давали сертифікат на продаж капусти — багато нітратів. Він спересердя й каже: «Та не може там бути ніяких нітратів! Я ж у своєї баби на городі капусту брав, спеціально для аналізу!»

Спроби обласної санепідемстанції організувати справжній контроль наражаються на відверті випади голови обласного агропрому В. Бичкова: «А ви спочатку доведіть, що ми когось отруїли!» Голова обласного агропрому знає, що коли хтось і втрапить у лікарню, з'ївши вирощеного у передовому колгоспі кавуна, то там йому поставлять діагноз: «Побутове отруєння»,— та й годі. Не вмер — і добре, і нічого дошукуватися, чим саме отруївся. Бо, по-перше, обласна лікарня не має усіх необхідних засобів, щоб «дошукатися», а по-друге... Продовольчу програму треба виконувати...

Тільки яке ж то «побутове отруєння», коли в одній лише Херсонській області впродовж року у землю виливається і всипається 8 тисяч тонн отрутохімікатів 124 найменувань і 611 тисяч тонн мінеральних добрив? На кожного жителя, таким чином, припадає 6,6 кілограма отрутохімікатів і 510 кілограмів мінеральних добрив.

Але «побутове отруєння» — то ще не найстрашніше, що може з нами статись (за умови, звичайно, що не віддамо богові душу). Якщо вірити лікарям, «віддалені наслідки більш небезпечні, ніж отруєння, оскільки процес охоплює не одиниці, а тисячі людей, і неможливо передбачити, у якому напрямку буде розвиватися негативний вплив, чи то збільшиться кількість ракових захворювань, чи то виявлятимуться зміни у спадковості, а отже, побільшає вроджених каліцтв...» (із довідки Херсонської обласної санепідемстанції).

Чи знав про це голова обласного агропро-

му — він же і голова обласного комітету охорони природи, він же голова координаційної ради по контролю за дотриманням природоохоронних заходів при вирощуванні рису в курортній зоні, він же перший заступник голови облвиконкому, В. Бичков? Безперечно знає. Про екологічну обстановку у Скадовській медичній зоні знають і перший секретар обкому партії М. Кушнеренко, і голова облвиконкому О. Мельников, бо ще у вересні дістали лист, у якому головний санітарний лікар області В. Бессалов, голова облпрофради В. Махлай та завідуючий обласним відділом охорони здоров'я В. Трещок ставили питання про доцільність вирощування рису у курортній зоні. Досі — жодної відповіді. Цікава позиція першого секретаря Скадовського райкому партії Г. Кожем'якіна: «Люди забули, що таке голод,— скрушно зауважує він. — Аби пам'ятали, не обурювалися б...». А голова райвиконкому Є. Губар поскаржився нам: «Журналісти здійняли довкола Джарилгацької затоки і рису стільки галасу, що розлякали курортників, через що район не виконав план з побутових послуг». Що там якісь ракові захворювання і вроджені каліцтва порівняно з тим, що скадовські перукарні не виконали план?! А хто посміє зірвати плани підприємств, які виробляють отруту для сільського господарства?! Про це немає чого й мріяти, державні плани зривати не можна!

Тільки якої держави це плани? Може, знову закритої для критики «держави у державі», яка з вражаючою безкарністю демонструє презирство до усіх нас? Чи не час назвати авторів ідеї тотальної хімізації сільського господарства? І тих, хто втілював цю ідею з таким завзяттям і поспіхом, що тепер купи хімічних добрив і отрутохімікатів можна бачити на полях, у лісосмугах, навіть на токах. Все це розноситься вітром, розмивається дощами, проникає у підземні води. У деяких районах вже й у питній воді знаходять нітрати.

Вже й у молоко юних матерів проникла отрута. Дедалі частіше немовлят доводиться з першого дня відлучати від материнських грудей — мамина молоко стає небезпечним!

І каліччок в останні роки народилося стільки, що вже й інтернати їх не вміщають. На Херсонщині цюрупинський інтернат, де зараз мешкає 110 дітей-інвалідів, найближчим часом розширюватиметься іще на 300 місць. До дніпрянського дитячого будинку-інтернату, де позаторік жило 90 каліччок, торік прибудували корпус на 120 місць. У херсонському будинку немовлят, де мешкають діти-сироти віком до трьох років, теж затісно: вже зараз треба розширювати інтернат щонайменше у три рази.

«Інших наших дітей здоровими можна назвати лише умовно,— розповідає головний лікар будинку Г. Лебідь. — Мало не в усіх хворі печінки, пілунки. Кожного місяця санепідемстанція перевіряє продукти, якими ми годуємо дітлахів, і мало не щоразу виявляє в них надмір нітратів. А хто знає, якої якості продукти їдять наші діти у ті дні, коли санепідемстанція не перевіряє інші об'єкти?»

Головний лікар обласної дитячої лікарні Л. Литецька свідчить: «Порівняно з 1980 роком значно збільшилась кількість захворювань на лейкози серед дітей, побільшало дитячої онкопатології, вроджених каліцтв. Думаю, серед причин не на останньому місці порушення екологічного балансу. Дослідження провадиться, але довести це поки що важко. Щодо вроджених

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря»

каліцтв, то загальноприйнята думка така, що вони спричиняються здебільшого алкоголізмом і наркоманією батьків».

Так, алкоголізм і наркоманія — то страшне наше лихо, але чим пояснити, що у цюрупинському інтернаті, наприклад, серед батьків 110 дітей-інвалідів немає ні алкоголіків, ні наркомана жодного?

А тим часом наше рідне республіканське Міністерство охорони здоров'я встановило нам норми токсикантів у деяких продуктах значно вищі, ніж Міністерство охорони здоров'я СРСР допускає для загальносоюзного фонду. Якщо, наприклад, для всіх громадян країни гранично допустима концентрація нітратів у ранній моркві 400 міліграмів на кілограм, то на Україні — 600; у ранніх буряках для всіх допускається 1400 міліграмів нітратів на кілограм, на Україні — 2800; у ранній капусті для всіх — 900 міліграмів нітратів на кілограм, для жителів України — 1500.

Для дітей норми скрізь однакові — 50 міліграмів нітратів на один кілограм консервованих овочів. Хотілося б усе-таки дізнатися, із чого ж їх робитимуть, ті консерви для дітей, коли в усіх фруктах і овочах, «узаконених» Міністерством охорони здоров'я республіки, нітратів мінімум у два рази більше, а у кровотворній моркві їх допускається аж у 12 разів більше! (12 січня у Києві відбулась установча конференція, яка заснувала Український фонд милосердя і здоров'я. Серед завдань фонду опікування дітьми-каліками. Серед фундаторів фонду — республіканський Агропром і Міністерство охорони здоров'я УРСР. Причому їхні пожертвування відзначалися просто зворушливою щедрістю...

Невже ми й далі будемо пояснювати усе це «вузьковідомчими інтересами» окремих організацій? Не такі вони вже й вузькі, ті інтереси, коли під загрозою виродження опинилися цілі народи.

Доктор біологічних наук, професор Житомирського сільськогосподарського інституту В. Коновалов твердить: «Нині, коли ми почали говорити про геноцид у власній країні в зв'язку з історією нашого народу 30-х років, мусимо говорити сьогодні і про геноцид побутовий, пов'язаний з тим, що женемося за міфічними благами і не думаємо про те, до яких засобів вдаємося...»

Виникає питання: а хіба виновуватці нашої біди харчуються не від того самого отруєного пирога?

Один із героїв фільму «Підземні води» розповів, як йому пощастило побувати у радгоспі «Батумський» Білозерського району, де директором В. Трищанович, на чистому від хімії полі. Там заборонено вносити у грунт бодай дещицю отрутохімікатів чи мінеральних добрив. Родили на тому полі не фантастичні, а цілком звичайні, природних розмірів кавуни. «Розрізали кавуня — а він медом пахне. Я такі тільки в дитинстві їв», — згадує журналіст. «І куди ж відправляють ті кавуни?» — поцікавились ми. Далі у фільмі триває довга пауза. Так куди ж іде продукція з чистих від хімії полів? Адже в магазини і навіть в будинки немовлят вона не потрапляє.

У магазини радгосп «Батумський» відправляє зовсім іншу продукцію. Цього літа районна агрохімлабораторія постійно виявляла неприпустимі концентрації нітратів у огірках, динях, цибулі, кропі, що їх радгосп привозив на аналіз. Дозволу на продаж цієї продукції агрохімлабораторія не дала, проте все це було якимось чином реалізовано, радгосп усі свої плани успішно виконав, директор отримав урядову нагороду.

Не забуваються слова О. Циганенка: «Ви думаєте, хтось дозволить вам бракувати великі партії продуктів, скільки б нітратів ви в них не виявили?..»

Не забуваються і слова начальника управління Дніпробугводбуд А. Лавенцова: «Наказали, дали гроші, техніку, матеріали — будую, накажуть зруйнувати — зруйную». Хто накаже? Ясна річ, знову ж таки той, хто має гроші, техніку, матеріали. Ні Президія Верховної Ради, ні Рада Міністрів, ні ЦК КПУ нічого цього не мають. Зате все це мають міністерства. Коли вірити докторові сільськогосподарських наук М. Мішину: «За своєю технічною та енергетичною озброєністю меліоратори можуть повернути всі ріки, ніщо не втримати їх за руку». А атомні енергетики можуть забудувати реакторами всю країну. А хіміки можуть... страшно навіть уявити, що вони можуть. А Міністерство охорони здоров'я їх благословить. То хто втримає їх за руку?

Все це нагадує фокус, коли однією рукою показують глядачу блискучу кульку, а другого тим часом нишпорять у нього по кишенях. Кулька так сяє, що обличчя фокусника розгледіти не вдається.

Коли нарешті розгледіти дещо вдалося, нам знову сяйнуло: нібито вирішено відмінити будівництво і Дніпровсько-Бузького гідровузла, і каналу Дунай-Дніпро, і Чигиринської атомної.

Відмінила, але в Міністерстві водного господарства не сидять без діла. Хай будівництво в Очакові припинили, хай! Та несподівано тихо, без зайвого галасу розпочалося будівництво водоводу Підстепне — Херсон. Під загрозою загибелі опинились десятки тисяч гектарів лісу, дбайливо вирощеного трудами кількох поколінь на Олешківських пісках, у найбільшій в Європі пустелі — «українських Каракумах». Під загрозою опинились родючі лівобережні землі, квітучі села.

Правда, цього разу жителі приречених сіл так осміліли, що разом з дітьми лягали під колеса бульдозерів, захищаючи свої родові гнізда. Будівництво довелося припинити — тимчасово.

А в Скадовську селяни з «Радянської України» на загальних зборах постановили відмовитися від зрошення взагалі.

Але хто знає, які будови і за чиїми проектами розпочинаються саме зараз, у цю от хвилину?

Через те сьогодні мало писати протести, лягати під колеса бульдозерів і рішенням колективів відмовлятися від нав'язаних безумств, хоча й ці дії дають свої наслідки. Ті, хто вірить в успіх, і хто зневірився, сміливі і покірні, байдужі і непримиренні — всі, всі мусимо сьогодні об'єднатися заради врятування землі, заради самої можливості жити, дихати і виховувати дітей. Іншого виходу немає.

Херсон

Критика

ЮРІЙ ЛУЦЕНКО

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ

Слава і гордість нашої культури, Микола Зеров нарешті повертається до нас. Повертається із всебічною ерудицією та інтелектом, що вражали навіть його високоосвічених колег і друзів. Повертається як блискучий поет, перекладач, історик літератури, критик, педагог.

Цікаво простежити один з аспектів формування Зерова-літературознавця, розглянувши найпершу його наукову працю, яка, на жаль, і досі лишається мало відомою. Розповідаючи про неї, спробуємо уявити, як з цієї, ще юнацької роботи поставав прообраз майбутнього професора, однієї з найяскравіших особистостей у понад півторастолітній історії Київського університету.

У присвяченій М. Зерову статті «Б'ють молоти, нові часи кують» («Вітчизна», 1988, № 3) В. Брюховецький писав: «Усю літературно-критичну діяльність М. Зерова (від себе додамо: й історико-літературну. — Ю. Л.) немов організовують три принципи...: 1) засвоєння найвидатніших творів культурного фонду всього людства; 2) з'ясування національної традиції української літератури і органічний її розвиток; 3) мистецька вибагливість, наполегливість у роботі над кожним твором». Аналізована праця повністю відповідає другому принципові.

Отже, йдеться про курсову роботу, яку М. К. Зеров пізніше в автобіографії 1928 року назвав «Літопис Граб'янки як історичне джерело і літературна пам'ятка». Виконувалась вона під керівництвом доцента В. Ю. Данилова. У фонді письменника зберігся її чорновий варіант (без назви).

Сам вибір М. Зеровим темою дослідження літопису Граб'янки говорить багато про що. Стан справ у студіюванні козацьких літописів на 1913 рік, рік написання роботи, був дуже невтішний. (Таким почасти він залишається і зараз). Вся маса козацької історіографії в цілому і кожна пам'ятка його зокрема нагально потребували не розгляду окремих аспектів, як це робилося раніше (наприклад, питання авторства, форми, історичної вірогідності окремих звісток і т. д.), а комплексного, системного підходу до творів. Саме таке завдання — цілісне осмислення літопису Граб'янки, повна назва якого «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки, за найяснѣйших королей полских Владислава, потом и Казѣмира, в року 1648 отправоватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмелницкого неокончённой, з разных лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу трудом Григорія Грабянки собранная и самобытных старожилов свѣдительстви утвержденная. Року 1710», — у всій складності і різноплановості проблем, що постають у зв'язку з ним, і поставив перед собою М. Зеров.

Перш ніж перейти до розповіді про працю М. К. Зерова, слід зробити одне суттєве зауваження. Сучасна наука вже підійшла до розуміння того, що літопис Граб'янки треба розглядати спершу як пам'ятку літературну та історико-культурну, а потім вже як історичне джерело. Літопис Граб'янки в першу чергу яскраво характеризує суспільно-політичні та естетичні ідеали того середовища, в якому він народився і активно функціонував, — освіченої козацької старшини. Натомість як джерело для історичного знання про події визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького він має набагато менше значення. Але історики XIX століття бралися встановлювати історичну вірогідність трактування Граб'янкою тих чи тих епізодів і подій і після встановлення недостовірності «Дѣйствій презѣльной брани» відкинули їх як твір, не вартий уваги. Рецидиви такого усталеного, суто історичного підходу ми бачимо подекуди і у М. Зерова. Та було б і дивно чекати від випускника історичного відділення історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира повного розриву з традицією. Але в тому-то й виявився талант молодого дослідника, що він зумів по-новаторськи підійти до «Дѣйствій презѣльной брани». Зеров охарактеризував не тільки міру відповідності пам'ятки історичній правді, а й розглянув її в контексті подій початку XVIII ст., показав зумовленість позиції її автора ситуацією в українському суспільстві.

Спершу М. Зеров аналізує зародження і функціонування терміна «козацькі літописи», твердячи, що він був введений ще С. Величком і згодом підхоплений істориками XIX ст., хоч твори цієї групи майже нічого спільного з традиційними літописами не мають. Від таких роздумів закономірним

є перехід до визначення того, в якій формі написано літопис Граб'янки. Зеров пише: «...характеризуючи працю Граб'янки з боку форми, найбільш правильно, мабуть, буде сказати, що вона становить собою спробу зв'язної і систематично викладеної історії, широкосяжну історичну монографію напочатку і плутаний, стислий літопис в кінці». Як бачимо, цьому визначенню властивий суто історичний підхід. Зеров бере лише першу частину пограниччя, на якому стоїть літопис Граб'янки, що одночасно в сідченням і становлення історіографії як науки, і становлення жанру історичного роману. Предметом подальшого викладу дослідника стає композиція «Дѣйствій», які він поділяє на три великі частини: вступну, де йдеться про походження козацтва і яку Граб'янка доводить до початку XVII ст.; головну, найбільшу за обсягом, повністю присвячену перебігові воєнних подій під проводом Б. Хмельницького, до якої за тоном викладу примикають розділи, присвячені найближчим спадкоємцям Богдана, і заключну, яка відрізняється від попередніх стислістю розповіді і хронологічним розміщенням матеріалу. Завершує перший розділ своєї праці Зеров докладним аналізом поглядів різних вчених на «Дѣйствія презѣльной брани».

Другу частину дослідження присвячено розглядові постаті Григорія Граб'янки на історичному тлі. Змалювавши його походження і військову кар'єру, М. К. Зеров докладно зупиняється на тих епізодах в біографії автора «Дѣйствій», у яких найбільше виявляється неординарність цієї постаті. Передовсім таким епізодом є стосунки Григорія Граб'янки, в 1717 р. призначеного гадяцьким полковим суддею, з гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем. Милорадович був відомий на всю Україну своєю сваволею, яку чинив із своїми поплічниками, постійним пригнічанням простого козацтва, поборами з населення, хабарництвом, здирством і навіть звичайним грабежем. Граб'янка з самого початку відмовився стати спільником визискувача і різко виступив як проти всіх полковничих утисків простого народу, так і проти несправедливого судочинства, що мало місце в гадяцькому полку, проти втручання Милорадовича в справи полкового судді. Він не раз привселюдно дорікав Милорадовичу за його вчинки. Діставши підтримку у населення, Граб'янка кількоразово звертався зі скаргами до генеральної старшини (яка, між іншим, знаючи, що Милорадович знайомий з самим Петром І, так і не побажала втрутитися і зупинити пихатого полковника), після чого почав зазнавати переслідувань з боку Милорадовича і його поплічників. Часто переслідування доходили аж до вимушеного сидіння вдома, оскільки кожен вихід Граб'янки на вулицю був пов'язаний з ризиком для життя. Хоч судді і вдалося дістати у гетьмана універсал, в якому той радив полковникові бути коректнішим з підлеглими, і в першу чергу з Граб'янкою, історія переслідувань закінчилася тільки разом з полковництвом Милорадовича. Розповівши цю історію, Зеров зазначає, що в ній Граб'янка «...постає перед нами особистістю далеко не пересічною, наділеною неабиякою громадянською мужністю, здатною кинути виклик безсоромному і сильному своєю відомістю царю сербину-полковнику Милорадовичу»

Таку ж стійкість, послідовність і чесність Граб'янка виявив і в другому епізоді, на якому докладно зупиняється Зеров,— участі автора «Дѣйствій презѣльной брани» в депутації наказного гетьмана П. Полуботка до царя. Ця депутація представників козацької старшини мала на меті відстояти старі права самоврядування на Україні від зазіхань царського уряду, що прагнув перебудувати управління нею за загальноімперським взірцем. Для цього була створена Малоросійська колегія, яка спробувала поставити під контроль генеральну старшину, що викликало з боку останньої різкий протест. Під Коломацькими чолобитними (складеними на р. Коломак), що вимагали виборів, а не призначення нового гетьмана і повернення старих прав, підпис Граб'янки стоїть на чолі підписів гадяцького полку. Після передачі чолобитних Граб'янка, як і П. Полуботок та інші представники старшини, восени 1723 р. був ув'язнений у Петропавловську фортецю, звідки був звільнений тільки після смерті Петра І, у лютому 1725 р. Зеров доводить, що у цій історії Граб'янка постає як один з найпослідовніших і найбезкомпромісніших захисників автономії України в складі Росії. Отже, з цих двох та низки інших епізодів життя Граб'янки Зеров робить висновок, що «...наш літописець був особистістю не лише незвичайною, а й не зовсім звичайною для старшинських кіл XVIII ст., набагато більше винятком, ніж нормою», оскільки в нього відсутні здирницькі, користолюбні риси, властиві тогочасній козацькій старшині. Після обрання на полковий уряд він був, як доводить Зеров на документальному матеріалі, «...справедливий і некорисливий полковник».

Третю частину дослідник розпочинає з обгрунтування положення, що тлумачення образу Богдана Хмельницького, характерне для літератури першої половини XVIII ст., зумовлене тим, що Україна поступово втрачала автономію. Козацькі історіографи, серед них і Граб'янка, наділяють Б. Хмельницького такими рисами, яких бракувало тодішнім представникам козацької старшини. Саме це призвело до ідеалізації Граб'янкою образу гетьмана. Зеров пише: «Граб'янка вдається до епічного тону і змальовує гетьмана такими майже словами, як автор першого літопису змалював Святослава». Після цього дослідник переходить до розгляду позитивного чи негативного зображення Граб'янкою різних історичних осіб. Зеров вичленяє головні засади, що визначають зображення різних постатей у творі світлими або темними фарбами. На думку вченого, симпатію Граб'янки викликають представники козацької старшини, які виступають за автономію України,— В. Золотаренко, Я. Сомко. В той же час вчинкам І. Брюховецького, підтримуваного простим людом (який Граб'янка називає гультяйством і запорізькою голотою), автор літопису дає різко негативну оцінку, Чорну раду він вважає безчинною. Як пише Зеров, «боротьба різних суспільних груп перетворюється у Граб'янки на боротьбу доброго і злого начал, причому в ролі доброго начала виявляється ідеалізований представник старшини (Сомко), у ролі злого — нерівних низів, який вийшов із Запоріжжя,— Брюховецький».

Негативна оцінка Граб'янкою І. Виговського та П. Дорошенка обумовлена їхньою зрадницькою політикою, спрямованою на розрив України з Росією, в першому випадку на користь Польщі, а другому — на користь Туреччини. Позитивне ставлення Граб'янки до І. Самойловича та Д. Многогрішного викликане прихильністю обох гетьманів до непорушного союзу України з Москвою. Отже, визначаючи ставлення Граб'янки до тих чи інших історичних осіб, Зеров тим самим реконструює суспільно-політичні погляди Граб'янки. Суть їхня, на думку дослідника, полягає в тому, що Граб'янка є виразником інтересів козацької старшини, яка обстоює автономію України в спілці з Москвою, «...вміло примиряє свій український патріотизм з цілком лояльним ставленням до Москви і московського царя».

У цій же частині Зеров наголошує на некритичному використанні Граб'янкою джерел, доводячи це положення, зокрема, на прикладі сліпого запозичення автором «Дѣйствій презѣльной брани» деяких оцінок у Самовидця.

Та найбільшу наукову вартість становить заключна, четверта частина праці, в якій М. К. Зеров докладно досліджує співвідношення літопису Граб'янки з основними джерелами, що лягли в його основу,— такими як «Синопсис», «Wojna domowa» С. Твардовського, «Annalium poloniae» В. Коховського і літопис Самовидця. По суті, ця частина становить ретельне текстологічне дослідження-зіставлення літопису Граб'янки з кожною із названих пам'яток. Окрім того, Зеров висловлює тут цікаву гіпотезу про існування якоїсь ранішої компіляції, що послужила схемою для Граб'янки. Гіпотеза ця виникає на основі порівняння «Дѣйствій презѣльной брани» з тією частиною «Днѣвныхъ записокъ» Я. Марковича, в якій знайшла відображення літописна книга, позичена 1725 р. Марковичем у В. Горленка і частково переписана ним у свої записки.

Праця М. К. Зерова являє собою якісно новий ступінь осмислення літопису Граб'янки. Хоч автор підходить до твору з історичного боку, але думки його про літературні аспекти літопису є дуже суттєвими. Завдяки наявності таких ґрунтовних думок праця випадає з традиції розгляду «Дѣйствій презѣльной брани» тільки як історичного джерела і тяжіє до сучасного погляду на неї. А він передбачає визнання літопису Граб'янки в першу чергу пам'яткою літератури, а потім вже історіографії.

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря»

ПЕТРО ХАРЧЕНКО,
кандидат біологічних наук

НЕ НА ТРЬОХ КИТАХ, А НА ТРИЄДИНОМУ

Про рукопис цієї статті було сказано авторитетно:

«...Можна сперечатися з багатьма поглядами автора, піддавати їх сумнівам, але не можна не визнати, що рукопис П. А. Харченка відзначається науковою, світоглядною і методологічною новизною. Дане дослідження внаслідок його об'єктивності (а для цього є всі підстави) треба віднести до розряду революційних для науки. На статтю П. А. Харченка «Не на трьох китах, а на триєдиному» треба звернути найсерйознішу увагу АН СРСР і опублікувати її».

Ф. Ю. Палфій, академік ВАСГНІЛ

Важко навіть уявити, скільки втратила наука, усі ми від того, що довгий час у деяких галузях пізнання сліпо дотримувалися застарілих стереотипів, догм, нехтуючи нерідко сміливими, неординарними, хай іноді й спірними, дискусійними ідеями. Торжество нового мислення, визнання плюралізму думок як важливого методу пошуку істини відкривають перед ученими широкі перспективи в поглибленому дослідженні реального світу.

Протягом багатьох років мені довелось працювати над вирішенням однієї з найскладніших наукових антиномій — антиномії єдиного і триєдності. Наслідки досліджень дали можливість створити цілісну концепцію природи на принципово нових філософських засадах. Кажучи простіше, йдеться про те, як розуміти природу — як єдине, що виключає складовість із дискретних (тобто перервночастих) елементів, чи як множинне, складене із дискретних взаємозалежних частинок.

Деякі стародавні народи (слов'яни, індуси) вважали, що світобудова стоїть на трьох китах (слонах), і цим самим колізію єдиного-множинного вирішували на користь множинного (у багатьох народів число «три» було граничним числом лічби). Проте це був лише один з етапів уявлень про природу фундаменту світобудови, а разом з тим і один із варіантів розв'язання колізії єдиного-множинного. Домінуючим був погляд, згідно з яким першооснова буття виступає в образі триєдиного, котре не наділене моментом дискретності. Інакше кажучи, природа є єдиним, що виключає момент дискретності і множинності, а отже, колізія єдиного-множинного при такому погляді вирішувалась на користь єдиного. Це єдине різними народами іменувалося по-різному (брахман, пракриті, дао, триєдине, єдине, бог і т. д.).

Взагалі в світоглядах майже кожного народу зустрічається принцип троїстості. Можна навести багато прикладів світоглядних комплексів, котрі грунтуються на цьому принципі: індуїзм, даосизм, християнство і т. п.

Проблема триєдності — одна з найзагадковіших проблем і перед сучасною наукою. (Чому живі істоти перебувають саме у трьох статевих станах — чоловічому, жіночому і андрогінному? Чому інформаційний біологічний код триплетний? Чому три частинки — електрон, протон і нейтрон — є тими цеглинками, з яких складається речовина в земних умовах? Чому кварки зустрічаються лише трійками? Чому переносником якщ слабких взаємодій виступає триплет бозонів? І т. д.).

І справді, триєдність є найголовнішою характеристикою матерії первинного онтологічного рівня, котрий повинен вивчатися онтологією. Онтологія — це розділ філософії, що розглядає загальні принципи і структуру першооснови буття. Особисто я бачу основне завдання онтології саме в розв'язанні колізії єдиного-множинного. На мою думку, онтологія повинна розглядати первинну матерію як єдине троїстої природи, але, підкреслюю, троїсте єдине неелементаристського (неатомістичного) порядку (це той випадок, коли тричі один дорівнює одиниці, а не трьом як множинності). В неелементаристській логіці онтологічна трійка не аналогічна математичній, теоретико-множинній (до речі, суперечка навколо онтологічної проблеми — чи можлива логічно трійця в одиниці — особливо гостро відбувалася між язичниками і християнами).

Доводиться констатувати, що й до теперішнього часу трипостасна природа матеріального світу ігнорується і лишається поза увагою філософів. Дві провідні світоглядні лінії в історії онтологічної мислі — лінія triade і лінія trinite ніяк не можуть примиритися в єдиній онтологічній концепції природи і духу, а така концепція стала б вихідною докорінної революції в усій системі нинішнього світорозуміння і світовідношення.

Розглянемо ці дві світоглядні лінії в їхньому смисловому навантаженні. Лінія triade розгорталася через давні механістичні вияви матеріалізму, як, наприклад, трисферна модель всесвіту давніх індусів,

а також через релігійний етап свідомості (дискретні тріади язичницьких богів). Проте свій головний розвиток ця лінія набула через ідеалістичну філософію (Платон, Плотін, Прокл, Гегель). З німецької ідеалістичної філософії тріада перейшла в марксистську форму матеріалізму.

Слово «тріада» походить від грецького «trias» і означає зовнішній троїстий ритм руху буття і мислення. В своєму історичному розвитку лінія triade головним чином грунтувалась на принципах дискретності і множинності. Саме на цих принципах стоїть вся споруда формальної логіки. Ось декілька прикладів дискретних тріад язичницьких богів. (Об'єднання божеств у тріади мало місце в різних народів світу. Ормузд, Аріман і Ормузд-Тір — у стародавніх вірмен; Укко, Ілматр і Вейнемейнен — у фіннів і т. п.

Слід підкреслити, що тріадичність залишається досить значною формою уявлень про божество аж до самого кінця язичництва. Та звернімо увагу на такий важливий штрих. У деяких народів язичництво в кінці своєї історії помітно переходить на позиції лінії trinite (тобто внутрішньої троїстості), точніше на початкові її форми. Досить згадати триголового бога Отупу у кельтів чи, скажімо, Триглава у слов'ян. І якби християнство не було силоміць нав'язане слов'янському світу, останній неодмінно породив би свого триєдиного бога, але це був би національний за формою світоглядний комплекс, культура в своїй генетичній специфіці.

Особливо завдячує тріадологія своїм розвитком піфагорійцям, зокрема Філолаю і Іону Хіоському. Останній у трактаті «Тріагм» замість пар протилежностей вводить тріади, в яких вихідні протилежності немовби синтезуються в третьому члені. Ідея тріадичності проходить і через всю філософію Платона. Тріада Платона охоплює три онтологічні субстанції — єдине, розум і світову душу. Тут треба сказати, що Платон опинився віч-на-віч з центральною колізією пізнання — колізією єдиного-множинного, де і спіткнувся, визнавши і єдине, і множинна. Така позиція Платона стала фатальною для всього подальшого ідеалізму, зокрема й гегелівського. Матеріальний світ згідно з Платоном є світом множинності і дискретності і породжується шляхом еманації божеським троїстим началом, внаслідок чого має в собі відбиток троїстості.

Неоплатоніки (Плотін, Амалій, Порфирій, Прокл, Ямвліх, Дамаскій, Сімпліцій та ін.) продовжили вчення Платона. Зокрема, можна багато говорити про типи тріад у Прокла чи, скажімо, про тріадологію Плотіна. Неоплатоніки дійшли таких висновків: людські знання про світ не можуть бути вірогідними уже внаслідок дискретності і множинності природи цього світу; природа бога (він у неоплатоніків постає як духовна сутність, логічна абстракція) — троїста єдність; світ походить згідно із законом еманації.

Особливий розвиток лінія triade дістала у філософії Фіхте, Шеллінга і Гегеля. Суб'єктом тріадного розвитку в концепції Гегеля виступає абсолютна ідея. Ідея — цілісна безматеріальна духовна даність, що уособлює найвищу єдність. Що ж до природи, то вона згідно з Гегелем є продуктом циклічного відтворення абсолютної ідеї в просторі, а трупом, лускою, котру скидає з себе ідея на другому етапі саморуху. Природа не розвивається (Гегель допускав мінливість речей, тобто їхню еволюцію, але вважає, що мінливість речей у часі не аналогічна процесові розвитку). На відміну від ідеї, природа атомістична, і з неї, доводив Гегель, не можна вивести процес мислення. І взагалі Гегель вважав, що атомістичний матеріалізм несумісний з діалектикою.

Як бачимо, філософія Гегеля не є «перевернутим матеріалізмом». Ось чому, коли ставили Гегеля «з голови на ноги», себто коли ідею розвитку прив'язували до атомістично-дискретної природи, то виявилося, що гегелівська неперервна тріада суперечить гаданому розвиткові дискретних предметів (нагадаю, що Гегель був противником атомістики). Отож слід було б замість абсолютної ідеї знайти неатомістичну тріпостасну матерію первинного онтологічного рівня і наділити її розвитком за формою тріади. Але з цим завданням мислителі після Гегеля не впоралися. Пізнаючи природу єдності матерії не через історію онтологічної думки на основі принципу «роздвоєння єдиного», а відштовхуючись від зовнішніх чуттєвих відмінностей механічно дискретних речей, атомістичний (елементаристський) матеріалізм застряє на формально-логічних тріадах. Кажучи трохи інакше, атомістичне уявлення про світ як безконечну множину дискретних предметів і процесів неможливо узгодити з ідеєю неперервначастого триступеневого структурування матерії, і тому тріадична форма закону заперечення заперечення вважається нашими філософами за більш-менш придатну лише для процесу формально-логічного пізнання.

Словом, діалектика як вчення про розвиток шляхом роздвоєння єдиного і взаємоперетворення протилежностей вступає в суперечність з атомістичною формою матеріалізму. Саме такий «матеріалізм», кажучи відверто, є джерелом псевдодіалектики, бо він розриває діалектичні полюси матерії, прив'язує їх до механічно дискретного і множинного світу, а отже, не в змозі пояснити розвиток матерії первинного онтологічного рівня від роздвоєння до триєдності.

Звичайно, велика вина в спотворенні діалектики і самого Гегеля. Він не розв'язав колізії єдиного-множинного і тому цілісній абсолютній ідеї, наділеній статусом первинного онтологічного рівня, протиставив атомістичну природу. Місце абсолютної ідеї в справді діалектичному матеріалізмі повинно належати неперервній тріпостасній матерії первинного онтологічного рівня. Матеріалізм може стати завершальною теорією пізнання лише за умови, якщо він набуде форми неелементаристського, себто вийде за межі установок дискретності і множинності. Ось у такому напрямку і слід здійснити перегляд форми сучасного матеріалізму. Проте наша філософія скута догматизмом. Результати опитування читачів, проведеного журналом «Вопросы философии» в 1988 р. щодо оцінки стану філософської науки в СРСР, невтішні. Більшість читачів визнало цей стан незадовільним. Філософи чомусь бояться незалежних від авторитетів суджень, інтелектуальної свободи, виходу за межі існуючих методологічних орієнтирів, а це не може не тривожити.

У свій час Монтень відзначав, що різні світогляди одурманювали не тільки окремих розумних людей, а й цілі народи, і тому загальноприйняті догми потрібно періодично піддавати перевірці, бо внаслідок некритичного підходу до загальноприйнятого «світ наповнюється безглуздістю і брехнею». Перебудова ставить вимогу творчо розвивати теорію матеріалістичної діалектики. При цьому знаменно те, що, вимагаючи нового мислення, партія засудила політику навішування ярликів і доносів у вигаданих відступах від марксизму.

Мені здається, що сьогодні потрібна нова онтологічна концепція бачення світу, котра грунтувалася б на антиелементаризмі. Існуюча цивілізація спирається на атомістичну онтологію з її принципами дискретності і множинності. Це привело людство до критичної межі. Егоїзм, нетерпимість, намагання об'єднати людей залізом і кров'ю — ось характерні риси атомістичної цивілізації. Класи, касти, династії, різні релігії й ідеології — ось підсумок розвитку людства за атомістичною онтологічною схемою, котра розглядає природу як щось множинне, складене із дискретних взаємозалежних елементів. Ні давньоіндійські, ні давньогрецькі і римські атомісти, мабуть, і не здогадувалися, до яких катастрофічних наслідків призведуть їхні онтологічні концепції.

Лінія trinite розвивалась через різні типи свідомості, зокрема й релігію. Світоглядна лінія трініте пов'язується з пізнанням внутрішньої троїстості, в якій усі три іпостасі єдиносущні, тобто перебувають на одному онтологічному рівні. Хочу наперед підкреслити, що проблема внутрішньої триєдності найчастіше в історії онтологічної мислі пов'язувалась з онтологією статі, і це справедливо, бо, як буде показано нижче, саме через розкриття загадки статі можна підійти до пізнання неелементаристської тілесності людини, а разом з цим і до розв'язання колізії єдиного-множинного.

Якщо в тріадах різних світоглядних напрямків, як правило, троїстість розв'язується в множинність, то внутрішня троїстість об'єднує в один образ антиномію єдності і троїчності, виключаючи момент дискретності. Наочно внутрішня троїстість постає в таких онтологічних конструктах людської думки як давньоіндійський брахман, давньокитайське дао, чаньське єдине, піфагорійська верховна божеська одиниця, християнський бог (індійський тримурті теж наближається до внутрішнього типу триєдності) та ін. У китайській книзі «І Кінг» так говориться про дао: «Велика первісна одиниця потрійна: вона в три, і три суть одна». З особливою чіткістю світоглядна лінія трініте проходить через християнський тип релігійної свідомості. Мова йде про догмат триєдиного бога, велика заслуга в розробці якого належить в першу чергу Афанасію Александрійському, Василію Великому, Григорію Богослову, Григорію Нісському.

Проте, визнаючи триєдність за онтологічну основу буття, представники світоглядної лінії трініте часто збочували на позицію визнання нездатності людського розуму збагнути істину триєдності. Щоб переконатися в цьому, звернемося до думки найгеніальнішого богослова XX сторіччя П. О. Флоренського. В праці «Столп і утверждение истины» Флоренський запитує: чи можливий шлях до триєдності через розум, через знання і взагалі як можливий сам розум? Розум можливий, пише він, але за умови, якщо йому дано онтологічну істину, а такою є трипостасна єдність. Саме вона виступає коренем розуму. Кажучи інакше, розум, згідно із Флоренським, можливий тому, що є «трисіятельний світоч», тобто бог, котрий виступає «вічним стовпом істини». Істина, говорить Флоренський, є нескінченним «актом трьох в єдності» («Трійця єдиносущна і нероздільна, одиниця трипостасна і соприсносущна»). Це і є єдино можлива схема, котра здатна відповісти на запитання: як можливий розум? Отже, триєдність, думав Флоренський, не можна вивести через розум, через знання. Шлях до неї тільки через віру. «Щоб прийти до істини, — пише Флоренський, — потрібно зректися від самості себе, треба вийти із себе, а це для нас зовсім неможливо, бо ми плоть». Як бачимо, Флоренський переконаний, що триєдність пізнається не інакше, як сама через себе, щоб пізнати її людині, потрібно зректися «самості себе, треба вийти із себе» в «надіндивідну» суть і стати триєдиним. Здійснити це, вважали представники світоглядної лінії трініте, неможливо. Отут вони і помилилися!

Автор цієї статті майже 25 років працював над розв'язанням антиномії індивіда і триєдності і прийшов до розуміння тілесності людини як триєдиного через зняття статі в онтологічних засновах розвитку органічного світу. Це потребувало серйозного вивчення історії онтологічної мислі. Вивчаючи онтологічні конструкти людської мислі, такі як давньоіндійський брахман, пракриті, давньокитайське дао, християнський бог, піфагорійська верховна божеська одиниця та інші, я помітив, що їхня триєдність своїм корінням вростає в статеве роздвоєння (до речі, ще Гегель вбачав у статевому роздвоєнні «кульмінаційний пункт» живої природи, в якому вона виявляє свою родинну єдність). Стало очевидним, що сама по собі історія онтологічної мислі є не чим іншим, як процесом розкриття субстратної надіндивідної суті людини і цілісності природи взагалі. Розв'язання антиномії індивіда і триєдності відкрило шлях до розуміння того факту, що взаємодія двох іманентних діалектичних полюсів матерії і є причиною її онтологічної трипостасності, себто триєдності (дві полярності, що уособлюють домінування протилежних полюсів матерії, плюс іпостась, що уособлює стан рівноваги цих полярностей). Словом, виявилося, що природа на первинному онтологічному рівні розвивається як нерозкладна на дискретні іпостасі триєдине, в якому двоїстість (два діалектичні полюси) взаємодіє в троїстості (три діалектичні іпостасі матерії), і все це тотожне одиниці. Якщо говорити конкретно про живий світ, то тут природу онтологічної триєдиної цілісності зумовлює стать, котра є тією специфічною формою роздвоєння єдиного, через яку і в якій розгортається розвиток природи як триєдиного. При цьому стать в органічному триєдиному знімається онтологічно. Про-

ілюструю цю думку таким прикладом. Багато представників тих чи інших біологічних видів на початку життя виступає як самка, потім перетворюється в андрогіна і зрештою доживає самцем (це має місце і в зворотному напрямку). Як бачимо, істота переходить в протилежні, але свої «я». Ці три «я» безперервно розвивають триєдине, котре і є найвищою цілісністю органічного світу, а розвитку якого шляхом взаємоперетворення полярностей (іпостасей), їхніх розходжень і сходжень таїться тріадична форма руху і механізм розгалуження живого світу у вигляді видів.

Отож мої дослідження показали, що справжнім носієм життя є не дискретний індивід і його системні сукупності (як це уявляє сучасна біологія), а триєдине, пізнання якого неможливе через формальну логіку, котра, як відомо, стоїть на теоретико-множинному фундаменті і є головним інструментом механістичного світосприймання. Відкриття неелементаристської цілісності життя, себто триєдиного, є кроком у нову світоглядну ситуацію. Людство повинне осмислити себе як єдину в онтологічному розумінні «велику триіпостасну істоту» і підійти з позицій антиномічності розуму в сфері вирішення багатьох соціальних проблем. Подолання елементаризму в трактуванні тілесності людини — це зараз головне. Адже ми знаємо, до якої трагічної межі дійшло протиставлення «я» і «ти», за яким стоїть міраж дискретності і множинності, що привів до деформації духу і становлення хворобливого елементаристського суб'єкта з його жорстокими вадами — егоїзмом, насиллям, нетерпимістю і т. п. Тільки суб'єкт триєдиного, що уособлює онтологічну єдність людства, здатний зупинити трагедію, до якої сповзає атомістична цивілізація. Онтологічно людство, повторюю, не є множина у вигляді дискретних індивідів, а є тим триєдиним богом, ідею якого історично закономірно висунув релігійний етап історії людської свідомості. Завдяки вирішенню біоонтологічної антиномії індивіда і триєдності через історію розвитку онтологічної думки на основі принципу роздвоєння єдиного, тілесність і суб'єктивність триєдиного очищається від теологічного лушпиння. Антропоонтологізація бога через біоонтологічне триєдине підводить риску під релігійним етапом еволюції людської свідомості. Ідея триєдиного бога — це віра в надіндивідну (надприродну) людину, яку філософії і науці, як формам суб'єктивного духу, треба було відкрити. Філософський пантеїзм ототожнив бога з природою, але не зумів побачити її триєдиною. Ідея триєдності була в центрі уваги мислителів з давніх-давен, але матеріалістично пояснена не була (принцип триєдності глибоко зачіпає основи теїзму, ідеалізму і атомістичного матеріалізму).

Отже, своє історичне завершення світоглядна лінія трініте знаходить у розв'язанні антиномії індивіда і триєдності, котре веде до неелементаристської форми матеріалізму. Але тут треба зробити таке роз'яснення: триєдине як матерія першого онтологічного рівня перебуває в стані безперервного діалектичного розвитку. Іпостасі триєдиного безупинно взаємоперетворюються одна в одну, що зумовлює тріадичну форму його розвитку (Гегель справді виявив себе як геніальний діалектик, вказавши на тріадичну форму закону заперечення заперечення). Як бачимо, світоглядні лінії трініте і тріаде «примиряються» лише в неелементаристській формі матеріалізму. З вирішенням антиномії індивіда і триєдності можна впевнено сказати: об'єктивне схоплення тріадного розвитку матеріального триєдиного здійснено!!!

Наостанку коротко спинюся на питанні: в якій мірі правомірно на ґрунті статевого роздвоєння живого світу конструювати загальну філософську концепцію природи? Чи не є це абсолютизацією окремого аспекту функціонування живого і перенесенням його на всю природу? Скажу відразу: ні. Справа в тім, що матерії взагалі властива універсальна роздвоєність. Для живого світу таке роздвоєння уособлюється статевим роздвоєнням (зазначу, що поєднання статевих форм у рамках існуючих біологічних видів буває найрізноманітнішим: самка плюс гермафродит; гермафродит плюс самець; самка плюс гермафродит плюс самець; вид, представлений лише самкою, котра з віком через гермафродитний стан перетворюється в самця; вид, представлений самкою плюс самцем, який з віком перетворюється в гермафродита; вид, представлений лише самцем, що з віком через гермафродитний стан перетворюється в самку, і т. п.).

Якщо уважно придивитися до духовних надбань людства, то можна побачити, що навколо проблеми статі та індивіда зароджувалося багато провідних типів свідомості, включаючи міфологію, релігію і філософію. Вже у своїх міфах людина оформляє уявлення як єдине першоджерело походження світу — чоловіче і жіноче начало. Здавалося б, можна поставити знак рівності між богом і людиною й емпіризувати божественну триєдність іпостасей через дискретні індивіди чоловічої, жіночої та андрогінної природи. Проте це була б помилка. Мої дослідження показали, що бог і людина є одною і тією ж сутністю, але в двох її онтологічних вимірах — першому і другому. Що ж до язичницьких богів, то ці боги, як правило, диференційовані щодо статі. Часто вони виступають як андрогіни (Ерос, Зевс, Ервен та інші), інколи протягом життя переходять з однієї статевої визначеності в іншу, тобто змінюють стать (як, наприклад, божество Палес у римській міфології). Тут же хочу зазначити, що походження теологічного різновиду атомістики (політеїзму) слід, очевидно, пояснювати розривом триєдиного бога на дискретні іпостасі, що, безсумнівно, здійснювалося в єдиному процесі розвитку тілесності людського суб'єкта через статеве диференціювання. Розривом іпостасей триєдиної матерії першого онтологічного рівня слід пояснювати і походження інших різновидів атомістичного світосприймання.

Таким чином, зрозуміти суть неелементаристської триєдності можна лише через діалектико-матеріалістичне переосмислення світоглядних ліній трініте і тріаде.

ВАЛЕРІЙ ДЯЧЕНКО

концерт для голосу... життя людського

Роздуми про фільм поета-режисера

Є правда життя, але є ще й правда мистецтва — відомий теоретичний постулат, котрий натякає на специфіку останнього, на потребу перетворення дійсності, що віддалена певною, сказати б, дистинкційністю і зумовлена особливостями індивідуального бачення митця. Так, з різних дистанцій розглядають художники світ, але ж завжди з певної дистанції, ніби крізь «скляну стіну» більшої чи меншої товщини й різної міри естетичної забарвленості. І, мабуть, немає жодного справжнього художника, котрий би не мріяв сягнути абсолютного ступеня живого — бачення дійсної правди, «розпрозорити» свої засоби бачення до повної ілюзії життя, до тої найвищої міри виражальності, коли свідомість читача, глядача чи слухача пройметься духовним випромінюванням твору. Справді, «Земля» О. Довженка, «Чапаєв» братів Васильєвих, «Тихий Дон» М. Шолохова — ці мистецькі «кентаври» є зразками органічного вияву власної художницької неповторності через істину, що завжди одна-єдина. І в цьому, либонь, суть діалектики магічної формули мистецтва, так уперто й наполегливо пошукуваної щораз новими й новими поколіннями творців.

Треба думати, саме на такий лад — перетворення дійсної реальності на реальність художню — був настроєний випускник кінорежисерського факультету Київського інституту театрального мистецтва С. Чернілевський, котрий торік на захисті своєї дипломної роботи заявив, що Григір Тютюнник... не реаліст. Тривале студіювання творчості українського прозаїка, його оповідання «Грамотний», котре лягло в основу сценарію півгодинного фільму, привело автора стрічки до такого несподіваного висновку. І навіть знаючи, що як поет С. Чернілевський має схильність до прийомів «революціонізування» думки, до полемічних загострень, є підстави не вбачати в цьому просто епатаж, а зауважити щось значно глибше.

І справді, кінорежисер випускник, хоча й фрагментарно внаслідок лімітованості процедури захисту, довів, що реалізм — то не так творчий напрямок у мистецтві, бо нема нереалістичного мистецтва взагалі, як глибинна і загальна суть усього мистецтва, і що поняття це не вкладається у прокрустове ложе традиційно правильного, але вже обмеженого на сьогодні уявлення про реалізм як зображення життя у формах самого життя. Тож традиційне на перший позір письмо Григора Тютюнника у своїй глибинній суті не таке вже й одразу збагненне, простота його художньої правди удавана.

Взагалі літературознавці іще практично не дослідили місткого визначення Олесем Гончаром Григора Тютюнника як «живописця правди». І досі мають допікати нашому сумлінню слова Григора, мовлені 1970 року: «Скільки не читав про свої оповідання, крім кількох зауважень, всі слабкі й неточні. Таке: хоч самому сідай і пиши».

Художній керівник дипломної роботи С. Чернілевського заслужений діяч мистецтв УРСР В. Довгань рекомендував присутнім на захисті прочитати теоретичну частину роботи: «Я, можливо, вперше зустрічаю у випускника такі зрілі судження». Я б додав до цих слів тільки те, що цю роботу варто опублікувати, така вона соціально, художньо й дослідницьки вагома, так повно і всебічно в ній присутній поет, громадянин, митець узагалі.

Щодо численних дослідницьких спостережень над прозою Г. Тютюнника С. Чернілевський зауважує: «Чимало захоплених слів довелося прочитати про творчість письменника і про нього самого, і не зустрів я ніде серйозного і системного аналізу його майстерності, і тим більше показу внутрішньої суті його художньої правди, секретів його тексту». Так от, сам автор сценарію і кінофільму за оповіданням Тютюнника, керуючись принципом «за словом — діло», доволі глибоко проаналізував у теоретичній частині роботи основоположні риси творчої індивідуальності прозаїка, відкрив деякі серцевинні секрети художності митця. Здається, на цілу дослідницьку жилу натрапив С. Чернілевський, проводячи, може, й трохи несподівані на перший погляд, але продумані аналогії, зокрема оповідання «Грамотний» із «Шинеллю» Гоголя; оригінальні його судження про любов прозаїка до народу

і про ненависть до обюрокраченого, збайдужілого начальства; своєрідні спостереження над стилем Г. Тютюнника, над кінематографічністю його прози, що в неї, до речі, майже ніхто не вірив, коли готувався фільм...

З любові, мук і боротьби за істину народився цей фільм, в якому органічно поєдналися реалістично повнокровні й публіцистично загострені образи творців двох поколінь. «Мова» Тютюнника стало власністю й Черніпевського, бо «манера дивитися на речі» молодого кінорежисера збіглеся з тютюнниківською: саме внаслідок братерської суголосності вболівань за долю народну, уміння молодшого митця органічно проникнути в художню тканину прози старшого й адекватно відбити її в кінематографічних образах. Обдумуючи побачене на екрані, обов'язково приходиш до висновку: так, це Григір Тютюнник, хай і в специфічному вираженні. Схожість художницьких реакцій двох авторів — старшого і молодшого — визначає насамперед низький поріг болю.

Про те, що болить С. Черніпевському, ми начебто знаємо з його віршів. Однак фільм дає нам інший, глибший вимір болю, бо містка проза Г. Тютюнника додала власним життєвим враженням поета більшої глибини й вистражданості.

... В сімдесятих роках у селі Жван утопилася в криниці самотня бабуся. Криниця стояла на межі між подвір'ям сільського бригадира, людини пихатої й тупої, котра гребла тільки до себе й нагребла незаконно добра на пишну хату, і подвір'ям бабусі, котру гнітила ця пишність, що спухла на краденому. Отож баба постелила чисту скатертину на стіл, поклала там свою пенсію, всю до копієчки, вийшла вночі до криниці, залишила біля відра зав'язаний чистий одяг і кинулася в чорний отвір...

В цьому ж селі Жван районне начальство зняло молодого голову колгоспу, котрому вперше за довгі роки селяни повірили, бо він круто повернув життя на нову дорогу порядності й упорядкованості. Коли начальство проводило збори, на яких вимагалося переобрати постфактум керівника колгоспу, люди запротестували, оголосили псевдовиборам бойкот. Через кілька днів начальство приїхало знову, прихопивши з собою наряд міліції і пригрозивши людям: «Якщо будете бунтувати, то міліція піде по дворах і хатах. І у всіх вас знайдеться, за що вхопитися». Село відступило.

Хто ж як реагує на цю подію? Стара сільська жінка: «Се тільки так говориться, що влада радянська, а насправді хто з нами радиться! Ми як худоба для них». Секретар райкому з пропаганди (автор поетичної книжечки!) навіть не зрозумів, що сталося, вважаючи, що люди просто нічого не знають і що ніякого зневаження елементарних норм демократії, плюндрування людських особистостей не було. Редактор «районки» погодився з тим, що стався обурливий факт, але не більше...

Ось із таких пекучих реальностей народжувалася больова домінанта кінофільму (до речі, не тільки фільму — обидва ці факти були осмислені С. Черніпевським у віршах, які додаються до дипломної роботи).

Фільм надто розмовний (може, й тому не всі вірили, що його можна гідно поставити?) В експозиції на високій сирнпаовій ноті звучить закадровий монолог матері. Це справжній лист матері автора. Але скільки в ньому поліфонізму, розуміння контрастності й конфліктності народного життя, віри, попри всі соціальні несправедливості, в краще майбутнє, скільки в цій невимушеній народній говірці художньої пластичності мислення! Монолог вдало настроює глядача на сприймання високого й драматичного, небуденного дійства.

Глядач стає свідком сільського товариського суду над колишнім колгоспним бригадиром Яковом Врусом (народний артист СРСР Ю. Мажуга), який ударив по голові засохлим гоняшниковим коренем Мотрю Борозняк (В. Салтовська) за те, що її корова відкусила пів соняха з бригадирського городу.

Крізь призму цього суду розгортається вся дія фільму, довкола нього концентруються епізоди й епізодики, через які подається місцевий колорит, вимальовуються характери й вивершується розстановка конфліктних сил. І знову найбільша навантаженим має тут розмовна стихія — тепер уже діалогів і полілогів, виступів на суді. Маємо перед собою взірець «мислячого» кінематографа, хоча в цілому фільм Черніпевського прозорий, чіткий у художніх рішеннях і промовистих деталях, що завжди спроектовані на головний задум.

Бути чи не бути демократії мас, «самодержавству народу», за висловом Леніна,— ось та пекуча проблема, котра пронизує картину. Суд над одним із начальників — для села значна подія, але ж судді хто? Те саме начальство, до того ж не завжди високо цінуване масами, бо нечисте на руку, байдуже до народних інтересів. Досить згадати, як прорвало на суді Параску Книш на млаву репліку засідателя (мовляв, давай ближче до діла, а то розводиш сентименти), прорвало за принципом «Подивись на себе!» і в дзеркалі блискавичного народного — хай і самосуду, але справедливого (до Параски приєднався й своєрідний сільський Дон-Кіхот, хлопчина-кіномеханік Чирва) — виявилося, що в начальственого засідателя рильце в пушку. Цей момент «суду в суді» яскраво продемонстрував, яке духовно-психологічне провалля існує між масою і її «проводирями». І конфліктна прірва ця продовжує поглиблюватися, «обростає» новими деталями, а в центрі цієї прірви вимальовується поросла мохом черствості постать головного винуватця судового дійства Вруса (брус, до речі,— сухе, обтесане поліно без листочка і кореня — ось вам і ствол, символ опори бюрократизму на селі).

За цю «опору» і йде боротьба. Сільські чиновники свідомо чи підсвідомо відчувають у ньому виконавську силу, яка дає можливість їм, менш бюрократично виразним, триматися на високім плаву життя, бо дуже вже прагнеться весь час, не докладаючи вічних зусиль, урвати собі од загального пирога. Тож вони будь-що намагаються зміцнити підмочену нагідним учинком репутацію «ствола». Як тільки гнів і обурення маси вихлюпується через рамки зорганізованості, негайно не голови непокірних обрушується вивірена десятками років стрілянина словесно-політичними жупелами:

«провокація», «анархія» і т. п. І колоритний голова суду, директор школи Маташ (О. Білодід), звична форма якого (до всіх звертається особисто) дедалі більше не узгоджується з внутрішньою людською суттю, бо він звикає дивитися на людей як на неслухняних школярів; і суто функціональний, словесно-тріскотливий голова колгоспу (В. Фущич), основна турбота якого в даний момент: «Що скаже княгиня Марія Олексіївна?» — себто районне начальство, і новоявлений, «щойнопосадовий» голова сільради (В. Черних), але вже з тоненькими ріжками бюрократа; і суфлер-мукичок, вічний раб угодовництва «Ваня-Ваня» (Б. Олександров); і промовисто мовчазна, гарненька засідателька Соня Касяк (Т. Антонова) — всі вони на суді працюють на одне надзавдання: якомога краще здійснити «чисто чиновницьке відбуття живої справи» (В. І. Ленін).

Народ же хоче повалити ненависний «стовп» бюрократизму в особі Бруса, який у ражі вседозволеності піднімає руку на людину. Цей народ у фільмі поданий переважно через масовку, а в репліках — це сира, непереброджена маса з дозріваючою свідомістю: вона і боїться (дехто опускає очі, ловлячи на собі важкий, нерухомий погляд Бруса), і бунтує-кричить, хоча ще на ноті скандального вереску (Параска), але вже й починає висувати своїх радикальних лідерів (Чирва). Прикметно і обнадійливо, що Чирва — представник молодшого покоління, в ньому проглядають риси соціальної зрілості, інтелекту й моральної чистоти. Це герой дії: саме він радить покривдженій звернутися до судмедекспертизи, щоб упекти Бруса в «капезе»; саме він на суді піднімає голос за найрадикальніше покарання винуватця. У цій запальній натурі вгадується революційне минуле (Чіпка, Джеря) і майбутнє народу, усвідомлювана потреба боротьби з бюрократією. Як тут знову не згадати Леніна, котрий, говорячи про потребу нещадної війни з бюрократами, ставив питання руба: «Скільки... посадили їх у тюрму за тяганину?» І вказував на причини недостатнього викорінення цієї соціальної недуги: «Ми не вміємо гласно судити за погану тяганину: за це нас усіх і Наркомюст сугубо треба вішати на смердючих мотузках. І я ще не втратив надії, що нас коли-небудь за це *по заслузі* повісять».

На жаль, самотній голос Чирви звучить у фільмі іноді на занадто високій ноті. Тому що довкола нього — духовна напівпорожнеча: старше й середнє покоління або залякане, або сумирно-іронічне, не здатне відстоювати правду. А молодше? Їх в афіші, що повідомляла про суд, зацікавив тільки останній рядок: «Після суду — танці».

Міжпоколінневий розлад, зумовлений знедуховленням, відірванням од національного коріння життям,— іще одна причина того, що цей реальний суд є й інсценізацією, імітацією демократії й гласності, коли все наперед вирішено, але робиться вигляд, що вирішується.

Бюрократ, за Марксом,— це передусім чиновник, що перетворює державу на свою приватну власність. Точно за таким принципом поводився з колгоспним майном Брус: захочу — дам коня (трактор, машину), захочу — не дам, хоч хай там хтось і помирає, а за те, що даю, віддячуй... Почуття вседозволеності, з одного боку, людської запобігливості — з другого, перетворили його на самодура, переконаного, що тільки йому відома істина про людей: їм тільки попусти, то й державу розкрадуть... Це своєрідний, «огрублений» під народний лубок варіант Мефістофеля або й рідний брат гоголівського городничого. Тому так не люблять свого «грамотія» люди, тому з такою реакцією розгортає всі свої десять хусток покривджена бабуся, щоб показати маленьку ранку, в якій, проте, вмістилися великі болі, довгі роки кривд із боку бездушних чинуш.

І хоча бунт громади поки що виявився бурею в склянці води (присудили кривднику 10 крб. штрафу — за браконьєрство, як пояснила суддя, і то 50 крб.), але це все ж один крок уперед на шляху демократії і гласності, перемоги над «свинцовими мерзенностями» (М. Горький) народного життя. Проте цей «контрапункт» буде нелегко подолати, і про це промовисто свідчить остання сцена фільму — танці молоді під «балдьожну» музику, власне — малоестетична тілесна смиканина. Напіввідсторонені погляди, «ніякі» вирази облич, конвульсивні руки, незграбний одяг — пекельне видовище повної збайдужілості...

Здається, С. Чернілевський обрав найплідніший на сьогодні реалістичний шлях утвердження через заперечення. Можливо, тут він віддаляється од принципу зображення Г. Тютюнника (є, до речі, зміни і в сценарії, зумовлені насамперед потребою актуалізувати час дії), але, гадаю, тільки для того, щоб наблизитися. Згадаймо: сам прозаїк болісно шукав у житті гармонії й ідеалу любові, йому було прикро й дивно, як це погана людина може гарно співати, адже коли хтось іще здатен передавати дух народний через пісню, то він не пропащий.

Г. Тютюнник писав оповідання в роки застою, і він не міг прямо говорити про всі причини людського переродження, розмивання духовних начал, тому чимало в нього сховано в підтексті. С. Чернілевський слушно вважає за потрібне трохи «осучаснити» прозаїка, увиразнити підтекст із публіцистичною прямотою. Режисер намагається бути стереоскопічним, поліфонічним у передачі реалій твору і життя, і цим зумовлений дуже складний жанр кінорозповіді — публіцистична трагікомедія з елементами гротеску. Не можна сказати, що всі ці жанрові компоненти у фільмі гармонійно поєднані: публіцистичні засоби переважають, а найслабші, либонь, гротескові (як у випадку з «випадковим» персонажем на суді). Виразнішою мала б бути й операторська робота А. Алфьорова. Публіцистично-документальні кадри переважають у фільмі, створюючи небажаний перекіс на шкоду суто художнім рішенням. Варто було б пошукати й сильніших ракурсів на противагу загальним планам. Втім, і С. Чернілевський, і А. Алфьоров самокритично визнали, що багато чого їм не вдалося зробити, зокрема й через дуже короткий знімальний період. І все ж присутні на перегляді-захисті схвально оцінили фільм. І цілком заслужено...

Є у В. І. Леніна чудовий образ-символ розвитку демократії й гласності: «Світла, більше світла! Нам потрібен величезний концерт; нам потрібно виробити собі досвід, щоб правильно розподілити в ньому ролі, щоб одному дати сентиментальну скрипку, другому лютий контрабас, третьому вручити диригентську паличку. Нехай же здійсниться на ділі прекрасний заклик... до гостинності для всіх думок на сторінках партійного органу..., хай судить всі і кожен про наші «спори і чвари» з приводу будь-якої «ноти», взятої надто різко, на думку одних, фальшивої, на думку других, зірваної, на думку третіх».

«Грамотний» усім своїм «симфонічним» пафосом бореться саме за такий перерозподіл суспільних ролей, саме за таке розуміння демократії, саме за такий вселенський «концерт», у якому б рівноправно й зріло звучали «голоси життя людського». Що ж до ролі самого режисера, то він сповідально свідчить: «Найбільший мій недолік, який дуже прикро позначився на якості роботи на всіх її стадіях,— це нерозвиненість міцних вольових начал у характері, відсутність належної твердості у відстоюванні власних творчих потреб... Тому робота над картиною, особливо знімальний процес, неодноразово оберталися для мене такою мукою, таким приниженням, гнітючим відчуттям своєї нездарності, непридатності до обраного фаху, що в мене безсило опускалися руки...» Що ж, врешті-решт з розпуки постав успіх. Державна комісія, яку очолював наш відомий кінорежисер М. Мащенко, оцінила роботу на «відмінно» і схвалила прокат фільму. Тож сподіваємося — до зустрічі на широкому екрані, «Грамотний!»

Харків

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря»

ЄВГЕН ДОБРЕНКО

МІЖ ПОМИСЛОМ І ВЧИНКОМ

Думки з приводу сучасного литовського роману

Років з п'ятнадцять тому, коли багато сперечалися про своєрідність нового литовського роману, дошукуючись його специфіки, народилося визначення — лірико-психологічний роман. Що викликає сумнів у цій формулі? Ліричність. Під нею, як правило, розуміють сповідальність, але, що не важко помітити, сповіді героя в литовському романі більше притаманні риси епічного зв'язку, аніж ліричної індивідуалізації. Литовський роман ламав відокремлене існування героя, пов'язуючи його зі світом. Тому, коли пригадати гегелівську формулу про епічне як синтетичне, стане очевидним, що литовський роман далекий від того ліризму, який так наполегливо намагались прищепити йому критики років п'ятнадцять тому.

Прислухаймося до слів Альфонсаса Беляускаса під час однієї з дискусій про литовський роман: «Сучасний роман більше, ніж будь-який інший жанр, пов'язаний з самою суттю людини, і тому повинен бути до кінця відданий людині. Практично він і став в найширшому розумінні людяним — людина в ньому не лише об'єкт, що само собою зрозуміло, а й суб'єкт, котрий обволікає психологічним синтезом своєї думки й почуттів всю тканину роману. Це об'єктивне людське начало, що вивільнилося в такий об'єктивний жанр, не є якоюсь принесеною ззовні субстанцією чи модою, це, так би мовити, досить точне вираження того вибуху у свідомості, який відчуває сучасна людина».

Думки литовського романіста, переконаний, зробили б честь ученому-літературознавцеві. Однак не забуваймо, що не тільки сучасний литовський роман, а й уся сучасна радянська багатонаціональна проза намагається передати філософські проблеми людського існування, звертається до духовного, внутрішнього світу людини, до морального обличчя нашого сучасника, глибоко зацікавлена в людських долях: її менше цікавить людське життя в усьому його розмаїтті форм, вона насамперед намагається віддати внутрішню рефлексію життєвих явищ у свідомості, у світі думок і почувань людини. Пригадаймо ситуацію попередніх підсумків — вона визначає своєрідність конфлікту не лише в литовських романах, а й у сучасній естонській прозі,— «Втома», «Сніжка» Е. Ветемаа, «Краплі дощу» П. Куусберга; в сучасному латиському романі «Лялька і комедіант» В. Лама, проза З. Скуїня; впізнаємо ситуацію попередніх підсумків і в українській прозі — в «Циклоні» О. Гончара, «Обвалі» Ю. Мушкетика, у романі А. Мороза «Ваш поїзд о дев'ятій»; в російській прозі активно зверталися до неї Ю. Трифонов, О. Крон, Д. Гранін, Ю. Бондарев, Г. Бакланов, а ще — у киргизькій Ч. Айтматов («Прощай, Гульсари!»), у грузинській Н. Думбадзе («Закон вічності»)...

Що стоїть за цим повторенням вихідної ситуації випробування особистості на міцність у різних національних літературах? Не лише єдність художньої концепції особистості, а й своєрідність у підході до людини. Для литовської прози ця своєрідність визначається насамперед поглибленим психологізмом. Внутрішній монолог, потік свідомості, характерні риси сучасної поетики, для литовського роману — продовження перш за все морально-етичних шукань прози. За скрупульозним показом стану героїв завжди чітко проглядається етичне спрямованість їхніх шукань і роздумів. Місце дії, простір роману сходяться на свідомості героя — м і ж п о м и с л о м і в ч и н к о м. Замкнута в собі свідомість героя найповніше розкривається у внутрішньому монолозі й потоці свідомості. Це, за словами литовського критика Альгімантаса Бучіса, дав змогу «олюднити фабулу роману, яка дедалі більше грунтується на людських мотивах поведінки героя», а не на авторській свободі.

Та ось що цікаво: коли простежити еволюцію творчості Слуцкіса від романів 60-х до романів 80-х років, то побачимо абсолютно чітко відхід письменника від поетики потоку свідомості, його прагнення до традиційної епічної форми. Якщо романи 60-х років, а на початку 70-х роман «Спрага» будувалися переважно на внутрішньому монолозі, то в романі «На спаді дня» автор звертається до своєрідного монтажу, а «Древо світу», роман середини 80-х років,— уже традиційна епічна форма. Про що свідчить це спостереження? Насамперед про кристалізацію, синтез, про новий тип епічного романного мислення.

У романі «На спаді дня» перед нами мозаїка різних свідомостей. Це роман-суперечка. Але якщо Ромуальдас, молодий герой «Спраги», цю суперечку вів із самим собою,

то в романі «На спаді дня» простір для сперечання небагато ширший. Перед нами не просто різні люди, різний соціальний досвід, а й різні світоглядні настанови. Казюкенас, що переніс операцію; Наримантас, який несподівано зіткнувся зі своїм антагоністом; Рігас, котрий відчуває якісно новий рівень своєї самосвідомості,— всі вони постали перед необхідністю усвідомити себе в світі, інакше поглянути на минуле, «у світлі підсумку», «на спаді дня» скласти іспит перед пам'яттю.

Цей іспит перед пам'яттю неминучий, бо абсолютно незаперечна і для литовського роману думка Юрія Трифонова про те, що згадувати і жити — це одне й те саме, нероздільне, цільне поняття. В горнилі переоцінки цінностей викристалізовуються нові етичні норми і в той же час спроба відійти від минулого, сховатися за час, зректися спогадів приречені на невдачу. Один з героїв В. Петкявічюса іронізує з формули «людина — коваль своєї долі», те сама перед судом пам'яті стає очевидно, що від минулого, від долі, яку людина «робить своїми руками», нікуди не подітися.

«З учорашнього дня, з вечора давніх років» увірвалися спогади в життя героя роману В. Бубніса «Три дні у серпні» старого Крейвенаса. Спливає життя, відходять старики, хто ж залишиться на землі, хто збереже зв'язок з родом? Діти? Ні. Колись Крейвенас думав, що, ставши кооперативною власністю, земля перестане бути для людини матір'ю-годувальницею, в тому й наравив дітям виїхати із села, покинути рідний дім. Чим обернулася ця батькова порада? Розпалася сім'я, втрачено зв'язок із селом і сам Крейвенас, та три дні у серпні примусили його по-новому глянути на себе колишнього, на дітей, на зруйновані сім'ю і дім. Його старший син, намотавшись по країні, розуміє, що, вернувшись у рідні місця, не знайшов єдності з батьківщиною і ніщо його вже з нею не єднає: «Крізь пальці, ніби крізь решітку, дивиться він на закам'янілу, спечену землю й дивується, що нічого не відчуває до неї. Він байдужий до землі батьків і дідів — проклятої і улюбленої, голодної і щедрої, тої, що народжувала і ховала людей. Байдужий до засидженого курями двору, до похилених будівель з дірявими покрівлями. Наче не тут народився і виріс, наче не ці поля орав. Подумати тільки, невже не зберіг він у собі святого почуття — ні до рідного гнізда, ні до батьків, ні до брата з сестрою... Тижня не минуло, як зрозумів — він тут віддихнутв гілив. І знову подумав про дальні краї; щоночі вони навідували його у рідній хаті. Чому? Чому так?»

«Чому так?» — це питання хвилює не лише сина, а й батька. Старий Крейвенас розуміє: він сам винуватий у тому, що життя сім'ї не склалося, що він несе відповідальність за неї. Так відбувається очищення пам'яттю, народження нового розуміння світу, сходження на новий щабель самосвідомості.

Романи Слуцкіса і Бубніса середини 70-х років — це вже виразно епічна проза, наповнена голосами й суперечками персонажів. Усвідомлення минулого відбувається тут через пам'ять та соціальний досвід багатьох і різних героїв.

Зовсім інша річ — еволюція творчості Альфонсаса Беляускаса, який починав у 60-ті роки саме з традиційного епічного роману. «Цвітуть червоні троянди», «Ми ще зустрінемося, Вільмо!», «Вона любила Павлюса» — зразок саме такого романного мислення, де свобода героя і свобода автора зрівнюються і де автор вільно почувається між помислом і вчинком героя. Та вже в «Каунаському романі», етапному творі у розвитку литовського роману, Беляускас звертається до форми потоку свідомості, полишаючи героя сам на сам зі своїм минулим і сучасним. Усунення автора тут ще відносне, але поетика потоку свідомості, до якої вдався письменник, зробила значний вплив на подальший розвиток усього литовського роману. І якщо Слуцкіс у 80-ті роки повернувся до традиційної епічної форми, то Беляускас, навпаки, у романі «Тоді, під час дощу» ще наполегливіше розширює можливості роману внутрішнього монологу і потоку свідомості. Що стоїть за цим? Безумовно, не тільки шукання в галузі форми, а й нові шляхи романного мислення, для якого головним є людина і її взаємозв'язки зі світом. Діалектика тут така: менше свободи автору — більша свобода герою у показі його внутрішнього життя. Тобто герой між помислом і вчинком опиняється сам на сам зі своїм минулим і теперішнім, зі своєю пам'яттю, а читач — сам на сам з героєм та його внутрішнім світом.

— Через п'ятнадцять років повернувся Сігітас Селіс до Каунаса, де минула його молодість, міста, що стало свідком зради ним своїх ідеалів, свого кохання, міста, з якого він утік, як тікають з минулого. Що глибше занурюється герой «Каунаського роману» в минуле, то чіткіше бачить витоки своєї зради — боягузтво, легкодухість, егоїзм, які обернулися згодом на конформізм та соціальну мімікрію, позбавивши його можливості самостійно мислити і приймати рішення. Та ось настав момент істини, коли життя ще раз пропонує герові два шляхи, коли треба вибирати: або зручний шлях, на який штовхають обставини, або важкий шлях боротьби з обставинами, що обіцяє очищення і звільнення від вчиненого зрадництва. Герой поринає в пам'ять, і його перебування в минулому становить справжній внутрішній сюжет роману. Сучасне і минуле зливаються воєдино — потрібно зробити правильний вибір. Тільки так можна порятуватися від довголітньої пітьми, від докорів сумління, від двійника, що не дає спокою, від очей померлої доньки і дівчини, яку зрадив. Однак це не просто. Для цього треба відмовитися від звички плисти за течією, конформізму, усіх вигод і зручностей, без яких він не уявляє свого життя.

Роман починається несподівано: «Хтось сказав «усе!» — і голосно заридав над вухом»,— і так само несподівано, на обірваній у свідомості героя фразі, закінчується. Автора немає ні в тексті, ні в монтажі, ні в іронічній інтонації. Присутній він лише в епіграфі — «...тим, хто ніколи вже не буде таким, яким був; і про тих, хто сьогодні уже не той, що вчора...» Цей епіграф, схожий на посвяту («тим, хто»), нагадує нам про авторську думку: людина, весь час змінюючись, несе відповідальність за своє минуле, за людей. Переміг-

на — новий рівень самосвідомості і, отже, новий рівень відповідальності. Це основа поступального руху, який не підлягає жодним зовнішнім вимірам, а відбувається в глибині, у свідомості й підсвідомості людини, та саме тут ключ до розуміння будь-якого розвитку. До цього внутрішнього світу і звертається Беляускас у «Каунаському романі».

На тлі посилення традиційного епічного романного начала в литовській прозі другої половини 70-х років Беляускас пише роман «Тоді, під час дощу», де поетика потоку свідомості постає ще в більш сконцентрованому вигляді, де немає не тільки зміни часових планів і традиційного монтажу, а й чіткої фабульної дії,— гарячковий пульс свідомості Аурімаса Глаускіса майже повністю заглушає гомін зовнішнього світу. Читач то потрапляє в глибини підсвідомості, то пірнає в перериваний потік внутрішнього діалогу, що не має часом ні початку, ні кінця; пам'ять героя, наче човник, то занурюється в далеке минуле, то, навпаки, гальмує дію, чіпляючись за якісь реалії обстановки. «На спаді дня» або «Три дні у серпні» можуть видатись на цьому тлі зразком спокійного, епічно неопоспішливого повіствування зі зміною поглядів і форм викладу думок героя. Але що стоїть за поетикою роману Беляускаса? Спроба дати синкретичний, нерозчленований (і взагалі нероздільний) аналіз взаємозв'язків героя зі світом, показати, як герой, живучи в сучасному, одночасно переплавляє це сучасне у досвід, у минуле, яке відразу ж переосмислюється і стає основою того чи того вибору.

Наслідків вибору ми не бачимо: Аурімас метається між дівчатами, яких любить він, і тими, які люблять його, плутаючись іноді в іменах і часі, між безсонними ночами творчості та інтригами навколо несподівано опублікованого його оповідання, між любов'ю бабусі й клопотами комсомольського ватажка і студента, то порінаючи у злигодні післявоєнного життя, то зводячись над ними, і врешті-решт полишає все це й тікає з міста до загону народного захисту. Порвавши зв'язки з навколишнім оточенням, герой налагоджує тривкіші зв'язки із самим собою, досягаючи на якийсь час внутрішньої гармонії. Можна було б сказати, що цей роман про проблеми самовизначення особистості, проте цим не вичерпується вся складність письменницького задуму. Хоч як герой намагається обманути себе, запевнити в тому, що дійшов нарешті внутрішньої згоди, він все одно перебуває у стані дискомфорту. Однак, щоб розгледіти цей його стан, потрібен був погляд збоку, через кілька десятиліть. Такий погляд з'являється у другій частині дилогії, вже у вісімдесяті роки, у романі «Спокійні часи», близькому до роману традиційного епічного синтезу. Тут діють інші герої, інша часова дистанція, інша оцінка минулого і відповідальність за нього.

Якщо юнак Аурімас з роману «Тоді, під час дощу» жив ілюзіями, прагнучи «спіймати перо Синьої птиці», а Сігітас Селіс міг піднятися над собою колишнім, досягти цільності через пам'ять про пережите, почати нарешті сплачувати векселі, то герой «Спокійних часів» зрілий Глаускіс виявився банкрутом. Трагізм його ситуації посилюється повним усвідомленням свого становища...

Мозаїчність і складність панорами сучасної литовської романістики саме і полягає в паралельному перебігу різних тенденцій, в інтенсивності художнього шукання. При єдності художньої концепції особистості, яку можна було спостерегти в романах Слуцкіса, Бубніса, Беляускаса, водночас відбувалася кристалізація нових форм роману потоку свідомості і в той же час збиралася на силі в надрах цього роману нова хвиля, новий тип романного мислення — не епічний роман традиційного плану, але вже й не роман потоку свідомості. Слід пам'ятати, однак, що саме в надрах роману внутрішнього монологу визріла та глибока і скрупульозність соціально-історичного та психологічного аналізу, яку ми по праву вважаємо характерною рисою литовської школи роману.

Процеси, що відбуваються в сучасному литовському романі, віддзеркалюють насамперед якісні рівні сучасного романного мислення: і роман внутрішнього монологу, і суто епічна романна форма, і роман, в якому поєднуються епічні та аналітичні начала,— все це не тільки внутрішньожанрові явища. Кожна романна форма тяжіє до певного типу конфлікту і героя. Якщо у романах 60-х років М. Слуцкіса і Н. Мікелінскаса, К. Марукаса і Ю. Пожери, Р. Кашаускаса і И. Довідайтіса переважав внутрішній монолог, а в центрі його перебував ізольований, заглиблений у пам'ять, у власні переживання герой, що осмислював і переоцінював минуле, якщо конфлікт був переважно внутрішнім, то вже наприкінці 70-х — на початку 80-х років виникає нова романна форма, яка поєднує в собі аналітичні й синтетичні начала. Тут перед нами вже не один, а кілька голосів, внутрішній конфлікт ускладнюється конфліктом зовнішнім; не тільки пам'ять, не тільки минуле рухають сюжет, а й видимий перебіг подій. А головне — герой постає перед нами у новій якості: на передньому плані тут не так осмислення, як дія, не так помисел, як вчинок.

Сучасний литовський роман — це роман про подолання ілюзій і фальшивих цінностей. Але, руйнуючи світ минулого, дуже важливо знати, що залишиться, чим погамує герой спрагу цільності, гармонії.

...Ці два романи з'явилися майже водночас, у 80-ті роки,— «Поїздка в гори і назад» Міколаса Слуцкіса та «Чаювання о п'ятій ранку» Леонідаса Яцінявічюса.

Про роман Слуцкіса багато сперечалися, критики говорили про героїв і антигероїв, про такі небезпечні соціальні хвороби нашого часу, як інфантильність, споживацтво, громадянська пасивність. «Цей роман,— писав Сергій Баруздін,— про сучасну молодь, роман безкомпромісний; симпатії та антипатії автора, хоча й не лежать на поверхні, означені досить чітко. По суті, роман М. Слуцкіса про падіння і втрату людського в людині, про духовну деградацію».

Три частини — романтична, сентиментальна та трагікомічна — визначають і композицію роману, і авторське потрактування героїв. Назви частин не просто іронічні,— вони являють собою відому тріаду: теза — антитеза — синтез. Перед нами історія сім'ї

Алоїзоса та Люкгіни, подаке в трьох епізодах, між якими сім і десять років.

Позбувшись нарешті самотності, Люкгіна порквається в горп. Це її «перо Сикьої птиці», символ казкового див, про яке вона мріяла довгі роки. Та короткою була радість весільної подорожі: Алоїзос, це втілення прагматизму, тверезості, честолюбства, виявляється геть-чисто позбавленим романтичної окриленості. Якщо компанійську Люкгіку гори і небо Кавказу п'янять, то для Алоїзоса це «просто купа каміння». Романтичний конфлікт першої частини завершується тим, що Люкгіна сама підіймається в гори, а згодом... іде повне підкорення чоловікові. Т е з а: «політ» не відбувся.

Зламавши дружину, Алоїзос не тільки примусив її піти вчитися на нелюбий факультет, а й цілковито підкорив її своїм турботам, своїм інтересам і проблемам. Однак ця «сильна» особистість, що ламає підпорядковує собі інших, зовсім не сильна. Ставши перед необхідністю зробити крок від самосвідомості до самовизначення, герой бачить, що може плисти лише за течією. Його спроба протистояти всесильному керівництву інституту була всього-на-всього ілюзією. Знайшовши свої «гори», Алоїзос так і не піднявся в них, а зніщив сам, як це змусив зробити сім років тому дружину. А н т и т е з а: безвілля і конформізм героя привели до того, що крах ілюзій обернувся для нього крахом сенсу життя. Отже, ці ілюзії і становили сенс життя. Звідси трагізм ситуації третьої частини — своєрідного с и н т е з у.

Перед нами цілковита деградація героїв. Алоїзос перетворюється на посміховисько аудиторії: під час його мурмотіння група студентів грає в карти, а хтось намалював крейдою на його спині велику гнойову муху. Ізоляція особистості, конформізм, деградація — ось етапи сімнадцятилітнього життєвого шляху Алоїзоса. Деградує і Люкгіка: сімнадцять років тому повержена з гір мрійниця, нині це всесильний директор гастрольбюро, мати-повчальниця, цинічна обивателька. Мрійливість, підлеглість слабому чоловікові, цинізм — ось її еволюція. Проте не так трагедію малює Слуцкіс у третій частині роману, як фарс. П'яничка-клоун Ральф Ікгерман, якого зустрічають у гастрольбюро,— це той самий, колись палкий Рафаель, в якого сімнадцять років тому на Кавказі закохалась була Люкгіна...

Гори впали, перетворившись тепер справді на купу каміння. Але й це ще не с и н т е з. Усе ускладнюється значно складніше. Більшість критиків, дискутуючи про роман, звели його фінал до беззаперечного засудження героїні. А втім, справжня суть ситуації полягає в тому, що Люкгіна сама усвідомлює трагізм свого становища: «Не сьогодні взялася збирати я друзки свого життя. Що залишається, коли подумати? Чи могло бути інакше? Який смисл усіх страждань, втрат, підлості?»

Самоаналіз героїв і відверте авторське ставлення до них, новий рівень поєднання аналізу і синтезу дають підстави назвати роман Слуцкіса етапним явищем у сучасній литовській прозі. Важко передбачити шляхи її подальшого розвитку. Очевидне лише одне: настає новий період у розвитку литовського роману. Романне мислення дедалі більше робиться мисленням синтетичним, вбираючи в себе художній досвід прози попередніх років. Не раптом і не сьогодні почався цей перелом. Уже наприкінці 60-х років В. Кубіліюс писав: «Внутрішній монолог втрачає у нашій літературі свою закриту територію, а гострі політичні проблеми владно увіходять в коло думок і почувань окремої особистості, уривають ритм її свідомості, відводять своїми перипетіями на перехрестя об'єктивної реальності». Трохи пізніше на сторінках літературної преси виступали Бучис («Романи внутрішнього монологу вдосконалювали повіствування про себе, зміцнили інтелектуальне начало, але разом з тим кімнатні порвхуини совісті героя зі своїм недавнім минулим скоро вичерпуються, самокритичні спогади й прямодушні сповіді в нашій прозі починають повторюватися, вже не відкриваючи нічого нового про людину і дійсність») та Авіжюс («Автори роману внутрішнього монологу в пошуках глибини,— просвічуючи лазерним промінем психіку героїв, як вони самі назвали,— втратили масштабність»). Повинні були, однак, минути роки, щоб з надр роману внутрішнього монологу народився новий роман — новий не тільки щодо поетики, а й щодо типу романного мислення, ставлення автора до свого героя.

Ще одним прикладом такого нового типу романного мислення, втіленого у формі маленького роману, може бути «Чаювання о п'ятій ранку» Л. Яцінявічюса.

Герой роману, постать, на перший погляд, традиційна в литовському романі наших днів,— бентежна молода людина, яка атестує себе так: «дрібний егоїст, що мріє поєднати особисте щастя з творчістю», людина, котра боїться не те що наблизитися до межі, за якою «треба буде торкнутися чогось суттєвого, точно визначити свою позицію: або-або», а навіть порушити «клятє питання про самовизначення». В пошуках цільності світу Таурас Гаудінас, так само як Ромуальдас із «Спраги», не хоче більше «дрібнити реальність на мікрочастинки», а хоче «мати всю повноту життя». Все дуже схоже на ситуації у романах внутрішнього монологу, проте лише доти, доки герой не починає з м і н ю в а т и с я, переходячи все-таки від самосвідомості до самовизначення, опинившись на «очній ставці» зі своїм талантом». Яцінявічюс закурює нас у свідомість інших героїв: батька, брата, дружини Таураса,— і тут показується розпад сім'ї Гаудінасів, члени якої почуваються «незнайомими пасажирами в одному купе». Відчуття роз'єднаності гнітить Таураса, але він активно шукає виходу з глухого кута — через вчинки, дії, помилки. Заглиблення у світ свідомості героя стає, і це принципово важливо, заглибленням у його поведінку. Помисел відступає перед вчинком, точніше — органічно входить у нього, як уходить внутрішній монолог у новий литовський роман 80-х років.

Ранкове чаювання, що стало в сім'ї вже традицією, похмурим ритуалом, здобуває інший смисл після смерті батька, коли Таурас починає усвідомлювати свою в і д п о в і д а л ь н і с т ь перед близькими людьми: «Навіщо борсатися в якійсь там чортівні? Заради чого? Аби лишитися самот-

нім?.. І відчуження має межі. Воно то зменшуються до мінімуму, то знову збільшуються. Зрозуміло, коли захотіти — і в тебе вистачило б сили й волі для маленької хитрості чи підленького компромісу. І, дивись, твоє дорогоцінне життя набуло б цілком респектабельної форми... Тоді б не було проблеми приймати рішення. Справжнє, а не тимчасове, єдине на все життя рішення, якого більшість уникає або вдає, що в них усе давним-давно вирішене. Прийняти існування ним воно є, знайти в ньому для себе відлюдну, затишну місцину — голуба мрія філістера. Краще в річку. Цьому є одна альтернатива — відчути себе причетним до всього, що робиться навколо... Тоді збагнеш, для чого живеш». Ці фінальні думки роману герой вистраждав. І не лише через помисли, а головним чином, на відміну роману нового епічного синтезу від роману внутрішнього монологу, через вчинки.

Роман Л. Яцінявічюса — це також роман-полеміка з колишніми ілюзіями. Одна з них — ілюзія відокремленого існування особистості — це «вигадані гори» Таураса. «Чаювання» — роман-полеміка з англійською приказкою, яка неодноразово виникала тут: «Смаж свою гуску сам». Цільність світу не в роз'єднаності, а в єдності з самим собою і світом. Коли «гори» для героя «Поїздки» виявлялись занадто стрімкими, то «вигадані гори» з «Чаювання» взагалі не гори, а вузовання. Кристалізація ідеалів, сходження що попереду. Подолання ілюзій через вчинки, а не лише через помисли відбулося і в одному, і в другому романі.

Отже, вясоність морально-етичних норм і принципова новизна романного мислення — ось що визначає сьогоднішній день литовського роману. Однак картина сучасної литовської романістики буде неповна, коли хоча б коротко не зупинитися на панорамному епічному романі, здобутки якого не викликають сумніву, але своєрідність його може бути зрозуміла лише на тлі загальних шляхів розвитку романного мислення в литовській прозі наших днів.

«Втрачена домівка» Йонаса Авіжюса, роман, що ввійшов до скарбниці радянської багатонаціональної літератури, наче обручем, оперезана давньою неродною литовською піснею. Один її куплет став епіграфом до першої книжки, другий — епіграфом до другої.

Він свіжий вітерець
З заходу і сходу.
Повівай же тихесенько —
Хлопець спить під кленом.

Але:

Розігрався вітерець,
Розгойдав кленове віття.
Повійнув зимою —
Й пробудився хлопець.

Процес пробудження особистості, пробудження національної свідомості — ось що перебуває в центрі епічного литовського роману. Відомо, що на шляхах панорамного синтезу романіста часто підстерігає безліч небезпек: нерідко значні думки підміняються прісними сентенціями, замість аналізу мікросвіту героя з'являється надмірне тяжіння до показу макросвіту, де за подіями часто не видно людей, конфлікт переноситься із світу особистості у світ соціальних колізій — зникає людина. У панорамного литовського роману в цьому розумінні щаслива доля, що пояснюється, очевидно, його розвитком у колі добротної психологічної традиції литовської прози з її тяжінням до людини, світу її душі, свідомості та підсвідомості. Литовський епічний роман збагачують і роман внутрішнього монологу, потоку свідомості, і роман нового епічного синтезу, передаючи йому вісоку гармонію особистого й соціального, часткового і загального, історичного часу і внутрішнього світу людини. Роман «Втрачена домівка» — своєрідний зразок такого поєднання. Його по праву можна назвати філософською притчею про шукання людиною свого шляху і свого місця в житті нації, романом про свободу особистості і відповідальність людини перед історією.

Долі героїв Авіжюса і болісний шлях їнього самовизначення, подолання ілюзій не просто трагічні. На цьому шляху формується національна самосвідомість литовського народу. Гедімінас, замкнувшись у собі, ні у неприступній фортеці, і намагаючись спочатку відгородитися, відійти від соціальних катаклізмів і політичних бур, дедалі більше втягується в життя свого народу, починає усвідомлювати, що «коли вируе навколо вогонь, не можна не обпалити крил», не можна зберегти порядність, рятуючись втечею, що людина «не може уберегти свою істину, стоячи збоку». Перед нами пробудження «сплячого хлопця» — складний процес самовизначення особистості, що проходить у романі паралельно з долею Адомаса, який намагається виправдати своє співробітництво з окупантами шуканням третього шляху — «вільної», «незалежної» Литви, і деградує у фіналі як особистість.

Нема потреби докладно зупинятися на «Втраченій домівці». Цей роман, удостоєний Ленінської премії, посів почесне місце в нашій літературі і добре знаний широкому читачеві. Говоримо ж ми про нього тому, що дуже важливо усвідомити: роман Й. Авіжюса значний ще й тим, що став найпомітнішим явищем у розвитку литовської епічної романістики, яка не має нічого спільного з історичною іронією, бо на першому плані тут завжди була людина а характерні для епохи історичні ситуації, і її поведінка є головним об'єктом аналізу при поясненні не лише соціальних, ідеологічних, а й психологічних, моральних мотивів. Це надзвичайно важливо для розуміння специфіки литовської панорамної романістики. Письменника, за його визнанням, хвилювала «не самий процес війни, є її наслідки, що болюче і глибоко запали в людську психіку, яка після такого катаклізму не могла залишитися незмінною». Саме ці зміни психіки відбилися у романах Й. Авіжюса 80-х років «Хамелеонові квіти» та «Дягімяй».

Яскраво і сильно показав суперечності людини після війни Вітаутас Петкявічюс у романі «Про хліб, любов і гвинтівку». Не зовнішній побутовий пласт, а внутрішній

мікросвіт зображує письменник. Панорамність злилася тут з внутрішнім монологом, відбилася в ретроспективній композиції. У романі, на перший погляд, нічого не відбувається: два герої сидять у засідці, очікуючи на в'язу бандитів, осмислюючи своє минуле. Кожен з них переживає глибоку душевну кризу, але наполегливо добувається істини і мужньо обстоює її. Тут стикаються принципово протилежні погляди, світоглядні настанови, правда і брехня, честь і безчестя, мужність і боягузтво. Кожен з героїв по-своєму розуміє «складну арифметику» класової боротьби, відзначаючи спрощений погляд на людину: «Арифметика нескладна: ми чесними вважаємо тих, хто бореться за революцію, а капіталісти їх, як найнебезпечніших злочинців, переслідують. Що у нас добре, у них погано. І навпаки». Та ось, виявляється, за цією ілюзорною простотою тільки й починають виникати питання: «Як бути добрим і чесним? Як зробити, щоб одному не зіпсувати біографії, у другого не викликати сліз, третьому не затопити в морду, четвертого не обняти, не поцілувати, п'ятому не подати руки, шостому дулю в кишені не скрутити? Як?» Складним, трагічно важким виявляється шлях до розуміння того, що зовнішність — це «звичайна вивіска, і більш нічого. Скільки було серед бандитів людей, введених в оману, обдурених, наляканих, але за характером чесних. І скільки серед наших траплялося кар'єристів, що прикривалися комсомольськими нитками. Ціна людини визначається не її суспільним становищем. Справи мають бути мірилом усього...» Звільнення від небезпечних ілюзій та уявних цінностей і тут, у панорамному романі, виявляється центром морально-етичної проблематики.

Психологізм литовського панорамного роману 70-х років з'явився у новій якості у 80-ті роки. Посилення панорамності, широта охоплення дійсності — сучасного і минулого народу — ось риси новизни. Прийшов до всесоюзного читача історичний роман А. Беляускаса «Вільнюські гірки», написаний на архівних документах, який повертає нас у насичений драматичними подіями 1939 рік; з'явився перший том нового панорамного роману В. Петкявічюса «Останній вік каяття», герої якого з глибини віків приходять у наші дні: роман П. Діргели «У вінах гудучий бір», в якому поєднуються події післявоєнних років і сучасне життя; працює над продовженням «Втраченої домівки» Й. Авіжюс... Ці твори ще йдуть до всесоюзного читача, обіцяючи розвиток нових плідних тенденцій у литовському романі.

Та ось уже заново сформована у 80-ті роки лінія литовської романістики — це традиція сімейного роману: «Древо світу» М. Слуцкіса — історія сім'ї Балюлісів; «Час долі» В. Бубніса — генеалогічне дерево Йотаутів; нарешті, «Сказання про Юзаса» Юозаса Бялтушіса. Звернення до сімейного роману, жанру, який активно розвивається в сучасній багатонаціональній прозі зовсім не випадково,— це звернення до р о д у. Також не випадковим і в литовській прозі (пригадаймо у зв'язку з цим Ф. Абрамова, О. Чіладзе, В. Распутіна, Г. Матевосяна, Ч. Амірeджібі) є звернення до минулого, адже через єдність з родом, теперішнім і минулим відбувається відновлення зв'язків особистості зі світом, а ця проблема, її розроблення завжди, як ми бачили, визначала рух і розвиток романного мислення.

«Сказання про Юзаса» одного з найстаріших литовських прозаїків Юозаса Балтушіса — яскравий зразок нової епічної хвилі в литовській прозі 80-х років. Епічність закладена вже у самій назві — письменник звертається до сказання. Що показано в неповторній, драматичній і складній долі селянина Юзаса? Насамперед поразка його намагання сховатися від житейських знегод, уникнути участі в історичних подіях, визначальних для долі народу. Відокремлення особистості тут сягає апофеозу: переживши тяжку особисту трагедію ще в молодості, Юзас відділяється від сім'ї, від односельців, він будує свій дім серед непрохідного болота. На умовляння брата («Сам хіба проживеш? Людина завжди коло людини. Одному каюк») Юзас відповідає: «І люди мені не потрібні, і мені від людей нічого не треба». Дивувалися напочатку: «Дуже незвично для всіх було, що поселився чоловік на болоті і сидить відлюдком, ніби францісканець який чи домініканець, від монастирського життя відпавши, а до людей не приставши», та згодом перестали дивуватися. Але змінився і сам Юзас, і з гіркотою через багато років свого відлюдницького життя згадує він слова батька: «Тримайтесь один одного, діти, не за копійку, за совість свою бійтеся, щоб нелюдами не стать». Чув від дівчини, яка кохала його: «Розуму ти позбувся, Юзасе. І серця!.. Усього ти позбувся; не людина ти більше, звір дикий!» Остаточно порваються зв'язки з близькими людьми: «Юзас лишився сам-один. Такий одинодясінький, яким ніколи ще не був». Непомітно підкралася старість: «Все начебто добре. Начебто і порядок. Їй-богу, порядок. Як і має бути, коли людина прожива дуже багато літ». Та супокій старого болота омалений, як омалений спокій відірваної від людей і світу людини. Грозові події війни вриваються і в життя Юзаса, змушеного переховувати у себе білополяцьчика, а потім поранених партизанів. І він зробив нарешті свій вибір, прирікши на загибель у болоті вбивцю і ката.

Знову пригадується давня литовська пісня про хлопця, що прокинувся. Фінал «Сказання», підсумок життя героя — свідчення приреченості відокремленого буття особистості, заклик до активної громадянської позиції, в якій людина повинна самовизначитися. Не можна забувати, що самовизначення відбувається через самосвідомість. Ось чому розвиток панорамного роману широкого епічного плану неминуче проходить у литовській прозі через поглиблений психологізм. Соціально-психологічний аналіз тут завжди передує епічному синтезу. І це не дивно, адже литовський роман заснував свою, зовсім окремішню школу психологічного розроблення характерів. Ця традиція зробила його помітним явищем, означивши цілу течію у розвитку жанру роману в сучасній радянській багатонаціональній прозі.

Одеса

МИХАЙЛО ІВАНЧЕНКО

Цей невгамовний Куліш

Першовідкривачем пройшов по українській літературно-громадській ниві минулого століття Пантелеймон Олександрович Куліш, хоч і залишив на своїй ораниці огріхи. Звідси й поціновувався пристрасно, не завжди справедливо, а при висвітленні постаті Тараса Шевченка ще й досі слугує похмурим тлом. Тим часом різноманітна творча спадщина Куліша має в собі багато суспільно потрібного і нетлінного. Письменник, історик, етнограф, мовознавець, перекладач, він започаткував те широке дослідницьке поле, яке з більшою повнотою вдалося освоїти згодом хіба що Іванові Франку.

Панько Олелькович Куліш (так себе іменував) народився 8 серпня 1819 р. у мало чим відмінному від села містечку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (нині Кролевецький район Сумської області). Його малописьменний батько, виходець з козацької старшини, через хліборобську працю ніколи в жодному відомстві не служив, тому й розгубив свої дворянські привілеї. Напівписьменна мати (з родини Гладких) недоспівала дітям пісень і рано померла. Незабаром не стало й сестри Лесі, котра переповіла Панькові силу-силенну казок та навчила малого читати й писати. Хоровитий хлопець довго втішався привіллям зелених пагорбів поміж могутніми дубами хутора. Врешті суворий батько Олександр Андрійович, що працював у полі нарівні з наймитами, надумав віддати чотирнадцятилітнього Панька писарчуком у повітовий суд, де вже служив старший син. У родині було восьмеро дітей, мусив подбати про влаштування кожного. Але зубожіла поміщиця з сусіднього хутора, інтелігентна Уляна Мужиловська, по-материнському заопікувалася хлопцем і зуміла переконати старого, щоб віддав сина в науку. Так Панько після домашнього студіювання арифметики та віршів Державіна потрапив до Новгород-Сіверської гімназії. Тяжкий, напівбурсацький побут школи не раз штовхав хлопця з друзями до втечі на береги красуні Десни печерувати раків або змушував усміхатися за читанням. Твори О. Пушкіна, В. Жуковського, М. Гоголя, а з часом П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка стали взірцем для його власних спроб. Вже тоді він славився рукописним «сочинительством», а своїми малюнками та акварелями щедро наділяв друзів і вчителів. У гімназії написав перше своє оповідання «Циган», веселе, почуте ще від матері і опубліковане 1841 р. в альманасі Є. Гребінки «Ластівка», та завчив напам'ять зібрані і видані М. Максимовичем народні пісні. Не забарився і перший конфлікт з несправедливістю. Гарячий вдачею, чесний юнак не порозумівся з учителем алгебри, тож освіту в гімназії довелося закінчити п'ятим класом.

Додому він не повернувся. Не посмів бути тягарем для родини. Наймався по маєтках вчити панських дітей. Так заробляв гроші для вступу в університет і готувався до іспитів сам. Не минав сільських вечорниць та посиденьок, записував пісні, примовки, бувальщини, легенди. А в 1839 р. успішно склав вступні іспити до Київського університету. Вчився на філологічному факультеті, згодом перейшов на юридичний. Знову на перешкоді постало зло. Бюрократ ректор Неволін вимагав у Куліша документ про дворянське походження. Такого паперу студент добути не зміг, і з університету його звільнили. Проте два роки навчання вільним слухачем не минули марно. Там Куліш заприятелював з професором М. Максимовичем і з його допомогою упорядкував збірник почутих від матері пісень. У своєму історико-етнографічному журналі «Киевлянин» Максимович опублікував першу Кулішеву повість «Огненный змей» та два оповідання. Одне оповідання молодого автора з'явилося в петербурзькій «Литературной газете», де співпрацювали О. Некрасов та В. Бєлінський.

Матеріальна скрута стримувала Кулішеву творчу працю, та служби собі у Києві він не знайшов. За порадою Максимовича звернувся до помічника куратора Київської шкільної округи Юзефовича, і той допоміг йому в 1842 р. влаштуватися викладачем російської мови до Луцького дворянського училища. Тамтешня багата бібліотека, переповнена конфіскованими у волинських магнатів рідкісними книгами та архівними документами, заохотила Куліша до вивчення історії. Щоб читати в оригіналі зарубіжну літературу, він вивчив французьку мову. Там почав складати пересипану народними думами поему «Україна», писати історичний роман «Михайло Чарнышенко». А ще, натхненний випадково знайденим давнім списком «Літопису Самовидця», розпочав працю над романом «Чорна

рада». На жаль, такі сприятливі умови тривали лише рік. Новий директор училища, невіглас і хабарник, заборонив бібліотекареві лишати Куліша в книгосховищі надовго. З перших днів не злюбив прямодушного вчителя і одного разу виповів йому.

— Я не люблю гарячого кулешу.

— Бо собаки не люблять гарячого,— в тон йому відповів Куліш.

Працювати разом в одному закладі стало нестерпно. Молодого вчителя перевели до Києво-Печерського, а згодом до Києво-Подільського дворянського училища.

У славному місті над Дніпром промайнули найщасливіші літа діяльного Куліша. Вчителював, малював околиці, видав роман «Михайло Чарнышенко». Як співробітник новоствореної Археографічної комісії для розгляду стародавніх актів, влітку 1843 р. мандрував по Україні і, розшукуючи в панських, відомчих та монастирських архівах важливі історичні документи, не забував збирати по селах багатий фольклор, зокрема перекази про минуле. Так записав у Мотронинському монастирі гайдамацькі пісні та вірогідні розповіді про Коліївщину. Прихильно прийнятий у чигиринському маєтку польським поетом української школи Міхалом Грабовським, а згодом поміщиком К. Свідзінським, який мав добірну бібліотеку старих книг, молодий дослідник упорядкував свої записи, написав оповідання «Орися» і викінчив епічну поему «Україна» (Київ, 1843 р.). Панська ласка та шляхетські тенденційні історичні джерела негативно позначилися на наступній діяльності Куліша і не раз виявлялися аристократичною зверхністю над простолюддям.

У Києві Пантелеймон Куліш заприязнився з Тарасом Шевченком, вже уславленим поетом і художником. Разом ходили малювати і ловити рибу, сперечалися і читали свої твори. Ліберально-буржуазні погляди Куліша заважали йому стати однодумцем у всьому з революціонером-демократом Шевченком. Практичний, схильний до наукового аналізу розум одного не міг поєднатися з безкомпромісним, палким серцем другого. Обоє вони близько зійшлися з передовою громадою, що гуртувала науковців М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, художників К. Павлова і М. Сажина, студентів та громадських діячів братів Білозерських і Лазаревських, О. Марковича, В. Тарновського, Д. Пильчикова, І. Посяду, М. Гулака, О. Навроцького. Зароджувалося Кирило-Мефодіївське братство.

Тим часом за протекцією впливових знайомих П. Куліша в 1845 р. виникнув до Петербурга куратор навчальних закладів столиці П. О. Плетньов. Літератор, редактор «Современника», друг О. Пушкіна та М. Гоголя, він дав притулок молодому вчителеві у себе вдома і влаштував його викладачем російської мови для іногородніх студентів університету та старшим вчителем словесності 5-ї гімназії. Замість університетського диплома Кулішеві прислужилися перші п'ять розділів «Чорної ради», писані російською. Плетньов, взявши перед тим їх у Юзефовича, відредагував і помістив у «Современнике». Опублікував їх також у своєму «Москвитянине» І. Погодін. У столиці молодий письменник спізнався з передовою творчою інтелігенцією. По архівах опрацьовував історичні документи і надсилав їх до московського Товариства історії і старожитностей... для обнародування в журналі товариства «Чтение в Обществе...» Потоваришував і постійно листувався з ученим секретарем товариства професором О. Бодянським. Підготував і надіслав для першої публікації «Літопис Самовидця» та «Літопис Граб'янки», провів через цензуру свої етнографічні «Украинские народные предания». Віддав до майбутнього збірника разом з А. Метлинським, М. Костомаровим та І. Срезневським свої записи народних пісень.

Влітку Куліш навідувався до Києва і зустрічався з братчиками. В колі кирило-мефодіївців, які певною мірою стали спадкоємцями декабристів, не було єдності поглядів. Спрямовані проти царату та кріпаччини ідеї всеслов'янського єднання загалом були мирними, культурно-просвітницькими. Братчики не раз збиралися в найманій кімнатці Куліша, коли він жив у Києві, а деякі бували в нього в с. Борзні на Чернігівщині. Там він разом з Т. Шевченком написав для студента М. Гулака рекомендаційного листа до проф. О. Бодянського, від себе передав подібного листа ще й до П. Плетньова, який обіймав посаду ректора Петербурзького університету. 24 січня 1847 р. Куліш обвінчався з Олександрою Білозерською (в літературі — Ганна Барвінок). Від Т. Шевченка, який був у нього на весіллі в Мотронівці за старшого боярина, записав народні пісні. У листі до Плетньова повідомляв: «Я старался оказывать ему всевозможные уважения для того, чтобы показать малороссийским панам, что не чины и богатства, а личные достоинства в цену в человеке...» Звідти ж послав Бодянському листування гетьмана Орлика та бурсацькі пісні.

Плетньов мав надію підготувати Куліша на редактора «Современника». Але тому випала заманливіша нагода зайняти кафедру славістики. Для вдосконалення слов'янських мов перспективного вченого відрядили за кордон. З дружиною та її братом він вирушив у дорогу. Сталося непередбачене. У Варшаві його разом з В. Білозерським заарештували. Царат почав розправу з кирило-мефодіївцями. 9 квітня 1847 р. Куліша привезли у столицю до каземату III відділу на допит. Жандармські верховоди Дубельт, Нордстрем та Орлов не змогли довести його приналежності до таємного товариства. Безглузді домисли слідства про те, буцімто Куліш уважає себе гетьманом України, бо підписувався в листах: «Власною рукою» (а чинушам примарилося — «властною»),— відпали. Обвинуватили його лише написання книжки «Повесть об украинском народе», опублікованої 1846 р. у молодіжному журналі Ішимової «Звездочка». Він розкаявся. Як супротивника самодержавства його було засуджено до чотиримісячного ув'язнення в Петропавловській фортеці з конфіскацією виданих творів і вилученням їх з книгарень та бібліотек. Цар Микола І на вироку власноручно дописав: «Заборонити писати і служити в міністерстві народної освіти. На службу у Вологду». Зі страшного Алексеєвського равеліну фортеці Куліш потрапив до арештантського лазарету. На клопотання дружини місце заслання Вологду йому замінили Тулою. Кара була незрівнянно легша, ніж Шевченкові, але й вона обламала крила молодих устремлінь.

Самотність, хвороби та служба «мельчайшим крючкотворцем» при канцелярії тульсь-

кого губернатора обірвали літературну діяльність Куліша, проте не зламали його дослідницьких починань. З часом він попросив Бодянського надіслати потрібні книжки та журнали і заходився досліджувати епоху Івана Грозного, духовного предтечі Миколи І. Мав намір створити роман. Тоді ж написав «Історію Бориса Годунова та Дмитрія Самозванця». Захопився столяруванням і власноручно поробив собі меблі. Щоб не гайнувати часу, вивчав іноземні мови. Губернатор подобрішав до дільного підопічного і хотів призначити його смотрителем лікарні. Зрештою дав місце помічника, а згодом і редактора неофіційної частини «Тульских губернских ведомостей». На той час дружина привезла Кулішеві його папери. Бодянський переслав з нею записані від отамана Головатого, з яким був добре знайомий, спогади про Задунайську Січ, а з ними козацькі реєстри, картину «Козак Мамай» та інші рідкісні манускрипти. Потаємно взявся й за літературне перо. І вийшли з-під нього автобіографічний роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени», роман «Петр Иванович Березин, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми» та «Северяки» («Андрей Однорог»). Перший, поданий до цензури під псевдонімом, повернувся аж з III відділу з відпискою про те, що автор «почти прямо излагает мысли, приближающиеся к коммунизму и социализму».

Принагідно Куліш відвідав Куликове поле і зробив там кілька малюнків з натури, зокрема пам'ятника Д. Донському. На виставці в Тулі вони сподобалися проїжджим столичним сановникам. Це надало йому рішучості послати до столиці прохання про помилування. За клопотаннями сенатора Кочубея та Плетньова у грудні 1850 р. Куліша від заслання було звільнено.

Він прибув до Петербурга з наміром вчитися на філологічному факультеті, хоча, окрім слов'янських мов, знав французьку, німецьку, англійську та італійську, вчив іспанську та арабську, а для вступу мусив готувати грецьку та латинську. Служба в департаменті сільського господарства, яку невдовзі відшукав, не влаштовувала. А друкуватися не дозволяли. Цензура не пропускала навіть його переклади. Склав тоді «Историю испанской литературы по Тикнору» та переклав «Историю Англии» Маколея. Робив переклади для «Географического вестника». Дубельт і Орлов не любили давати волю своїм підопічнимназовсім. Довелося попросити у свого друга журналіста Миколи Макарова дозволу користуватися його ім'ям як псевдонімом. Під ним побачили світ автобіографічні повісті «Первые мои знакомые», «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлевич», згодом — «Феклуша» та роман «Андрей Однорог». Пізніше той друг Микола Макаров вчинив іще одне добро: відпустив на волю Шевченкову наречену Ликеру Полусмакову.

Щолітні відвідини України поправили здоров'я Куліша. Восени 1852 р. він гостював над Дніпром на Михайловій горі у М. Максимовича. Той запропонував йому відпродати вісім десятин землі, щоб Куліш поселився поруч. Їх єднали спільні наукові інтереси. Та письменник вернувся на зиму до столиці розповсюдити свої щойно видані повісті, а наступного літа з допомогою Плетньова придбав на Україні біля Оржиці необжитий хутір Заріг (Біївщина). «Лішпе тут носити свитку, ніж там (у Петербурзі) жупан»,— писав Бодянському. Проте на одному місці йому не сиділося. Київ, Тула, Абрамцево, де гостював у Аксакових, Москва. Петербург зустрічали його заклопотаного різними літературними та господарськими справами. Подовгу мешкав у Мотронівці у батьків дружини. Запрошував на хутір кобзарів, дідів-оповідачів, записував почуте, малював їх. І мандрував сам, розшукував по маєтках давні родинні архіви. Від матері М. Гоголя у Василівці записав спогади про її сина, дістав його рукописи. Зібрав листування великого сатирика, згадки і щоденникові записи про нього друзів та й написав «Несколько черт для биографии Ник. Вас. Гоголя», що з'явилися друком в «Отечественных записках» під псевдонімом «Николай М.», а згодом «Опыт биографии Н. В. Гоголя» в «Современнике». Тогочасні етнографічні мандри по Наддніпрянщині додали до його записників силу-силенну матеріалів, з яких мав намір укласти дванадцятитомну народну енциклопедію «Записки о Южной Руси». Двотомник отих оповідок, дум, казок, легенд і критичних розглядів вийшов у 1856—1857 рр. тиражем 2400 примірників вже після смерті царя Миколи І, коли з Куліша було знято заборону друкуватися. Літературу він завше мислив пов'язаною з наукою: «Випускати художественні утвори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно що висилать полки без обозу»,— писав до В. Тарновського 24 грудня 1856 р.

Розкріпачення письменника виявилося неповним. Дозвіл на друкування супроводився приписом, щоб на його творчість цензура звертала «строжайшее внимание». Заповзятого Куліша те не зупинило. Читачі схвально зустріли його «Записки о Южной Руси», друковані замість «врижки» новим, виробленим самим автором правописом, що дістав назву «кулішівки» і вживається донині. Тоді ж вийшла його «Граматика української мови». Він видав «Повесть о Борисе Годунове» та двотомові «Записки о жизни Н. В. Гоголя» на 650 стор.,— на той час найповнішу і найгрунтовнішу біографію великого письменника. Сам входив у літературу шляхом Гоголя, так само гірким гумором розвінчував чинуш і підпанків, що відірвалися від народного кореня. Досить згадати з його «Старосвітського дворнища» писарчука-хапугу, якому він дав прізвище Коло-Меду-Палець (Ну, як тут не вмочити?) чи хабарника-справника Квача з «Українських незабудьок» або ж самодура-перевертня з оповідання «Пан Мурло». Після Гоголевого «Тараса Бульби» небуденним явищем стала Кулішева «Чорна рада». Первісток української історичної прози, цей роман зазнав багатолітніх митарств, поки з'явився у світ книжкою. Ще в травні 1846 р. автор повідомляв Бодянського: «Я написал «Чорну раду» по-украински и помещу в альманахе несколько глав», а пізніше «Вчера был достопамятный день совершенного окончания первого на украинском языке исторического романа «Чорна рада», который к Вашим услугам» (1 вересня 1846 р.). Проте тільки 1856 р. рукопис почав рухатися до видання. «Разів по п'ять на тиждень їжджу з поклонами, щоб дозволили «Чорну раду» на світ подвинути»,— писав автор Бодянському (25 листопада 1856 р.). А довелося оббивати пороги не лише у чиновних цензорів, а й у

аллинових князів Вяземського, Щербатова, Оболенського та у графа Толстого. Зрештою, при сприянні цензора І. Лажечникова, відомого російського історичного романіста, ветерана вітчизняної війни 1812 р., який, за висловом Куліша, «подав йому дружню руку», роман «Чорна рада. Хроніка 1663 р. Написав П. Куліш» побачив світ у Петербурзі 1857 р. Т. Шевченко листовно прохав М. Лазаревського: «Подякуй доброго і розумного Куліша за його «Чорну раду»... Я вже в другий раз читаю «Чорну раду» і як прочитаю, то напишу йому праздороввенний мадригал» (29 листопада 1857 р.). Власні творчі замисли та клопоти не дали змоги поетові-революціонерові проілюструвати двоявну книжку. Стосунки поміж ними ускладнилися. Радий Шевченковому визволенню з неволі, Куліш писав до Каменецького: «Обнимите и поцелуйте за меня Тараса...» — та повівся все-таки обачно: «С Тарасовыми сочинениями нечего спешить. Пускай сперва позволят» (7 липня 1858 р.). При тім допомагав опальному поетові грішми, як братчикові, і з висоти свого світського становища не ставився до нього зверхньо. «Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитись...« — писав Шевченкові я лютому 1858 р. — А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити і щоб ти ширше по світу поглянувся».

Захоплений видавничими планами, П. Куліш придбав і відкрив у Петербурзі власну друкарню. З неї випустив особисто упорядкований шеститомник «Сочинения и письма Н. Гоголя», твори Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, 39 метеликів циклу «Сільська бібліотека» Д. Каменецького (завідуючого і коректора друкарні), а також власні твори — «Чорну раду», «Хмельниччину», «Граматику», заборони якої на Україні так уперто домагалися польські пани. Прибутки від видань нарешті дали змогу помандрувати з дружиною по Європі, та подорож мало втішила. «Здесь богач топчет бедного равнодушно»,— писав до Плетньова. Статті Куліша з'являлися в «Русском вестнике», «Русской беседе», «Народном чтении», «Современнике». Незважаючи на те, що бюрократичні чинуші диаилися на нього як на неблагонадійного, він допустив до набору у своїй друкарні гостросюжетний журнал поета Курочкіна і карикатуриста Степанова «Искра». На його сторінках викривалися хабарники, кріпосники, бюрократи, розвінчувалася дворянська ідеологія. У популярному журналі, що мав як на той час величезний тираж, 70000 примірників, з'являлися й Кулішеві викривальні твори: «На почтовой дороге в Малороссии», «Семейные беседы исправника», «Пан Мурло» та інші.

Навесні 1859 р. у Куліша через захоплення Марією Вілінською (Марком Вовчком) стався розлад з дружиною. Водами Німану та шляхами Східної Пруссії він знову вирушив за кордон. У Берліні стрівся з письменницею, переконався у марноті своїх домагань і повернувся додому. Разом з дружиною помандрував вниз по Волзі. В дорозі підготував до видання 3-й том «Записок о Южной Руси». Купання, прогулянки верхи на конях у донській станиці Мелиховці, на Холрі, де зупинилися, не заважали творчості. За три місяці викінчив там роман з часів гайдамаччини «Исправницкая дочка» і розпочав роман про занепад гетьманщини «Липовая Пуща» та повість «Скандал». Дружина-переписувачка ледве встигала за ним, крім того, вела щоденника. Звідти повернулися в Москву, а невдовзі виїхали на Україну. Київ, Чернігів, Полтава, Корсунь, Богуслав, Лисянка, сільські маєтки друзів та знайомих — такими були тоді шляхи непосидючого Куліша. Знову збирав етнографічні матеріали, поширював Шевченкового «Кобзаря» та власний альманах «Хата». Задумано його було спочатку як літературно-історико-етнографічний журнал. Т. Шевченко писав Я. Кухаренкові: «У нас тут складається «Хата», то чи немає у тебе часом якої доброї деревини на крокву або й сволок. Як є, то присилай її на ім'я П. Куліша або в Академію художеств Т. Шевченку» (17 січня 1859 р.). Проте на журнал дозволу не дістали, випустили альманах. До нього ввійшли твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Г. Барвінок, Є. Гребінки, Я. Щоголева, П. Кузьменка. «Хату» поміщики-ліберали на чолі з Г. Галаганом вважали шкідливою. Випускався альманах не легко. «Злілили «Хату», ледве знайшли цензора, щоб прочитав. Кажуть, якби по-турецькому»,— іронізував Куліш у листі до Боданського (26 листопада 1860 р). Видання наступних альманахів «Левада», «Пасіка» цензура не дозволила.

При активному сприянні Куліша водночас з «Хатою» народився в його друкарні перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячник «Основа». Загальноросійське піднесення після розкріпачення селян 1861 р. сприяло молодим, досвідченішим послідовникам кирило-мефодіївців згуртуватися до ширшої культурницької праці. Царат змушений був поступитися деяким вимогам, за які покарав братчиків. «Крамольні» ідеї слов'янського єднання, що випливали з логіки історії та аж ніяк не загрожували державі, стали доступнішими. А скасування кріпацтва також стало сподіваним кроком поступу. У двомовній «Основі» друкувалися твори Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Глібова, С. Руданського, Марка Вовчка, О. Стороженка, Я. Кухаренка, А. Свидницького, І. Нечуя-Левицького. Публікувалися в ній дослідження М. Максимовича, М. Костомарова, А. Чубинського, В. Антоновича, П. Єфименка, П. Навроцького, С. Номиса, О. Кониського, К. Шейковського, О. Лазаревського, О. Кістяківського, В. Позняковського, О. Гатцука та праці російських учених П. Лавницького, М. Сухомлинова, А. Котляревського, О. Серова, Л. Жемчужникова. Однак при значенні народного життя інколи виявлялася аристократична обмеженість, якої допускався редактор «Основи» В. Білозерський (журнал засновано на гроші його родича М. Катеніна). Тому Куліш передбачав у листі до Каменецького: «Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з пенатами». І справді, редакційні чвари та нестача передплатників призвели до самоліквідації часопису. В «Основі» Куліш віз більшу частину редакційної праці. Там з'явилися його вірші, думи, оповідання, повісті, переклади, полеміка, рецензії. Свої погляди на літературно-мистецьке життя він висловив там у статтях «Обзор украинской словесности», «Слово над гробом Шевченка», «Листи з хутора», видрукував також свої історичні оповіді «Хмельниччина» і «Виговщина». Появилася і його перша збірка віршів та історичних поем «Досвітки» (1862 р.), яку не посмів випускати в люди за життя Шевченка. Дещо з його доробку

потрапило на сторінки часописів «Черниговский листок», «Век», «Северная пчела», «Отечественные записки» та львівських журналів «Вечорниці», «Галичанин», «Мета».

Стурбований поширенням польського повстання 1863 р. на Правобережну Україну, царат заборонив друкування книжок українською мовою. Наддніпрянські літератори змушені були звернутися зі своїми творами до галицьких часописів. Валуєвський циркуляр перервав також на деякий час видавничу і публіцистичну діяльність Куліша. Зібрані ним матеріали для великого словника української мови, якого збирався видати, передав П. Житецькому. Пізніше вони стали основою словника Б. Грінченка. Малоприбуткове хутірське господарство змусило шукати служби. З допомогою «високих чинів» Куліш зайняв місце директора духовних справ у Варшаві, ввійшов у комісію для перекладу польських законів та редагував збірники адміністративних постанов. Перед тим продав свою друкарню з наміром купити на старість у Києві біля Лаври будиночок. Служба, варшавські театри, гастролі італійської опери не заважали йому навідувати архіви та книгозбірні і користатися допомогою польських учених. Загалом київські поступовці осудливо поставилися до його нової «обрусительської» служби, але більшість діячів зв'язків з ним не порвали.

Він часто відвідував Львів. Галицькі часописи публікували нові його твори, зокрема «Мета» надрукувала історичний роман «Брати» та дослідження «Руїна». Захоплений галицьким громадським рухом, Куліш організував кошти київського слов'янського комітету на заснування у Львові літературно-наукового журналу «Правда». При його сприянні редакція, згодом народовська, широко відкрила двері на сторінки часопису творам літераторів з Наддніпрянщини. Разом з тим у його історичному екскурсі «Мальована гайдамаччина» та у повістях «Мартин Гак» і «Завірюха на степах» виявилося схиляння перед царатом та потрактування гайдамаччини як розбою. Жадоба всеосмислення та невибагливість штовхали його до розробки прямо протилежної тематики. Спричинилася до того і неможливість постійного співробітництва з часописами, з якими не у всьому солідаризувався. Тому вслід за статтею до Герценового «Колокола» готував для селян віршований «Псалтир», перекладав Біблію, злагодив «Холмський греко-униатський календар 1866 р.». Від сумирного релігійного моралізаторства (хоч, як писав, «заради рідної словесності, а не чужих міфів») кидався знову у вир полеміки з галицькими москвофілами. Перемагав, стверджував і помилявся, та набув у Галичині популярності. Його стаття «Чого стоїть Шевченко яко поет народний» увійшла до шкільних читанок О. Партицького та О. Барвінського.

За зв'язки з галичанами царат у 1867 р. звільнив Куліша зі служби. Зневіра та хворість знову гонять його в мандри. Відень, Флоренція, Венеція, Прага мало зарадили душевній рівновазі, бо, як писав, бачив повсюди ошуканство та безладдя. Повернувся до свого, придбаного замість Зарога, ще невлаштованого хутірця Піддубня з недобудованою хатою, навідувався до київських приятелів. Основну домівку, хутір Мотронівку, що лише частково належав дружині, відсудив від родини її брат, поміщик-самодур М. Білозерський. Висилав звідти сестру та зятя з поліцією. Зрештою довелося Кулішеві шукати в Петербурзі нової служби. В літературно-громадському житті були тривалі заморозки «Височайшим повелінням» було закрито «Современник» і «Русское слово» Кулішеві доручили видавати другорядний «Журнал путей сообщения». Поновлює знайомства в творчому середовищі, друкувався у «Вестнике Европы», писав драму «Хмельницький і Барабаш», тритомний роман «Человек без сердца» («Мар'їн хутір»). Розпочав мемуари та працю над «Историей украинского казачества», яку взялося видати товариство «Общественная польза». Поволі праця переросла у фундаментальну «Историю воссоединения Руси». Задумана дев'ятитомною, вийшла лише в трьох томах (1874—1877 рр.) В ній відбилася тенденційність шляхтської історіографії, що засуджувала козацькі зрушення і звеличувала культуртрегерство польського панства, а також авторська відраза до опертого на емоції стихійного бунтарства Однак, попри явні хиби тлумачення, праця першопрохідця багата об'єктивними фактами історії. Окрім вітчизняних, для неї прислужилися архіви Львова, Варшави, Познані, Кракова, Ольмюца, Відня, Венеції. Вона започаткувала українську порівняльну історіографію Дещо з невикористаних матеріалів вийшло згодом в журнали «Русская старина», «Русский архив», в періодику Києва, Львова, Чернівців, Відня, а фольклорна частина їх — у збірці П. Чубинським «Труды этнографическо-статистической экспедиции». Явні хиби як своїх Куліша в «Истории воссоединения Руси» викликали справедливий осуд прогресивних читачів. Він кинув службу, спробував було виклопотати дозвіл на видання журналу, а після невдачі повернувся у викуплену від Білозерських Мотронівку, прозвану ним Ганнина Пустинь, і віддався творчості. Там, у «палаці» — великій, соломою критій хаті на дві половини, з старою тополею на причілку та криницею з журавлем, і народилася його «Хуторна поезія» (Львів, 1882 р.).

За вдачею боєць і невгамовний полеміст, Куліш наприкінці 1881 р. виїхав до Львова і спробував там організувати видання журналу для галицької молоді. Для того, оминувши галицьку громаду, домовився з польськими аристократами про їхню грошову допомогу і відмовився від російського підданства. У своїй брошурі «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 р.» закликав поляків і русинів до згоди. Саме тоді польські магнати домагалися закону про передачу греко-католицьких монастирів єзуїтам. Невдоволення тим галицької громадськості змусило Куліша розірвати угоду з панством. Він поїхав до Відня і там потаємно видав брошуру німецькою мовою, спрямовану проти єзуїтського закону. Австрійський уряд брошуру конфіскував, і авторові довелося спішно повернутися в Мотронівку. Подана заява про поновлення в російському громадянстві проблукала по бюрократичних інстанціях вісім літ і лише 1891 р. вирішилася позитивно. Але таке рішення не зняло з нього постійного поліційного нагляду.

Останні роки він проводить з пером та папером. У збірці поезій та дум «Дзвін» (Женева, 1893 р.) знову засперечався з українськими лібералами (вірші «Гайдамакам-академікам», «До Тарасівців», «Зем-

вицтво» та ін.). У присвяченій Плетньову збірці «Позичена кобза» (1897 р.) подав свої переспіви іншомовних поетів. Потрави і порубки лісу викликали у Куліша конфлікти з селянами. В 1885 р. хутір згорів. У пожежі загинули рукописи, переклади, листування. Три роки письменник змушений був жити в клуні. У вцілілих від вогню та поновлених по пам'яті «Хутірських недогарках» (видано 1901 р.) збереглися історичні поеми «Улана Ключниця», «Сторчак і Сторчачиха», «Нагай» та ін. Працьовитість не полишила його. Він переклав тринадцять п'єс Шекспіра, твори Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, закінчив власну театральну трилогію «Байда Вишневецький. Петро Сагайдачний. Северин Наливайко». Тоді ж створив драматизовані поеми «Григорій Сковорода», «Куліш у пеклі», «Маруся Богуславка» та «Магомет і Хадиза». В останніх двох після непорозумінь з поляками та царатом намагався ідеалізувати магометанство, протиставляючи, як на його погляд, анархії низового козацтва турецьку тверду моральність. У тому знов виявилася дисгармонія його неспокійних пошуків.

П. Куліш помер 14(2) лютого 1897 р. у Мотронівці. Дві пари сірих робочих волів, вкритих полотнами, везли його на санях в безповоротні мандри. Звиклий до борозни, як і воли, він довго і тяжко розробляв цілину літератури та науки, тому й підписувався часто: Ратай, Павло Ратай. З висоти сьогодення чіткіше видно ідейні помилки, гарячкову непостійність і суперечливі погляди П. Куліша. Однак також яскраво помітним зостанеться його корисний і потрібний різногалузевий внесок у культуру, видатний ще й своїм першовідкриттям. Куліш започаткував жанр українського історичного роману з його соціальним підгрунтям, унормував правопис, відкрив багатьох боянів історії — кобзарів, поклав свій наріжний камінь у фундамент української літературної критики, створив оригінальні класичні твори. Поліглот і ерудит, він розширив своїми перекладами культурні виднокола народу. Як вчений розшукав, коментував і обнародував цінні літописи та архівні матеріали, видав власні наукові праці, першим проклав дорогу виданню класики. «Шануймо ж силу духу тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невсипучою енергією!» — звертався Б. Грінченко до читачів укладеного на згадку про П. Куліша альманаху «Дубове листя» (1903 р.). За визначенням І. Франка, П. Куліш — «...першорядна звізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів». Оцінка незаперечна. Подвижництво П. О. Куліша добра прислужилося розвиткові дожовтневої української літератури. По ньому зостався багатий, не до кінця вивчений доробок.

с. Гусакове на Черкащині

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря»

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ

ДО РОКУ 1625

Се вносило важні переміни в відносини до козаччини. Досі воєнні операції козацькі, звернені проти татар і турків, могли бути до певної міри навіть корисні з становища польської політики; тепер в інтересах сеї політики треба було зробити кінець їхнім походам на турків і татар, щоб не псувати відносин, не викликати нападів на Україну; так само треба було лишити в спокої Молдову, раз вона перейшла під польську протекцію. З другого боку, поладнання відносин на полудневій границі більше можливості давало польському правительству звернути пильнішу увагу на козаччину, на «українне своєвільство». Як ми бачили, ще сейм 1593 року поухвалював дуже грізні постанови, проголошені козаків за «бунтівників і ворогів держави». Але сі ухвали зісталися на папері, а козаки всі сі роки були повними хазяєвами на всім українськім пограниччі, від східного Поділля до Дніпра. Розквартировувалися тут, де хотіли, збирали контрибуції й припаси на виживлення і взагалі поводилися як у якімсь окупованім краї, а місцеві урядники й пани мусили тихо сидіти й коритися та запобігати ласки козацьких ватажків. От, наприклад, які цікаві відомості подає Якуб Претвич з Барщини, де козаки розквартирувалися зимою 1594—1595 рр. між двома походами в Волощину:

«Третій день, як в'їхали вони до Бара — сам Лобода став в місті польськім з Хлопіцьким; на Черемиськім місті поставили Наливайка з кількома сотнями коней; в Руськім містечку, що під замком, стало до двох тисяч людей. Вчора мали раду (koło) і на ній постановили розставити добру сторожу, щоб жоден чоловік не прибув і не вийшов з міста без їхньої відомості; кінну сторожу сильну мають розставити навколо себе; квартири до маєтностей наших мають розписати свої універсали, щоб ми їм туди посилали всякі запаси; а у того, що зістався на замку, як намісники старости, допоминалися реєстрів усяких доходів. Який там страх, як люде з своїх домів тікають, куди можуть, того й описати не можу, і коли не буде ласки божої, а поради від короля і старання від вас (гетьмана), пограбують і зубожать нас усіх». До листа приписка: «За дві години по написанні прийшла до мене звістка, що ті розбійники скінчили списувати осади (для контрибуцій, очевидно) під Зіньковом в двох милях від мене».

Який переворот в тутешні відносини вносила козаччина, особливо характеристичні ілюстрації сього маємо з Брацлавщини. Вже з осені 1593 року чуємо про великі клопоти, які брацлавський староста мав з міщанами, «з своєвільством і бунтами тих злих хлопів». Козаччина, що розгосподарилася в сих краях в тих роках, служила неустанним ферментом для дальшого опозиційного руху. Головно тут гостив Наливайко з своєю козаччиною і між іншим заодно рахунки з Калиновськими, як оповідає сам про се в листі до короля: «Пан Калиновський моєму батьку, котрого я одного мав, без усякої причини ребра поломав і таким чином батька мого зігнав зі світа, а я за сю велику кривду, від якої вже більшої, мабуть, і не може бути нікому на світі, не будучи свідомим правних способів і не маючи коштів і накладів, потрібних для процесу, як чоловік бідний (chudy pacholek),

---

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989. №№ 1—4.

прказаюсь до того, постакоана буа квд ннм помститкся способом «худопахольськнм». (Сучасккк Як. Пшокка а своїх запкскак згадаа сей епізод, як початок Налнаайкоанх своєвільств. — М. Г.). Здогвдуються, що восенн (у аереснї) 1594 року по невдалім поході на Молдову Налнвайко знову прийшов у Брацлввщнку, да пробуааа і паред скм походом. Козакк розложнлнся тут і казалн шляхті даввтн їм «стацію і помірне, та по селах нашкх акбнралн собі з стад коней — по кілька сот коней, кк і тоді, як ішли до Тегккі, твкож воліа, яловкць цілі чередн».

Шляхта була з початком вересня з'їхалася до Брацлвва ка сесію земського суду, ала перарвала сесію й роз'їхалася тому, що Наливайко прнслав якісь грізні лнстн. Потім, доаідаашися, що Налнвайко ае має прн собі багато аійська, бо, моаляа, його снльно погромнлн а Волощині, а багвто козакіа розійшлнся аід нього додому, задумала шляхта поставнтися. З'їхаашися ка депутатські вкбори до Віннңці, рішнлв їхвтн всім рвзом, оружною рукою до Брвцлвва, щоб там відбути сесію земського суду, а влвстнао, здобутн собі місто, що опапувалн аорохобнникк міщанн з козакамн; козвкам ухаалнлв аідмоанти стації — мовляа, побоюється, щоб за се потім на неї не впала кара — «абыхмы мы также помочкнками Налквайку ке былы поличоны». Міщак через саоїх послів заспокоїла, щоб вонк не днвуаалнся сьому походові, бо шляхтв їда тільки на саою сесію брацлваську, нічого більше. Але коли шляхта з саоїм походом прийшла під Брацлаа апочі, кв нічлігу під Брацлааом нвпалн на сей шляхетськнй табір брацлавські міщанн з Налнаайком і його козаками. «Війт брацлааськкй Ромак Ткшкоакч з бурмкстрамк й лааникамк і з усім поспільством, маючн в поміч собі того безбожкого чолоаіка Налнаайка з його дружиною, скоро по піачочі капалк ка нас, побилк, помордовалн», декого забнлк кв смерть, ікшкх покалічилк, погрвбувалн, забралн коней, шатн, наготовлені до суду документк й розпорошнлк шляхетськнй табір ка чоткрк аітри. Після сього погрому саоєаільні брацлааські міщанн сталн поанкмн пвнамн міста; вони взялк замок, забралн армату, поннщнлн гродські й земські вктк.

Таке народовластя брацлавське потягнулося, мабуть, до самої веснн 1595 року, колн Налкаайко з Лободою анбралнся ка Волощину; староста Струсь, здається, буа собі вернуа брацлввськнй замок, прннвймкі судячи з одного сучвського лнста Сопігн. Але з Волощнкк пркйшоа нвзад Налнаайко і знову розложнвск «кошам» в Брацлаащнні й заволодів замком. Аж літом рушило на Україну польське військо з гетьманамн, і Жолкевськнй прнслва з своїм ротмістром королівськкй мандат, де король доручаа йому приборкатк непослушке міщанство. Перед грозою воєнної експедиції брацлавська міщакська республіка капітулюаала: аідцала замок з гврмвтою й актамн назвд саоєму старості і обіцяла нагородктн всі шкодн.

З ікшнх місць маємо заісткк закчайко тількк про контркбуції козацькі, які переходять часамк а прості грабуккк; соцально-політкчна сторона сього козацького господарюааккя пропадає. Так в кнівськім Поліссі господарить частнна кказової козаччнкк під проводом Полоуса. Маємо пізнішу згадку козацьку про се, що Полоус, «відступиашн аід Лободн, пройшоа горі Дніпром і там ходна з саоїм полком, анбкрав стацію й чннка наїздк ка шляхетські доми»; а каїткі 1595 року маємо його лкст з Мозкря до Радзнвілла, де аін потішав його, що хоч чинить шкодк, але по короліащинах, а не в Радзнаілловнх маєтностях.

Грандіозні контрнбуції розпочав Нвлнвайко восени 1595 року, верңувшися з Угорщкнн. Насамперед пішоа па Волннь і тут прнйшоа під Луцьк під час ярмарку і судової сесії, колн каз'їзднлося сюди шляхти і купців. Налякані обкавтелі ке думалк про оборону, вкїхали з біскупом на чолі казустріч і змоаллнся з нкм ка контрнбуцію; але Нвлнввйко, не вдовольннвшися нею, пограбуваа такн передмістк і зарвз рушна далі, як каже сучаснкк, «прочуаши про гетьмака» (польське військо). Пройшоа на Білорусь, напаа на Слуцьк, здобуа місто й звмок, забрав гармату, казаа заплатктк міщакам велнчезннй окуп (5 тнсяч кіп) і скоренько, перше кіж кадтягнуло військо, зібраке Радзнаіллом, рушна далі — на Бобруйськ, Могклів. Се місто здобулк оружно, розташувалися а нім, пограбилн склепн, домн. Колк кадтягнуло лктовське військо, воко задумало спвлнтк місто, щоб анкурнтн відтк козакіа. Але Налкаайко, вийшоаши з міств, засів на сусідній горі і, колн лнтовське аійсько ударнло на кього, даа добру аідправу, маючк аелнку артнлерію, і почаа потім обороккою рукою відступатк нв Волннь. Лнтоаське військо не

відважялося зачіпати козаків, бо йшли в великім порядку і з усіх боків до них прибувало людей. Се, як бачимо, вже переходило в кампанію в більшім стилі. Але Наливайко в листі своїм, стільки разів цитованім і написанім власне в повороті з-під Могилева, представляв се невинною козацькою екскурсією «на королівський хліб», на зимові лежі.

«Щоб приспособити собі воєнні припаси, яких нам дуже бракувало, особливо пороху і стріл, пішли ми до Луцька і звідти виїхали за три дні, мало що перепочивши, полагодивши тільки свої потреби; а хотячи по таких трудах дати коням спочинок на звичайнім козацькім шляху над Дніпром, поки не наспіє якась нагода до служби Речі Посполитій, пустилися ми було краєм литовським, та ледве ми, як то кажуть, одною ногою вступили сюди, як уже пани литовські без усякої причини від нас і без усякої вини, тільки за ту малість хліба, що ми щось трохи з'їли в їхніх маєтностях або й не з'їли, обурившися на нас, в Слуцьку місто й замок осадили гайдуками» і т. д. Оповівши в такім невиннім тоні всі дотеперішні свої «служби Речі Посполитій», бо такими службами він представляв всі походи минувших літ, Наливайко віддавав себе й своє військо на услуги Речі Посполитої, просячи дати йому край між Бугом і Дністром на резиденцію і ті суми, що йшли на упоминки кримському ханові, а Наливайко приборкає українне своєвільство і боронитиме державу від Москви й татарів. (Висловлено гадку, що сі «кондиції, подані від Наливайка його милості королеві», фіктивні — мовляв, їх написав Мешковський, авантурник, що підіймався завезти королеві Наливайків лист і взагалі відіграв у сій білоруській афері якусь неясну і непевну роль. На доказ вказують на поганий зміст сих кондицій. Мене, признаюсь, сей аргумент не переконує: не маю причин у Наливайка припускати дуже високий етичний настрій; а досить драстичних подробиць його пропозицій не вважаю й потрібним брати без алегорії. — М. Г.).

Поки Наливайко наїдався так гойно «хлібом його королівської милості» на Білорусі, козаччина запорозька живилася, хоч і далеко скромніше, ближче, в київськім Поліссі. Частина її з Лободою стала в Овручі, інша, під проводом Шаули, пішла на Білу Русь. На писання різних панів, що наказували Лободі вернутися на Низ і не посилати козаків в землі Великого князівства Литовського, Лобода відписував в стилі Наливайка, як чоловік невинно ображений: «Кождому звісно з вас, як нас кликали й глейти посилали, — наказував пан гетьман коронний і вся річ посполита, — щоб ми йшли на потребу Корони Польської до Молдови, і ми, тримаючися наших давніх звичаїв — не лінуватися і не вимовлятись від послуг королеві й вам — були на те готові; а тепер ви, виводячи нас і вже не потребуючи, в ті зимові, непогідні часи висилаєте нас з земель королівських! Чи є яка вина в тім наша, кождий з вас може зміркувати. А Бог зна, куди мали б ми й удатися під такий час! Тому покірно і униженно просимо вашої милості — не ображайся на нас за се і не забороняй нам хліба-солі в сім краю. Бо ми не противні власті королівській і вашим наказам і вміємо цінити ласку вашу». На якісь згадки про дебоші Наливайка Лобода вирікався всякої солідарності з ним: «Щодо того своєвільного чоловіка Наливайка, що справді, забувши страх божий і легковажачи все на світі, зібравши таких же своєвільних людей собі на мисль, чинив шкоди й збитки в короні польській, то з ним не знаємося і знатися ніколи не хочемо».

В дійсності вчинки запорозьких козаків Лободи також мало відповідали лояльному тону його листа; вони брали участь в місцевих спорах і рахунках, чинили наїзди на різних панів. Тим же займався й Наливайко, прийшовши з кінцем січня 1596 року на Волинь. Знаємо, що був то час бурхливий — боротьба партії національної, православної з «зрадниками» — прихильниками унії й католицтва. Були певні особисті відносини у козацьких ватажків до голови національної партії князя Острозького: Лобода підтримував здавна приязні відносини з князем Костянтином, Наливайко служив у нього давніше, а брат його Дем'ян займав визначну позицію в сучаснім православнім культурно-національнім русі, як член острозького гуртка. Як через сі відносини, так і з мотивів більш принципового характеру козаччина стає на стороні православної партії й починає зводити рахунки з різними її противниками. Так козаки Лободи погромили маєтності одного з найбільш завзятих противників православних старости луцького Семашка й тримали його в облозі в його власнім замку.

Наливайко колишнім слугою Кирила Терлецького князем Флоріяном Гедройтом (Гедройцем), що переїхав до князя Острозького, спеціально зайнявся

Терлецьким. Користаючи, мабуть, з вказівок Гедройта, він напав на маєтність Яроша Терлецького, Кирилового брата, де було сховане й різне майно Кирила, що тоді саме вибрався до Рима; пограбував тут майно, потім напав і пограбував іншу маєтність Яроша Терлецького — Отовчичі. Далі, розвідавшися, що найважніше майно владики Терлецького Ярош передав на сховання в Пінськ міщанину Гр. Круші, пограбував і сі депозити — «золото, серебро, клейноди, шати, убори церковні, гроші, грамоти, привілеї, ріжні акти, документи на великі суми грошей». Розграбовано також владичу маєтність Будераж. Наїзди сі Терлецькі толкували спеціяльним завзяттям на владику за те, що він до Рима поїхав. Учасником наїздів вони називають, між іншим, і Дем'яна Наливайка, а й самому князеві Костянтину Острозькому закидали, що він насилає тих козаків і переховує їх у себе. Дем'ян в однім процесі виступає як справжній ватажок-провідник наливайківських козаків у наїзді на маєтності Семашка. Про полки Острозького, з якими він їхав весною 1596 року до Любліна, оповідали, покликаючися на самих слуг Острозького, що в тих полках трохи не половина Наливайкових козаків.

Все се дало привід сучасним ворогам православних вважати їм тісний союз з Наливайківцями, називати «Наливайками», наливайківською сектою православних взагалі. А Наливайко в пізнішій традиції став оборонцем православ'я, як і Косинський, і в новішій історіографії зв'язуються сі козацькі рухи 1595—1596 років з сучасною релігійною боротьбою більше або менше тісно. В дійсності, ми бачили, сі козацькі рухи досить випадково тільки стрілися з релігійною боротьбою на Волині зимою 1595—1596 рр. і принципові релігійно-національні мотиви в нім властиво ще не грали ніякої помітної ролі.

■

Наливайкові вибрики з останньої зими 1595—1596 рр. на Волині й Білорусі могли вичерпати терпеливість навіть найбільш завзятих прихильників невтручання Корони в козацькі справи. Досі правительство і гетьмани коронні, зайняті іншими справами, держалися сеї політики невтручання Костянтину Острозькому в конфлікті з Косинським, Струсеві в брацлавських бунтах гетьмани радили подоброму доходити до згоди з козаками і навіть під час останнього походу Наливайка в Білу Русь Замойський вважав потрібним тільки виправдовуватися від поголосок, що то він туди козаків послав, і в тім напрямі писав до Наливайка, так само до Лободи, аби «не чинили шкод в маєтностях королівських і шляхетських, ані стояли у них». На весну 1595 року задумувано рушити на козаків військо, але поголоски про се скінчилися нічим — треба було думати про оборону границь від турецько-татарської грози, і Замойський, замість громити козаків, мусив навіть кликати їх до помочі на татар і потім оправдувався, що робив се через брак коронного війська.

Аж з кінцем 1595 року полагоджено турецько-татарські відносини й волоську справу, як ми бачили, й правительство могло серйозніше подумати про козаків, а останні вчинки наливайківців справді не дозволили довше з тим гаятись. Пограбування столичного міста Луцька, здобуття Слуцька, спалення Могилева й таке інше — все се були речі, яких не можна було довше розглядати крізь пальці. У Великім князівстві Литовськім по тім зимовім поході Наливайка гуло як у вулику тим більше, що на місце Наливайка сунув туди Шаула, вибраний намість Лободи, скиненого з гетьманства. Литовська шляхта збиралась і зброїлась, кликала до помочі коронне військо. Ще з кінцем лютого в Мінську пописувано шляхетські «почти» на козаків, наймано вояків в числі 1500, щоб вигнати козаків з Великого князівства Литовського; над сим же радили на генеральнім з'їзді в Слонимі в марті. Волинські ексцеси — напади на владику луцького, що був тоді *persona gratissima* у короля, та ще й обставлювані спеціально релігійними мотивами, мусили також в високій мірі гнівати короля. Чаша переповнилась.

На початок 1596 року король був визначив «комісію» на козаків: князя Януша Острозького, князя Якуша Заславського, старосту кам'янецького Гульського й брацлавського Струся й різних інших панів, які мали з людьми своїми йти зводити спокій на Україні, і в поміч їм гетьман коронний мав вислати частину війська. Але пани переважно відтягалися від сеї комісії, не спішилися з своїми

людьми а поміч коронному війську. Жолкевський даремно чекав їх під Кремекцем. Тому в останніх днях січня 1596 року на перші вісті про козацькі своєвільства (Семашка запорожці громили в першій половині січня н. с., до Терлецького Налнвайко взявся головно в лютому; універсали королівські підписані 27 січня, але до актів луцьких Семашко вніс свій універсал тільки 24 лютого; се пояснюється тим, як довідуємось з листа Жолкевського, що універсали посилалися на його руки до ужитку відповідно до обставин. — М. Г.), король видав універсали до волинської й галицької шляхти: повідомляв її, що дав наказ гетьманам, аби рушили на козаків військо, а шляхту закликав, аби й вона йшла загальним походом разом з військом, бо вже той козацький рух заходить і в їхні краї. Разом з тим гетьман польний Жолкевський справді дістав наказ рушити з військом на козаків. І так розпочалася перша справжня війна, а більше стилі, Польської Корони з козаками.

З польського боку її головним діячем виступив власне Станіслав Жолкевський — довголітній помічник і повірник Замойського в ролі гетьмана польного, ближчого начальника пограничної сторожі. Війна з козаками 1596 року, поручена йому, була першою кампанією, яку він вів самостійно, й він вложив в неї всю свою енергію, весь запал воянів і весь хист свій як стратега. Поруч його визначну роль відіграв князь Кирик Ружинський — недавній ватажок козацький: він виступив тепер завзятим і немилосердним ворогом козаччини так, що навіть Жолкевський не похваляв його нелюдських екзекуцій і оправдував тільки тим, »бо козаки йому дойшли до живого«. Правдоподібно, вони далися взнаки колонізаційним планам Ружинського в полудневій Київщині, де він саме тоді закладав велику латифундію на Пороссі (волость Паволоцька), і на сім пункті розбилася давніша приязнь з козаками не одного з пограничних панів, що тепер взяли гарячу участь в кампанії на знищення козаччини. З пограничних старост визначну участь в ній брав брацлавський староста Струсь, що мав тепер можність зірвати свій гнів на козаках за клопоти, які мав від них в Брацлавщині. Житомирський староста Семен Дешко Матвієвський вписав своє ім'я в історію кампанії, наложивши головою в необережнім штурмі на козацький табір на Солониці. Богдан Огинський, підкоморій троцький, проводив військом з Великого князівства Литовського.

З козацького боку, як проводирі справжньої козаччини — »низовців«,— виступають Лобода, Шаула, Сасько, Шостак, Кремпський.

Лобода Григорій зістається центральною фігурою весь час аж до своєї смерті в солоницькім таборі. Він був репрезентантом статочнішої частини козаччини, тої української, сказати б, буржуазії, що віддавалася «козацтву». У нього були якісь ближчі відносини до київських земляк, до київських мовчанів, де потім розшукували його майно; за свого гетьманства купує він у Олізара Волчковича село Сошники в київському Поліссі; українські магнати, як Костянтин Острозький, пильнують добрих відносин з ним і респектують його (pan Loboda hetman zaporoski,—як називає його позаочі старий князь); роман у нього теж в шляхетських кругах (хоч і не дуже високих): залюбилася в пані Оборській і змусив її опікунів видати за нього. На перший план він виступає по смерті Косинського (перед тим про нього нема звісток). Під його проводом козаки при кінці 1593 року ходили походом на Дунай, і він тоді був старшим (гетьманом) на Запорожжі. (...Є звістка, не знати відки взята звістка, що Лобода збунтував козаків проти офіційного старшого, якогось Пелка, довів до того, що того Пелку вбито, і потім підняв повстання. — М. Г.).

Поруч нього з'являються часами інші старші в залежності від боротьби козацьких партій і напрямів політики — Микошинський літом 1594 року, Полоус весною 1595 року, потім Шаула. Але весь час, аж до смерті, чи то як формальний старшина всього »низового« війська, «гетьман», як він себе титулує, чи як один з ватажків його — Лобода стоїть на чолі козацького життя сих часів і власне справжнього, більш організованого козацтва, і так дивилися на нього в офіційних кругах: «Лобода мав вплив серед більшої частини, і то старших козаків, Наливайко переважно серед різних утікачів, що, вчинивши якийсь злочин або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту,— у них він своєю відвагою й злочинами здобув велику славу й повагу».

Шаула репрезентував ту ж козацьку верству, що й Лобода. Се був земянсько-міщанський київський рід. Одна лінія Шаулів виступає в тім часі в київськім

Поліссі, як землянн, власиики села Колодяжного; але були Швулн а Чернасах міщакн, мабуть, ближчі саоякн гетьмана, бо у ннх (Васнля Шаула, міщвнннв черкасьного) шукали шаулнного майна по погромі. Сам аін держав якісь печерсьні грунти під заставу ста ніп литовськнх, які позична монастиреаі. Гетьманом запорозьного нозвцтва він виступає в початиах 1596 рону, коли з иозацькими полками живився хлібом иозацьким ив Білорусі. В битві під Гострим Квменем його сильно покалічеио — руку урвало, і головиий провід переходить до Лободи: його внбраио наиово гетьмаиом а Переяславі. Але Швула вилічився і при солоницьній иапітуляції буа виданий иа смерть поликам.

Сасьна Федоровнча знаємо з літа 1594 року, як одного з сотиинів на Запорожжі. Він буа анслаиний тоді а посольстаі до цісаря разом з Лясотою, а рін пізніше виступає ян полновинк нозацьного аійська, розниртироааного а Брвцлаащяяі. Здається, був се дуже давній иозвк: в Віяиицi а рвєстрі 1552 року фігурує а ряді господвріа домів «Сашно Федорович козвк» і дуже можливо, що се таки нвш Сасьно. В кампвнії 1596 року аін виступає а аідділі Лободн і наложнв голоаою а бнтаі під Гострим Каменем. Разом з инм згадується а Білоцерніаській кампаиїї Шостан ян оди и з визквчиих старшни; прн квпітуляції він був виданий разом з Налнаайном і Шаулою.

Налнавйко аесь чвс, аж до оствиньої нампвиії, держиться осторонь, і ян ннзове аійсьно старвкио підкреслює свою несолідаркість з ним, так і а правительствеииx нругах відрізняють налнвайніацiв від напівлегального ннзоаого нозацького аійська. «Лобода буа провідиииом давиіх, правдивих низовців, Наливайно маа під собою самих злочинців і атінача — відти обопільна неприязнь і супариицтао між Лободою і Наливвйиом»,— пише Гайденштайн. З записок Лясотн знаємо, що на Запорожжі нрнанм оном дивилися ка Налнвайна ще від почвтку, і його перепроснии, очевидно, не аигладили аповні сеї непрнязні.

Перед оствиньою ж кампаніею запорожці виріиалися всякої солідариості з ним, ян мн бачнли. Тільки гроза від польського війсьнв змусилв запорожців злучнтнся з налиаайніацямн чи, власне, прийнити їх до себе; але часта анутрішии боротьба між обома групами козаччиии, очевидно, йшла далі в козацьнім твборі, прорвалась в дикім повстаині й суді иад Лободою,— поки нарешті квпітуляція ие зрівняла всіх, аіддвши одианово і статочиих проводнрів запорозьних, і иаливайкіаських аатажкіа під квтівсьну сониру Польської Короин. А а пізиішій трвдиції фігура Налнвайка заадяни араженню, яне зробнлн його пустошення, походи, контрибуції і, иарешті, його доагий арешт а Варшааі й оповита легеидою смерть, виросла иввіть на центральну постать. Лобода сходить а нозвцькій традиції нв полковиика гетьмаиа Наливвйиа, або й зовсім пропадає. Налиаайно, який, безперечно, дуже хотів аибнтнся ка гетьмансьну позицію за життн (аін такн й тнтулуа себе «запорозьннм гетьманом», і правдоподібио се було одиюю з причин аорожнечі, що він, ие піддаючнся зверхиості запорозькій, хотів грати роль проаідкнка яноїсь іншої, самостійної нозаччини), доп'яв саого приианмі хоч у сій традиції.

В саоїм лнсті-спрааоздвнні, аислаиім до нороля ка початку 1596 року, Налиаайно реномендує себе ян даанього й досвідченого аоянв: він «з молодих літ, за багатьох козацьних гетьмаиа промишляв а иеприятельських землях хлібом нозацьним», аж понн нонфлінт з нозаччиною Костянтина Острозьного, у якого тоді буа у службі Нвливайко, порізиив його з козакамн; аін поясияа се, що буа за'язаннй з ннязем «словом рицарсьннм» і ке міг його тоді покииути. З Острогом і Острозьинм булв за'язана вся їхня сім'я, як ми аже зивємо. Роднив їхия булв з Поділля; нвжуть, що бвтьно Сеаерина був кушніром. Се може бути, хоч зачіпна Севериил з Калиноасьннм могла б аназуаатн на чоловіна «ліпшої кондиції». (Одні наздогад ивзиввють батьніащнною Налиаайнів Сатвнів, інші — Гусятин. Роле... анаодить нааіть докладну дату апізоду з Калииовським, але все се гіпотетнчні висиоаки з короткої згадки свмого Налиаайка. — М. Г.). «Пвн Калниовський моєму бвтьноаі, що буа у мене одии, без всяної причини полатав ребра і тим батьна мого саіта позбавка»,— писаа потім Наливайко королеві, поясиюючн свій пізкіший иапад ив маєтиості Калииовського. Потім сім'я осілвся в Острозі. Одии з Нвливайкоаих братіа, Дем'ян, ян знаємо, аийшов на визначного діяча острозького гуртиа. Северин свою причетиість до українськоі літератури звдоиумеитувва тільки слов'янськими літервми свого підпису на одиім з лнстіа («Семерий

Наливайко», коли се добре прочитано), але мав репутацію чоловіка дуже здібного, мабуть, недаремно. До того був дуже гарний з себе. «Була то особа красна, чоловік до того неабиякий, як би на добре обернув те, що йому Бог дав; до того прегарний пушкар»,— згадує Бєльський на закінчення свого оповідання про кампанію 1696 року, вінчану маніфестаційною екзекуцією над Наливайком.

■

Жолкевський способився до походу на козаків уже з січня, з огляду на визначену комісію, в якій мало взяти участь і коронне військо. Збірним місцем він визначив для неї Кременець і старався намовити сусідніх магнатів і достойників до участі в операції, але всі вони показували дуже мало охоти до того й мало на них було надії.

Діставши кінець кінцем наказ розпочати боротьбу з козаками власними силами, Жолкевський, невважаючи на дуже тяжку пору року і невеселий стан свого війська, з завзяттям кинувся сповняти зложене на нього доручення. Була половина лютого, коли псувалися дороги, топилися сніги. Військо було ще дуже знищене по молдавськім поході — лишилося його всього три тисячі, а і з того багато було покалічених, не знаряджених; а притім платня не була заплачена. Невважаючи на се все, Жолкевський рішився взяти швидкістю, наглим натиском, щоб скористати з розірвання сил козаччини і не дати їй зібратися докупи. Лобода тоді з Оруччини, може, зачувши про збори комісії, рушив на полудне під Білу Церкву. Шаула з запорозькою гарматою стояв на Білорусі в Пропойську. Наливайко був в полудневій Волині, але, прочувши про рухи Жолкевського, став відступати й собі на схід, а потім на полудне в Брацлавщину.

Тоді Жолкевський рішив захопити Наливайка на дорозі й, узявши 10 рот, з ними кинувся на переріз. Гонив за ними день і ніч на схід над Случ і мало не застукав Наливайка під Лабунем: кажуть, що тільки тому Наливайко встиг уступитись, що один з ротмістрів польських, Плоський, остеріг Наливайка (потім сей Плоський з другим ротмістром Чолганським перейшли до Наливайка тому, що їм не заплачено було). Але з інших відомостей виходило б, що Наливайко не був остережений і не знав, що польське військо настигає його. З-під Лабуня він пішов просто на полудне на Остропіль, потім на Пиків, користаючи з того, що польське військо спинилося на спочинок під Острополем. Роти Жолкевського йшли за ним по п'ятах, уриваючи й побиваючи, де захопили кого. Сей «початок трагедії», як зве її один сучасний кореспондент, мав місце в перших днях марта нового стилю. В Маціевичах запопали поляки дві сотні козаків, ті боронилися сильно, але поляки запалили хату, звідки вони боронилися, і побили; а Чорнаві Наливайко поставив був на чатах козаків і не зняв — їх теж погромили. Всього не мав він при собі більше як тисячу козаків, як казали очевидці, і тому не відважувався поставитися проти Жолкевського, але, як каже сучасник, «хоч відступав спішно, але в великім порядку, ішов табором і в таборі мав до 20 гармат і чимало гаківниць, мав подостатку пороху, а до кожної гармати казав припрягати пушкаря». Але серед козаків його було велике незадоволення, що за тими спішними маршами потратили багато людей, коней, йшли без запасів, голодні, й багато з їхнього війська тікало.

Наливайко покладав надії на своїх давніх союзників і приятелів в Брацлавщині. Але тепер перед очима коронного війська сі союзники не відважилися триматися з козаками. В Пикові Наливайка не пустили до міста; він рішився йти спішним маршем далі до Брацлава і вислав туди перед собою лист з-під Пикова, пригадуючи стару приязнь і союз. Заразом послав посланця й до Струся, старости брацлавського, просячи його, щоб був посередником перед Жолкевським; обіцяв розпустити своїх козаків і видати гармати, забрані на замках. Жолкевський відповів, що не хоче крові його й його товаришів, і коли він козаків розпустить, а гармати і цісарську корогву віддасть, буде просити за нього перед королем, аби йому даровано життя. Але в наливайковім таборі справи не вважали програною, і разом з тим велися переговори з запорожцями Лободи, що стояли під Білою Церквою, про злуку обох військ.

Тим часом погоня йшла далі. Під Пиковом роти Жолкевського ледве не здогонили Наливайка: він відійшов тільки дві години перед приходом їх і пішов на Прилуку в напрямі на Брацлав. Жолкевський, побоюючись, аби справді брац-

лавські міщани не прилучалися до Наливайка, покидав вози й все менше потрібне й гонив, щоб не допустити його до Брацлава. За Прилукою він був догонив Наливайка й ударив на нього, але Наливайко боронився сильно, відстрілюючися арматою, а коли ніч перервала битву, пішов далі на полудне. В однім місці йому удалося затримати Жолкевського, знищивши переправу на багнистій річці і, поки робили гати, виграв знову певну дистанцію. Гармати для облегшення він затопив в річці, кулі й порох закопав в землю. Нарешті, не дістаючи ніяких вістей з Брацлава на свій лист, він стратив надію й звернув на схід за річку Соб, а дикий, майже не рушений іще степ. Туди Жолкевський за ним іти вже не міг і розложив свої роти в Брацлавщині на спочинок, узявся до екзекуцій над старими союзниками Наливайка: війта брацлавського й якогось іншого «бунтівника» скарано смертю «для прикладу». А Наливайко тим часом, пересидівши в уманських лісах, годуючись кіньми, яких різали на м'ясо, відти пройшов під Корсунь і тут, поправившись, пішов на злуку з низовцями. Переговори, ведені ним з низовцями ще під час маршу на Брацлав і потім з тих степових становищ, закінчилися угодою й злукою обох військ.

Лобода під час сього маршу вибрався було в Барщину, як казали, зводити свої фамільні рахунки з тещею, пані Оборською, й ледве не наскочив на Жолкевського. Але, довідавшися про його військо, вернувся з-під Погребищ назад до Білої Церкви. З ним було, як казали, коло чотирьох тисяч; з старшини — Сасько і Шостак. Жолкевський, бажаючи не допустити до злуки з Наливайком, послав до Лободи до Білої Церкви лист, представляючи, що головним провинником уважає Наливайка, а низовцям, якби вони схотіли здатися на ласку королівську і забратися з України та «служити королеві стародавнім способом на своїх місцях», обіцяв за ними вставитись до короля. Але низовці стріли посланця Жолкевського неприязно. До них уже дійшли звістки про погоню Жолкевського за Наливайком, а мабуть, і ті умови капітуляції, які йому поставлено, і вони сподівалися походу Жолкевського на них. Кричали, що се прийшов шпигун від Жолкевського, і хотіли його вбити. Лобода теж вилаявся, але, як думав Жолкевський, тільки про око, «при черні»,— не міг, мовляв, гетьман до нього якого порядного шляхтича прислати, «бо той козачок, що я послав, був неособливий», завважає Жолкевський. Потім того посланця Лобода відправив назад і дав йому золотого, але відповіді не передав ніякої.

Козаччина не хотіла капітулювати. Шаула з арматою йшов з Білої Русі на Бихів і Остер під Київ. Туди ж вибиралися полки Лободи, щоб злучитися під Києвом. В середині марта вони зачали стягатися під Білу Церкву; козаки хотіли зруйнувати місто, але Лобода з полковниками стримали їх. Очевидно, вони не хотіли загострювати безпотрібно відносин і сподівалися, що обставини дадуть нагоду до якогось компромісу й угоди. В 20-х днях марта Шаула злучився в Києві з Лободою, щасливо притягнувши туди з арматою й усякими запасами. Щодо Наливайка, гадки серед низовців були довго поділені. Одні були за тим, щоб прийняти його й солідаризуватись усім; інші стояли за те, щоб не солідаризуватися, а видати Наливайка полякам. Кінець кінцем взяла гору перша гадка, і до Наливайка послали заклик, щоб прибував.

Жолкевський зостався з головними силами в Брацлавщині, щоб дати своєму війську поправитися, постягати розкидані по дорозі обози та дочекатися припасів і армати. Його виручив частково Ружинський, обіцявши передати йому до розпорядження свою власну армату, кільканадцять гармат. Недавній козацький ватажок горів тепер жагою помсти й ненавистю на козаків, і Жолкевський рішив вислати його в Київщину перед собою, на пострах козаччині, з п'ятьма сотнями кінного війська і частиною піших. Ружинський пішов в свою Паволоцьку волость і розпочав екзекуції над учасниками повстань, ловив і стинав «гультяїв». Звчувши про такий терор, Шаула з Лободою вислали на Ружинського Саська з тритисячним військом, але той, не маючи докладних вістей про Ружинського ані його сили, необережно вислав проти нього передову сторожу, і той погромив її і тим переполошив Саська так, що той відступив під Київ. Ружинський, осмілений тим успіхом, став під Білою Церквою. Шаула вислав сюди до нього лист, де висловлював здивування з його ворожого поступування і заохочував, аби ліпше подбав про те, щоб помирити з ними Жолкевського. Але заразом Шаула рушив з військом під Білу Церкву і сподівався разом з Наливайком, що наспів туди ж з своїм військом,

знищити невірного князя, що підняв зброю на своїх колишніх товаришів. І був би знищив справді, бо разом з Наливайком, що прилучився до нього під Білою Церквою, мали коло 7 тисяч козаків, а з Ружинським було не більше тисячі. Але Жолкевський, побоюючись, що Ружинський в своїм нерозважнім завзятті може влетіти в якусь халепу, поспішився перед часом за ним слідом, довідавшись, що він пішов під Білу Церкву. І, незважаючи на неможливу дорогу (на розталу й розмоклу землю упав страшенний сніг і зробив її непролазною), вспів справді ще вчасно, щоб вирятувати Ружинського з біди.

Козаки надійшли під Білу Церкву вночі з 2 на 3 квітня н. с., і Ружинський тільки в останній хвилі дістав про них вість. Він виступив проти них зараз, не чекаючи дня, і напав на табір Шаули, не помітивши, що саме тоді іншою брамою йде до міста військо Наливайка, вислане Шаулою наперед на місто. Козаки Шаули, не сподівавшися нападу, та ще серед темної ночі, змішалися; Ружинський розірвав табір й гонив їх, аж за Ротном (Ротном) Шаула привів своє військо до порядку і відбив Ружинського. Потерпіли в тім козаки, але й Ружинський немало. Потягнув до міста, не підозрюючи, що там Наливайко, впущений міщанами, пустошив їхні квартири. Почувши стрільбу, Наливайко кинув місто й удався до своїх. Злученими силами ударили козаки на Ружинського й сильно його тріпнули. Він замкнувся в замку й вислав посланця до Жолкевського, просячи йти на поміч. Жолкевський, що був недалеко, почувши гук гармат, сам уже спішно рушив під Білу Церкву. Помітивши наближення головного війська, козаки кинули Білу Церкву й почали відступати під Трипілля над Дніпро найкоротшою дорогою. Жолкевський кинувся за ними.

Було се 3 квітня нового стилю. Козаки були в милі від Білої Церкви. Вони окружили себе «табором» з п'яти рядів возів, серед них були гармати числом двадцять дві. Військо було піше, тільки старшина на конях. Так ішли вони табором в напрямі на Трипілля, серед рівного тутешнього степу. Жолкевський рішив спробувати щастя й ударити на них; якби удалося погромити се козацьке військо, решта їх, що стояла коло Києва, не мала б сили боротися. Кварцяного війська було у нього понад 1500 піхоти (тут, напевно, не помічена автором друкарська помилка, бо порівняно з попередніми даними у війську польного гетьмана і князя-зрадника козаків переважала к і н н о т а. — Ред.), дещо піших і кілька сот панських та старостинських дружин з Поділля й Брацлавщини. Козаків було значно більше, але Жолкевський покладався на ліпше уоруження свого війська. Зо три години він ішов за козаками, чекаючи своїх, що йшли ззаду. Під вечір перебігло двоє дезертирів з козацького табору й сказали, що в козацькім таборі тривога. Се осмілило Жолкевського, й на урочищі Гострий Камінь ударив він на козацький табір разом з усіх боків — «на чоло і в тил і з боків разом».

Козаки вдарили з гармат, але тим не зробили особливої шкоди — кіннота польська кинулася штурмом на табір. Розпочалася завзята битва. Козаки боронилися сильно, і табору розірвати полякам не вдалося — «не судив Бог», каже побожний Жолкевський. В реляції він потішався тільки, що козаччина зазнала великих втрат. «Побито їх до забитої смерті, як самі кажуть, що ніде перед тим не сталося їм такої шкоди, як у сих битвах». Шаулі відірвало руку гарматною кулею, Саська вбито, й багато іншої старшини побито; видно, що не ховалася за чужі спини. В польськім таборі казали, що козаків згинуло більше як дві тисячі, а під Білою Церквою — тисяча, а прийшло їх туди разом 7 тисяч; цифри втрат дуже великі, особливо коли порівняти з малими цифрами втрат польських, поданими тими ж реляціями. (Жолкевський начисляв усіх убитих з польського війська під Гострим Каменем тільки 32, Бельський, одначе, рахує їх більше як 300. Похвальна грамота Жолкевському дуже здержливо похваляє битву, і то з морального боку: очевидно, признавала її з реального становища програною. — М. Г.). В дійсності втрати польського війська були дуже значні (як про це писали інші польські хроністи. — Ред.), і битва ся з становища плану і завдань Жолкевського була властиво для поляків нещасливою.

Козацьке військо на місце тяжко скаліченого Шаули вибрало гетьманом Наливайка й пішло далі на Трипілля. Жолкевський по великих втратах під Гострим Каменем не вважав можливим іти далі за ними й вернувся під Білу Церкву та вислав реляції до короля й коронного гетьмана, просячи прислати війська в поміч. Просив, як можна, то вислати до нього те військо, що лишилося ще

в Волощині під проводом Якуба Потоцького, старости кам'янецького, а також закликав військо литовське, щоб ішло на Україну на козаків. Сі бажання були сповнені — вислано Потоцького, з Білої Русі прийшов помічний полк під проводом Ходкевича. Доперва, діждавшися тих полків і припасів, в другій половині квітня міг Жолкевський приступити до нових операцій — третього акту сеї кривавої трагедії.

Після битви під Гострим Каменем козацькі війська постягалися під Переяслав з жінками й дітьми. Гетьманом вибрано знову Лободу. Запорозьку залогу Жолкевський силкувався відтягнути від участі у війні й писав, похваляючи її лояльність, та обіцяв, що на них не спадуть репресії, коли вони не будуть і далі тримати з бунтівниками. Але сі писання не осягнули своєї мети: запорожці послів Жолкевського забили в кайдани, а самі вирішили йти до Лободи. Вдалося зате Жолкевському погромити козацькі дружини, що збиралися в Каневі під проводом Кремпського. Вислані Жолкевським хоругви Ружинського, Вишневецького й інших несподівано ударили на Канів в самий польський великдень, погромили сих козаків і багато людей побили.

В таборі під Переяславом тим часом, як доносили Жолкевському, виникали й боролися різні плани, відбувалися часті наради. Маючи перед очима жінок і дітей, зібраних у таборі, з фронту хижого ворога, що розлив стільки крові над дніпровими берегами, а з тилу глухий, дикий степ,— і найбільш завзяті, суворі січовики, степові вовки, мусили призадуматися над тим, як його бути. Одні стояли за те, щоб іти за московську границю; інші радили піддатися під протекцію хана і з татарами воювати Польщу; інші знову хотіли зостатися під Переяславом «і боронитися до упаду»; відзивалися голоси й за тим, щоб здатися на ласку поляків.

Жолкевського поривало вдарити тут же під Переяславом, але не було ще ані сил відповідних, а й за Дніпро було трудно дістатися: козаки почасти позабирали з собою човни, почасти потопили і поніщили. Ледве-ледве постягав Жолкевський кілька човнів і ком'яг з цілого Подніпров'я. Але тут несподівано зробили йому послугу київські міщани: порозшукували і повитягали позатоплювані човни, повиправляли їх і зробили можливою переправу. Жолкевський прийшов з цілим військом під Київ, щоб перевезтися тут за Дніпро. Козаки, прочувши про заходи киян, надтягнули сюди з-за Дніпра того ж самого дня, 1(11) мая; казали, що вони хочуть спалити Київ за сю зраду міщан. У них було коло сотні чайок і на них попливли Дніпром під Київ з розпростертими корогвами, під грім бубнів і труб. Але вітер був противний, приходилося йти на веслах, дуже поволі.

Жолкевський тим часом розставив свою гармату на березі й стрів козацькі човни огнем. Кулі пробили човен Підвисоцького, що кермував цим походом, і сам він ледве не згинув. Серед козаків настало замішання, і чайки їхні вернулися. По сім козаки обмежилися обороною берега — щоб не дати Жолкевському перейти через Дніпро. Супроти козацької армати се дійсно було тяжко зробити. Жолкевський вирішив наполошити й зігнати їх з берега. Козаки по невдалій переправі розпочали з ним переговори: пустили насамперед з свого берега колоду через Дніпро, уткнувши лист; в нім заявляли охоту здатися на ласку польську, питали умов. Другого дня приїхав сотник козацький з листом такого ж змісту. Жолкевський прийняв переговори і зажадав, щоб видали Наливайка й інших головніших провинників, армату і цісарські корогви. Козаки просили, щоб Жолкевський відступив від сього жадання — видачі провідників.

Тим часом Жолкевський вислав Потоцького з частиною війська під Трипілля й пустив поголоску, що його послано з тим, аби перейшов за Дніпро й ішов на Переяслав, на козацький табір, де полишено сім'ї козацькі. Про око вислав і кілька возів з човнами й іншим причандаллям під Трипілля. Під сей час до козаків перебігло з польського табору двоє джур, і вони оповіли се за добру правду козакам, що Жолкевський послав Потоцького перевезтися за Дніпро нижче і йти на Переяслав. Козаки повірили й рушили під Переяслав, лишивши для докінчення переговорів Лободу й Наливайка з невеликою дружиною. Лобода, сівши в човен, під'їхав під київський берег на особисті переговори зі Струсем, що був висланий для переговорів, але й сі розмови ні до чого не довели — козаччина не

хотіла купувати собі життя зрадою своїх провідників і товаришів. Лобода з Наливайком по сім поїхали й собі під Переяслав, в другого дня зачало переходити тут же під Києвом польське військо і за два дні, 4(16) мая, було вже на лівім боці. Козацькі чайки спустилися з-під Києва на устя Сули.

Вернувшися до Переяслава, козаки не рішились тут чекати польського війська. Замкнутися в місті зі своїм великим табором, з великою масою коней не могли. Вважали за ліпше йти далі в глибину Задніпров'я, сподіваючися, що Жолкевський не посміє йти за ними туди так, як не пішов за Наливайком в глибину Уманщини. З жінками й дітьми, з усім табором рушили вони на схід, на горішню Сулу під Лубни, де недавно перед тим Олександр Вишневецький поставив замок і став садити місто, назвавши його своїм іменем — Олександрів. Се був крайній етап тодішньої осілої колонізації Задніпров'я і кілька миль відти на північний схід була вже московська границя, а на полудновий схід розлягалися ще зовсім ялові, незалюднені степи. І хоч з козацького табору багато розбіглося і далі розбігалося щодня, як доносили Жолкевському, все таки було ще в нім коло шести тисяч козаків, втім, на дві тисячі раховано доброго війська, решта абияка; було коло 30 гармат і багато дрібнішої стрільби, і всякого припасу до них; припасли також, стоячи під Переяславом, всякого запасу.

Жолкевський рішив іти, нищити їх до останку. «Я переконаний, що для вашої королівської милості і Речі Посполитої дуже важно, щоб се своєвільство було знищене, і хоч з великими зусиллями й трудноцами для війська приходиться йти через ті пустині й тяжкі переправи, я таки йду за ними»,— писав він королеві в дорозі з Переяслава на Лубни, з-над Супою. «Прошу мені вірити, дуже завзялися сі своєвільники. Гидко й згадувати, до чого бралося се своєвільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої королівської милості, які там замисли — розбити Краків, славну столицю вашої королівської милості, винищити шляхетський стан. І то певно, що дуже воно змоглося — а сам час зволила ти, ваша королівська милість, наказати тому злому запобігти». В поміч йому прийшло ще свіже військо з Великого князівства Литовського під проводом Огінського. Всього мав тепер Жолкевський коло 5 тисяч коней, а з різною службою його військо коли не перевищувало, то рівнялося чисельно козацькому; але се було обтяжене табором, сім'ями і тільки в меншій частині складалося з елементів, який узброєнням і вишколенням міг зрівнятися з військом польським. Жолкевський мав тепер повну перевагу над козацьким військом і всю увагу свою звернув на те, щоб не дати йому утекти з його рук — ані завернутися на полудне на Низ, ані перейти за московську границю в околиці Путивля, ані на Дін до донських козаків. Для сього удав, що спиняє похід і хоче трактувати з козаками: став табором, послав до них лист від Гульського, «давнього їхнього довіреного приятеля» і, мовляв, чекав від них відповіді — так мав заврити козаків його посланець. Але заразом вислав частину війська, понад тисячу коней, під проводом Струся і наказав йому, перейшовши Сулу нижче Лубен, зайти козацькому війську з тилу і стримати його дальший похід в степи.

Інструкція ся була дана так секретно, що навіть самі вояки не знали, куди їх ведуть,— думали, що на Лубни. Тим часом в дорозі Струсь скрутив на полудне, під Горошином перейшов Сулу й скорим тропом забіг козаків, коли вони вже переходили за Сулу. Їхній табір стояв над річкою Солоницею півмилі за Лубнами; решта війська їх тільки що переходила через Сулу довгим мостом, що був під Лубнами. Їхні чати, розставлені по дорозі до Переяслава, мали повідомити завчасу про зближення польського війська, і тоді мали вони знищити міст на Сулі, а сього, власне, боявся Жолкевський. Вичекавши трохи, він рушив на Лубни, міркуючи так, щоб в однім часі зі Струсем з'явитися на двох фронтах козацького війська. Для певності Струсь ще посланцем повідомив його, що він уже зайшов козаків. Жолкевський під той час спішним маршем, покинувши табір, через ніч спішив під Лубни, перед собою пославши передовий полк з 500 коней, щоб захопити міст. Сей передовий полк захопив справді козаків серед переходу і не дав їм зруйнувати мосту до решти: вони тільки запалили його, але огонь загашено і міст направлено. Слідом показався й Жолкевський. Козаки кинулися під Лубни проти нього, але в тім побачили хмари пороху над військом, що наступало з тилу. Думали спочатку, що татари,— сподівалися, може, помочі від них. Потім побачили, що й то польське військо. Зрозуміли, що

їх хитро зайшли в два огні. Не знали, як бути, нарешті рішили зістатися на місці й окопатися. Було се 26 мая нового стилю. Зачалася славна, нещаслива облога козаків на Солониці — останній акт трагедії.

Місце, де стали козаки, було висока, досить добре для оборони, з широким виглядом на всі боки (про місце битви ближче не звісно. — М. Г.). В кілька рядів поставлені були козацькі вози і навколо обведені валами і лінією шанців. Серед табору поставлені дерев'яні зруби, набиті землею, й на них гармати для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідався Жолкавський, прийшовши під Лубни, було все-таки близько 6 тисяч; друге, стільки було жінок та дітей. Табір був добре укріплений, і здобути його приступом було не можна. Кілька сміливих польських нападів на табір покінчилися дуже гірко для напасників, і Жолкевський залишив такі атаки. Натомість, обступивши табір з трьох боків, а з четвертого прилягали непролазні багна Сули, тримав він козаків в тісній блокаді, не даючи виганяти коней і худобу на пашу, й через те худоба пропадала з голоду; а далі й від води козаків відтято. Вилазки їхні відбивано, а коли наспіли гармати, обставлено ними табір і розпочато канонаду, яка чинила багато шкоди, забивала людей і худобу в таборі і при гарячій погоді сі трупи, гниючи, неможливо псували повітря. До того серед тяжкого, пригнобленого настрою виникали серед козачого війська непорозуміння, невправдані підозріння, поголоски про зраду, доходило до кривавих бійок. Переговори, ведені Жолкевським з Лободою чи то посередньо, чи через Струся, дали привід його ворогам наливайківцям піднести обвинувачення в зраді. Жолкевський висловлюється так, якби се не обійшлося без його інтриги — без його провокаційної роботи, і посіяні ним semina привели до кривавої розрухи. Бурхлива рада закінчилася смертю Лободи. Та Наливайкові не удалося взяти булаву в свої руки. Вибрано Кремпського. Але партія Лободи не могла переболіти його убивства. Можна собі уявити, як тяжко було в такій атмосфері підтримувати дух і відвагу в масах. Але козаччина трималась з тою елементарною силою, яка дивує нас не раз в таких слабо організованих козацьких масах.

Жолкевський переконався, що голодом йому табору не взяти, бо йому також дуже тяжко було діставати припаси для війська, і скорше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі. Крім того, військо польське було страшенно змучене неустанною сторожею, вічним обов'язком бути готовими на козацькі вилазки і під кінець, майже без перерви, вдень і вночі польські вояки мусили бути на конях.

Тим часом на Подніпров'ї збиралися нові дружини козацькі під проводом Підвисоцького, що зостався був при човнах, а з Запоріжжя йшли нові полки козаччини на човнах в поміч Лободі. Не можучи пробитися до Лубен і розірвати блокаду, Підвисоцький почав пустошити Подніпров'я, сподіваючися тим відтягнути сили Жолкевського від облоги. Коли б до нього прибули ще запорожці, вони могли б дуже сильно загрозити польському війську з тилу. Се змушувало Жолкевського шукати нових способів, як скорше змусити обложених до капітуляції. Переговори йшли від самого приходу під Лубни: починались, розривались і знову відновлялись. Все розбивалося, очевидно, на жаданні, щоб козаччина видала своїх проводирів. Нарешті, по двох тижнях облоги, по двох днях канонади, упав дух в козацькому війську. Жолкевський каже, що вкрай настрашили козаків приготуваннам до пішого штурму на табір: військо польське почало робити рухомі заслони на колесах з дерева й лози, так звані гуляй-городи, щоб під їхньою охороною йти на приступ. Козаки зачали переговори, сим разом податливіше, ніж перед тим, і нарешті прийшли до угоди.

Гайденштайн, пишучи на підставі реляцій Жолкевського, каже, що в польськім війську багато людей було тої гадки, щоб «для постраху й прикладу» вирізати сих козаків до ноги. В реляції Жолкевського до короля, яку маємо перед собою, він покликається на ухвалу своєї військової старшини й ротмістрів, що вважали ризикованим і небезпечним доводити козаків до останньої крайності й одчаю, і наче виправдовується з такої поблажливості, що обмежився давкішими змовами. Розуміється, й казати не було чого, що полякам в тих обставинах треба було вести до угоди, а не до бою на смерть і життя. Але мстивий, кровожерний настрій — порізати козаків, побродити в їхній крові, очевидно, тільки приховався на хвилю перед сею dura necessitas (доконечна потреба — лат.) здержливо-

сті й розваги, щоб вибухнути зараз, коли злавмо небезпеку, коли козаччина в довір'ї до «благородного слова» шляхетського війська віддала себе в її власть.

Жолкевський поставив такі умови, в дусі давніших переговорів: козаки видадуть головних проводирів повстання, яких їм скажуть, віддадуть гармати і всякий припас, корогви і срібні труби, прислані цісарем; вернуть невільників, узятих з польського війська й речі, забрані у польських вояків в Білій Церкві; вони розійдуться додому і не будуть збиратися без дозволу короля.

Сі умови були прийняті. Козаки згодилися видати Наливайка, Шаулу і Шостака. Наливайко вже перед тим, передчуваючи кінець трагедії, кілька разів пробував вирватися з табору, а тепер з своїм полком почав боронитися оружно — наливайківці не хотіли видати свого ватажка. Настав великий галас, зачули його в польськім таборі, поскакали на конях, ударили в труби й бубни на гвалт, щоб не дати Наливайкові утекти. Ледве не прийшло до імпровізованої атаки на козацький табір. Але кінець кінцем козаки приборкали Наливайка, вхопили його, коли він уже готов був перехопитися через вал, і другого дня видали Жолкевському разом з іншими провідниками: видали Шаулу і Шостака, потім їм вказано ще кількох і видано та чи силою забрано так, що кінець кінцем всього арештовано кільканадцять старшин. (Через те, що фінал кампанії — солоницьку різню — так дуже змазано, не можна відрізнити, що було наслідком добровільної угоди з козаками і що вчинено силоміць, по капітуляції. Кремпський, наприклад, вийшов ціло, бо оружною рукою відбився... і само собою мало правдоподібно, аби головного провідника козаччини по смерті Лободи з доброї волі пущено... «Кремпського пустили, щоб розпустив своїх і відвів додому»... На підставі капітуляції віддані були, явновно, Наливайко, Шаула і Шостак. — М. Г.).

Козаки видали також армату — було там двадцять гармат ще добрих, інших кільканадцять попсованих; віддали клейноди: корогви цісаря Рудольфа, архікнязя Максиміліана і князя семигородського, срібні труби, булаву. Скарб козацький зате приніс розчарування польським жовнірам, що сподівалися багатої здобичі: вартість його оцінено всього на 4 тисячі золотих — були то головно речі турецькі з останніх походів.

Та тут по капітуляції відігралася огидна сцена кровожадної помсти над безборонним, скапітульованим неприятелем. В урядовій реляції Жолкевського вона представлена можливо невинно. При відбиранні від козаків речей, забраних ними в Білій Церкві від жовнірів, каже він, «сталося немале замішання» (tumult). «Жовніри, особливо угорська піхота, а також українська, роз'ярені на козаків, не тільки забирали від них свої речі, але стали видирати і їхні власні, і побили їх кількадесят — стримати тих роз'ярених людей не можна було ніяким чином, хоч я з панами ротмістрами запобігав тому всіма силами й заходами»,— каже Жолкевський. (Ще невинніше оповідає сю справу на основі реляцій Жолкевського Гайденштайн: «Остання умова — аби воякам вернено забране у них — ледве не стала причиною розруху: вояки були невдоволені тим, що їм було віддано, і почали грабувати власні козацькі речі і прийшло до розруху, серед якого абито кілька десятків, і ледве Жолкевський той розрух втихомирив». — М. Г.).

Неофіційне джерело наше — хроніка Бельського — оповідає сей епізод не так невинно: козаки видали Наливайка, згодилися видати армату, хоругви, всю зброю, зложити присягу на будуще, аби тільки їх живими пущено на волю, але гетьман не хотів їм пообіцяти того, що з-поміж них пани не будуть ще вибирати своїх підданих, якби котрийсь кого пізнав. Тоді козаки відступили від угоди й сказали, що в такім разі будуть боронитися, поки живі. Гетьман на се сказав їм: боронiться! Тоді військо зараз прискочило до них, так що вони не могли ані упорядкуватися, ані до стрільби взятись. І так їх рубали немилосердно, що на милю або й більш труп лежав на трупі. Бо було їх усіх в таборі разом з черню, жінками й дітьми на десять тисяч, а не втекло більше як півтори тисячі під проводом Кремпського. Частину зловлено і з них деяких гетьман пустив, привівши до присяги, а інші вступили до рот (польських). Взято було 24 гармати й іншої стрільби чимало; забрано теж всі корогви, між якими були деякі цісарські.

Тут передано сей епізод на підставі того, що оповідалося про нього в польській суспільності по гарячих слідах події (се останні роки хроніки). Передано чоловіком, який зовсім не заявив себе прихильником козацької сторони, і на підставі оповідань людей, які, очевидно, теж не мали заміру кинути якусь тінь на

польське військо. Отже, мускмо мати довір'я до сього опоаідання, хоч і треба пркпускати пеані побільшення в представленні сеї різні, а також — згідно з реляцією Жолкевського — мусимо переложити се на після капітуляції: Жолкевськкй і Гайдокштайн кажуть, що ся різня сталася при тім, як польські жовніри розшукували між козаками свої речі по капітуляції. Жолкевськкй тількк дуже зменшує розміри її та промоачує, що прктоку до неї подала його додаткоаа заяаа, зроблека вже по капітуляції: що польськкм шляхткчам з війська вільно буде також пізнвватк в козвцькім таборі своїх колкшиіх підданих і забкрати їх manu militari (військовою склою) собі в піддвкство казад. В пукктах капітуляції, подакнх Жолкевським і ікшнмн джерелвмн, сього жадакня кема; його вксукеко підступко, як остакній удар вже по капітуляції. Супроти того, що козацьке військо мусило містити а собі паиських піддакх дуже багато, се замість видвчі провідкккіз озкачало вже кеобмежеке право арештуаати скільки й кого хоч в козвцькім вікську (доводя потім пвкові в польському таборі, що тк ие його піддвкий!).

Козакк заявкли, що иа се пркстати не можуть,— тоді Жолкевськнй цннічно предложна в такім разі «бороинтися» — після капітуляції, й дав позволеиия свому війську ударкти кв півбезборокке військо козвцьке. Арматa козацька булв вже аидака, козацькнй тввір стояв отвором, і ся остаиня атвка перейшла, як вповиі праадоподібко опоаідае Бельськкй, в просту різкю: польські аояки далк волю саоїм мстнвим почуттям, які зібрвлнся в ккх кв козаків за сю тяжку кампакію. Вкдкіших козвків, взятких в неволю, Жолкевський міг прилучити для ліпшої репрезентації до видакнх ватажків; інші заявляли охоту вступитк до польського війська. Кремпський з частиною козаків відбився і пішоа на Ннз. Може, було з иим війська і зквчно більше, ніж оповідає Бельський: його образок різкі може бути й побільшекнй оповідачами. Зате моральннй результат солоиицької угоди: капітуляція козвків, їхня обіцякка розійтися й ке збкратися більше без королівського позволекня, був укеважкекий остаикьою некоректністю Жолкевського і тою різяею, якв викккла з кеї. Козаки й полякк з-під Солоинці розходилися не пркмкрекнмн, а ще більше роз'яренкмк остакнім епізодом ворогами.

Отже, споаннти саоє зааданкя — зкищнти українську своєволю, Жолкеаському удалося тількк почастк. Частккa війська пішла — ие з ласки польського гетьмаив, а пробоєм. Крім Кремпського, що оружкою рукою пробнв собі дорогу, нв Дкіпрі стояло ще військо иа човках під проводом Підвясоцького, в з Запорожжя «ангреблися» вже були ноаі сяли «ив волость». Жолкеаськяй ие маа енергії йтн громкти їх і обмежнвся тим, що поручкв підстарості черкаському оповістити їх про капітуляцію і ивказати, щоб сі козвки занехаяли всяке аороже поступування, інакше ударить на них з аійськом. Козаки, вчииивши раду, рішяли просити згоди у Жолкевського. Пркслалк з війська лнст, де запевияли а послушності иа будуче й просили пробачеиня всього мияулого. Писали иязоаці і до різних своїх «пркятелів», просячн заступнткся за ккх і забезпечктк їх аід репресій. (Зквємо про такі лкстк до Якубв Претвнча. — М. Г.).

«Хоч кевдоволеккй був, мусив Жолкевськкй се затвітн, бо тяжко було йому покарати їх, особлнво якбк воии аідступили на Низ Дніпрв; аійсько було змучене трудами, иедогодами, далекою дорогою; чоанів під рукою ие було; окрім того всього, з сеймоаих нарад міркував аін, що аійська його треба буде в ікшім місці». (А до того додамо — се військо було не звплачеие й, певко, яе схотіло б ітк в иовий похід в глухі двлекі степк). «Тому відпрвакв їх ласкаво», в свм з польськкм аійськом рушиа в Галичияу.

«Гвдкка», як иазквав Жолкевськнй українське своєаілля, булв тількк прндушека, але не задавлеиа. Се не перешкодкло обстааити можливо тріумфалько каслідкн кампакії. Солокнцькій перемозі кдавано імпозаитні розмірк й прнборкаиия українських своєвільнкків саятковано як тріумф ке знвтк над яккм ворогом. Депутати з аійська повезлк до короля в'язнів — проаіднккіз поастакня, гармати й клейноди, аидакі козакамк (між симк клейкодами особлкао пікантні булн а руках бунтівкккіа ті цісарські корогвк, з орлвмк цісарськкмк — гетьман

Звмойський дококче хотів іх показати папському кукціеаі, що займвася агітацією за актитурецьку лігу а інтересах Австрії).

На чолі депутації їхав Струсь, що мвв держати до короля промову, рекомендуючи заслуги війська в сій кампанії. На весняним сеймі 1597 року речикк шляхетської палати величав короля з нагоди сеї перемоги — «загашенкя огня козацького своваільстаа, що своїм полум'ям почало дуже розширятися в отчині і далеко заходити пожаром». І свмо прввктельство ударяло а ту ж тріумфальну ноту, підносячи заслуги війська і Жолкевського, що він «проткв лотровстау козацкому (которихъ се до килкунадцати тисечей людей своволных народов розмвитых з великкмъ кебезпечекствомъ и пострахом пвкстаъ нашкхъ украикных згромадило было) з малою частью войска нашого мужне и сердечне стаанлъ и в погоню за ними идучы од Белое Церкви о таборы тыхъ людей своволиых и о стрелбу ихъ густую сам з голою брокею своею, чкнячы доброе серце войску нашому с тымъ козацтвом стирал се»,— «которыхъ не перестаючи конати, для милости насъ, пана своего, и отчызны своее, важыл се проводити малые воска наши зв Днепръ и тамъ аж у Алексакдрова, килкадесять миль за Днепром, при самой границы татарской (!) ка Шоломкцы тотамъ козацтво, людей своволкых, в ремесле рыцерскомъ добре вышвечоных к одаажных, догонквши, кгды ихъ аколо обогналъ, а не давши се имъ роспострети, ? ъ фортели ихъ воскиые справаю, делностю а чулостю своею... до земледеня и стрвоженя привелъ, оные за божою помочъю розгромилъ, побилъ и зантежилъ, а старшихъ ихъ живо снормааши (sic), з дълы и зо всъмъ нарядомъ военнымъ до насъ з аелккою славою своею и адячностью нашою королевскою привелъ к отдалъ, пвкстаа наши украпиные волные и безпечные од ихъ учыниклъ и успокоилъ».

В дійсності, одиаче, програма повкого задвлекия української своєволі і анинищевия своєвільної козаччикв, поручеиа Жолкевському правительством і ним самим поставлена, ке була споакека. Се пркзкав сам Жолкевський. Повідомляючк короля з табору під Солоницею про капітулкцію головкого козацького війська й анслоалюючи заразом сподівання, що інші козацькі сили також «попраалятьcя, або властиво заяалять свою покору», він ке подвє кадії, щоб квіть по всіх допущенкх формах терору козаччина утихла; тому наклнкає до пкльної уваги, щоб аона не віджила — «аби зноау не зібрвлися докупи». Як один із способів протк того а листах, писаних а поході, під час аесняного сейму він підносив вкданкя суворих, репресивких постаков кв козаччнку. Сейм, споакаючи сі бажання, проголоси козаків за perduelles et hostes patriae, потвердив конфіскацію козацьких маєткостей, гетьмаку поручив «вкикщити тих своєвільників до останку» (ad internecionem), а ва будуче поновив постанови з сейму 1590 року про гострий нагляд урядкиків і дідкчів над своїми піддвнимк, недопускання виходу на Низ і т. ін. Се відкриаало широку можлиаість репресій ка асіх учасників козацької свовволі чи а тім підозрюааних всім охочим до таких репресій, і а першій лінії самому Жолкевському. Та його енергія й сили його війська булк вичерпані солоницькою кампанією, й він не аважав можливим азятися сам до дальшого нищекия своєвільствв, а полишаа се місцевій адміністрації й самій шляхті. Не змігши споанити сеймового доручення — анкищити своєвільну козаччкку ad internecionem, муси адоволитися криваaим терором кад одною чвсткною формальною покорою другої частини тих своєвільних козацьких куп, в дальше задержання спокою на Україні постави як дезидерат дальшої політнкк праактельства. «В теперішніх обставинах,— писав він у згаданій реляції,— поки тут не заспокоїться, треба, щоб для постраху було розложене аійсько (żolnierz); а й то теж річ не мекш потрібкв, вби ваша королівськв милість зволив квказвтк панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (своєволі) чи свмі особисто, чи через своїх заступникіа, та ке давали злу зростати». Для ліпшого враження ваажаа потрібним покарати азятих проаідників повстанкя, «як аоки того заслужили»,— «абк інші кв будуче, научені їхнім прикладом, не бралися до склккання таких куп».

Сі погляди гетьмака були прийняті нравительством до відомв — та й були настільки загальні й елементарні, що, без сумніву, поділялися всею шляхетською суспільністю й адміністрацією українською. Всякому було очевкдно, що розложення а Східній Україні регулярного війська могло мати найбільше реального значення для запобігання новим вкбухам козацької своєволі. В своїй давнішій

реляції з-під Білої Церкви Жолкевський в дуже сильних виразах малював грізну українську ситуацію. «Вся Україна снозачіла, повно зрадників і шпигунів (козацьких), справді треба взятися до рішучих способів коло тої України, бо хоч би тепер, як сподівалися, удалося запобігти (повстанню), то як не забезпечити якоюсь суворою сеймовою ухвалою і розложенням війська до якогось часу — гадина знову ожие». Але якби то польське правительство могло завсіди розпоряджатися доволі воєнними силами! В даний момент про се не було й мови! Не кажучи вже, що події на західній границі, пересування татарських і турецьких військ коло границь Польщі змушували держати військо в сусідстві угорської границі; крім того, військо зовсім вийшло з рук Жолкевського по скінченню кампанії. Платня й так залягала — не було заплачено три квартали, так що, мабуть, тільки надія на багату козацьку здобич задержала військо в послуху до кінця кампанії; але з кінцем її все мусило урватися. Сейм 1596 року, давши поручення вигубити козаччину ad internecionem, не ухвалив, одначе, ніяких кредитів на військо. Зоставалося сподіватися чогось від нового сейму, а тим часом жовнірські роти почали звичаєм своїм господарити в королівщинах і маєтностях західних, а гетьмани мусили передусім зайнятися справою заплати. Та і новий сейм весною 1597 року кредитів на се не ухвалив, справа затяглася надовго і ще літом 1597 року не була полагоджена.

Легше було сповнити інші ради й жадання гетьмана.

1 вересня 1596 року король видав універсал до всіх достойників, старост і державців, урядів і урядників і до всіх обивателів — шляхти й міщан воєводств Київського, Волинського і Брацлавського, де розвивав репресивні постанови попереднього сейму супроти козацької своєволі, мотивуючи відомостями, які приходили до нього з України: «Же съ того недавно розъгромленого войска людей своволныхъ козацкого некоторые своволники еще при замкахъ, местехъ и местечкахъ нашихъ такъ и по селахъ нашихъ господарскихъ и шляхетъскихъ тулнютъ се и безъ службы бавечи се аноау засъ до таковосжъ купы збирати се поголоски о собе и погрозки пущаютъ». Щоб запобігти тому, король наказує не допускати до збирання своєвільних куп і розганяти їх: аби «таковыхъ и зъ наймнейшое купы, хоть бы ихъ до одного пять або шесть человека безъ службы прилучило се, росполошивали и поскромляли». Одних каже арештувати і в'язнити при замках, а тих «гультяїв», «лозныхъ», «безъ службы будучихъ», які б вчиняли якісь «зброднї» — «своєволне жили, морьды, квалты, бои, розбои, погрозки чинили» — ловити й карати смертю. Людей неоселих, що не служать і не можуть виказатися добрими свідоцтвами, тікають на Україну «зъ горы», зрадивши своїх панів, або «выволані» (судом засуджені на утрату честі й прав) — таких «гамовати и поскромляти», а Дикі поля й «на Запороги» ходити їм і всяким таким людям не позволяти. Запорожців з Запорожжя на Україну, «где бы ся выгребать хотели» — не пускати, ставитися проти них кінно й збройно як проти неприятелів, та не позволяти їм приставати до берега (розуміється, очевидно, козацькі походи вгору Дніпром на човнах).

Як бачимо, універсал брався до української своєволі дуже гостро. Якби його справді було перевести в життя, то козаччину і всяке своєвільство справді задавлено б. Та, розуміється, такий наказ видати було без порівняння легше, ніж виповнити. Слідити за дрібними навіть купами, по 5—6 душ, в тих слабозалюднених околицях України, та розганяти їх; мати напоготові кінні й оружні сили, щоб на кождім місці і в кождій хвилі протистати з ними козакам, коли вони схочуть «виrребтися» з Запорожжя,— все се нелегко було в тих обставинах чинити навіть добре організованій державній машині, а не те що шляхетській анархії України. І кінець кінцем сей універсал міг дати привід до різних причіпок і нагінок на козаччину, хто мав на ній гнів, дати причини наприкритися їй, але не запобігти новому нвростанню своєволі. І в дійсності з усіх тих способів «запобігання українській своєволі», вказуваних Жолкевським, один тільки був здійснений направду — суворе покарання виданих чи наловлених провідників повстання. Се ж було найлегше!..

Особливо потерпів Наливайко. Інших ватажків, привезених з-під Солониці, скарано на смерть незадовго. Наливайка ж протримали у в'язниці кілька рік, раз у раз беручи на допити й тортури, щоб довідатися про його замисли, зносини з сусідніми державами, пограблені речі й т. п.; безперечно, в ватажку української

своєволі бачили фігуру важнішу, ніж він був в дійсності, й сподівалися витягнути відомості про якісь далекосяглі політичні плани. Се проволікання викликало в польській суспільности підозріння й невдоволення: навіть люди високопоставлені підозрівали, що у Наливайка є якісь високі «промотори» і тягнуть справу умисно, щоб урятувати йому життя. Се було причиною, що на сейм 1597 року від деяких воєводств прийшло спеціальне домагання, аби Наливайка скарано.

Нарешті 11 квітня н. ст. Наливайку зроблено кінець. Його стято, а потім тіло начетверо розсічено і розвішано напоказ. Але зробивши таке сильне враження на сучасну суспільність за життя, Наливайко й по смерті не переставав займати її, не по заслугах ставши немов втіленням української опозиції. Наливайками називають православних і взагалі українсько-білоруську опозицію. У сучасного польського мемуариста Пшонки маємо оповідання, що Наливайко казав звати себе «царем Наливаєм». В зв'язку з сим стоять, очевидно, й пізніші перекази про його смерть, записані Йончинським: Наливайка посадили на розпаленого коня, на голову наложили йому розпалену залізну корону і так замучили. Оповідання сі показують, що скоро по смерті, а може, ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля.

Відгомін тої ж версії, мабуть, маємо в записці сучасного українського мемуариста, що Наливайка «у Варшевѣ кроль казалъ не мѣдяную кобылѣ возити». У пізніших українських хроністів замість коня з'являється віл: Наливайка спалено на мідянім волі. Нарешті, автор «Історії Русів», може, під впливом класичної традиції про Фаларіда, розвинув переказ старших українських хроністів в новий образ: гетьман Наливайко по закінченні війни (по нечуваних побідах над польськими військами й уложенню трактатів та проголошенні повної амністії королем) їде з полковниками на сейм до Варшави, щоб повітати короля й запевнити його в своїй послушності. Але тут їх без суду і права арештують і по двох днях карають на смерть: вивівши на майдан та проголосивши гонителями на віру, «посадили живими в мідяного вола і повільним огнем розпалювали його кілька годин, поки було чути крик і стогін страдників, а потім їх тіла спалено в тім волі на попіл». Се фантастичне оповідання і такі ж самі дальші історії — про відібрання прав від українського народу, наслання на українські краї польських військ, урядників, духовенства, що збирають в один фокус всі традиції про утиски української людности поляками — робили сильне враження на українських читачів першої половини XIX століття.

Результати, осягнені тим терором, були вповні ефемерні. Се найліпше показують заяви самого правительства в другої половині 1596 року, що навіть «на волості» козаччина не була придушена. Ще не стято Наливайка, ще тяглися справи конфіскацій у різних осіб, більше або менше скомпрометованих повстанням, а вже приходилося накликати українську адміністрацію до уважливості супроти «поголосок і погрозок» про нові своєвільні купи на Україні та супроти можливості нового козацького походу з Низу. На шляхетських з'їздах кінця того року також звертано увагу на «козацьке своєвільство», що тільки притаїлося по деяких місцях. Статочніша частина козаччини, одначе, сама відчула, що в останніх своїх учинках перейшла границю можливого в сучасних обставинах, і старалася ослабити враження пильним підкресленням своєї лояльности й корисности державі пограничною службою. Тим більше, що королівське розпорядження про недопускання ніякої комунікації з Низом не лишалося без наслідків: різних трудностей і перешкод в доставі припасів, в подорожах з Низу на волость і з волості на Низ і в пожитті на волості козацьких родин. Козацька кореспонденція з 1596 — 1601 рр. (аж до реабілітації) повна нарікань і запобігань тим неґінкам і перешкодам, і сим пояснюється гаряче бажання статочніших елементів помиритися з правительством і для того придобритися йому своєю лояльністю.

В тім лояльнім напрямі підтримали козаччину й її «приятелі», які собі зробили спеціальність (і джерело заслуг перед правительством) в веденні «козацької політики» і в своїх інтересах старалися легалізувати становище козаччини. Так уже з липня 1596 року маємо лист Якуба Претвича, давнього комісара по

козацьких ділах і «зичливого приятеля» козацького, як він підписався на сім листі. Пише на Запорожжя, очевидно, у відповідь на якийсь лист від старшого козацького Криштофа Нечковського і козаків, до ті сьому «приятелю» писали про сподіваний кримський похід на Угорщину, про якогось «Турчинка і дівчаток», зловлених для Претвича, і просили заступництва перед королем. Претвич сповіщає, що він засвідчив перед королем лояльність запорожців, що вони участі в повстанні не брали і тепер «заховуються пристойно», і король їх уже «прийняв у свою ласку». Претвич радить для ліпшого враження якскорше прислати татарських в'язнів, які б дали відомість про татарські плани, вислати своїх депутатів до короля з прошенням ласки, написати також до гетьманів обох, коронного і польного (Замойського і Жолкевського), і обіцяє постаратися у короля: «Я то вам вистараюся у короля, що будете мені потім дякувати: помилує всіх вас, яко людей рицарських». Просить того турчинка і дівчаток для нього заховати: він їх запрезентує королеві (певно, вже від себе, а не від козаків), а також, якщо можна, добути зо двох верблюдів, мабуть, для тої ж цілі.

Нема сумніву, що старшина козацька йшла пильно за сими радами і не занедбувала нічого, що могло б зрекомендувати козаччину якнайліпше правительственим сферам і звільнити її від тих засудів і репресій, які нависли над козаччиною від останніх соймових ухвал. З серпня того року маємо універсал чи паспорт від нового «гетьмана Ігната Василевича» і козацького війська з-над Тавані до пограничних панів: він оповіщає, що козаччина висилає до короля своїх депутатів Каспера Підвисоцького і Гаврила Рожу з в'язнем татарським, просить не відмовляти для них підвод, а заразом, «сповняючи свою давню повинність супроти християнського народу», оповіщає про замір татарської орди іти в землі коронні, аби люди стереглися. Результат сеї депутації до короля нам незвісний — можливо навіть, що вона й не доступила до короля, бо все ж козаки були під баніцією. Рік пізніше (1597) маємо новий універсал від того ж Василевича, де він оповіщає всю пограничну адміністрацію, що дня 14 червня татарська орда знову з'явилася над Дніпром для переходу і дуже правдоподібно, що піде в землі коронні, отже, нехай адміністрація остереже людність, не чекаючи нових вістей від козаків.

Козаки таким чином пильно підкреслювали свою службу безпечності для Речі Посполитої. За свою боротьбу проти татар вони діставали платню з Москви — «казну від Вел. кн. Московського», але заразом афішували її перед польськими колами як заслугу перед Польщею. Ся сторожа козацька на полудневих границях дійсно стала вже такою доконечною потребою Речі Посполитої, що без неї вона не могла обійтися, і особливо в тім часі, коли вона зісталася фактично без війська (бо жовнірі все ще страйкували через незаплачену платню), служба козацька була для неї особливо цінна. Тому, коли коронний гетьман Замойський восени 1597 року у відповідь на якісь козацькі посольства чи листи розмахнувся був дуже суворим листом, все ще трактуючи козаків як осуджених сеймом бунтівників, гетьман польний Жолкевський, котрому Замойський сей лист переслав, рішуче спротивився такому трактуванню. На його гадку, ніяк не треба було дражнити козаків, бо їхня служба може бути потрібна в якійсь пригоді, і він їм того листа не відіслав. Справді, літом 1597 року татари о переході шарпнули Поділля, а участь їх в угорській війні грозила все новими й новими сюрпризами. Отже, козаки були потрібні.

Але тим часом як статочніша частина низової козаччини старалася простелити стежку для помирення з польським правительством, реабілітації козацтва і привернення йому привілеїв *statu ante bellum*, елементи, більше радикально настроєні і менше уважливі до відносин і поглядів правительствених, неохоче зносили сю опортуністичну політику й рвалися звести рахунки з різними учасниками кампанії 1596 року. Різниця між двома напрямами, більше і менше свовільними, представленими в 1594 — 1596 рр. низовцями з одного боку, наливайківцями — з другого, прокинулася тепер серед самої низової козаччини. З початку се виявилося, здається, в походах тих свовільників на турецькі землі, на Білгород і його околиці,— опортуністи, за їхніми словами, не хотіли зачіпатися з турком, щоб не робити трудностей Короні. Потім, літом 1598 року, прийшло до різкіших конфліктів, звісних нам з цінних реляцій тодішнього гетьмана запорозького Тихона Байбузи, що стояв на чолі партії статочніших, як личило репре-

зентвнту поважного землиського роду. За словами його, розрна стався, коли козаки вибралися по слідах татар, що пустилися знову на Угорщину, мабуть, десь в першій половині червня. (Батько Тихона Михайло Грибунович Байбуза був власником великих маєтностей посульських, спадщини по князях Глинських, але їх забрав староста черкаський Олександр Вишневецький, я заміну він виходив Байбузам королівське наданим на річчі Псла, але вони не потрапили зреалізувати сих права. В потвердженні маєтностей Михайла Байбузи за його синами Семеном і Тихоном 1590 року згадується їхня служба на Україні «еще з молодости летъ своихъ». В козацькім війську Байбузи перед тим не стрічаємо, коли не ототожнювати з ним згадки якогось Тихна я році 1594. — М. Г.).

«Довідавшися,— пише Байбуза,— що цар кримський рушив на Угорщину, ми свідомі того, що ми люди рицарські, і, не хотячи лежати на однім місці, рішилися постаратися, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь в тіснім місці й погромити, для прислуги королеві й Речі Посполитій, і пристали на се всі одностайно, спеціально отамани. «Виграблись» ми на волость, тримаючися міст королівських, ішли, не чинячи кривд і шкод, постановивши міцно між собою, щоб не чинилося кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми заховуємося скромно, в їм не позволяємо ніякого свовільства, повтікали з явного війська і, утікши на Дніпро, прийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса, позабирали й пограбили наші човни, наші «борошна», нашу казну, присланy нам від великого князя. Починивши нам сі шкоди, пішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши догнати царя і війська його, вернулися від Дністра, пильнуючи того, щоб не порушити покою Речі Посполитої і не ввести посла королівського в огиду у цісаря турецького. Вернулися на свої звичайні місця, а побачивши розграбленим все, що лишили ми на кошу своїм, обрушилися ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля. (Розуміється, мабуть, самовільна утеча з війська під час того походу на татар. — М. Г.). Скарали ми кількох бунтівників, дійсно найголовніших, що ще за давніх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховалися. Інші повтікали, а повтікавши, злучилися з Полоусом проти нас».

В сій реляції не все, одначе, сказано. Похід «через королівські міста» навздогін татар не був такий невинний. Козаки розмахнулися на Волощину; ішли на Брацлав і Немирів, але воєвода молдавський спільно з старостами українськими заступили їм дорогу своїми полками. Взагалі тривогу козаччина викликала немалу; змобілізовано військо, яке було напоготові. Не пробившися на Волощину, козаки скрутили Бугом в долину і пішли к Дністру на Ягорлик, щоб тут пройти в Волощину, але військо волоське відбило їх. Тоді вони потягли назад, але не на Запорожжя, а в Київщину. Одні кинулися на волості Ружинських, правдоподібно зводячи рахунки з останньої кампанії, але їх тут погромили. Є деякі звістки про напад на поліські краї Великого князівства Литовського, де господарив Полоус свого часу.

В іншім листі до канівського підстарости Байбуза складав се все на Полоуса: «Він як звик був на волості тих недавніх часів з підхожим собі товариством — з сотниками — чинити наїзди на поважні шляхетські доми, так і тепер, пригадавши то собі, не перестає розливати крови, і ми, невинні люди, через них тепер в біду попали»; «щодо виходу нашого, що стався сього року, то вони то збунтували ангребатися на волость і нас на волость вивели, а самі, назад вернувшися, борошно наше, казну нашу заслужену розшарпали» і т. д. Але Полоус, навпаки, просячи свобідного проходу на Низ для своїх партизанів, представляв головними свовільниками байбузівців — їх ділом, мовляв, були свовільства на волості й напад на маєтності князя Ружинського. (В листі без дати, писанім, очевидно, десь восени 1598 року, Полоус рекомендував українській адміністрації своїх товаришів, що мали до нього прийти з волості, що вони «не приставали з тими свовільниками, які повстали були проти короля нашого й й. м. князя Кирика Ружинського і хотіли його воювати, а, кішовавши на Низ Дніпром, товаришів наших, що пішли до держав ваших, обдерли й пограбували, подаючи їм ту причину, що вони не повстали з ними проти його королівської милості й не воювали князя Ружинського; і так почавши зраду проти короля і Речі Посполитої і напавшися свовалі на волості, пішли до нас на Запорожжя, без нас на куренях наших майно наше побрали, пошарпали, товаришів наших, що не були

з ними на волості, то значить, не повставали з ними на волость проти короля і Речі Посполитої, котрих ми, їдучи, на куренях зоставили — їх поховали, помордували і на нас теж приготовили, чого їм Боже не поможи». Що байбузівці були скомпрометовані тими «на волості», видно з їхніх обережних виправдувань, що то, властиво, полоусівці їх підбунтували. Се натякало б, що розділ між козаччиною стався спочатку не на точці лояльності, і між прихильниками Байбузи, який міг справді репрезентувати потім курс опортуністичний, опинились і «своєвільники», — М. Г.).

Кінець кінцем байбузівці були, може, й не такі безгрішні в останніх своєвільствах, і роздвоєння, яке настало між козаччиною, вийшло не з самих тільки політичних мотивів — різниці тактики супроти правительства, опортуністичної у байбузівців, нелояльної у полоусівців. Але що обидві партії, порізнавшися, стали на різнім становищі супроти правительства, се зовсім можливо і правдоподібно.

Між козаками вибухла формальна усобиця. Сором і пониження солоницької кампанії, кривавий терор і нагінки власті, роздражнення і упокорення виразилися в братобійчій, немилосердній війні, в якій козаччина, поділившися, сама нищила себе, як звір, що в безсилій злобі кусає своє власне тіло.

Байбузівці, заставши на коші полоусівців, зчинили формальну битву з ними і, бувши в більшім числі, бо значна частина полоусівців пішла на море, погромили їх. Одних побили, а інші повтікали до Полоуса, як каже Байбуза. Князеві Ружинському оповідали козаки, що сталася правдива битва, де полягло кільканадцять козаків, поліг в тім Мітла, що був у поході на волость, а іншого ватажка Гедройца (правдоподібно, Флоріана Гедройца, колишнього служебника владики Терлецького, учасника волинських наїздів 1596 року) — взято в неволю. Байбузівці зісталися на коші, полоусівці пішли на Низ Дніпра, під Бургунь, й відти вели партизанську війну проти своїх противників. Коли Байбуза вислав з коша осаула Сквозуба з невеликим відділом з 120 козаків на під'їзд під татар, щоб дістати від них «язиків», Полоус напав на них вночі несподівано і побив; «між ними було кільканадцять учтивих шляхтичів, людей дійсно значних, і вони всіх їх позабивали»,— скаржився Байбуза. Половив і позабивав їхніх посланців, сторожу, що стояла на перевозах; «товариство наше, що йшло з волості з борошном до нас, перепиняли, одних забивали, інших в'язкили і борошно відбирали»; захопили знову московську казну, яка йшла до Січі, перейняли в дорозі й забрали.

Заразом і ті і сі зверталися до пограничної адміністрації й панів, силкуючися притягнути їх на свій бік і представляючи своїх противників бунтівниками, старалися на них обернути урядові репресії, а собі забезпечити нейтральність і свободу комунікації. Маємо лист Байбузи до підстарости канівського з початків жовтня, де він накликає до репресій проти полоусівців; місяць пізніше — до гетьмана Жолкевського, де Байбуза оправдується від обвинувачень, які на нього кидав Полоус, описує гріхи Полоуса і просить ради й помочі на приборкання полоусівців: прислати до них якогось комісара на розслідження кривд, інакше буде велике кровопролиття, «з чого й погани буде тішитися». З руки Байбузи ж вийшли, очевидно, дуже характеристичні пункти, переслані, судячи з титулу, коронному гетьману коло того ж часу (трохи пізніше, може), де він просить не тільки комісара «для вчинення справедливості з тою купою», але й визначення їм старшого з-поміж заможних, осілих шляхтичів і прислання «знаку милостивої ласки його королівської милості», корогви — «як ми мали перед тим корогву покійного короля Стефана, і тепер просимо», а для придобрення козаки дарують гетьманові дві гармати, а гетьмановій обіцяють «пару дівчат або хлоп'ят (очевидно, з невільників), або що її милість зволить сказати». З другого боку маємо, як я вже згадував, лист Полоуса до старостів і підстаростів українських, де він представляє бунтівниками байбузівців та заповідає рішучу війну з ними. Нарешті князь Ружинський пише про вісті, привезені йому з Низу козаками: козаки (партії байбузівської, очевидно) просять ради на те своєвільство, бажають, аби король дав їм гетьмана від себе й позволив вивезти з Запорожжя «гармату» — гармати й гаківниці, котрих є там за сто і більше, «бо кажуть, що, відколи гармата там за порогами настала, тоді більше своєвільства намножилося».

Козаччина готова була втягати в свої усобиці правительство й відкривати йому дорогу до участі в своїх відносинах на Запорожжі. Байбузівці, очевидно, не

сподівалися дати собі ради з полоусівцями, а полоусівці ще менше, й вони готові були прийняти старшого від правительства, віддати під його власть свою армату, обмежити свою автономію, аби тільки з поміччю правительства підбити противну партію. Правда, вони могли добре розуміти, що власть того урядового гетьмана буде доти реальна, доки вони самі того схочуть.

Але правительство, очевидно, за ліпше вважало в сю внутрішню війну не мішатись. «Нехай ліпше вони самі з собою погризуться, на будуче, може, буде ліпша служба від них королеві і Речі Посполитій»,— писав Ружинський, переказуючи сі запорозькі новини своєму кореспондентү, старості кам'янецькому і, очевидно, такого погляду тримався й Жолкевський, якого Байбуза силкувався втягнути у сі козацькі справи.

Кореспонденція уривається на тих листах, і ми не знаємо, як пішли далі сі відносини в середині низової козаччини. Розділ, одначе, не потривав довго: кровожадна радість шляхетських ворогів козаччини мусила скоро розвіятися. Незадовго в подіях 1600 року бачимо козаччину знову як одностайну цілість. Внутрішній розділ мусив вигладитися іще скорше, судячи з того, що 1599 рік був уже виповнений козацькими походами на турецькі землі: був якийсь морський похід, що починив туркам багато шкоди, ходили вони в поміч воєводі мунтянському Михайлу, що вийшов з послушності туркам, а восени 1599 року зайняв Семигород, мабуть, також не без козацької участі. На чолі козаччини звійшовся зручний провідник Самійло Кішка — герой найславнішої з козацьких дум, що оспівала його неволю у турків і щасливу утечу з неї (незвісну нам з історичних джерел), але не зховала пам'яті про його політичні заслуги перед козаччиною. Репрезентант статочнішої частини козаччини, як і його попередник Байбуза, як і він, представник української шляхетської козаччини (з роду брацлавських Кошків або Кошичів, правдоподібно), він умів в своїх руках задержати провід цілої козаччини і видержати її в політиці лояльності супроти правительства в рішучий момент, коли за сю недовгу лояльність можна було вернути собі утрачені привілегії козацького стану.

Воєвода Михайло зачепив чулу струну польського правительства, в особливо старого гетьмана Замойського, бо по своїх успіхах у Семигороді підніс руку на польського васала — молдавського господаря. На весну 1600 року Михайло звернувся на Молдову, бажаючи й її прилучити до своїх володінь. З становища польського, сформування такого сильнішого посереднього політичного тіла між Туреччиною й польськими землями могло вважитися корисним. Але молдавський господар Могила вважався васалом польським, посадження його на молдавськім господарстві гетьман Замойський вважав своєю великою заслугою, і польське правительство вперед рішило боронити Молдову від претензій Михайла. Наступає весною 1600 року спішна мобілізація сил для сеї кампанії, а з тим різко міняються і відносини польського правительства до козаччини: супроти браку готових сил для сеї кампанії страшенно важко йому притягнути до участі в сій війні козаків, і як перед тим воно дуже холодно приймало всі залицяння козаків, так і тепер починає їх з усіх боків бомбардувати закликами та заохотами до участі в сій війні. Але супроти сеї різкої зміни змінює своє становище і козаччина. Перед тим вона примилювалася з усіх сил до правительства, тепер, чуючи собі ціну, не хоче за що небудь продавати свою службу. Вона ставить жаданиям повну реабілітацію й привернення та легалізацію всіх прав і привілегій козацьких, status ante bellum.

Першу звістку про сі переговори маємо в листі Жолкевського. Спішно йдучи під Хотин, де замкнувся Могила, розбитий військом Михайла, він висилає листи до низовців, на Дніпро і на Буг, «ку Пробитому», намовляючи їх розірвати свої відносини з Михайлом та послужити королеві й Речі Посполитій проти нього, бо він, удаючи, нібито хоче воювати поган, в дійсності проливає кров християнську. Було се в останніх днях мая. Гетьман Замойський, що так неласкаво прийняв козацькі залицяння два роки тому, вислав сам лист до запорозького війська, заохочуючи йти чимскоріше на Молдову до Жолкевського, що мав для них і готовий «упоминок». Козаки, одначе, не спішили відзиватися на сі запросини.

не ласилися й на той упоминок, тільки «тривали ив своїх звичайних місцях за Порогами, не рушаючися нікуди ані ходячи по якихось добичах, тільки чекали ласки його королівської милості й Речі Посполитої й, будучи готові, чекали волі й наказу королівського».

Діждалися, аж сам король вислав до них лист з закликом до походу, і все-таки обмежилися тільки загальними фразами про готовність свою йти в похід, але «під певними слушними й їм потрібними кондиціями». Правительству сим разом було спішно, а козакам не так дуже, і вони чекали, аж температура прийде до потрібної висоти. В правительствених кругах згадали й Оришовського й звернулися до його посередництва, аби намовив козаків. В червні вислав до них гетьман Замойський лист з Оришовським, аквзуючи, яку то козаки мають дорогоцінну нагоду придбити собі ласку королівську і Речі Посполитої, аби тільки спішили до Молдови. Король теж прислав свого дворянина, Станіслава Сєраковського, з новим листом і з усними порученнями, кличучи козаків на війну. І сим разом козаки виступили зі своїм ультиматумом. Маємо два листи їхні, писані одного дня, 1 липня, один до короля від тодішнього старшого Самійла Кішки з старшиною й військом, другий до Замойського — від війська просто. В них військо висловлює свої умови, під якими готове йти на службу — в обох листах в виразах подібних, навіть до буквальності, просячи тільки гетьмана від себе просити за них перед королем. Ось сі умови:

По-перше, буде скасована баніція, вложена н е в и н н о на козаків.

По-друге, аби вільності, з котрих користалися їхні предки спокійно, шануючи надання покійного короля Стефана, були вернені і ласкаво конфірмовані.

По-третє, аби були заборонені ті незносні кривди, які терплять козаки від державців королівських маєтностей, старостів українних і їхніх підстаростів в особах своїх і своїх товаришів - убивства і всякі нелюдськості без всякої причини й вини, а також в своїм майні, що добули вони кривавим потом, не жалуючи життя, шаблею у неприятеліа святого хреста, — бо й того не дають їм спокійно уживати.

На обіцянку «упоминку» заявляють гетьману, що трудно їм іти по нього так далеко, аж до Жолкевського, бо вони не мають з чим вибратись — «обнижені в достатках своїх». Просять, аби їм той упоминок королівський прислано на місце, на Дніпро. Не вдоволяючися ним, просять і короля, і Замойського, щоб їм була визначена платня, як була призначена їхнім попередникам. Крім того, просять собі «знаку — себто корогви його королівської милості, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його королівської милості».

З тими умовами вислали вони до короля своїх депутатів — Радиєвича й Онопрія. Обіцяли, одначе, рушитися в похід, не чекаючи відповіді на свої умови, покладаючися на прихильне їх полагодження. Оришовський зостався з ними, щоб своїми наляганнями підтримати їх у сім добрім замірі. Дня 16 липня вони рушили з Запорожжя, «старвючися догодити волі й наказу його королівської милості». Маємо лист від Оришовського, Кішки і всього Війська Запорозького, писаний з Білобережжя, «шість миль низче Черкас», дня 1/VIII, до Жолкевського правдоподібно, у відповідь на нові його припоглювання. Тут дуже сильно описано ту незвичайну енергію, яку вкладали запорожці в сей похід, бажаючи догодити королеві. «Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледве не на кождім тягнули морські човни берегом через скаля по двісті, по триста чоловіи, взявшися за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола — все то приймали на себе, аби тільки догодити волі й наказу його королівської милості та здобути ласку пана свого (короля) і вашу. Від дати того листа в неділю будемо, певно, в Каневі, там мусять зостатися з тиждень, поки зійдуться всі з пограничних міст. Дальша дорога теж мусить забрати часу, яко людям пішим, хоч будуть поспішати і вдень і вночі, беручи підводи де можна; а з Канева до Кам'янця 50 миль!» Осібно ще від себе Оришовський засвідчив велику пильність і охоту, яку показує «старший, пан Самійло Кошка», щоб заслужити ласку королівську собі й війську. Невважаючи на се, козаки потім піднесли на нього скарги, що він не досить щирості показав і навіть, як доносить польське джерело, підозріваючи в порозумінні з Михайлом, арештували його і вибрали на його місце гетьманом Гаврила Крутневича, а його хотіли дати на суд Замойсько

го, але се, мабуть, був якийсь партійний апбух, який полагоджено, і вернено пізніше булаау Кішці.

У відповідь на посольство нозацьке король прислаа лист, де висловлював подяку козакам за їхню готовність іти а похід. Обіцяв постаратися полагодитк їхпе бажапия на яайближчім сеймі і послаа їм охоропні листи. Казаа, що розішле накази до погранкчкої адмікістрації, абк не чкикла кіяних кркад і принростей нозвнам, їхнім жонам, дітям і майпу. Потім козани, прибуашн а середині вересня а Молдоау, вкслали до нороля нове посольство за порадою гетьмана Замойського, що від себе обіцяв перед королем «чинити старання за нпми» й посвідчити їхню службу. Їздкли сим разом: Януб Осовськяй, Ждан Серафииоавч, Петро Одкиець. В лксті, пксаиім аід імені нового старшого, Крутнеанча, і всього аійська, козани поновлюють свої прошения а справі платні та просять дати ноаі листи до урядіа украйнних (до снасування баніції), абп не було їм крнад після походу. (Ляст з дня 26 вересня 1600 р. — М. Г.). Король і сим рвзом даа їм прихкльку аідповідь. Повторкв, що з скасуванкям баніції і вкзначенням козакам платні треба почекати до сейму, але аін поручить гетьману аиплатити ім адруге суму 6 тисяч золотих (упоминон), а до старостів розпише мандатк, щоб з нозакамк поводялкєь не як з аорогами державн, а її служебпинамп. Обіцяв гетьмвну поручити, абп визначив когось «до судів їх» (щось в роді давнього уряду Бадоаського — видно, козаки того собі бажалк, абк забезпечитися аід старостинськнх судів). Взагалі запевняв, що скільни буде залежати від нього, то він усе зробить, а в усім іншім доложить старань o ich postanowieniu pewnym i gruntownym.

Кампвнія тим часом пішла легше, ніж можна було сподіватися. Перш ніж поляни встигли серйозно забратися до Михайла, аін потерпіа великий крах в Семигороді, де проти нього підиялася угорська шляхта і погромила, злучившися з цісарськнм віййськом. Серйозної аідправи Замойському дати він через те не здолав. Битва, яку дав він польському аійсьну під Букоаим ноло Плосшт в середині жовтня, Михайлом була програна. Немало в тім прислужилася й низова козаччина: аона «офіровалася», ян наже Замойськпй, вибити молдавське військо з його позицій, оборонених водою й лісом, і дін'яла того: під ворожою стрільбою, гарматною й рушничною, брела болотом і водою вкще ни до пояса і, ударнаши з польською піхотою на ворожі позиції, вибила звідти молдаван. Взагалі участь козвків а кампанії була дуже поназна. Числа їх докладно не зпаємо, але було не менше чотирьох тисяч — ка се число була їм потім обіцяна платня, а польського війська було сім тисяч (включаючи й козацькі полки, звербовані різними панами).

Михвйло по програній бнтаі мусив уступитися, і Замойський по сім вважав гаоє завдвиня скінченим: оголосив Мунтяни авсальною проаінцією Польщі, господарем її настановив Семена Могилу, Єреміевого брата, і з тим пішов додому. Мкхайла потім іще раз погромкв сам Могила з полишеним при нім польським аійськом і тим припечатав справу.

Замойський спішився якомога скорше екінчити з сею справою, бо король кликаа його до Польщі з огляду на шведські спрввк. Його старий регент Швеції Кароль, зсвднаши Жкгимонта з шаедського престолу, тепер захопкв Естонію, а далі браася вже і до польської Лівонії. Його військо восени 1600 року перейшло лівонську границю й брвло один за одним лівонські замки. Сюди мусило обернутися коронне військо, зайняте на Молдові, а супротк невеликих розмірів його (зменшених іще відділом, полишеним для охорони господаря), знов треба було заручктися поміччю козаків іще в більшкх розмірах по можності. В молдавській кампанії їх раховано офіційно 4 тисячі, до лівонської Замойський хотіа мати їх шість тисяч.

Козвки не відмоалялися, але клали натиск на обіцянну нороля і гетьмана, що на сеймі будуть споанені їхні домаганин, предложені перед молдаською війною, як conditio sine qoa non (неодмікна умова, без якої ке можка щось зробити — лат.) їхкій службі Речі Посполитій. Перед сеймом, склнкаиим ка кікець січня 1601 року для ухвалення кредитіа на ліаонську війну, Самійло Кішка аислаа листи з пригадкою сього. Маємо лист його до гетьмана дуже гречний, навіть униженкй, як закчвйно, де пркгадуються, одначе, дуже рішуче торішні обіцянки: снасуаання баніції, вкзначення платкі, привернения Терехтемирова, просить також потвердженнк привілею короля Стефана і визначення королівсь-

Після битви на Солониці

ного комісара для охорони від кривд і зачіпок адміністрації та гарантії козацького суду. В сих справах вислана була і депутація до короля на сейм, зложена з Івана Радкевича, Андрія Комиша «осаула» й Івана Макаровича. Щоб не сполошити королівської ласки, козаки, як запевняє Кішка, ідучи з походу, «минали коронні волості, аби ухоронитися від кривду людського і позискати ласку королівську», і, розтикувавшися на зимівлю в Білоцерківщині і сусідніх околицях, «заховувалися скромно і спокійно».

Таким гречним, а головно таким потрібним союзникам, розуміється, не можна було відмовити. Сейм, зібраний з кінцем січня, в значній мірі сповнив козацькі бажання і королівські обіцянки. З огляду, що козаки вірно і гідно послужили державі в кампанії з Михайлом і обіцяли послужити в новій війні проти Карола, сейм зняв баніцію з усіх, х т о в і з ь м е участь в тій війні з Каролем. Звільнив їх від побирання умерщини, гарантував від усяких кривд родини учасників походу під час їхньої неприсутності; обіцяв, що Терехтемирів буде звернено. Одначе остерігав, що «звичайна юрисдикція над тими, що будуть мати осідок у маєтностях наших (королівщинах) і в них мешкатимуть, не відбирається у старостів, а також і у панів над їхніми підданими». На війні козаки мають бути під проводом старшого, якого їм визначить гетьман коронний. На закінчення сеймова постанова грозить, що якби козаки поновили свої «переступства», — «хоч того не думаємо про них»,— то баніція, проголошена на них давніше, наново вийде в силу.

Таким чином, бажання козаччини були сповнені тільки почасти, й старі права й привілеї не були вернені їй в цілості. Козацького імунітету не признано вповні. Промовчано справу платні (вона признавалася мовчки). Найважнішим було се формальне скасування баніції і признання козаччини як правної організації. Сим ухилявся засуд над козаччиною, проголошений шляхетською Річчю Посполитою в 1596 році, і тратили підставу репресії, практиковані над козаччиною пограничною адміністрацією й шляхтою. Се було важним здобутком, важною заслугою Кішки — сього попередника Сагайдачного і його політики, і сим поки що могла вдоволитися козаччина. Вона могла вповні сподіватися, що дальший розвій козацьких сил і дальші потреби Речі Посполитої в козацькім війську дадуть козаччині спроможність не тільки користуватися в дійсності всіма тими правами й привілеями, на які вона претендувала, але крок за кроком здобувати для них і формальну санкцію правительства.

Далі буде

ІГОР БУГАЄВИЧ

ШЕВЧЕНКО В КОЛЕКЦІЙНИХ МАТЕРІАЛАХ

Шевченкіана в поштових листівках, марках, медалях, значках та інших матеріалах — це невичерпне джерело знань про Кобзаря. Відкрилося воно століття тому і з плином часу вилилося в повноводну велику ріку. Своїми специфічними засобами колекційні матеріали доповнюють і поглиблюють наші знання про основоположника нової української літератури. Тому їх збирають не лише колекціонери різних профілів, а й учителі, дослідники, літературознавці, музейні працівники тощо. Ці матеріали прекрасні наочні посібники про ту епоху, в якій жив і творив Т. Г. Шевченко.

Розглядаючи види колекціонування за пізнавальним і естетичним значенням, а також за розмаїтістю величезної кількості об'єктів збирання, на перше місце слід поставити філокартію колекціонування і вивчення ілюстрованих поштових листівок, що стосуються до Шевченкіани.

Загальна кількість поштових ілюстрованих листівок, пов'язаних з ім'ям Т. Г. Шевченка, сягає далеко за тисячу примірників. Вони поділяються на листівки з портретами Кобзаря, на ілюстрації до тих чи тих його творів, із зображенням місць, пов'язаних з його життям, на картки, що увічнюють його пам'ять, та листівки твори самого Кобзаря як художника.

Як правило, майже кожний відомий український художник віддав шану шевченківській тематиці — залишив портрет поета чи ілюстрації до його творів, котрі найчастіше відтворювалися в листівках. Це твори художників М. К. Пимоненка, С. І. Васильківського, К. О. Трутовського, Ф. С. Красицького, Я. В. Пстрака, І. С. Іжакевича, А. І. Манастирського, О. Л. Кульчицької, І. М. Шульги, В. І. Касіяна, В. С. Куткіна, О. Г. Данченка, М. М. Божія та багатьох інших. Великого поширення набули листівки з репродукціями портретів Кобзаря, виконані видатними російськими художниками: І. Ю. Рєпіним, І. М. Крамським, В. В. Мате, К. М. Шрейнцером, В. І. Кадуліним та ін.

Однією з перших листівок із зображенням Кобзаря (а можливо, й першою) слід вважати портрет роботи невідомого художника, що вийшов друком 1902 року в Коломиї, у видавництві М. Білоуса. Художник, можливо, перемальовав один з автопортретів Тараса Григоровича, написаний ним наприкінці життя.

З того часу шевченківські листівки повноводо йдуть до людей. Особливо велика кількість їх виходила до ювілеїв великого Кобзаря у 1911 і 1914 роках. За браком місця нема можливості описати усі листівки — варто розповісти хоча б про окремі випуски. Так, скажімо, видавництво Євгеніївської громади в Петербурзі випустило десяток карток з циклу «Живописна Україна». Випускали шевченківські листівки київські видавництва «Час», «Рассвет», «День», петербурзьке товариство «Образование» та інші.

В ті роки виходили також шевченківські підпільні картки, які кликали народ на боротьбу з самодержавством. Так, поширювалася листівка з карикатурою на заборону спорудження пам'ятника Кобзареві у Києві. В 1914 році з'явилася підпільна фотолистівка з зображенням на могилі поета жандармів, які не допускали до неї трудящих. Була також листівка з карикатурою на «канальські роботи» з Шевченковими рядками: «Це той первий, що розпинав нашу Україну...»

1919 року у видавні Я. Оренштайна в Коломиї вийшла серія (57 карток) з творів самого Кобзаря.

Видавалися шевченківські листівки й за кордоном: в Австро-Угорщині, Німеччині, Швеції і навіть у далекій Японії. Так, київець С. Коломиєць видав у Токіо кілька листівок з портретами Кобзаря, обрамлених у стилі японських мініатюр ілюстраціями до його творів.

У радянський час видання шевченківських листівок набуло масового характеру. Художники глибоко інтерпретують зміст шевченківської тематики, реалістично відбивають образ Кобзаря, його життя і творчість. На першій радянській шевченківській листівці зображено пам'ятник Шевченкові у Москві за проектом скульптора С. М. Волнухіна. Дійшла до нас і листівка із зображенням пам'ятника Кобзареві у Петрограді роботи скульптора Я. К. Тільберга. Обидва монументи були споруджені за планом ленінської монументальної пропаганди.

Із більших шевченківських випусків листівок треба відзначити видання Комітету по святкуванню пам'яті Шевченка у Києві (початок 20-х років), Київського музею революції і Всеукраїнського історичного музею (кінець 20-х років), серію видів пам'ятника Кобзареві у Харкові видання «Мистецтва» (1935 рік) та інші. Помітна кількість шевченківських листівок вийшла до ювілею 1939 року — два комплекти листівок з його творів (видавництва ИЗОГИЗ у Москві і «Мистецтво» у Києві).

Виходили такі листівки і за кордоном. Наприклад, серія із зображенням пам'ятників Кобзареві в СРСР (торонтське видавництво «Українське слово» у 1939 році). В той же час рідкісна картка з портретом Тараса Григоровича була відбита з мініатюри роботи К. М. Шрейнцера у 1936 році у Варшаві. Сама мініатюра не збереглася, отже, її відбиток на листівці — єдине її зображення в шевченківській іконографії.

Дуже цікавий портрет Шевченка був виданий з твору відомого гравера П. О. Шиллінговського у 1942 році у блокадному Ленінграді. Саме зображення поета було виконане завбільшки в листівку.

Справжню зливу шевченківських листівок принесли ювілеї великого Кобзаря 1961 та 1964 років. Тоді було видано десятки шевченківських комплектів листівок з ілюстраціями багатьох художників до поезій Кобзаря та обставин його життя, з відбитками його власних творів і краєвидами місцевостей, де він жив і творив. Шевченківські листівки виходять і в наші дні.

Якщо все, що є у філокартичних шевченківських колекціях, систематизувати і розмістити за хронологією, то вийде надзвичайно цікава виставка біографія великого Кобзаря. Перша така філокартична виставка в нашій республіці відбулася в січні-березні 1987 року в Канівському музеї-заповіднику, на могилі великого Кобзаря. Її відвідало шість тисяч екскурсантів. До виставки був виданий каталог на 500 позицій-листівок. Саме він започаткував бібліографічний опис шевченківських видань карток. Створення повного літопису філокартичної Шевченкіани — першочергове завдання радянських філокартистів.

Поряд з листівками славу Шевченка розносить по світу шевченківська філателія — поштові марки, яких досі випущено вже кілька десятків. Перша радянська поштова марка з портретом Кобзаря побачила світ у червні 1923 року. На ній були написи українською мовою: «Пошта УРСР. 20+20 крб. Допомога голодуючим». Як встановлено, автором мініатюри був художник В. В. Порай-Кошиць, він намалював Кобзаря в шапці і кожусі і прикрасив портрет стилізованим рослинним орнаментом.

Перша серія в три марки роботи художника С. Поманського була випущена до 125-річчя від дня народження поета у 1939 році. На першій з них був відбитий автопортрет 1840—1841 років, на другій — портрет з фотографії 1859 року і на третій зображено харківський пам'ятник.

До знаменної дати — 300-річчя возз'єднання України з Росією — у великій серії марок було випущено чотири мініатюри, присвячені Кобзареві (зображення пам'ятників у Харкові та Каневі, університету і театру його імені в Києві). 1957 року на марці був відбитий портрет Кобзаря роботи І. Ю. Реріха на тлі Шевченкового твору «Катерина».

Значний ужинок марок приніс день пам'яті Кобзаря 1961 року. Тоді було видано серію в три марки із зображенням хати батьків поета, сучасного вигляду села Шевченкового, пам'ятника у Харкові і портрета роботи І. Крамського.

Ще більший урожай шевченківських марок приніс 150-річний ювілей Кобзаря. З цієї нагоди було видано серію з сім марок із зображенням пам'ятників Кобзареві, його автопортретами. Особливістю цього випуску було те, що деякі однакові марки мали різний колір. Окремо в цій серії стояла марка з хатою і видом рідного села поета випуску 1961 року, але з новим написом: «150 років з дня народження. 1964 р.».

До одного з останніх випусків шевченківських марок належить блок в чотирьох мініатюр, на яких зображено шевченковий твір «Катерина» (1979 рік). На купоні, вміщеному посередині блоку, надруковано: «Тарас Григорович Шевченко. 1814—1861. Великий народний художник України. Основоположник критичного реалізму в українському живопису». Видавалися марки в Канаді, Болгарії та в інших країнах.

Крім описаних тут поштових марок, велику кількість становлять поштові мініатюри із зображенням місцевостей, де перебував Кобзар, архітектурних будов, які він відвідав, з портретами визначних людей, котрих він знав і з якими дружив. Усі ці марки складають філателістичну біографію великого Кобзаря.

Окремим розділом шевченківської філателії є поштові конверти з портретами поета зі спецпогашеннями їх у перші дні ювілеїв.

На основі усіх описаних тут філателістичних матеріалів організовувалися спеціальні виставки в столиці нашої республіки — Києві.

Ще про один вид колекціонування хотілося б розповісти. Це фалеристика — збирання і вивчення шевченківських медалей, медальйонів і значків.

Великих настільних бронзових медалей з портретом Кобзаря є з добрий десяток. Вони карбувалися до його ювілеїв, починаючи зі 125-річчя. Виходили також за кордоном — у США, Франції, Польщі...

Круглі, але менші за медалі медальйони з портретом Шевченка — певно, найперші карби Шевченкіани. Існує припущення, що перший такий медальйон побачив світ у рік смерті Кобзаря. Про це була наша публікація у «Вітчизні» за минулий рік (№ 4).

Медальйони, які до нас дійшли, датуються 1884, 1896, 1906 і ювілейними 1911—1914 роками. Випускаються вони і в наш час.

За медальйонами барвистим тлом відсвічують шевченківські значки. З дореволюційних випусків їх понад десяток зібрав львівський колекціонер С. С. Гайдученко.

Нині шевченківських значків, різних за формою, за барвами і матеріалами виготовлення (метал, дерево, пластмаса та ін.), налічується кілька сот. Перший радянський значок був випущений до 125-річчя Кобзаря. На ювілеях 1961—1964 років їх було багато десятків. І нині не минає й року, щоб у кляссери фалеристів не уміщувалися нові випуски значків.

Якщо до цього додати значки із зображенням театрів, університету у Києві, інститутів його імені, значки різних оглядів народних талантів з профілем Кобзаря, то це буде справжня біографія у фалеристиці.

До інших колекційних розділів Шевченкіани належать екслібристика, філуменія, філофонія і такі види, що ще не прибрали своєї узагальнюючої назви.

Основними елементами шевченківських книжкових знаків-екслібрисів є портрети Кобзаря, зображення його пам'ятників, розірваних кайданів, кобзи, книг, свічад, каламарів з гусячим пером тощо. Кращі шевченківські екслібриси виготовляли відомі художники: С. Гебус-Баранецька, П. Обаль, К. Козловський, С. Кукуруза, Г. Смольський, М. Масик, В. Касіян,

О. Міловда, В. Перевальський, М. Стратілят та ін. В 1986 і 1987 роках у Харкові і Києві працювала виставка шевченківських екслібрисів, на ній були виставлені сотні книжкових знаків майже шістсотні радянських художників.

Філуменісти збирають шевченківські етикетки. На них зображено портрети Кобзаря, його пам'ятники, університет його імені в Києві тощо.

Існує ще один вид колекційної Шевченкіани — філофонія — збирання грамплатівок та магнітофонних стрічок із записами музичних творів на слова Кобзаря.

До колекційних матеріалів Шевченкіани належить також збирання запрошень і програм урочистих засідань, наукових конференцій, вечорів, присвячених великому Кобзареві, а також відповідні афіші, плакати, вирізки з газет та журналів, ілюстрації з даної теми, фотографії тощо. Є колекції мініатюрних скульптурних бюстів Кобзаря та скульптурних персонажів його творів. Колекціонують майоліку, кераміку із зображенням поета і його героїв. Трапляються зібрання дивовижної краси писанок з силуетом Кобзаря і рядками з його творів. Всього не перелічити, що виявить дух шанувальників Тараса Григоровича. Колекційна Шевченкіана — це повноводна могутня ріка-трудівниця, яка витікає з народних джерел, поповнюється численними притоками і вливається у світовий океан загальнолюдської культури.

ІЛЬКО КОРУНЕЦЬ

ШЕВЧЕНКО — АНГЛІЙСЬКОЮ.

На книжкових полицях України один по одному з'явилося два гарні переклади художніх творів: один під назвою «The Exile» («Заслання») — роман З. Тулуб, а другий — твір самого Тараса Шевченка про один із щасливих періодів у його житті — викуп з кріпацтва і навчання в Академії художеств. Точніше, повість «Художник» («The Artist»), про яку піде мова. Переклав ці твори англійською мовою Анатоль Біленко — відомий популяризатор кращих набутків класичної та сучасної української художньої літератури в країнах англомовного світу.

Чимало творів написано про різні періоди життя і творчості Тараса Шевченка. І не тільки українськими письменниками. Назвемо найбільш відомі: «Тарас Шевченко» Г. Хоткевича, «Широкий шлях» С. Васильченка, «Петербурзька осінь» О. Ільченка, «Молодість поета» Л. Смілянського, «Повернення» й «Аркуш Терези» М. Вадецького, «Дума про вогонь» П. Жура, «Багряна тінь» М. Рубашова, «Його кохана» В. Дарди, «Шевченко й Чернишевський» (поема) П. Тичини, «В степу безкраїм за Уралом» З. Тулуб...

З-поміж усіх цих добре відомих, по-своєму цікавих і реалістичних творів А. Біленко зупинився саме на романі авторки славкозвісних «Людоловів». Та навряд чи вибір перекладача зумовлений тільки цим фактом. Відомо, що З. Тулуб — небога кирило-мефодіївського братчика Олександра Тулуба, студента Київського університету, який особисто знав молодого Тараса Шевченка. Вибір перекладача припав на роман «В степу безкраїм за Уралом» насамперед тому, що в ньому з великою достовірністю, широтою і художньою силою, переконливо і всебічно змальовано психологічний стан і внутрішню силу спротиву («караюсь, мучуся, але не каюсь») повного сил і творчої енергії тридцятитрьохрічного Шевченка. З. Тулуб вибрала саме найтяжчий у психологічному розумінні період заслання Шевченка — від першого дня (9 липня 1847 року), коли його, молодого, сповненого творчих задумів, уже визнаного поета, під конвоєм як злочинця приведуть і здадуть комендантові Оренбурзького укріплення під «строжайший надзор» аж до 29 квітня 1850 року.

Поет і художник Шевченко постає від самого початку перед англомовним читачем як щедро обдарована всіма чеснотами людина трагічної долі, кинута жорстокою волею царя в некучі піски Південного Казахстану, куди, до речі, було заслано (яка гра гіркої

долі!) майже через сто років, у період сталінського свавілля, і белетризовану письменницю.

Нема потреби наголошувати, що англомовним читачам, зокрема й українського походження, котрі виросли поза межами батьківщини їхніх предків, треба насамперед показати справжню велич Тараса Шевченка у всіх гранях його геніальності — як найбільшого поета України, художника й відданого заступника за соціальні права рідного народу. Добре усвідомлюючи це, перекладач зробив свій англійський варіант трохи скороченим порівняно з першотвором (що цілком доречно й виправдано), знявши деякі місця не тільки з казахської, але й з шевченківської лінії. Роман у перекладі потоншав, але став стрункішим і, як для читачів, відчутніше «шевченківським».

Усі ці скорочення, певна річ, не зовсім безболісні. Вони внесли деякі зрушення в архітектоніку роману, що легко помітити фахівцеві, хоча може й не впасти в вічі пересічному читачеві, бо твір і в скороченому варіанті досить фабульний і не втратив динаміки сюжету. В перекладі відтворено й характерні стилістичні риси першотвору — невимушеність оповіді, структурну еластичність фраз, багату мову. Часті реалії суспільно-політичного життя пояснені в тексті, у виносках чи в додатку до роману.

Тому є підстави сподіватися, що цей перший художній твір про Шевченка в англійському перекладі буде прихильно зустрінутий зарубіжними читачами.

Привертає увагу літературної та мистецької громадськості, всіх шанувальників таланту великого Кобзаря й «Альбом», або, точніше, «Повесть Т. Г. Шевченко «Художник» в иллюстрациях и документах». Вийшла добре продокументована й гарно ілюстрована повість мовою оригіналу (тобто російською) та в перекладі на англійську, який здійснив, як уже зазначалося, той же А. Біленко.

Завдяки вдалому перекладові повість «Художник» показує англомовному читачеві багатий духовний світ Шевченка — вихідця з найнижчої верстви поневоленого й пригнічуваного народу, заступника його прав, борця за його волю.

От тільки, щоб англомовний читач за кордоном став переконаним у тому, що Тарас Шевченко, цей національний геній українського народу, давно переступив національні межі і ввійшов до пантеону найславетніших імен людства, треба було подати до цього справді подарункового видання «Мистецтва» ще хоча б коротке переднє слово чи післяслово. Але гадаємо, що ці твори гідно поповнять і домашню Шевченкіану закордонних читачів.

Прошу у читачів та співробітників журналу «Вітчизна» публічного вибачення за помилку, припущену з моєї вини в повісті «Біла скринька» (1988, № 12, с. 112).

Перекладач Зіновія Флоріанівна Пенюк не мала справи з опрацюванням листів Соломії Крушельницької.

Наталя Кащук

З листів до редакції

А ДЕ Ж УКРАЇНА?

Ніколи не писала в редакції, а оце онук змусив написати. Властиво, не онук, а підручник історії, за яким вони вивчають у 4 класі свій предмет,— називається він «Оповідання з історії СРСР».

Тепер багато говориться про значення історії, заповнення в ній «білих плям» — тому зрозумійте, коли торік у листопаді мій онук заявився з новим підручником історії (виданим у 1988 р.), я одразу стала його гортати. І, на мій подив, виявила, що під ним спокійно міг би підписатися лихої пам'яті царський міністр Валуєв, який твердив, що «никакой Украины не было, нет и быть не может». Хіба що додав би: «Печатать на русском языке». Починається той підручник, як і годиться, з Київської Русі. (Це ж не послідовний виклад історії, а оповідання). Далі в ньому згадуються російські князі, як, скажімо, Олександр Невський та інші. Це непогано. Але чому б заразом не згадати хоч би Данила Галицького, держава якого сягала від Холма і Сянока до Кілії? До речі, він був і тестем Олександра Невського. Згадується і про інших визначних людей. Я не маю змоги всіх перераховувати. І так тягнеться аж до Олексія Тишайшого. Про Україну, чи про Запорізьку Січ, або про козаків, наших славних отаманів та гетьманів, про їхні битви з татарами та турками нема й згадки. Не було України, не має вона своєї історії — і квит. Лише при згадці про царя Олексія читаємо: «Возз'єднали Україну з Росією» — там дещо є і про Богдана Хмельницького. Так було і в історії Іловайського! (Той підручник зберігся в мого батька, колишнього вчителя ще царських часів). І там був розділ, який називався: «Присоединение Малороссии». І також коротка згадка про своїх князів, полководців, героїв,— це видно. А де ж взялася ота Україна, що возз'єднувалася! Ось далі йде і Петро І, і Степан Разін, і Пугачов, і Суворов — всіх не перерахуєш, а на Україні знову тиша — нема нікого і нічого. Де ж гайдамаки, де Гонта, Залізняк, Наливайко, Остряниця? Нема і згадки, як нема і про те, що Україна існувала. І так до першої світової (1914 р.) війни, до Великої Жовтневої революції.

Ну, думаю, це до революції, але післяжовтневий період буде інакше висвітлюватися. Та де там.. Згадуються імена визначних

революціонерів і героїв громадянської війни, і знову — тільки не українських. Якщо згадується вже Тухачевський, Якір, Блюхер, то зовсім «забули» про Юрія Коцюбинського чи Примакова, якщо пишуть про Чапаєва, то чому не згадати хоч би Щорса та Боженка? Диво, та й годі!

От тобі й патріотичне та інтернаціональне виховання.

Але якщо підручник називається «Оповідання з історії СРСР», то, може, там є хоч одне оповідання з історії Латвії чи Туркменії, Грузії чи Білорусії? Овва! То я хочу запитати вас: хіба це історія СРСР, хіба вона вичерпується історією Росії? Хіба згадками республік в одному розділі — «Утворення Союзу РСР» вичерпується їхня історія?

І от наші діти, які в четвертому класі починають вивчати історію, після такої інтерпретації хіба шануватимуть свій народ, в якого, виявляється, нема ні історії, ні видатних людей, ні героїв? Звичайно, ні! Чи будуть поважати і любити рідну мову, мови інших народів СРСР? Чому ми не хочемо думати про це? Чому про це не думає насамперед Міністерство освіти УРСР, коли воно ще існує? Чому не думають про це «вчені дяді», які підписують до друку і до вивчення в школах (українських школах) цей, з дозволу сказати, підручник?

Не вірите — поцікавтеся самі цим підручником. А може, й іншими — я поки що не маю бажання.

З повагою

О. КРИВОРУЧКО

Рівне

«...ВАМ ТОВАРИСЬКИЙ ПРИВІТ...»

Неопублікований лист Косинки до Стефаника

Останнім часом у пресі в дусі оздоровчого процесу демократизації нашого життя, зокрема висвітлення білих плям в літературі — невідомих або й замовчуваних її сторінок, було пригадано творчість Григорія Косинки (зокрема публікації у «Вітчизні», 1988, № 9, та «Україні», 1988, № 46).

Як відомо, український радянський письменник Григорій Михайлович Косинка-Стрілець (1899—1934) був несправедливо репресований і розстріляний за вироком «28-м» так званої «Военной Коллегии» під головуванням лихої пам'яті Ульріха (від 13—15 грудня 1934 р.). Багато матеріалів з творчого архіву письменника зникло ще під час арешту...

У зв'язку з цим видається цінним виявлення невідомого листа Косинки до Василя Стефаника, точніше — це зроблена невідомою рукою копія листа Косинки. Свого часу біограф Стефаника В. А. Костащук опублікував п'ять рядків з нього у книжці «Володар дум селянських» (Ужгород, 1968). Знаємо ж, що знаменитий західноукраїнський майстер-новеліст мав значний вплив на формування творчості Косинки і листувався з ним. Згаданий лист знайдено в архіві художниці О. Плешкан (1898—1985), сусідки Стефаника, де мені, до речі, пощастило знайти й кілька досі не відомих листів Стефаника, частину з яких опублікувала івано-франківська молодіжна газета «Комсомольський прапор».

Лист Косинки висвітлює деякі факти, характерні для літературного процесу на Радянській Україні 20-х рр., а свідченням культурних зв'язків Західної України з Наддніпрянщиною, які не переривались із встановленням штучного кордону по р. Збруч в 1920 р. Ось повний текст цього листа, що публікується вперше.

Степан Павчак

Городенка
Івано-Франківської обл.

13.02.1924 р.
Київ, Україна

Дорогий Товаришу!

Листа Вашого з дня 27 грудня одержав і, як бачите, поспішаю дати відповідь.

У моїй пам'яті зафіксувалась мила, інтелігентна постать т. Петрівського, і я з великою товариською пошаною пишу цього листа, і, по-перше, далекий і рідний товаришу, я витримав божевільні часи 1920—1921 р., але вийшов з них майже трупом, здоров'я понівечено, нерви попсовані, я сам бліда тінь колишнього жвавого Косинки!..

Але, повторюю, життя ще мене не зломило: працюю у місцевому університеті, Академії наук, а постійно — секретарем журналу «Нова громада» (Київ, вул. Леніна, 17, кім. 239), куди і буду просити Вас надсилати для мене листи, а також і свої літ. праці.

До речі, товаришу милий, літературне життя на Вкраїні розцвітається буйним цвітом молодості: виходять товсті альманахи, періодичні видання, як-то: «Червоний шлях» у Харкові, «Нова громада» в Києві, але все це давить до божевілля цензура.

Життя у нас, як кажуть, ні сюди Миките, ні туди Микиті! Дорожнеча, безробіття, а село голе й босе... Але коли, скажемо, ви маєте працю, то жити по-людськи можна, платять тепер добре.

Буду ждати від Вас довгого листа, бо, правду кажучи, цього я посилаю як пробу: дійде чи ні? Коли дійде, буду писати частіше.

А знаєте, славний товаришу, що я видумав? Вам слід дати бодай невеличку замітку про молоду укр. літературу в естонських та франц. органах преси, а з нами (згадайте Дніпро, ліси волинські...), українці, листуйтесь, пишіть, що Ви робите, чи матеріально краще пристроїлися, чи бідуєте?

Про все, все. Вас щиро вітають київські товариші письменники: Меженко, Осьмачка та інші.

Радий за Вас, буду ждати листа, літ. матеріалів, новел.

А поки що — шлю Вам товариський привіт і цілую.

Гр. Косинка

РЕЗОНАНС

Видавництво «Дніпро» уважно ознайомилося з критичною статтею Л. Герасимчука «Будні текстології» («Вітчизна», 1988, № 11). Вважаємо, що стаття містить цілий ряд слушних зауважень до збірки Павла Тичини «Вибрані поезії», випущеної видавництвом «Дніпро» українською і англійською мовами в 1987 р.

Справді, в збірці, на жаль, подано неправильне датування окремих творів, у двох випадках порушено хронологію, а у вірші «Конгрес оборони» пропущено строфу. Справедливо вказує рецензент і на те, що в книжці не названо упорядника. Хоча повинні уточнити (що, до речі, зазначає і Л. Герасимчук у статті), що укладено збірку по суті за «Антологією української радянської поезії» (К., «Дніпро», 1982, мова — англійська, упорядкування Захара Гончарука).

Винним у допущених прорахунках суворо вказано. Крім того, буде додатково прорецензовано наші книжки (зокрема поетичні збірки), видані іноземними мовами.

Водночас нам би хотілося поговорити щодо порушених у статті питань трохи ширше. Адже «Дніпро» — єдине в республіці видавництво, яке здійснює випуск творів українських письменників у перекладі на іноземні, зокрема англійську, німецьку, французьку та іспанську мови. Звичайно, «здійснює випуск» сказано заголосно, оскільки в «Дніпрі» порівняно недавно створено єдину (і малочисельну) спеціалізовану редакцію видань іноземними мовами. Виходить у нас щороку до 20 видань. Тиражі їхні малі, а збитки від них значні, що сьогодні в умовах госпрозрахунку видавництво теж змушене враховувати. Однак ми продовжуємо випуск таких видань, оскільки це є вагомим внеском у загальну справу пропаганди й популяризації серед читачів у нашій країні і за рубежем творів української літератури. Вже підготовлено і випущено в англійських перекладах твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Васильченка, М. Т. Рильського, В. С. Земляка, О. Т. Гончара та ряду інших письменників.

Досвід же роботи в цьому напрямі в республіці скромний. Він, по суті, лише починає набуватися. А переклад художніх творів (особливо поезії) взагалі, як відомо, справа складна, що засвідчують постійні дискусії і теоретиків, і практиків художнього перекладу. Справа тим більш ускладнюється, коли йдеться про підготовку і видання своїми силами (дуже незначними, якщо говорити про переклад з оригіналу) творів українських авторів у перекладі на основні іноземні мови світу. Нема потреби доводити, яка надзвичайно складна для перекладу поезія Павла Тичини. Отож, враховуючи реальні можливості, видавництво при підготовці і випуску «Вибраних поезій» Павла Тичини ставило перед собою мету ознайомити іномовного читача з вибраними творами поета, а не створити «репрезентативну картину» усієї його творчості, як хотілося б рецензенту,— та й, до речі, і нам.

А про складність роботи над перекладами поезій П. Тичини можна судити навіть із тих прикладів, які наводить у статті сам рецензент, піддаючи критиці переклад окремих рядків, зворотів або слів. Бо то лише на перший погляд його категоричне трактування здається абсолютним. Насправді ж воно теж дискусійне, якщо вдатися у кожному випадку до глибшого аналізу. Тим більше що рецензент для розгляду англомовних відповідників певних поетичних рядків застосовує звичний, проте хибний з наукового боку спосіб порівняння текстів, відтворюючи образний ряд перекладу буквалістським підрядником. При цьому він добирає з синонімічного ряду слово з тим значенням, яке його найбільше влаштовує, а врешті спотворює образний ряд перекладу. Так, англійське «bard» можна перекласти і як «співець», і в певному контексті як «кобзар». Адже, очевидно, рецензентові відомо, що «The Great Bard», як називають Т. Г. Шевченка в англомовному світі,— це, власне, «Великий кобзар», а не «великий бард».

Або інше. Англійське дієслово «twang» рецензент перекладає як «дзенькати», оминаючи перше значення слова за синонімічним рядом, «дзвеніти» або «грати на струнах».

Сумнівним є і категоричне твердження рецензента щодо необхідності транслітерації слова «шаровари». Як підтверджують фахівці, в цьому нема потреби, оскільки «baggy pants» — широковживаний варіант перекладу названої реалії, зрозумілий англомовному читачеві.

Дискусійними, на нашу думку, є і деякі інші зауваження рецензента.

Зупиняючись на докладному в ряді випадків аналізі висловлених зауважень Л. Герасимчука, ми мали одну мету: проілюструвати конкретніше складність роботи над підготовкою і випуском художніх творів у перекладах на іноземні мови.

Усі зауваження автора статті уважно проаналізовані, слушні з-поміж них будуть враховані у подальшій нашій роботі.

Водночас, визнаючи ряд прорахунків у рецензованій збірці, ми не можемо не зауважити того недоброзичливого тону, який обрав для своєї розмови рецензент. Такий тон ніколи не сприяв і не сприятиме поліпшенню справи, а надто коли це дуже непроста й важлива справа репрезентування української літератури за кордоном, яка потребує справді об'єктивного аналізу і великих спільних зусиль.

З повагою

Директор видавництва «Дніпро»
Т. І. СЕРГІЙЧУК
Головний редактор
С. К. ЖОЛОБ

Від редакції. *Сприймаючи як позитивний факт урахування видавництвом серйозних зауважень Л. Герасимчука і поділяючи стурбованість станом справ із перекладом і випуском художніх творів іноземними мовами, не можемо водночас погодитись з визначенням «тону» рецензента як «недоброзичливого». Адже стаття «Будні текстології» — це фактично послідовна констатація прорахунків і помилок без авторського коментаря.*

ТИМОФІЙ ПРОКОПЕНКО

НЕФОРМАЛЬНА ФОРМА

Поет-початківець Степан Навпіпріж вже другу годину вештався похмурими вулицями холодного міста. Він перебував у стані творчого відчаю. Грубий конверт з редакційним штампом був останньою краплею, яка переповнила чашу.

«Ваші твори безперечно свіжі и оригінальні, — було видруковано на жовтуватому редакційному бланку, — у них відчувається поетичний хист, непогане володіння словом. Але рівень їхній недостатній, тож редколегія їх до друку не схвалила. Пишіть, надсилайте...»

Легко сказати: «Пишіть»! Вже не хлопчисько, он черевце потроху випинається.

«Надсилайте»! А хіба він не надсилає! Відповідями з різних газет та журналів усю кімнату обклеїти можна!

Вулиця, якою він зараз чимчикував, спускалася на центральну площу. Проминаючи вітрину кав'ярні, глянув на власне відображення і жахнувся: стара, стерта, порепана шкірянка, з якої виглядає шмат сірого, пропаленого у кількох місцях светра, драні джинси, зношені мокасини, брудні пасма спадають на неголене обличчя — невдаха, та й годі, за кілометр видно.

Як вийшов на площу, всівся на лаву біля фонтана поруч з ватагою патлатих хлопців і дівчат, які юрмилися довкола бородатого молодика — той грав на гітарі.

— Вибачте, ви не могли б приділити мені кілька хвилин? — до Степана звернулася мініатюрна чорнява жіночка, що колами ходила навколо лави.

Степан кволо підвівся.

— Позаштатний кореспондент молодіжної газети, — відрекомендувалася незнайомка, — займаюсь проблемою неформальних об'єднань молоді. Ви до кого себе відносите?

— Я? — Степан на мить замислився й гірко мовив: — Колись нас називали піїтами.

— Тобто ви піїтист? — енергійно закивала жіночка.

— Якщо хочете, можете називати мене так!

— Чудово! Блискуче! — аж застрибала кореспондентка. — Це щось нове, свіже, оригінальне! Знаєте, як ці панки-металісти вже набридли нашим читачам!! І багато вас, піїтистів?

— Вистачає, — зітхнув Степан.

— Ви, певно, прагнете бути собою, сказати власне слово? Так?

— Звичайно ж, — погодився Навпіпріж.

— Певно, ще з часів застою, коли вас не влаштовувала брехня и нещирість, ви обрали свій, власний спосіб самовираження, чи не так? — жінка видобула з сумочки блокнотика и заходилась записувати.

— Так, — розгублено пробурмотів Степан.

— А міськком комсомолу? Чи працює він з вами, чи надає потрібну допомогу?

Уявивши собі комсомольського працівника, який бігає по редакціях і клопочеться про його вірші, Степан посміхнувся.

— Все зрозуміло! — зраділа кореспондентка. — А чим ви взагалі займаєтесь?

— Пишу вірші, — сказав Навпіпріж.

— Та ви що? Серйозно? — вона аж заплескала у долоні.

За кілька днів на другій полосі молодіжної газети з'явилася велика полемічна стаття «Піїтисти — хто вони?» За епіграф правив Степанів вірш.

Надвечір Навпіпріж з'явився на центральній площі із зачіскою, пофарбованою у блакитний колір, а у вухах теліпалися дві мініатюрні виделки. Старався Степан недаремно — невдовзі до нього підійшов дебелий дядько в окулярах і, відрекомендувавшись спецкором журналу «Гідна зміна», спитав:

— Ви часом не піїтист?

— Піїтист, — поважно одказав Степан.

— Чудово! — зрадів дядько. — Дозвольте кілька запитань?

Незабаром у журналі «Гідна зміна» з'явився величезний матеріал «Обличчям до неформалів», в якому трохи іронічно описувалася Степанова зовнішність, але згадувався період застою і райком комсомолу, який так забюрократився, що навіть не відає про існування піїтистів. Поруч були надруковані чотири Степанові поезії и експрес-інтерв'ю з відомим критиком.

Після публікації на площу, де розгулював Степан, підрулив блакитний автобус з кривим написом «Телебачення». Навпіпріж дістав змогу прочитати величезній аудиторії телеглядачів свою поему..

Далі події розгорталися бурхливо. Кореспонденти різних видань атакували його поодинці і групами. І незабаром всі Степанові поезії побачили світ у періодиці.

Та раптом інтерес до його особи вщух.

Нічого не второпавши, Степан нарешті накрутив номер редакції молодіжної радіопрограми «До і після вечері».

— Пішисти? — байдуже одказав далекий голос. — Знаєте, якось іншим разом. Всі кореспонденти зайняті: готують програму про епістів є таке нове неформальне об'єднання...

Жбурнувши трубку, Степан прожогом кинувся до центральної площі. Там біля фонтана позував фоторепортерові голомозий тип у армійському галіфе, з корабельним канатом на шиї. Наблизившись, Степан Навпіл-навпіл упізнав у ньому романіста-початківця Миколу Гудзиченка.

ПАРОДІЇ

ВАСИЛЬ ЮЩЕНКО

НА СТОРОЖІ РИМИ

По кишенях щось шука.
Червоніє вся ВЖЕ.
А кондукторка гука:
Хто там без квитка ЩЕ!

К. Дяченко, «Чесна тітка».

Не трамвай: гроза-ріка...
Спокій за дверима.
А кондукторка гука:
— Хто там ще... без рими?

Хтось між людом упірна
В кутку далеченько,
Та до нього вона:
— Ви сміхун Дяченко?

Прошу, — каже, — струнко стать!
(Смілива, завзята...)
РИМУ треба соблюдать.
Штраф законно взято!

БАЛАДА ПРО ...ЛАПКИ

Їхав, їхав козак містом.
Не підкови — молотки!
Під копитом камінь тріснув.
Розлетівся на шматки.

...Хто озветься — не озветься.
Лиш зітхання із грудей...

В. Мороз, «Нічна балада».

Той, хто піснею озветься,
Знайде вірний шлях до серця.
Всяк щаслив, хто йде з піснями, —
Перевірено віками...
...Він почав «Нічну баладу»
Пісню, що б'є досаду:
Їхав, їхав козак містом,
Під копитом камінь тріснув.
Пісні славної рядки
Треба взяти у лапки.
А «підкови-молотки»
Брать не треба у лапки:
Адже власні то підкови,
Пригодяться лошакові,
Що козацького коня
В давній пісні здогаия...

ТЕЛЯТКО НЕ ВИННЕ

Там, где капустные грядки
Красной водой поливает восход,
Клененочек маленький матке
Зеленое вымя сосет.

С. Єсенін, 1910

Зеленим деревцем зросте у лісі жолудь
Отой, що дощик з неба нагукав.
Немов телятко мордочкою в жолоб —
Листок осінній лізира в рукав.

В. Луговик. «Вічне перо», 1986.

...Покірливе телятко двох маток ссе.

Прислів'я

Телятко симпатичне, що й казати,
Але вже час його і відлучати.

Від заряджаючого «Зенітки»:

Міжнародна асоціація професійних бюрократів була створена двадцять років тому у Сполучених Штатах Америки Джеймсом Бореном. У ній понад 1600 членів. Кілька слів про її засновника та про саму асоціацію. Джеймс Борен має п'ять вчених ступенів, зокрема ступінь доктора філософії університету штату Техас і Каліфорнійського державного коледжу. Художник-карикатурист, письменник-гуморист, автор чотирьох книжок. У 1980 році кандидатом у віце-президенти, а в 1972 і 1984 роках — у президенти США. У свій час, очоливши службу американського сенату, він дуже близько зіткнувся з бюрократичним апаратом і завдяки дев'ятирічній праці в держдепартаменті США дійшов висновку: «Не можеш перемогти — приєднайся, не можеш приєднатись — очолюй!» Так була створена й очолена МІЖАСПРОБЮР. Найвища нагорода асоціації — «Орден Птаха». Це пластиковий пташок, череватий, з витріщеними очима, без пір'я. Вручення цього пташка разом із присудженням звання «Верх бюрократичної слави» супроводжується активною участю телебачення і преси... Серед нагороджених був Р. Рейган, поштова служба Канади, муніципальна рада Манчестера і т. д.

Минулого року Д. Борен побував у Радянському Союзі, в тому числі в Києві. Він прийняв до складу МІЖАСПРОБЮР кілька киян, видавши їм спеціальні посвідчення разом із незвичайними бюрократичними олівцями-гумками (гумки з обох боків). Одним з таких прийнятих у члени цієї авторитетної асоціації став і наш постійний автор Леонід Сухоруков.

ЛЕОНІД СУХОРУКОВ,

член міжнародної асоціації професійних бюрократів

БЮРОКРАТИЧНІ РОЗДУМИ

- Хаос — це найзручніша форма існування бюрократичної системи.
- Критику знизу визивав лише з-під власного каблука...
- Від скількох дерев культури лишилися самі тільки пні!
- Дійсність від постійного лакування стає слизькою...
- Виправдуючись перед керівництвом, твердив, що його користь була така велика, що він безсилий був її принести.
- З характеристики: «Мухи не скривдить, але зробить з неї слона...»
- Працював за принципом: перш ніж сісти підлеглому на шию, її треба добряче намилити...
- Навіть колесо історії іменував п'ятим.
- Сила звички: навіть ідучи на пенсію, погрожував що повернутися...
- Еліпс — це зднаоаанний нуль.
- Словесна вода — це гальмівна рідина прогресу.

ГЕННАДІЙ КОСТОВЕЦЬКИЙ,
ОЛЕГ ПОПОВ

ОЗНАКА ЧАСУ

— Послухай, Куроїденко, давно хочу тебе спитати: як ти ставишся до старокитайської поезії? — суворо звагтив шеф, пропонуючи сісти.

— Та як вам сказати, Сидоре Калениковичу... Конфуцій у таких випадках виголошував...

— Конфуцій, по-моєму, в нашій установі не працює. Давай без оцих викрутасів, прямо кажи.

— А чого? В принципі я її поважаю, але віддаю перевагу японській.

— Ну що ж, молодець, відповідаєш у дусі часу. Плюралізм виявляєш. Але скажи: невже тобі не подобається поезія у жанрі ші?

— Знаєте, Сидоре Калениковичу, коли так ставите питання, то скажу, що більше шикую жанр ци. Хоча японську хокку полюбляю більше. А щодо китайців, то, якщо вже зовсім одверто, мені дуже до вподоби Лі Бо, наприклад, ось цей його свояків: «Флейти сумні звуки сон обірвали...»

— Непогано, зовсім непогано,— вдоволено пробуркотів шеф, затягуючись сигаретою,— недарма ми тебе до профкому висунули. Але мені дуже імпонує ось це... — І Сидір Каленикович продекламував із «Цвіте Мейхуа», здається, Лі Цинчжао, уважно стежачи за моєю реакцією. — Вражає? Отож-бо! Але ж чому ти віддаєш перевагу японцям? Чи не тому, що вони більше захоплювалися інтимом?

— Не приховую, давні японці ліричні. Але водночас філософічні. Ось послухайте... — І я прочитав кілька танка.

— Як на мене, Лу Ю таки глибший,— констатував Сидір Каленикович після нетривалої паузи. — Ну, чого наїжився, я тобі своєї думки не нав'язую... Цікаво, якої думки з цього приводу наш головний економіст? Сьогодні ж спитаю. А ти йди, працюй...

Вийшов я з кабінету й подумав: яких все-таки висот сягнула гласність у нашій конторі!

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

ЗАКРИТИЙ ЛИСТ МАЙКЛУ ДУКАКІСУ

Здоров був, Майкле! Хелло, Михайле!

Пишу тобі з невідомої квітучої республіки, яка стала відомою всьому цивілізованому світові після фейєрверка в Чорнобилі і наступної травневої демонстрації, яка продемонструвала, незважаючи на радіофобію шведського радіо, всенародну радість з приводу входження мирного атома у кожний наш дім. І цією радістю ми поділилися з братньою Білорусією, вдячною Польщею, дружньою Фінляндією і навіть трохи відстебнули тим-таки панікерам шведам. Так наша республіка ввійшла у перебудову, яку ми традиційно зобов'язалися закінчити першими і достроково. Бо ми впевнені в тому, що апарат «был, есть и будет есть». Особливо у нашій республіці, де всі звикли добре їсти ще до різдва Хрущова. Особливо одне одного.

Зрозуміло, Майкле, що це наші внутрішні справи, в які вам не слід втручатися, оскільки у нас є своє міністерство внутрішніх справ, яке справиться з нами і без вас. Я теж не полізу у ваші внутрішні органи, а лише дозволю собі продемонструвати нове політичне мислення в аспекті загальнолюдських пріоритетів.

До чого я веду, Майкле? Вибач за плюралізм, але ти даремно затіяв виборчу драчку за посадовий оклад президента США. Навіть безпартійному їжакові було ясно, що виграє Джордж Буш, бо він був другим при Рейганенкові, а за тобою стояв лише штат Массачусетс. І даремно метушилася зі своїми мільйонами твоя жінка Кітті — з п'ятою графою у вас, як і у нас, далеко не поїдеш, хіба що за межі.

Аналогічна халепа сталася і в нашій області. Жінка нашого першого, як і твоя, почала проштовхувати його на Київ. А закінчилося все це тим, що його спровадили на пенсію за блискучі недоліки в галузі дефіциту, який він успішно збирав, а частину переправляв у Київ тим, хто й спровадив його на пенсію. Я розумію, Майкле, що тобі важко зрозуміти наші номенклатурні ігри. Я лише поясню, що номенклатура — це та сама макітра з варениками, і хоч ти вгорі у цій макітрі, хоч насподі, а все одно купаєшся у сметані й маслі, а як випадеш у грязь, то хто ж тебе, забрудненого світлою дійсністю, поверне до кормушки?

Може, я кажу щось зайве, але до нас прийшла гласність, і коли вона піде, я вже нічого зайвого не скажу. Хіба що на допиті. Але я вірю, що ті часи не повернуться, хоча ті, хто колись вижив і повернувся з наших білих олімпіад, не дуже вірять, бо у них, невиїзних через інвалідність, зовсім пропав демократичний кругозір, який у мене, навпаки, розширився після двотижневої інтуристської подорожі до Австрії, де я придбав манаття не лише рідній жінці, а й чужій, яка мені моя рідна.

Та не будемо теревенити про міщанське, промтоварне, тлінне, а перейдемо до вартощів ідейних, неперехідних. Отож, Майкле, у нашій області відкрилася вакансія першого. Використай, друже-містере, новий шанс у рамках міжнародної інтеграції! Встав фітіль нашим обласним демократам як лідер не нашої демократичної партії! Не тремти, Майкле, бо навіть ми знаємо, що ти перетворив колись загазований штат Массачусетс на квітучий оазис, де з жиру казяться не лише капіталісти, а й їхні могильщики. Якщо у нашій області тобі пощастить зробити хоча б десяту частину того, що ти зробив у штаті Массачусетс, то ти знову привернеш увагу до себе всієї світової громадськості і вже ніхто не зможе протистояти тобі на наступних президентських виборах у Сполучених Штатах Америки! Отож бери наш моральний капітал, а нам привези справжній.

І найперше надішли для передвиборної кампанії вагон пральної порошку, і ти забезпечиш собі вічну підтримку наших обласних жінок, яким остогидло окозамилювання, чим на сьогодні ми займаємося вже без мила.

Команду я доберу тобі на місці, Майкле, і нічого за це не попрошу. Тільки посаду третього. Бо я єдиний в апараті, хто закінчив університет, щоправда, заочно, бо все ніколи було вчитися.

На виборчій конференції ти легко уконтрапупиш свого суперника, нашого другого. Яким чином? А таким, що він має диплом інституту механізації сільського господарства. Нібито дурничка. Але використай нюанс. Тактовно нагадай, що коли механізатори гуртом посунули у лідери, ми почали купувати хліб у США з причини як наявності відсутності механізаторів на своєму місці у сільському господарстві, так і відсутності наявності самого сільського господарства, яке у нас колективне, тобто нічиє, а з нічого ніщо й не родить.

Тільки не подумай, Майкле, що ми вже такі бідаки. Майже все, до чого ви звикли, у нас є, крім добробуту, а так і наркоманів у нас є, і корупція, і рекет, і проституція...

Отож сумувати тобі не доведеться. Гроші на соціальні програми теж можна знайти, як знайшли сто тисяч при арешті начальника ОБХСС. Уявляєш, скільки мають спонсори, які з ним ділилися?

Ну, не комизись, приїзди до нас, Майкле! Тільки знай, що ми ніколи не поступимося своїми основоположними принципами. Вони у нас незмінні від початку й дотепер: земля — селянам, заводи — робітникам, вся влада — Радам!

До речі, Майкле, нам приємно, що перебудова певною мірою торкнулася і Сполучених Штатів Америки. Кажуть, що у вас наполовину скорочують штати Центрального розвідувального управління у зв'язку з успішною діяльністю на території нашої країни наших-таки Головатома, Водгоспу та Агропрому. Правильно робите, Майкле, бо скорочення цих мічурінців у нас не передбачається, а там, де вони не ждуть милості від природи, жоден шпигун не те що не зможе нашкодити більше, а просто не виживе.

Я пишу тобі, Майкле, закритого листа не тому, що у нас закривають відкриті листи і відкривають закриті, а тому, що мою ідею

можуть перехопити десь на кордоні, скажімо, у Чернівецькій області. Якщо там відкриють і відповідно запросять тебе на керівництво, не погоджуйся ні за які рублі, навіть конвертовані. Хоча у Чернівцях ніколи не було індіанців, але скальпи там відпадають самі по собі. Як кажуть, поголовно.

Отож їдь до нас, а в Чернівці не їдь, хай іде туди один наш знахабнілий сатирик, якому зачіска не потрібна, крім однієї волосини, на якій тримається його голова аж до успішного закінчення перебудови.

На цьому, куме Майкпа, бажаю тобі гуд бай і всіляких інших превеликих гудів!

ГРИГОРІЙ ЄЛИШЕВИЧ

КОНФЛІКТ

У сільраді репетує Ганна.
— Прикрутіть сусіда-хулігана!
Він учора нашому синочку
Розірвав новісіньку сорочку.
Добре, хоч Василько не злякався,
Від нахаби якось врятувався.
Тільки видер в нього трохи чуба
І, здається, вибив два-три зуба...

Коментує дехто ще й сьогодні
Саме так події міжнародні.

ДВІ ДОЛІ

Байка

Говорить Їжачиха до Левиці —
Такої, як вона сама, вдовиці:
— Ну, Їжаку моєму й діставалось!
Ковтнули б з голками, якби могли.
А як усі плювались, одвертались...
Зате тепер аж нудить від хвали.
Згадали, що давно усяких гадів,
Що не цуравсь виносити сміття...
Хіба, скажіть, не гризтиме досада
За так перепаскуджене життя?
— Ех, любонько,— Левиця відказала,—
Ще хтозна, кому більш не повезло.
Мого божка настільки зализали,
Що проковтнули — наче й не було!

АРГУМЕНТИ

Прийшов Микола до куми
І жалібно зітхає:
— Повір, із жінкою мені
Життя уже немає.
Як женихалися, була
Ласкава, ніби киця.
Тепер же, господи прости,
Точнісінька тигриця.
— А що ж ти, гаспиде, хотів! —
Відрізала кумася. —
Як то полюй на дефіцит,
То десь виннюхуй м'ясо,
То від начальства відгризайсь,
То вигризай зарплату,
То ввечері вилизуй все —
І діточок, і хату
І вас, як в засідці, чекай
Із гречки чи з пивниці...
Тут кожна стане, хоч-не-хоч,
Лютіша від тигриці!

ХВОРИЙ НА РОЗДОРІЖЖІ

І за які такі гріхи
Мене біда скрутила!
Засіла раптом в животі
Якась нечиста сила.
Гурчить, як трактор, і шкребе,
Неначе кіт в торбинці.
Я б ще терпів, але терпцю
Не вистачило жінці:
— Чи ти гранату проковтнув?!
Ще вибухнеш, крий боже...
Давай женй до лікарів —
Якийсь і допоможе.
Заходжу я у кабінет,
Дивлюсь — сидять патлаті:
Дівиця в штанях і юнак
У білому халаті.
З тією фіфочкою він
Щось про своє варняка,
Мені ж до рота зазира,
Немовби я коняка.
І каже (педве я збагнув,
Що це уже до мене!):
— Обмежте смажене в меню,
Солоне і копчене.
А як дізнатись вам кортить
Ще про дієту всяку,
Зайдіть до зава — він у нас
В цім ділі з'їв собаку.
Зав головою похитав:
— Яка аже там дієта,
Коли ти, голубе, і так
Нагадуєш скелета!
Калорій більше наминай,
Інакше вріжеш дуба.
...За віщо, людоньки, скажіть,
Мені така рахуба?
Так заморочили мене
Оті спеціалісти,
Що не збагну: чи їсти все,
Чи взагалі не їсти?!

Суми

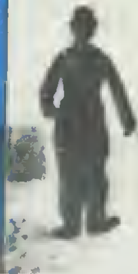

До 100-річчя від дня народження

Мистецтво

«Найкращі стрічки робляться із шматків життя».

Чарлз Спенсер Чаплін

Наприкінці першого десятиліття XX ст. в історії світового кінематографа настав зламний момент. Європейська кінопродукція помітно втрачала пронатну вагу, натомість різко пішла вгору крива раніше відсталого американського конкурента, який рекордними темпами модернізував прокат і енергійно перетворював ярмарнові «нікель-одеони» на розкішні й прибуткові кінотеатри. Став популярний новий жанр — серійні фільми-інтриги з вампами, ковбоями, зі страхаючими назвами на кшталт «Тигри С'єрри», «Майстер таємниць», «Викрадачі жінок», де діяв Гаррі Гудіні, переслідуваний стальним роботом.

Розвинувши запозичений у Франції фільм з епізодами, кінематограф США вийшов із стадії дитинства. Ошелешивши глядача сценами битви під Пітерсбургом та самогубства Флори Камерон, фільм «Народження нації», що набув широкого розголосу, ознаменував початок світового панування Голлівуду — мішурного куточка на пістрявій карті Лос-Анжелеса, знаменитої «фабрики мріянь», претендента на роль всесвітньої столиці кіно. В 20-і роки вже близько третини голлівудських режисерів були вихідці з інших країн, а вступний титр фільму «Остання команда» захоплено резюмував: «Голлівуд — імперія чудес XX століття! Мекка людства».

Саме тут у листопаді 1913 року сталася подія, якій тоді не надали особливого значення: хазяїн кінофірми «Кістоун» Кессель уклав контракт з 24-річним англійцем Чарлі Чапліном, за спиною в якого була біографія важка й нерадісна. Залишившись у шестирічному віці без батька, син бродячих акторів мюзик-холу жив надголодь у лондонському Іст-Енді зі своєю сім'єю, — на навчання не було коштів, і його дитячі роки минали на цирковій арені та естраді вар'єте, де він переймав в акробатів ексцентричні стрибки, наполегливо тренувався як жонглер і виробляв свою специфічну ходу. В чотирнадцять років до нього прийшов перший успіх — він витримав екзамен і став постійним учасником бродячих театральних труп, де шліфував свої здібності коміка-ексцентрика, то імітуючи підпилого гультяя у скетчі «П'яний з лондонського клубу», то звертаючись до амплуа мавпи у скетчі «Розумний орангутанг», то беручи участь у комічних пантомімах. Техніку естрадних, комедійних і фарсових ролей він опанував прекрасно, не забуваючи, однак, удосконалювати і мистецтво міміки. Вже тоді у Чапліна виробилася риса, яка характеризувала його як справжнього художника, — вміння відчувати аудиторію, її запити й інтереси.

На час з'яви його в Голлівуді, в 1912—1913 рр., американські бізнесмени охоче вкладали кошти у кіновиробництво, що давало чималі прибутки, причому художній талант розглядався бізнесом як вигідна сировина для кінопромисловості. Точно сформулював суть цієї своєрідної «інтелектуальної» работоргівлі у книжці «Гроші пишуть» Ептон Сінклер: «На спостережних вежах кількох тисяч газет, журналів, видавництв і театральних бюро сиділи люди, по-шпигунськи вистежуючи нові таланти. Коли

Чарлз Спенсер Чаплін

такий талант з'являвся, вони підхоплювали його і концентрували всі хитрощі цивілізації на тому, щоб перекарбувати цей талант протягом щонайменшого часу на щонайбільшу кількість доларів». Це сталося і з Чапліним: режисер Мак Сеннетт, представник фірми «Кістоун» і один з основоположників американської кінокомедії, за допомогою Кесселя зміг перекарбувати здібності бродячого коміка на доларові купюри, запропонувавши сто п'ятдесят доларів на тиждень замість шістдесяти у театрі комічної пантоміми. Давши останню виставу в лос-анжелеському «Експрес-театрі», Чаплін уперше став перед кінокамерою 5 січня 1914 року у фільмі «Заробляючи на життя», який поставив режисер і актор Генрі Пате-Лерман — австрійський іммігрант і колишній водій автобуса. Почалася каторжна ремісницька праця: за рік Чаплін знявся в серії короткометражних кінокомедій, працюючи, як і всі актори у деспотичного Мак Сеннетта, в шаленому темпі, беручи участь у бійках, утрируючи будь-який жест або рух у дусі голлівудської технології комедійних прийомів, коли кожен патетичний момент треба було переводити у гротескний план.

При цьому слід враховувати індивідуальність Чапліна, який не раз і глибоко розмірковував над природою комічного. Ще працюючи в різних вар'єте, він шліфував широкий набір технічних акторських прийомів. Крім того, вивчаючи реакцію залу, він сприймав не тільки фізіологічну, а й соціологічну закономірність того сміху, який супроводжував найбільш вдалі його виступи.

Більшість фільмів кістоунського періоду сповнені гротескними сценами, причому засоби кіновиробництва були тоді найпримітивніші, сценарій не давав докладного описання сцен, а комічний матеріал розроблявся за день до зйомок, та й то у загальних рисах. Кожна кінострічка завдовжки триста метрів призначалася для однієї ролі і знімалася протягом одного дня, при цьому актори самі вибирали собі костюми і відпрацьовували жести, — в цій трупі Чаплін, з густими звисаючими вусами, високим сірим циліндром, моноклем, у сюртуку і лакованих черевиках, грав ролі злодія у подобі лондонського денді. Він не раз міняв свій костюм-маску: відмовився від густих вусів, потім зупинився на борідці клинцем, в а своєму четвертому фільмі «Між зливами» обрав остаточний варіант, з'явившись у ролі бродяжки Чарлі з маленькими вусиками, качиною ходою і гнучкою тростиною, у завеликих черевиках і широченних штанях, котелку, жалюгідному завуженому піджаку і обшарпаному жилеті іншого кольору. Цій славнозвісній масці він був вірний аж до другої світової війни.

Слід зазначити, що створений Чапліном образ бродяжки, який завоював загальні симпатії, аж ніяк не був породженням аналітичних роздумів,— це наслідок імпровізації зі старим костюмом, що випадково трапив під руку, причому образ цей від початку до кінця — невичерпний феєрверк ексцентричних номерів і комічних гримас. Одначе, будучи створеним, Чарлі потребував пояснення, і Чаплін інтуїтивно точно зрозумів, у чому полягає його суть, — для нього його герой став постаттю знедоленою, в об'єктом висміювання були представники власть імущих.

У «Кістоуні» Чаплін знявся за рік у тридцяти п'яти фільмах завдовжки один-два ролики кожний, пройшовши відмінну школу комедії масок у трупі Мака Сеннетта, де панували дотепний жарт та імпровізація. Методи Сеннетта, помножені на дивовижний талант Чапліна, зробили з нього за короткий строк знаменитого актора, кінопромисловці ж намацали під лахміттям Чарлі золоту жилу — ділки з фірми «Ессеней» накинулись на нову зірку, запропонувавши роботу сценариста, постановника і актора. Працюючи в 1915 році над п'ятнадцятьма фільмами, він створив свій перший шедевр — «Бродягу».

Сильні світу кіно зробили Чапліну заманливу пропозицію: в 1916 році фірма «Мючюел» запропонувала йому контракт на 670 тисяч доларів, зокрема 100 тисяч «підйомних» і необмежені можливості пересування, за дванадцять фільмів. Майже всі вони сягнули рівня визначних творів кіномистецтва — кожна на дві котушки, картини ці стали тріумфом неперевершеного мімічного актора. Нагадуючи за рисунком балет, вони були зразком тонкої сатири з соціальним підтекстом.

Нагородою за прекрасні картини стала нечувана популярність: ще 1914 року у «Харперс уіклі» з'явилася стаття «Мистецтво Чарлза Чапліна», в якій його порівнювали з Арістофаном, Плавтом, Шекспіром, Рабле, Філдингом, — автори перших критичних відгуків поставились до його мистецтва серйозно й неупереджено. Реакцією ж публіки на появу феномена Чапліна

стало незагайне обожнення, перетворення його на міф, пояснити який належало не тільки критикам, а й соціологам. Підстьобувані цим міфом, з'явилися пісеньки і статуетки, іграшки і комікси, натхнені образом Чарлі, причому фільми Чапліна в історії кіно єдині, що незмінно привертають увагу публіки від тих часів до наших днів і гідно оцінені найширшими масами глядачів — від бідняка і середнього споживача до представника вищого світу й інтелектуала.

Підписавши 1917 року контракт з могутньою фірмою «Ферст Нешнл», що контролювала більшу частину кінотеатрів країни, Чаплін за два роки поставив чотири фільми по три котушки — лише чотири, але кожен з них шедевр. У «Собачому житті» він повернувся до теми нетриць і бродяги, переслідуваного поліцією, і картина ця, мабуть, найбільш яскраво визначила характер Чарлі, котрий сягнув найвищої точки своєї художньої зрілості. Чаплін писав, як вразила його одного разу атмосфера в бюро по найму робочої сили. — І, залишаючи бюро, виходячи з боротьби переможеним, його Чарлі бачить коло дверей зграю собак, що гризуться за кістку. Це символіка фільму, все інше — пародія на романи у вікторіанському стилі: спокушення, викрадення, шлюб, збивання статків і, нарешті, дитяча колиска. Колиска, в якій виявляють... собаку.

У «Сонячній стороні» амплуа Чарлі інше — затурканий хазяїном-пуританином робітник на фермі, що тікає від непривабливої дійсності у світ солодких мріянь. У нищівній сатирі на світову війну, фільмі «На плече!» (1918 р.), він рядовий солдат союзної армії, окопник безглуздої війни. Оцінюючи цей прекрасний фільм, відомий французький кінокритик Делюк звертається до аттічної трагедії, театру Софокла й Евріпіда, — в картині він побачив не просто гіркоту, а трагедію: «Удари батога падають один по одному... Коли собаки нещасні, вони виють на місяць. Чаплінський фільм про війну — це так само виття на місяць, від якого кров холоне в жилах». Реакція офіційної Америки на фільм була, одначе, далеко не захоплена, і не дивно: «На плече!», як і «Іммігрант», що вийшов на два роки раніше, боляче бив по «коліщатках» адміністративної машини Штатів та апологетиці шовіністичного ура-патріотизму.

В перше десятиліття після першої світової війни могуть та експансія американської кінопромисловості різко посилилась. Іноземні фірми було вигнано з двадцяти тисяч кінотеатрів США, і в той же час їхня продукція за межами країни сягала 90 відсотків, — виробництво, розподіл і прокат їх у всьому світі монополізували «Парамаунт» і «Фокс», «Лоев», «Метро» й «Юніверсал». Голлівуд щороку викидав на кіноринок понад п'ятсот фільмів, на виробництво яких витрачалося двісті мільйонів доларів. Його символом стала зірка екрана, основою світової експансії — система зірок, «стар-систем», навколо якої нагнітався рекламний ажіотаж таємничості і легенд. Однак цензурні рогатки і «стар-систем», касово-продюсерський диктат і фінансовий інтернаціоналізм нокаутували художні достоїнства американського кіно. Томас Гарпер Інс помер, а зірка Девіда Уорка Гріффіта, який збанкрутував

У фільмі «Його улюблене дозвілля»

У фільмі «Життя»

і був вигнаний з Голлівуду, закотилася. У цих неростих умовах не слабшала лише американська школа кінокомедії, що була першою, а згодом і єдиною в світі, — і гарантією її тривалої популярності став рівень фільмів Чапліна.

Погляди великого актора на суть і завдання комедії були особливі, його фільми викликали у глядачів не лише сміх. «Я можу точно сказати, — пригадував він пізніше, — коли у мене вперше з'явилася думка надати своїм комедійним фільмам ще одного виміру. В картині «Новий воротар» був епізод, коли хазяїн виганяє мене з роботи. Благаючи його зглянутись, я починав показувати жестами, що в мене купа дітей, одне від одного менше. Я розігрував цю сцену блазенського відчаю, а неподалік стояла наша стара актриса Аліса Девенпорт і дивилася на нас. Я випадково поглянув у її бік і, на свій подив, побачив в її очах сльози.

— Я знаю, що це має викликати сміх, — сказала вона, — але дивлюся на вас і плачу.

Вона потвердила те, що я давно вже відчував: я здатний викликати не лише сміх, а й сльози».

Здатність ця була унікальною, — фільм «Малюк», що став вирішальним етапом у творчій біографії Чапліна, її і підкреслив, і відшліфував. Постановка цього повнометражного фільму в жанрі, надзвичайно важкому для комічного актора, тривала дуже довго і проходила не рівно. Під час його зйомок Чаплін пояснював: «Цього разу

я збираюся зробити великий, серйозний фільм, однак у деяких його епізодах відчуватиметься іронія і сатира на наше суспільство», — проте результат виявився набагато значнішим. Світова прем'єра «Малюка», за сучасною лексикою, відбулася 6 жовтня 1921 року в Парижі у великому залі «Трокадеро» в присутності автора. І успіх був величезний.

Сюжет фільму нагадує події з життя самого Чапліна: на екрані сіре, похмуре горище в одному з найбідніших передмість Лондона, де за чверть віку до цього йому довелося голодувати і мерзнути. Історія проста: бідний скляр усиновив маленького хлопчина, якого покинула мати і підібрали злодії, котрі потім викинули малюка на звалище для сміття. Чарлі бере підкидька Джекі на виховання, але сантиментицька благодійницька організація відбирає у нього дитину. Склярові вдається повернути Джекі і сховатися з ним у нічліжці. В цей час мати, що стала на той час уже відомою актрисою, через газету обіцяє велику винагороду тому, хто знайде її сина. Хазяїн нічліжки викрадає малюка і віддає його матері; поліція знаходить Чарлі; Джекі з матір'ю люб'язно запрошують його у свій дім.

Тут Чаплін за допомогою чудового маленького актора Джекі Кугана вперше зворушив і приголомшив глядача своїм великим талантом трагіка, — «Малюк» був далекий від звичної розважальності, блискучі гумористичні епізоди антиспилися тут сценами, в яких звучала гірка іронія і сарказм, торжествувала гостра пародія на жорстокий світ, в якому доводилося жити бідоласі Чарлі та його симпатичному знайді. «Я люблю трагедію, — признавався якось Чаплін. — Я люблю трагедію тому, що в основі її завжди лежить щось прекрасне. А для мене прекрасне — найдорожче, що я бачу в мистецтві і житті. З комедією варто морокувати, якщо там знайдеш це саме прекрасне, але це так важко...»

У фільмах «Клас нероб», «День получки» і «Пілігрим» Чаплін повертається до короткого метражу. У «Дні получки» його Чарлі — будівельник, життя якого складається з ритмічного чергування каторжної праці та непробудного пияцтва. Запізнюючись завжди на роботу, він переводиться на відрядну оплату. В кінці тижня дружина забирає у нього получку, але йому вдається приховати копійки, які він пропиває з компанії друзів. Уранці, повернувшись додому, він лягає спати у наповнену водою ванну, з якої його виймає дружина. Просушивши єдиний костюм, вона випроваджує його на роботу, куди герой знову запізнюється, і його карають... Це життя, а суцільна сумна вервечка невдач, запрограмована безвихіддю.

У «Пілігримі» Чарлі — каторжник, що тікає із Сінг-Сінга і в одязі священика попадає в маленьке американське містечко, де пілігрими очікують на приїзд проповідника. Чарлі водять до церкви, де він читає емоційну проповідь і на очах подивованих парафіян мімікою зображує боротьбу Давида з Голіафом. Утікач хоче покинути місто, але його впізнає один з колишніх в'язнів, що намірився пограбувати будинок. Чарлі намагається завадити злодієві, та на нього доносять, — поліцейський хапає його, доставляє на мексіканський кордон, і він опиняється в дивному становищі: у США його можуть знову арештувати за колишню втечу, а Мексіці — пристрелити бандити, і Чарлі біжить уздовж кордону одною ногою у Мексіці, другою у США. «Я знаю, — підсумовував Чаплін, — що з мого фільму «Пілігрим» публіка в Європі виходила зворушена до сліз. Особливо щодо цього мені подобаються росіяни. Я знаю, що їх найменше цікавить у мене смішне. І це тому, що в Європі на мене дивляться як на художника справжнього життя». Слід наголосити на цьому факті — пізніше саме Європа показала звонеанським Штатам, що таке справжня гостинність.

Величезний вплив на світове мистецтво справив фільм «Парижанка» (1923), який уперше потвердив спроможність кіно повіствувати з таким же психологічним ефектом, як п'єса і роман, — головну увагу тут Чаплін приділив поглибленому показові ситуацій і характерів. Такий прийом не був тоді особливим нововведенням і вже зустрічався в німецьких і шведських фільмах, однак лише в драматичній комедії «Парижанка» набув класичного довершення.

В середині 20-х років, коли Голлівуд, потураючи смакам сильних світу і прославляючи бізнес, на всі лади розхвалював «золотий фейєрверк» просперіті, Чаплін випустив у світ «Золоту лихоманку» (1925) — найкращий із своїх німих фільмів. У своєрідній, лише йому притаманній трагікомічній манері він одягнув у кінематографічну форму історію, здійняту 1898 року навколо відкриття золота на Клондайку. — І хоча події відбуваються наприкінці минулого століття, неважко здогадатися, яка лихоманка малася на увазі. Тут, як і в наступному фільмі «Цирк» (1928), Чаплін поставив Чарлі на волосок од смерті: в першому — на краю провалля, у другому — на дротині, натягнутій під куполом без страхувальної сітки. Символіка була очевидна — метафори ж стали власною світового кіномистецтва: в одному з епізодів Чарлі сидить за накритим столом і, аби розвіяти нудьгу, виконує за допомогою двох виделок свій

У фільмі «Лікування»

знаменитий «танець булочок», в іншому він з приятелем голодує, причому його колезі Чарлі уявляється жирною пуляркою, затим Чарлі з'їдає свій черевик, куштує шнурки, наче макарони, смачно обсмоктує цвяшки. «Золота лихоманка» стала найприбутковішим фільмом Чапліна, популярність його була рекордна.

Невдовзі, однак, плани Чапліна перекреслюють важливі події — економічна криза 1929 року і початок епохи звукового кіно. Німе кіномистецтво, стаючи дедалі витонченішим, підривало тим самим свої основи, найдовершеніші з німих фільмів звертались до звуку і слова, естетична й комерційна необхідність диктували свої умови.

Звукова хвиля, що захльоснула американський кінематограф кінця 20-х років, докорінно змінила його характер. «Великий німий» заговорив, і першим справді звуковим став у 1929 році фільм «Вогні Нью-Йорка». Цього і чекали, й побоювались, але наслідків тоді ніхто не міг передбачити. Можна нагадати, що нову техніку не сприйняло тоді чимало знаменитостей німого екрана — Фрідріх Мурнау і Всеволод Пудовкін, Рене Клер і Кінг Відор, Сергій Ейзенштейн і Чарлі Чаплін, котрі боялися, що, заговоривши, втратять зв'язок із глядачем,— проте переможної ходи нового не могли зупинити ні вони, ні реакція паризької і лондонської публіки, що зустріла свистом заокеанське осудження голлівудської кінопродукції.

Найвідчутнішого удару було завдано мистецтву німої комедії: реалізм мовленого слова порушив умовність комічних образів і усталені естетичні принципи, підірвавши монтаж і мізансцену. «Звуковий бар'єр» виявився фатальним для відомих і талановитих коміків — вибули з гри Монті Бенкс, Лаурел, Харді, швидко втратили популярність Кітон і Ллойд, до низькопробного блазнювання опустилися Кастелло і Аббот, зів'яв прекрасний талант Філдса. Тріумфально пройшли по німому екрану Кітон і Ленгдон, Пат і Паташон, але скоро забули і про них. У цій боротьбі вистояв, зберігши своє мистецтво і врятувавши від розгрому, лише геніальний Чаплін зі своїм коміком віку — бродяжкою Чарлі, зворушливим Шарло.

У 1931 році він випускає кінокартину «Вогні великого міста» — повістування про бродягу, сліпу продавщицю квітів і багача, де безробітний Чарлі, удаючи мільйонера, з великими труднощами дістає гроші для операції сліпої дівчини, котра, прозрівши, зустрічається зі своїм благодійником і дізнається, що покохала бідняка. У фільмі не було ні слова про кризу американської економіки початку 30-х років, однак недоладна постать мільйонера, одержимого манією самогубства, все ставила на свої місця.

Реклама подавала цю картину, а який уперше звучав голос Чарлі Чапліна в пісеньці «Я бідний Чарлі Чаплін», як «один момент з історії промисловості, підприємців і людства у пошуках щастя», критика ж зустріла фільм вороже. Вона не заперечувала, що в комедії є цікаві місця, але стверджувала, що автор пов'язав їх цілим рядом неймовірних інтриг без початку і кінця,— насправді ж американці були вкрай

У фільмі «Жінка»

роздратовані різкою критикою уславленого майстра на адресу правлячого класу США та його інститутів. Пригадаймо хоча б прекрасний пролог: свято на одній з центральних площ американського міста з нагоди відкриття статуї Миру і Процвітання, бравурна музика духового оркестру, лицемірні патетичні промови, та спадає запинало, і ми бачимо на статуї заскулого бездомного злидаря, що нагадує глядачеві про іншу реальність та гіркі проблеми. Саме на цьому різкому контрасті зовнішньої блискотливої сухозлотиці капіталістичного «раю» і безпросвітної убогості його знедолених мешканців і будувалися, до речі, сатиричні образи кращих фільмів Чапліна, де сумні очі Чарлі завжди розвінчували його комедійний антураж.

Якщо у фіналі картини «Вогні великого міста» Чаплін сягнув трагічних вершин свого мистецтва, то у «Нових часах» (1936) у його творчості стався принциповий поворот: переступивши через трагедію індивіда, розпочату «Малюком», він піднявся до значущих політичних тем сучасності, виступивши проти жорстокості режиму, побудованого на лиску. Криза, в лещатах якої борсався світ капіталістичної наживи, тут постала у вигляді зіпсованої машини для годівлі, що б'є Чарлі по обличчю і змушує його прокоатнути відкручену гайку,— бездушна і безумна, сліпа механічна сила, що діє в скаженому ритмі конвейєра, намагалась зробити з нього жертву й ідіота. Усі скетчі, що повторювали деякі сюжети попередніх фільмів Чапліна, звучали тут у десятку — і основна ідея не потребувала розшифрування.

Чарлі став у світовому кінематографі постаттю легендарною. Цей екранний чоловічок, пасербик капіталістичного міста, якого всі переслідують і кривдять, не міг не викликати глибоких симпатій,— він і його великий творець, він самотньо йшов по життю, один боровся проти насильства, тупості, передсудів і не припиняв боротьби із силами зла. Він був місіонером і агентом армії порятунку, ночував у нічліжках і під мостами, відбував солдатський строк і підмітав вулиці, стояв біля заводського

конвейєра і на боксерському рингу, працював у цирку і сидів у тюрмі, був золотошукачем і нічним сторожем. Чарлі був великодушний і некорисливий: у фільмі «Бродяга» він рятує від лютої хазяйки та її чоловіка нещасну, затуркану служницю, у «Малюку» виховує підкидьша, у «Нових часах» опікується маленькою донькою робітника, вбитого під час зіткнення страйкарів із поліцією.

Знедолений, він ходив по містах і селах з виглядом володаря скарбів Алі-Баби, даючи людям надію і притулок, що оберталися для нього (сумна й парадоксальна доля!) власними трагедіями. Однак жодні нещастя не могли зробити жорстоким чулого і невлаштованого бродяжку. Йому чужі корисливість і розрахунок — за все життя він, по суті, не нажив і цента і не засвоїв жодного із жорстоких законів, що цементують безжальне суспільство загальної конкуренції. При цьому він був далекий і від сльозливої сентиментальності, поєднуючи в своїй особі, що металася поміж мрією і безнадією, енергію і апатію, чесність і хитрість, хоробрість і несміливість, наївність і тверезий глузд. Ніщо людське йому не чуже — він був природно багатогранний, але при частих душевних розладах у ньому завжди брали гору доброта і чуйність, чесність і благородство. Образ Чарлі та авторські ідеї, в ньому втілені, не вичерпувались, на відміну від інших зірок комедійного кіно, сюжетом одного фільму, бо фільми Чапліна не мають кінця: у фіналі його герой покидав кінозали, йдучи назустріч новим турботам, сподіванням та випробуванням,— екранний чоловічок у пошарпаному піджаку і мішкуватих штанях з'являвся в найрізноманітніших ситуаціях і несподіваних зіткненнях, завжди викликаючи до себе інтерес і симпатії багатомільйонного і багатонаціонального глядача.

За точним визначенням французького поета Франсіса Кокто, Чаплін знайшов «есперанто сміху». Думка правильна, однак вона потребує уточнення: сміху, здатного, за словами М. В. Гоголя, «освітити дійсність». Ще в дні своєї молодості, виступаючи на естрадах вар'єте перед розмаїтими аудиторіями міських околиць, він тонко відчув нитті, які пов'язували його з народним глядачем, відчув і те, що будь-який комедійний жанр може дохідливо впливати на публіку лише за умови певної соціальної спрямованості. Не трюк заради трюка, а комедійні ситуації, в основі яких лежить соціальний підтекст, привертали його пильну увагу. Ось чому в перших фільмах Чапліна часто миготять кадри двобою слабосилого Чарлі із здорованем поліцейським, в якому перемагав виходець з народних низів. Образ Чарлі — це образ люмпенпролетаря, який прагне піднятися із дна, вижити у складних ситуаціях і незмінно бере гору над представниками пануючих сил, і його одіссея викликала у кінозалах не лише сміх, а й схвальний гомін.

Чаплін майстерно зумів крізь створену ним маску розкрити образ, і не тільки розкрити, а й зробити його таким, що надовго запам'ятовувався. Не раз він пробував звільнитися від своєї маски і свого образу, мріючи про драму й трагедію. «У мене є одна ідея-фікс,— признавався він колись,— і полягає вона у бажанні робити драматичні фільми». І великий майстер екрана пробував знімати інші фільми, скинувши пізнавану маску, проте так і не закінчував їх, не знаходячи компромісу між пошуками живого характеру і заглибленням в абстрактний символ: то він думав інсценізувати роман «Життя юнака-бідняка», то закінчував сценарій про Наполеона, то загорався ідеєю створити фільм із життя Христа — та врешті-решт знову повертався до класичного образу Чарлі. При цьому, будучи справжнім художником-психологом, він вкладав у свого славнозвісного героя дедалі більше соціальної гостроти.

Переосмисливши амплуа клоуна-ремісника і «роботу сміху», Чаплін став справді геніальним творцем,— зберігаючи маску, він послідовно міняв її функції і прекрасно показував характер, який міцно стояв на конкретному історичному й соціальному грунті. Він мав надзвичайно тонке відчуття внутрішнього органічного зв'язку з масовим глядачем, і його професійне зростання як унікального таланту було гарантоване цим рідкісним даром.

З часом глядач навчився відрізняти екранного Чарлі від неперевершеного майстра кіно Чапліна, які раніше зливалися в його уяві в одне художнє явище,— розділили їх «Вогні великого міста» і «Нові часи», а у «Великому диктаторі» (1940), де чаплінський герой здобув нарешті людську мову й патетичне слово, автор здобув самостійну і високу політичну трибуну.

У цьому фільмі Чаплін уперше відділив образ від долі і звільнився з-під влади комічного, перетворивши героя із жертви на борця і зробивши об'єктом вбивчої політичної сатири фашизм — втілення всього найагресивнішого і ворожого людині. Використавши хрестоматійний у комедії мотив двійника, Чаплін зіграв у цьому видатному антифашистському кінозвинуваченні двох людей з вусиками — традиційного Чарлі, маленького перукаря з гетто, і гротескного диктатора Аденоїда Хінкеля — нікчеми з маніакальними нахилами. «Диктатори — комічні люди, і я збираюсь за їхній рахунок повеселити публіку»,— пояснював свою ідею Чаплін і втілював її блискуче. Нищівна сатира безвідмовно поціляла тут у коротуна Хінкеля — Гітлера, який задля вдоволення ідіотського честолюбства намагається з'їсти і випити більше за свого здоровила приятеля Наполоні, в якому глядач безпомильно впізнавав Муссоліні,— проте комізм робився страшним, коли Хінкель, закликаючи до різні і погромів, жонглював земною кулею, змушував вистрибнути у вікно винахідника парашута, що розкривався автоматично, або стріляв у серце винахідника непробивної тканини. Чаплін заклав справжню міну у зачин розкручування сюжету, коли перукаря приймали за Хінкеля і наляканий двійник очікував викриття й катастрофи,— відкидаючи канони комедійності, його герой мужньо відмовляється виступати в ролі диктатора і проголошував, звертаючись до глядачів, промову, перейняту активним гуманізмом: «Народ — джерело сили, сили створювати машини, сили творити щастя. Будемо боротися за мир, побудований на

розумних началах, мир, де наука й прогрес принесуть загальне щастя... Хмари розсіюються! Сонце пробивається крізь них. Ми виходимо з темряви на світло. Ми входимо у новий світ, де буде більше щастя, а менше жадібності, ненависті й жорстокості».

Американська преса зустріла фільм неоднозначно. З одного боку, вона вітала в ньому звичну клоунаду Чапліна, а з другого — перетворення клоуна, який не розуміється на подіях, на прозорливого трибуна сподобалося далеко не всім. «Нью-Йорк пост» у номері від 16 жовтня 1940 року резюмувала: «Фільм мав би стати найвидатнішою в історії картиною, якби нас не чекало розчарування». Основні заперечення газета спрямувала проти другої частини фільму, перша ж, в якій рецензент побачив «знайому постать чаплінських комедій», здалася йому «багатообіцяючою». Щось схоже написала того ж дня «Нью-Йорк уорлд-телеграм»: «Замість чарівливого коміка ми бачимо нового Чапліна, Чапліна — серйозного пропагандиста». Тому-то «Великий диктатор» і викликав розчарування у маститої газети, репортеру якої, до речі, Чаплін пояснив після прем'єри фільму, як виникла його знаменита шестихвилинна промова: «Я не міг інакше, просто не міг. Ніяким іншим способом мені не вдалося б передати те, що накипіло в мені. Настав час, коли я просто повинен був облишити жарти. Усі вже насміялися досхочу. Адже смішно було, чи не так? А тут я хотів примусити їх слухати. Я хотів вивести їх із стану цього триклятого самовдоволення. Адже це не просто ще одна війна. Фашизм — це кінець нашого світу».

Закінчений у той час, як вермахт окупував Париж, і показаний тоді, коли Америка перебувала в ізоляціоністському благоденстві, фільм викликав політичні нападки на автора,— преса звинуватила Чапліна в мілітаризмі і заявила, що він «поганий американець». Але в усякому разі справу було зроблено, і зроблено майстерно,— фільм знайшов свого активного глядача, який згодом знищив нацизм і недолюдків типу чаплінських Хінкеля і Наполоні. Розум переміг мракобісся.

До середини віку Голлівуд прийшов з відчутними втратами: лише з 1947 по 1951 рік він загубив половину своїх глядачів. Головним винуватцем занепаду оголосили телебачення, яке вже у 1952 році спиралося на 15 мільйонів телевізійних точок, і фінансові тузи почали спішно переорієнтовувати свою позицію, покладаючи надії на стереокіно, сенсацію лондонського кінофестивалю 1951 року, та широкий екран — «сінераму» Фреда Уолера. Всесильний Спірос Скурас, голова правління фірми «20-й вік Фокс», дав хід більш довершеному типу широкого екрана — «сінемаскопу», однак і така технічна новинка не внесла живлющого струменя в продукцію Голлівуду. Студії вступали в конкурентну боротьбу шляхом збільшення метражу картин, розгорнувши безкомпромісні бої за власне місце на телебаченні, проте криза «фабрики мріянь» стала необоротною. Працівники кіно змушені були або покинути роботу, або забути про громадянську совість і втратити свій голос, як це сталося з Джоном

У фільмі «Малюк»

Х'юстоном і Робертом Россоном, Кліффордом Одетсом і Еліа Казаном.

Чаплін був скроєний з інших принципів: для нього особиста і творча свобода була поняттям неподільним, а ідеї гуманізму — основою світорозуміння. І він оголосив війну Голлівуду і всьому, що було його синонімом,— дешевим кіноштампам, продажності, безпринципності, лицемірству, розпочавши рішучу боротьбу за справжнє мистецтво, проти перетворення його на засіб придушення і стандартизації особистості. «Неможливо досягти успіху в кіно тому, хто відмовляється пристосовуватися, хто виявляє себе іновачем, хто осмілюється нехтувати приписами великого бізнесу в кінематографі,— підкреслював 1947 року свою позицію визначний майстер екрана. — Я твердо вирішив раз і назавжди оголосити війну Голлівуду. Я, Чарлі Чаплін, стверджую, що Голлівуд умирає. Це вже не виробництво фільмів, що, як гадають, є мистецтвом, а накручування кілометрів целулоїдної плівки».

Накручувалась плівка, треба сказати, енергійно, виплюнувши на екран істерію холодної війни і п'ятирічну «антикомуністичну серію», розпочату «Залізною завісою» Уільяма Уелмена. Напрнкінці сорокових років у моду ввійшов похмурий песимізм. Освячуваний лаврами «Оскарів», при підтримці «Легіону добропристойності» Голлівуд штампував, згідно з правилами «Кодексу моралі», святенницький кіносвіт. Однак прекрасне технічне обладнання не рятувало від мистецького виродження ні жанри, ні їхніх творців,— комічні фільми агонізували, вироджувались у безглузду пародію Боба Хоупа чи ідіотизм Кастелло.

фільми Даленого Заходу перетворювались на відверту комерційну дешевинку. «Велика візима» Голлівуду втрачала симпатії глядачів, а відхід і деградація колишніх майстрів кіномистецтва ставили на ситуації узагальнюючу крапку. І вслід за Чапліним війну фетишам Голлівуду оголосили кращі кінорежисери Сполучених Штатів і Англії, Італії і Франції, Іспанії і Швеції,— виклик Чапліна культурному виродженню набув політичного характеру.

Історичний демарш великого порушника спокою виявився моментом переломним, що змінив його творче амплуа і моральну місію в американському суспільстві, зачарованому післявоєнним просперіті, впевненому у приході месіанського віку Америки. Проти Чапліна моралізуючий істеблішмент розпочав чергову кампанію, сунучи носа в його особисте життя. У розпал цькування, в атмосфері інсинуацій і вихлюпування бруду з'явився новий шедевр — «Мосьє Верду» (1947), повістування про жінкообвинцю, тонко викриття, хоч йшлося про Францію, суспільних пороків заокеанських Штатів.

Публіка була шокована: з екрана щез відомий світові бродяжка Чарлі, що десятиліття викликав симпатії і співчуття, народжений під знаком нещасливої долі. Натомість перед глядачем постав літній красень, цинічний і елегантний, жорстокий і нахабний,— анархіст Верду, колишній помічник касира банку, який після звільнення зробився безробітним і злочинцем. Ейзенштейн якось зазначав, що дитяча жорстокість взагалі притаманна Чапліну,— ця риса і стала визначальною в характері Верду, що зазіхав на статки немолодих жінок з нелегкою долею. Сюжет був простий і страшний: досвідчений і спритний французький спокусник жениться і вбиває, аби одержати спадок, убиває безжально і невпинно. Мораль злочинця, що ввібрав у себе цинізм і жорстокість світу капіталу й оцінює свої грабунки та вбивства як «ділову справу, бізнес», типова для суспільства важких й узагальнююча, як політичний тезис: «Так, доля наділяла мене розумом і здібностями, і я протягом двадцяти п'яти років віддавав їх чесній праці, але затим вони стали непотрібні. Я змушений був сам вигадати собі спосіб, щоб прогодуватися... Але повірте, це було нелегке життя. Я віддавав дуже багато за ту дещицю, яку брав. Щодо «масових убивств», про які говорив прокурор... хіба в нашому світі вони не прощаються? Хіба у нас не готують найрізноманітніші знаряддя масового знищення людей? Хіба у нас не роздирають на шматки беззахисних жінок і дітей, роблячи це строго науковим способом?»

Це останнє слово Верду на суді, резюме Чапліна-сценариста,— по суті, формула діючої методики капіталістичного світу, підпора післявоєнного американського просперіті: злочин — продовження бізнесу, так само як війна — логічне продовження дипломатії.

Фільм цей став не так обвинувальною і тонкою сатирою, як своєрідним дослідженням вовчих законів суспільства, діагностичним зрізом панівних у ньому правил гри за принципом хто кого. Комізм окремих епізодів лише підкреслював трагізм «людини на узбіччі». Цей по-справжньому драматичний твір, сповнений гіркоти й безнадії, став і майстерною карикатурою на існуючий режим загалом, і його обвинувальним актом.

Щодо технічного боку, то Чаплін залишався тут, як і в інших своїх фільмах, вірний техніці трактування сцен у загальному плані. Знімаючи «Мосьє Верду», він зауважував своєму асистентові Роберту Флорі: «Загальні плани мені необхідні. Коли я граю, у мене працює не тільки ступня, а й уся нога, і все обличчя». І підкреслював головне: «Я сам незвичний, і мені не потрібна якась особлива зйомка». Тому-то вся техніка роботи над фільмом повністю підлягала людині, освітлення не мало особливого значення, а великий план з'являвся лише тоді, коли вираз обличчя в драматичному смислі важив більше, аніж міміка тіла. Ці принципи безвідмовно працювали на особливий психологізм його творів, їхня відточеність підкреслювала і рівень «Мосьє Верду» на загальному тлі продукції Голлівуду.

Початок другої половини століття Чаплін ознаменував черговим перевершенням голлівудських канонів кіноповістю «Вогні рампи» (1952), що стала, по суті, підсумком уже пройденого шляху генія і найбільш діккенсівською з його робіт: у цьому фільмі традиційна вікторіанська мелодрама набула напрочуд драматичного характеру, висвітлюючи духовну спорідненість Чапліна з його великим літературним кумиром — Чарлзом Діккенсом, в ранній лондонський період життя відлунна високою трагедією.

Одним з комедійних акторів, майстерність яких високо цінував Чаплін, був Френк Тінней. «Я знову побачив його на сцені,— пригадував він одну із зустрічей з цим асом мюзик-холу,— через кілька років і був надзвичайно вражений: муза комедії покинула його. Тінней був такий незграбний, що я не міг повірити, чи той це актор. Саме ця переміна в ньому підштовхнула мене на думку зняти «Вогні рампи». Я хотів збагнути, чому Тінней втратив жвавість і впевненість у собі».

Усе це так. Але причинна суть появи цього великого фільму мала під собою й інші, ближчі авторові підстави,— невипадково події картини відбуваються саме в Лондоні, де колись Чаплін провів своє важке й голодне дитинство. Життя за кулісами було йому добре знане. Чаруюче й відворотне, воно завжди постачало йому матеріал для драматичних повістувань про примхливість фортуни, підносячи часом до вершин карколомних успіхів або кидаючи у вир страждань і відчаю.

Не раз переказуючи своїм друзям сюжет фільму, Чаплін, як декому здавалося, не просто настроював себе на його успіх,— він переживав відчуття повернення до Лондона часів свого дитинства. Ще до зйомок він чітко бачив кожен нюанс картини, широкому експромту місця не було. В цьому фільмі, глибоко особистому і дуже значному для Чапліна, повинні були зніматися мало не всі члени його сім'ї,— сину Сіднею він доручив роль молодого композитора, Чарлі-молодший разом із зведеним братом Уілером Драйденом мали з'явитися у балетній сцені, троє молодших — Джозефіна, Майкл і Джеральдіна — готувалися на епізодичні ролі маленьких безпритульних.

У фінальному епізоді фільму на екрані разом з Чапліним повинен був з'явитися і знаменитий Бестер Кітон, який довгий час не знімався взагалі. 56-річний комік з похмурим виразом обличчя, що не мав, здавалося, жодного просвітку в житті, дуже відлюдкуватий і потайний, під час зйомок був невтомний на вигадки і сяйнув нев'янучим талантом. Чаплін у ролі психічно хворого скрипаля і Кітон в образі душевнохворого піаніста-віртуоза у фіналі фільму, куплети з дресированою блохою — ці блискучі міні-шедеври були на рівні абсолютних вершин майстерності, досягнутих у «Золотій лихоманці» та «Нових часах».

Працюючи над фільмом, Чаплін весь час думав про свій непривітний Лондон, вважаючи його парки пристанищем знедолених, бездомних, самітних людей,— і невипадково офіційна прем'єра відбулася саме в цьому місті ввечері 16 жовтня 1952 року. Картина, в повному розумінні цього слова приголомшивши глядача, ішла в цілковитій тиші, що запала в залі від моменту, коли погасло світло і зазвучала музична тема «Вогнів рампи», до фіналу — останніх кількох хвилин екранного часу, коли Чаплін і Кітон зіграли прекрасний скетч у стилі мюзик-холу. Їхні музичні інструменти несподівано ламалися і так само несподівано починали звучати знову — розв'язка сприймалась би як майстерний фарс, якби це не був фільм Чапліна. Тут же кінцівка була сумноіронічна і філософськи невесела, як і все, що створював на екрані геніальний актор.

Фільм оцінили за найвищою міркою: оваціям не було краю, тріумф був повний. Проте в цій ситуації він означав куди більше, ніж захоплення майстерністю і талантом,— це був тріумф Чапліна-громадянина, гуманіста активної життєвої позиції. Факт цей потребує окремих пояснень, що безпосередньо стосуються до особи великого майстра кіно.

У вересні 1952 року, коли Чаплін плив на трансатлантичному лайнері до Лондона на прем'єру «Вогнів рампи», газети світу сповістили про рішення властей США заборонити йому в'їзд назад у країну,— через три дні після відплиття його звинуватили у приналежності до комуністичної партії, порушенні суспільної моралі і «неприязно-зухвальницькому ставленні до країни, яка надала йому гостинність». Приводом до звинувачення послужив, зокрема, його виступ на мітингу 1942 року на підтримку вимог відкрити другий фронт. До цього «гріха» приплюсували ще й версію про претензії з питання сплати податків, хоча, залишаючи США з дружиною і чотирма дітьми, Чаплін ретельно владнав з імміграційними властями усі податкові справи й одержав запевнення в його праві на в'їзд до країни протягом шести місяців. Куди зміг повернутися лише 1971 року хворим 82-літнім старцем.

Зазначимо при цьому, що кампанія по дифамації великого актора розпочалася ще після його фільму «На плече!», коли «добромисна» публіка сприйняла його як образу свого тонкого естетичного смаку. Причому — неймовірно! — тріумф Чапліна-кумира збігався з цькуванням Чапліна-людини, що для Штатів, проте, не дивина. Його

У фільмі «Собаче життя»

звинуватили в тому, що він співчуває більшовизму, на тій лише підставі, що зроблені ним фільми з величезним успіхом демонструвалися на екранах СРСР і в той же час викликали параноїчну злість фюрера третього рейху. Криміналом стало і резюме Ейзенштейна на адресу «Великого диктатора», який поставив Чапліна в ряд великих майстрів, що будь-коли стикалися з викривальною зброєю сатири.

Не забули доглядачі заокеанської демократії і те, що Чаплін, будучи англійцем, відмовлявся прийняти американське громадянство,— це підвели під графу «антиамериканізм», і фінальним актом цькування стала вимога віддати його під суд за ту ж таки основну «антиамериканську діяльність».

Чаплін опинився перед всевладним, могутнім угрупованням ворогів, які розпалювали в пресі оглушливу кампанію наклепів і сміховинних звинувачень, що доводили пуританствуючу мораль обивателя до шизофренічної нетерпимості. У стосунках з владою він дійшов до крайньої межі, коли все, що б він не робив, зустрічалося в штики. На нього сипались нові звинувачення, гриміла анафема на адресу міфічного заклику в промові про другий фронт, виголошеній ним на проханні посла Девіса, до окупації Сполучених Штатів Радянським Союзом(!). Пригадавши, що виручку від «Великого диктатора» він передав на потреби політичних емігрантів, яких переслідував нацизм, войовничі святенники й лицеміри намагались, щоб йому заборонили розпоряджатися на свій розсуд власними грошима, не забуваючи при цьому знову навісити ярлика «не патріот».

Зберігаючи у цій нестерпній обстановці витримку і гідність, Чаплін зрозумів, що повинен залишити країну, де він створив свої кращі фільми, досяг слави і благополуччя. Він більше не розумів Америки і звертається

зі своїми планами й сподіваннями до Європи, мотивуючи своє рішення чітко і твердо: «Від часів закінчення другої світової війни мене переслідували наклеп і зловмисна пропаганда могутніх реакційних груп, які завдяки своєму впливові й підтримці американської бульварної преси створили нездорову атмосферу, в якій прогресивно мислячі люди можуть опинитися жертвами дискримінації й переслідувань. За таких умов я вважаю неможливим продовжувати свою кінематографічну діяльність у цій країні і тому відмовляюся від перебування в Сполучених Штатах».

Кілька років тому, працюючи над своєю останньою книжкою, англійський дослідник Девід Робінсон, кінокритик лондонської «Таймс», попросив у Федерального бюро розслідувань матеріали, що стосувалися до предмета його наукових пошуків,— і одержав відповідь, яка буквально ошелешила вченого: досьє Чапліна містило 1900 (!) сторінок. Робінсон був вражений безпредметністю та безглуздістю доносів і дуже здивований тим, що ФБР багато в чому користало з інформації, яку постачали охочі до пліток фейлетоністи типу Гедди Гоппер чи Лоуелли Парсонс. З'ясувалося також, що охранка безпардонно втручалася в особисте життя Чапліна і відверто перебільшувала його участь у діяльності лівих сил. «Досьє Чапліна,— підкреслював учений,— показує, що Федеральне бюро розслідувань не гидувало жодними дрібницями з особистого життя актора і зберігало до нього інтерес навіть після його смерті у 1977 році. Проте цілковиті нісенітниці, котрі містило досьє, не давали жодних підстав для підозріння з боку ФБР, яке вперше заявило в 20-і роки про те, що Чаплін комуніст».

Перший запис у досьє Чапліна, до речі, було зроблено 15 серпня 1922 року, коли він побував на прийомі, організованому в Голлівуді на честь одного з керівників Компартії США Уільяма Фостера,— у доносі агента А. Гопкінса було сказано, що Чаплін висловився тоді за відміну в кіно цензури.

Стеження за особистим життям актора, аж до таємних обшуків у його готельних номерах, склало 400 сторінок, присвячених розслідуванню стосунків Чапліна і молодої артистки Джоан Беррі, причому зв'язок ФБР з постачальниками брудних пліток був нібито вулиця з двостороннім рухом: ФБР не тільки збирало плітки від нечистих на руку людей, а й забезпечувало їх інформацією. Одна з таких інструкцій була адресована Парсонс: «Знищити після проведення акції і не надсилати в досьє»,— але дивом уціліла.

Оселившись у Європі, Чаплін після тріумфу «Вогнів рампи», драми в чистому вигляді, підготував нокаутуючий удар по Америці політичного насилля, адміністративної заскорузлості й нетерпимості,— 12 вересня 1957 року в Лондоні відбулася прем'єра фільму «Король у Нью-Йорку», показаного згодом у Парижі. Дискусії щодо цієї видатної роботи уславленого майстра розгорілися ще задовго до виходу фільму на екрани,— одні звинувачували Чапліна в нав'язливому педалюванні моральної причиненості, інші підносили його як генія і вбачали в картині вершину його творчої кар'єри.

Одного осіннього дня того ж року Асоціація іноземних журналістів у Лондоні влаштувала прес-перегляд фільму, після чого відбулися сніданок і зустріч з Чапліним «не для преси»,— відтоді строк давності втратив свою силу, і таємне стало явним. Розповідаючи про те, як він робив «Короля у Нью-Йорку», і ділячись планами на майбутнє, Чаплін торкнувся тоді і питання розриву з американським істеблішментом,— отож є смисл зупинитися на цьому ще раз. За його словами, ставлення до нього різко змінилося після одного з великих мітингів під час війни в Сан-Франціско, де були присутні радянські моряки, що доставляли в СРСР американські вантажі згідно з ленд-лізом, коли, вийшовши на трибуну, він звернувся до присутніх: «Товариші!» В залі засміялися, але Чаплін продовжив: «Ні, ні, я не обмовився, я свідомо вжив слово «товариші», тому що насамперед звертаюсь до наших російських друзів, які сидять у залі, представників Радянського Союзу — наших товаришів по спільній боротьбі проти фашизму!» Зал відповів овацією, але сильні світу та їже з ними такого виступу, певна річ, подарувати йому не могли.

«Зараз уже не пригадую, що я казав у своїй промові,— ділився далі спогадами Чаплін,— але напевне щось дуже добре на адресу Радянського Союзу». Америка, вступивши незабаром в «еру Маккарті», запам'ятала і це.

На цій же лондонській зустрічі, до речі, він поділився з журналістами і думками щодо майбутньої своєї роботи — фільму «Графиня із Гонконгу» з Софі Лорен і Марлоном Брандо в головних ролях. Після цього спливло ще десять років, перш ніж Лондон побачив і оцінив його останній фільм. Оцінка — і знову віддав належне блискучій майстерності свого геніального земляка.

Чапліна не стало в 1977 році. За рік до його смерті кінознавець Кевін Браунлоу та режисер комерційної телекомпанії «Темза» Девід Джіл приступили до створення тринадцятисерійного документального телефільму «Голлівуд», одна з частин якого присвячувалась чотирьом видатним комікам німого кіно — Чарлі Чапліну, Гаррі Ленгдону, Гарольду Ллойду та Бестеру Кітону. При цьому автори серіалу наштовхнулися на складну проблему — дістати матеріали про Чапліна. Справа здавалася майже нездійсненною: всі його кінодокументи оберігалися законом про авторські права і були майже недоступні, крім того, існувала думка, що Чаплін підозріливо і навіть хворобливо ставиться до будь-яких спроб скористатися його особистим кіноматеріалом, боячись плагіату. Не раз доводилось чути, нібито він тому повністю знищив свої архіви. Додамо до цього, що в США плата за зберігання фільмів у кіноархіві нерідко перевищує витрати на їхнє створення, тож зберігають старі стрічки лише деякі кінокомпанії. Більшу частину американських німих фільмів, очевидно, просто викинули на смітник або втопили де-небудь біля глибоководного Західного узбережжя.

1977 року, після смерті великого майстра екрана, Браунлоу з колегою звернулися з пропозицією зробити фільм про творчість Чапліна до його вдови. Одержавши її згоду і підписавши угоду, що давала їм право на

виключне користування всіма неопублікованими кіноматеріалами протягом п'яти років, автори «Голлівуду» створили фільм «Невідомий Чаплін», котрий розширив знання про його творчу лабораторію й біографію, захопив і здивував спеціалістів. Виявилось, що Чаплін, ставши власником кіностудії, не тільки не знищував нічого із знятого матеріалу — він старанно його зберігав. Марнотратність, з якою він витрачав плівку, безжально вилучаючи цілі епізоди, щоб довести фільм до кондиції, була повнім несподіваною, тим більше що Чаплін ніколи не забував про фінансовий бік справи.

Знайдені кадри плівок з його особистої кінохроніки, а також великий матеріал, знятий ним до 1930 року, але не використаний у фільмах з тих чи інших причин, дають вичерпне уявлення про складний і виснажливий процес народження чаплінських образів,— у численних дублях було сконцентровано нелюдську працю, що передувала остаточним рішенням добре знаних усьому світові сцен.

Крім чорнових варіантів робіт, в архіві були знайдені стрічки зовсім нові й невідомі, і серед них справжні шедеври на зразок восьмихвилинного епізоду, знятого для фільму «Вогні великого міста». Були серед знахідок і такі, що стали в глухий кут істориків кіно, а фільм «Професор», який понад шістдесят років припадав пилом на полицях чаплінського архіву в Англії, їх просто приголомшив. Стрічка ніде не демонструвалася, і про її існування ніхто не знав, тож великі спеціалісти сушили голову: коли вона була знята?.. Чому не закінчена? Чи не «Професор» передував задумові відомого фільму «Цирк»? Кіноархів, будучи справжнім Клондайком кінематографа, не дав відповіді на таємничу історію цього, я можливо, й інших чаплінських фільмів, але, зафіксувавши на плівку весь процес створення фільму і заповнивши прогалину в історії перших кроків кінематографа, він став величезною культурною цінністю.

Крапку на цьому ставити рано. Пошуки тривають, і важко передбачити, які відкриття чекають дослідників спадщини генія кіномистецтва, який поєднував в одній особі унікальний дар сценариста і режисера, головного акі знавця і художника-декоратора, музичного консультанта і композитора.

...У листі до дочки Джеральдини Чаплін писав: «Чи знаєш ти, скільки ночей просиджував в коло твого ліжка! Розповідав тобі казки, коли ти була ще зовсім маленькою, і про сплячу красуню, і про злого дракона... Я бачив твої мрії, Джеральдіно, бачив твоє майбутнє, твій сьогоднішній день!..

Я хочу, щоб навіть тоді, коли в моїх жилах кров зупиниться, ти не забувала свого батька — Чарлі. Я не був ангелом, але завжди намагався бути людиною. Постарайся і ти!»

Понад піввіку тривала у світовому художньому кінематографі тріумфальна хода Чапліна. Чимало зірок зійшло і померкло за цей час на ейфоричному небосхилі Голлівуду, а немеркнуча зірка великого Майстра так само сяє вічним вогнем Великого Мистецтва.

Епоха Чарлі Чапліна стала історією,— екран його продовжує світитися.

«КОБЗАР» У ВИКОНАННІ ВАСИЛЯ СЕДЛЯРА

Не вперше говориться і пишеться про «білі», точніше, «червоні» плями — криваві рани української культури за культівських часів. З гулагівської каламуті, з окайданеної та онімілої історії нашої культури, попри втрату самих творів та їхніх творців, часом з дивом уцілілих залишків архіву, часом з народжених тим самим дивом вдячної людської пам'яті постають лицарі голодного, розстріляного, спльондрованого українського Відродження... Любов і журба, прагнення історичної та соціальної справедливості, правди без ілюзій та прикрас, обпалені вогнем героїчної та трагічної історії, де терор та голод не полишили по собі степових курганів, де, подібно до Шевченкового героя Петруся, тягли кайдани аж у Сибір, повертають з безвісті небуття праведні імена безвинних жертв пошесті на ім'я сталінщина.

Страшний пройшли ми, друзі, час.
Та як живі вони між нас,
І будуть жити на горе кату!
Безсмертя ж бо не розстріляти!

Ці патетичні слова Володимира Сосюри про тих, кому судилося найгірше: попасти в криваве колесо репресій.

Істинно — буде жить на горе кату світла пам'ять про мучеників-бойчукістів, митців-монументалістів, патріотів. Разом з учителем своїм, засновником школи українських радянських монументалістів, професором Михайлом Бойчуком були розстріляні ні за що його вірні учні — Василь Седляр та Іван Падалка. Є у В. Седляра картина «Розстріл», створена напередодні всеукраїнської виставки «10 років Жовтня», експонована в нашій країні та за кордоном. Відтворено один з трагічних епізодів громадянської війни на Україні. Палають стріхи — горить село, чорніє небо, ясне, наче сонця нині в ранкових променях. Судомно витягли шиї коні, що, здається, не тільки вухами, самою шкірою, перестрашеною плоттю вловлюють пошепт смертоносного свинцю...

Хижі людці в солдатських сірих шинелях, білики, майже впритул розстрілюють селян. Старий востаннє бачить свою рідну землю... Він стрічає смерть в лице, а от селянський хлопчик, наївно, по-дитячому затуляється від неї рученятами. Цей образ ще раз

В. Седляр. Акварельована ілюстрація до «Кобзаря». Публікується вперше

народиться в кращій з графічних серій роботи Седляра, в його ілюстраціях до «Кобзаря».

Картина «Розстріл» виходить за сюжетно-тематичний «паркан» — вона про беззахисність тих, хто споконвіку тримав у руках хлібний колос і годував тих, зокрема, хто в зловісні тридцяті роки конвоював чергові жертви н машинах з написом «Хліб». І картині Василя Седляра довелося відчути чиновницький самосуд: її знищували фізично, шкребли ножем... В центрі живо писаного полотна зараз символічне провалля. Картину видатного митця недошкреблн — вона пройнята стократ помноженим відчуттям муки й смерті.

Цим, її сучасним станом твір Василя Седляра перегукується з його графічною Шевченкіаною. Його ілюстрації до «Кобзаря» (а коли брати ширше, то й низка попередніх малюнків, яким пощастило вціліти) — власне, єдине, що повністю збереглося з його чималої творчої спадщини — монументаліста, живописця, графіка.

«Кобзар» з ілюстраціями Седляра вийшов друком 1931 року, через два роки книжка була перевидана. З цим виданням художник мав-таки клопіт. У листі до Оксани Трохимівни Павленко, найближчого друга і також одного з кращих учнів Бойчука, від 19 квітня 1930 року Седляр пише перед від'їздом «з цього пекельного Харкова»: «Кобзар» ще чорти не надрукували. Дають мені рисунки, щоб я відвіз їх до Києва, там мають друкувати цей нещасний «Кобзар».

Очевидно, видання побачило світ навесні 1931 року, певне, до шевченківських днів. Але перший відгук з'явився в газеті «Харківський пролетар» 1 червня. Столичний партійний орган надрукував статтю Дмитра Власюка та Євгена Товбіна під красномовним заголовком «Кобзар» діждався свого ілюстратора». Отак, анонсом, пролетарського читача було ознайомлено з графічною сюїтою першого радянського ілюстратора великої книги.

З оглядом на перше десятиліття української радянської образотворчої Шевченкіани малюнки В. Седляра зараз сприймаються як непересічна подія, хоч були й інші, варті згадки звернення митців до поетичного світу геніального поета. Це і обкладинка до нотного видання на слова Шевченка, створена напрочуд талановитим Лесем Лозовським, живописний портрет Кобзаря роботи Вадима Меллера, 1921 року (твір не зберігся, є лише репродукція). У роки громадянської війни М. Бойчук створює плакат, в якому цитується великий Тарас, а Георгій Нарбут починає працювати над першим меморіальним плакатом, присвяченим Шевченкові.

Бойчукісти, кожен по-своєму, інтерпретують справді ренесансну постать Шевченка. В середині 1920-х років Іван Падалка обирає найдоступнішу і улюблену ним форму лубка для композиції, навіяної образами «Кобзаря», зокрема Катериною. Йому ж, молодому митцеві, недавньому випускникові Української Академії мистецтв, належить статті про Шевченка-художника, виповнена глибоких та оригінальних суджень про цю, на той час мало вивчену ділянку спадщини Кобзаря. Оксана Павленко наприкінці двадцятих років виконує чарівливу, сповнену тонкого ліризму й туги композицію за мотивами поеми «Катерина».

Як художник шевченківської теми, Василь Седляр був продовжувачем та першовідкривачем одночасно. Його духовне, професійне середовище було невіддільне від пафосу Шевченкових пророкувань, котрі в своєму емоційному поривині відповідали пафосові революції. До слова Шевченка не раз удавалися в майстерні М. Бойчука. «Кобзар» якнайкраще відповідав волелюбному спрямуванню молодої генерації українського образотворчого мистецтва. Діамантова прозорість, огранeність мислі обертались афористичним: «Борітеся — поборете...» Ці Шевченкові слова можна взяти за камертон розуміння Седлярем його поезії, це свого роду ключ до ілюстрування книги.

Згадаймо: найулюбленіші герої Шевченка — це бунтарі, кріпацькі мадонни, носії історичної пам'яті та морально-філософських засад народу — бандуристи.

Проте образний діапазон, чутливо сприйнятий художником, значно ширший. У напрочуд експресивних, пройнятих істинним хвилюванням малюнках, співзвучних життєвому багатоголоссю «Кобзаря», сила-силенна образів. Тут і закріпачене, та не скорене селянство, вбогі каліки, пани й підпанки, святоші, куркулі, образи солдафонщини, панщини, каторги, погромів, повстань — життя злиденно-нелюдське, і над ним, оповите мрією про час, коли на «оновленій землі врага не буде, супостата...» — душевна краса, людяність вищої міри, катарсис випробувань, нарешті, протест, гідний революціонера-демократа, його народу, його праріднoї землі... Це гостросучасне звучання поезії Тараса Шевченка, мова

благання й вимоги, урочисто-закличпа нота «Заповіту» озвалися відповідно в графіці Василя Седляра. Він принципово відмовився від сусально-етнографічного трактування мотивів «Кобзаря». Натомість привніс в історію ілюстрування безсмертної книги гостроту соціального бачення, мелодичність та енергійний темпоритм, нескаламучену прозорість штриха, наче народженого на очах у нас, читачів. Важно відмовитися від думки, що графічна сюїта Седляра створена понад піастоліття тому — такі вони живі, хвилюючі, динамічні. В його лінійних побудовах панує наочна концентрація енергії, готової вибухнути гнівом, бунтом. Слово, поставлене на сторожі «малих отих рабів німих», так само брало силу з глибини народного стихійного опору.

У багатьох ілюстраціях Василь Седляр пронизує композиції духом експресії, шукає кульмінаційні епізоди. Його графіка близька до народної манери малювати квачем: кожний доторк до паперу не пестить його, а наче «б'є», залишаючи не аморфну «солом'яну» лінію, в виповнені напруженням штрихи. В цей спосіб ілюстратор досягає в кращих малюнках образності, означеної буквально аскетично скупим малюнком, часто начеркового плану. Де вже при такій манері взятися звичним «малоросійським» прикметам ілюстрування! Ми не побачимо ретельно відтворених орнаментів, доведених майже до креслення відображених строїв, предметів побуту, архітектури, краєвиду. Художник піднісся над цією приземкуватою точністю задля точності поетичної. Звідси й відмовлення від «хуторянства» — стилізовано-солодкуватої, лірично-романтичної «благодаті» водевільної Малоросії, де ані «грішного раю», ані «злої крові»... Ні, в малюнках Василя Седляра звучить найдалповніші передзвін. Люди прокинулися для боротьби, народ виростає у нову історичну єдність. Як цей підхід відповідає пророцьному Кобзаревому слову!

Василь Седляр навіть удався до свідомого анахронізму. В одній з ілюстрацій, де зображено народний похід за землю, за волю, селяни крокують... під червоним прапором!

Василь виріс на селі, отже, все, що змалку запало в його дитячу душу, озвалося в ілюстраціях, відібране досвідом художника напрочуд самобутнього обдарування. Це простежується, зокрема, в образному тлумаченні краєвидів. Седляр і саму землю динамізує. Стиглі скіфські стріли повноколосого жита вириваються з підземелля, наче протуберанці зраненої, слізьми зрошеної, ув'язненої, занапащеної землі. Горби до крайсвіту,— а може, то святині тоді ще не розораних тракторами козацьких могил? В ілюстраціях цей неспокійний виднокруг уподібнено до вітрил, що набувають життя з подихом свіжого вітру.

Самий натяк в імпровізаційній графічній манері, щось на кшталт барочного візерунка, відкриває далеку панораму села, де й хатки, й дерева поєднані єдиним орнаментальним ритмом.

А які хмари вималъовує пензель Седляра! Це прорив у безпредметний світ, туди, де вночі загоряються світлячки Чумацького Шляху, в якому фантазія може збачити спалахи пострілів на перехрестях доріг

В. Седляр. Акварельовані ілюстрації до «Кобзаря». Публікується вперше

земних. В ілюстраціях ці хмари не просто небесні вершники чи кораблі-всеплави, а карби, наче висічені стократними помахами шабель, що споконвіку віщували про вільний, народний пафос нашої історії. Звідси додаткова емоційна насиченість малюнків до «Кобзаря», виявлення драматичної гармонії людини з рідною землею.

А ось прикмети краєвиду наче зовсім зникають — земля мовби гола, ошукана. Двоє солдат мордують селянина — і художнику передається біль цього знедоленого...

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають,
Бо нічим обуть
Княжат недорослих...

Одвічна кривава суть ката й жертви. Митець сягає вершин гуманістичного світосприймання, малюючи цю сцену.

У малюнках до «Кобзаря» виявилась дуже суттєва риса В. Седляра — його європейський рівень як графіка. Для кращих українських художників першого пореволюційного десятиліття, відзначав академік О. Сидоров, надзвичайно характерне засвоєння передових напрямків європейського мистецтва, що виводило українську графічну школу на європейський, світовий рівень.

Василь Седляр, зосібна, багато в чому критично засвоїв здобутки французького графічного мистецтва, передовсім Рауля Дюфі, звідки, на нашу думку, артистичне відчуття темпу самого рисування, його характеру імпровізації. Цікаво, що такий підхід був притаманний молодим тоді російським художникам, членам групи «13» — Володимиру Милашевському, Тетяні Мавриній, Миколі Кузьміну.

Жодна з опублікованих ілюстрацій Седляра до «Кобзаря» і так само жоден з його попередніх ескізів (а їх було безліч) не датовано. На нашу думку, весь цикл було виконано у порівняно короткий проміжок часу — десь на межі 1928—1929 років, і до кінця року роботу було закінчено. Це датування пропонується, виходячи з листа художника до Оксани Павленко від 28 серпня 1929 року.

Оксана Трохимівна згадувала, що композиції до майбутніх ілюстрацій народжувалися у незліченних пробах, варіантах. На підлозі лежали буквально гори рисунків... Як би вони нині прислужилися для дослідника творчості цього видатного майстра! Проте сам Василь Теофанович їх не цінував, не беріг, кілька десятків ескізів (і не тільки до «Кобзаря») були у сестри художника Зінаїди, проте після арешту брата як «ворога народу» і їх довелося знищити, бо переховувати малюнки було просто небезпечно. Лише декілька ескізів рисунків до поеми «Гайдамаки» зберегла Оксана Павленко.

Поступ часу, час оновлення, повернув нам і Седляра. На пошану непересічного художника звучать слова Євгена Плужника, стежина якого теж губиться в гулагівському «просторі без простору»:

Що не збулось? І от пливуть літа...
І тихне сум... І серце холодіє..
Вітай, вітай,
Остання безнадіє!

В поемі «Юродивий» Тарас Григорович Шевченко назвав декабристів «святими невольниками». Чи не цими словами пом'янемо «апостолів правди» в українській культурі, які зазнали «правди соловецької»?

ІГОР ДИЧЕНКО

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художник редакції ОЛЕКСАНДРА ВІЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 5, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216 25 92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 21.02.89. Підписано до друку 19.04.89. БФ 39193. 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,2 обл. вид. арк. Тираж 43093 прим. Зам. 01012. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Кивнид».

В. Седляр. З ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.
«Німі на панщину ідуть»